

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

6

1989

58-йил чиқиши

Бош муҳаррир

Ўткир **ХОШИМОВ**

Таҳрир ҳайъати:

Саид АҲМАД

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

Омон МУХТОРОВ

(наср бўлими мудири)

Мурод МУҲАММАД ДУСТ

(бош муҳаррир ўринбосари)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Муҳаммад СОЛИХ

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

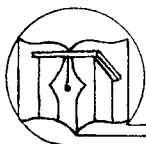
Носир ФОЗИЛОВ

(масъул котиб)

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

ДЎСТЛИК ҲУРМАТДАН БОШЛАНАДИ

«МОЛОДОЙ КОММУНИСТ» ЖУРНАЛИДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН
«ТУРМУШДАГИ ИСЛОМ» МАҚОЛАСИ МУНОСАБАТИ БИЛАН

Редакцияга келган йигит ўзини таништирди.

— Омонжон Нурматовман. Тошкент Давлат университетидида ўқийман, — шундай деб «Молодой коммунист» журналининг 1989 йил 2-сони, журналда эълон қилинган мақолага ёзган жавобини топширди. — Тушунолмай қолдим, — деди ҳаяжонланиб. — Бунақа пала-партиш гаплар халқлар дўстлигига қай даражада хизмат қиларкин? Ахир бу камситиш-ку!

Студент куйинганича бор эди. Бу йил КПСС Марказий Комитетининг махсус Пленумида миллатлараро муносабатлар масаласини муҳокама қилиш мўлжалланган. Бунинг чуқур сабаблари бор. Етмиш йил мобайнида биз халқлар дўстлиги ҳақида кўп ёздик. Янаям кўпроқ гапирдик. Чиндан ҳам халқлар, миллат ва элатлар ўртасидаги қардошлик совет жамиятининг энг нодир, энг азиз неъмат, энг кучли қуролларидан бири. Бу қурол кўп оғир синовлардан ўтди. Ақалли Улуғ Ватан урушини эслаш кифоя. Лекин бу нозик масалада шу пайтгача айтишга «кистиҳола» қилиб келинган нуқталар ленинча миллий сиёсатга хилоф равишда билибми-билмайми, бир халқни иккинчи халқдан устунроқ қўйишлар, қардош халқ тилига, тарихига, маданияти ва удумларига бепасанд муносабатда бўлиш ҳоллари ҳам йўқ эмас эди.

1979 йили Москвадаги СССР ДОСААФ нашриёти томонидан чоп этилган «Клуб служебного собаководства» деган тўпламни варақлаймиз. Китобда 19 нафар малакали итшуноснинг турли мақолалари босилган. (Тўпловчи РСФСРда хизмат кўрсатган ветеринария врачлари Валентин Никитович Зубко).

Ҳозир бу китобни дўконлардан топиш қийин. (Умуман, бу серияда тўпламлар мунтазам чиқиб туради.) Лекин мазкур асарни кутубхоналардан, жумладан, Тошкентдаги Навоий номили республика Давлат кутубхонасидан истаган одам, истаган пайтда олиб ўқиши мумкин.

Нима учун ўн йил илгари чиққан китоб ҳақида энди гапириш керак бўлиб қолди, деган саволни сезиб турибмиз. Гап шундаки, ўн йил аввал бу ҳақда гапирсангиз, нари борса индамай қўл силтаб қўяқолишар, ёки миллатчилик қилиш яхшимас, деб дашном беришарди. Шу боисдан, ҳечдан кўра кеч яхши, деганларидек, тўплам ҳақидаги мулоҳазаларимизни баён қиламиз.

Китобда итвачча зотини аниқ белгилашдан тортиб қандай овқатлантиришгача, итнинг кўринишидан тортиб қайси соҳада «мутахассис» қилиб етиштириш методикасигача мукамал тасвирланган. Ҳатто малакали итбоз И. Духновскийнинг «Итларга қандай лақаб қўйиш керак?» деган мақолагигача бор. Духновский итга исми қўйишнинг турли усуллари тақлиф этади. Айтайлик, қулай усуллардан бири зотдор кучукбачанинг ота-онасини билсангиз иккаласининг номидан бир бўғиндан олинг — янги лақаб пайдо бўлади. Дейлик, итнинг отаси Барон, онаси Сильва бўлсин. Итингизга Барси деб лақаб қўйинг, жуда ўринли бўлади. Ёки табиат ҳодисалари, географик номлар танлаш ҳам мумкин. Бўрон, Тайфун, Момақалдирок, Казбек, Дон, Амур... Ёки бўлмаса ҳайвонлар номини танласангиз ҳам зиёни йўқ. Бўри, Олмаҳон... Лекин итга инсон исмини қўйиш яхши эмас. Мақола муаллифининг фикри жўяли. Шу гаплардан кейин у итларга қўйиладиган лақаблар рўйхатини келтиради (Эркак-урғочилигига қараб). Марҳамат, танлаб олаверинг: Акбар, Алишер, Анвар, Араб, Арман, Асқар, Ботир, Бек, Жўра, Комила, Лола, Мухтор, Наим, Нодир, Наргис, Нодира, Умар (Омар), Падар, Рафиқ, Садир, Султон, Тоҳир, Тойир, Ҳайдар, Ҳасан, Шайх, Шариф, Амир, Майна... Ана сизга бўлажак итлар!

Афсус, китобда И. Духновскийнинг исми-шарифи тўлиқ айтилмаган. Билмадик, балки Игор-дир, балки Иван, балки Илья... Нима бўлганда ҳам итга бу қадар беқийс меҳр қўйган муаллиф ўз тавсиясида бирорта (ҳатто энг зотдор итга ҳам) Игорь, Иван, Илья деб лақаб қўйишни лозим топмайди. Тўри-да, айтайлик итшуноснинг ён қўшини тўрт оёқли биродарига Игорь (Иван ёки Илья) деб исми қўйса-да, унинг кўз ўнгида «Игорь, ма, еб ол» деб суяк ташласа, итсевар «олим» бу манзарадан унчалик ҳам қувонмаса керак. Шундай экан, нега у ўзига раво кўрмаган нарсани ўзгаларга раво кўради?

Табиийки, Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари ҳам қадимдан ит боқади. Айниқса чорвадор учун ит энг яхши кўмакчи бўлиб келган. Лекин халқимиз ҳеч қанон итга одам исмини қўймаган, буни ҳақорат деб билган.

Ерлик халқлар итни ҳарчанд садоқатли кўмакчи ҳисобламасин, классик шеърятда ит ҳарчанд вафодорлик рамзи сифатида тасвирланмасин инсон энг олий зот, ит эса энг тубан табақа деб саналган.

Майли, ҳозир Шарқ шеърятини ёки кинизм фалсафасидан гапириб ўтириш шарт бўлмаса керак. Лекин савол туғилади: боринги, Духновскийнинг итдан бўлак ташвиши бўлмасин. Боринги, ўзи тавсия қилган лақаблар Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари фарзандига қўядиган исмлар эканини билмасин. (Ҳолбуки биз бир мамлакатда — советлар диёрида яшаймиз). Лекин жилла курса Алишер, Мухтор, Нодира, (Умар) Омар деган жаҳоншумул номлар наҳотки ақалли қулоғига чалинма-

ган бўлса? Алишер Навоий, Умар Хайём бутун дунёнинг, Нодира бутун Шарқнинг, Мухтор Авезов бутун совет адабиётининг фахри-ку! Итсевар ўз мақоласида итларга одамнинг исмини қўйиш номақбул деганида мазкур исмлар одамнинг оти эканлигини ўйлашга ақли етмадикикин? Духновский томонидан йўл қўйилган калтабинлик ва СССР ДОСААФ наشريёти томонидан юз минг нусхада чоп этилган китоб халқлар дўстлигига қанчалик «хизмат» қиларкин?

Буни турғунлик даврининг «мевалари»дан бири, деб қўяқолиш мумкин эди. Бироқ таассуфки, ноаниқликлар, баъзан эса бирёкламалликлар бугунги кунда ҳам давом этапти.

«Молодой коммунист» журналида босилган «Турмушдаги ислом» мақоласини кўрайлик. Албатта, Борис Калачев ва Сергей Поляковлар мақоласини И. Духновский «маслаҳатлари» билан солиштириш кулгили бўлур эди. «Турмушдаги ислом» мақоласида жуда жиддий ва долзарб масалалар кўтарилган. Авторлар Урта Осиё регионида мавжуд бир қатор муаммоларни жонкуярлик билан кўндаланг қўйганлар. Мазкур мақолада таъкидланишича, эскилик сарқитларига қарши курашяпмиз, деб ҳарчанд мақтанмайлик улар ҳамон яшаб келмоқда. «Миллий удумлар» деб аталиш тўй ва маросимлар оддий меҳнаткашнинг илгини сўриб оляпти. Келинга сеп йиғишдан тортиб қалин беришгача — барчаси ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи оиланинг бошига битган бало. Бундай тўй ва маъракаларга мийнглаб сўм маблағ сарфланади. Катталар болаларнинг насибасини қийиб, пул тўплашга мажбур бўлади. Хотин-қизлар, ҳатто мурғак болалар ҳам тиним билмай меҳнат қиладилар. Шусиз ҳам чала-чулпа ўқийдиган бола баттарроқ саводсиз бўлади ва соғлиғини йўқотади. Урта Осиё кишлоқ аҳли қандай қилиб бўлмасин қўшимча даромад топиш йўллариини излайди. Минг хил усулни ишга солиб, томорқасини кенгайтиради. Бу ерда ўзга регионларга олиб бориб сотса, катта фойда келтирадиган «харидорғир» маҳсулотлар етиштиради. Яйловлардан амалда текин фойдаланиб мол боқади. Ойлик маошидан бўлак даромади бўлмаган шаҳарликларнинг аҳволи эса янада оғир. Улар ҳамма учун мажбурий бўлган турли удумлар «атрибут»ларини қандай эплашни билмай ҳайрон. Туғилиш кўпайиб кетаётганлиги сабабли кишлоқ жойларда ерсиз ва ишсиз қолганлар шаҳарга бориб заводда ишлашни хоҳламайди, ўзга регионларга кўчмайди. Аммо бошқалардан ёмонроқ яшашни, ёмонроқ тўй қилишни истамайди. Узини енгил-елпи ва «ёғли» юмушга уради: олибсотарлик, воситачилик, чайқовчилик билан шуғулланади.

Дин пешволари эса ҳалол ишлаб, ҳалол пул топадиган меҳнаткашдан наф кўриши мушкул. Бинобарин, улар текинхўрлардан келадиган даромадга умид боғляпти. Фақат «оддий текинхўрлар» эмас, катта-катта амалдорлар мафияси ҳам диндорлар билан осон тил бириктириши шундан. Имом ва муллар мусулмончиликни рўқач қилиб, бойлик тўплаш пайида бўладилар. Ғинг десангиз, «камситилган» диндошларини ҳимоя қилишга ўтадилар, бундай гаплар чет элликлар назарида советлар юртида мусулмонлар таъкиб қилинганлиги, деган эътироз уйғонишига сабабчи бўлмайдими, деб баҳона излайдилар. Ҳолбуки айнан шариат ақидалари, эскича урф-одатлар бир томондан оддий меҳнаткашни қийин аҳволга солиб қўяётган бўлса, иккинчи томондан текинхўрларнинг кўпайишига олиб келяпти.

Дин пешволари ўз мақсади йўлида энг қабиҳ усулларни ишлатишдан ҳам тоймайдилар. Совет Иттифоқида ва жумладан Урта Осиё регионида яшовчи турли миллатларни гижжиклайдиган ҳаракатлар қиладилар. Ҳатто наркотик моддаларни бошқа регионларда олиб бориб пулладан ҳам наф кўрадилар. Бу нарса ҳаром эканини таъкидлаш ўрнига, рағбатлантирадилар.

Мақола пафосидан гап асосан мана шу проблемалар ҳақида кетаётганлиги тушунилади. Адолат юзасидан айтганда, бу гапларнинг кўпига қўшилиш керак. Айни чоғда, кўп фикрлар билан баҳслашишга ҳам тўғри келади. Аввал мақоладаги зарур ва фойдали гапларга эътибор берайлик. Чиндан ҳам кейинги ўн беш-йигирма йил ичида Урта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ўтказиладиган тўйлар меҳнаткашлар зиммасига оғир юк бўлиб тушляпти. Баъзан азалар ҳам тўйдан қолишмайди. Ота-онаси тириклигида ҳурматини унча ҳам ўрнига қўймаган одамлар ўлганидан кейин дабдабали маросимлар қилади. Гарчанд динда тантанали тўйлар ва тантанали маъракалар қилиш белгилаб қўйилган бўлмаса-да, гарчанд бу ишларда одамларнинг ўзи кўпроқ айбдор бўлса-да, мақоладаги талай фикрлар тўғри таъкидланганини айтиш керак. Мардона тан олайлик: бундай иллатлар турли ерларда турли кўринишда мавжудлиги, уларни йўқотиш зарурлиги тўғри. Муаллифлар бу масалада ҳақли. Атеистик пропаганда сусайган жойда дин кучаяди. Чет эл разведка марказлари мамлакатимиз халқлари ўртасидаги дўстликка раҳна солишга уринаётгани, бу йўлда бошқа усуллар қатори диний ақидалардан, жумладан ислом динидан ҳам фойдаланётгани рост. Эскилик сарқитлари ижтимоий иллат эканлиги етмаганидек, улар ҳужумга ўтса, янада хатарли қуролга айланади. Кишлоқларда талай кўнгилсиз ишлар бўляпти. Масалан, деҳқон маҳсулот етиштиради, ҳузурини эса олибсотар кўради. Бундан на деҳқонга, на харидорга наф бор. Ҳалол гап! Талай оилалар йиллар бўйи тўплаган маблағини икки-уч кунлик тўйга сарфлайди-да, тагин қўлини бурнига тикиб ўтираверади. Ҳаққоний гап! Кишлоқ ҳўжалигида аёллар меҳнати, ёш болалар заҳмати кучайиб кетган. Ташвишланса арзийдиган фикр.

Мақола муаллифлари диний ақидалар билан халқнинг удумларини аралаштириб юбориш адолатдан бўлмаслигини, айтилаётган гаплар ҳамма учун типик эмаслигини, ҳар кимнинг виждон эрки СССР Конституцияси томонидан қонулаштириб қўйилганини, халқларнинг миллий урф-одатларига ҳурмат билан қараш лозимлигини тўғри таъкидлайдилар. Бунинг учун ҳурматли муаллифларга миннатдорчилик билдириш керак. Аслидаку бир халқ вакилининг иккинчи халқ одатларига буниси менга ёқади, буниси эса ёқмайди, деган муносабатда бўлиши мутлақо нотўғри-лигини буюк мутафаккир Абу Райҳон Беруний бундан минг йил аввал «Ҳиндистон» китобида ёзган. Доҳиймиз В. И. Лениндан эса бу масалада кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Нима бўлганда ҳам мақола жонкуярлик билан ёзилган, лекин унда Урта Осиё халқлари ҳаёт тарзини, урф-одатларини ва энг муҳими, бугунги Урта Осиё кишлоғидаги реал аҳволни чуқур ўрганмасдан, баъзан эса бир ёқлама, камситувчи оҳангда айтилган баҳсли гаплар ҳам борки, бугунги ошкоралик ва плюрализм замонида биз ҳам ўз эътирозларимизни билдирсак, мақола муаллифлари ранжимас деб ўйлаймиз.

Мақола редакцияга келган хатдан бошланади. Уш областининг Фрунзе районида истиқомат қилувчи аллақандай П. Эргешов деган одам ўз адресини яшириб хат ёзган. (Де-

мак бу — аноним хат). Ҳозирги ошкоралик кунларида аноним хатни босиш керакми-йўқми, буни редакциянинг ўзи ҳал қилгани маъқул. Хат муаллифи талай муаммолар ҳақида ташвишланиб ёзган.

П. Эргешовнинг хатини лўнда ифодалаш керак бўлса, гап моҳияти қуйидагича:

Биз тўйиб овқат ёмаймиз. Дурустроқ бошпанамиз йўқ. Болаларимиз йиртиқ-ямоқ кийимда юради. Буларнинг ҳаммасига урф-одатларимиз айбдор. Оиланга бола туғилдими, бешик тўйи қилиб, ҳаммани тўплашга мажбурсан. Бола олти-етти ёшга тўлса, суннат тўйи қиласан. Боланг армияга кетадиган бўлса, тагин ҳаммани тўплаб тўй қиласан. Меҳмонларни тўйдириш керак. Армиядан қайтса, яна битта тўй. Юзлаб меҳмонлар қорни ёрилгунча овқат ейди. Йигит диплом олса, кимдир пенсияга чиқса тагин тўй. Кимингдир ўлса, бошқа районлардан ҳам одамлар ёпирилиб келади. Камида бир сигир, икки-уч қўй сўйиб худойи қиласан, мулларарга, таниш-нотаниш чолларга тўн кийгизасан, устига-устанг пул-берасан. Ҳар пайшанба тагин«тўй» қиласан. Хўш, буларнинг ҳаммасига пул қани? Албатта ўғрилиқ қиламиз-да. Бошқа илож йўқ!

Тўй кунлари одамлар ишга бормайди. Жамиятга зарар етказилади. Юлғичлар, ўғриллар кўпаяди. Бу эса ўз навбатида ёш авлодни ҳам қўли эгриликка ўргатади...

П. Эргешов айтган талай фикрларга қўшилиш керак. Маъракаларда бир нима ундириб қолишга уринадиган таъмагирлар йўқ эмас. Айрим жойларда тўйлар ҳаддан ташқари қийин муаммога айланиб кетаётгани ҳам бор гап. Лекин савол туғилади: бу гаплардан келиб чиқиб умуман тўйлару маъракаларни ёппасига қоралаш ва бу нарса одамларни ўғрилиқка ўргатапти деган хулосага келиш тўғри бўлармикин?! Тўй (табиийки, нормал тўй) одамларни бирлаштирадиган, коллективизм руҳида тарбияладиган омиллардан бири. Бинобарин, бошқа ҳамма эллар қатори Урта Осиё халқлари ҳам минг йиллардан буён қилиб келаётган тўйларни бирваракай қораласак қандай бўларкин? Уйда янги инсон дунёга келса, буни оила ва қариндошлар даврасида нишонлаш шунчалик ёмон нарсами? Ҳаётдан кўз юмган инсонни сўнгги йўлга кузатиш учун кўплаб одамлар йиғилса, бунинг нимасидан хафа бўлиш керак? Албатта, дабдабали тўйлар, ундан ҳам дабдабалироқ маъракаларни асло оқлаб бўлмайди. Аслида гап удумларнинг ўзида эмас, уни шунистеъмол қилаётганларда шекилли? Устига-устанг армияга кузатиш, кутиб олиш, дипломни нишонлаш, пенсияга чиқишни табриклаш одатлари «эскилик сарқити» эмас, чоғи! Улар «янги-ча» удумлар-ку.

Хатда ёзилган тўйлару маъракалар туфайли одамлар бир неча кунлаб ишдан қолиб кетади ва бу билан жамиятга зиён етказилади деган фикр ҳам баҳсли. Уш областининг Фрунзе районида тўй неча кун давом этишию, неча одам неча кун ишдан қолиб, давлатга неча сўм зиён келтириши бизга қоронғу. Лекин Ўзбекистон қишлоқларида тўй асосан қишда, колхозчилар оғир меҳнатдан сўнг бир лаҳза дам олаётган паллада бўлади. Тўғри, никоҳ ва бошқа тўйлар ёзда ҳам ўтказилади. Бунинг аниқ чегараси бор. Одатда 20 августларга бориб пахта етилади. Оммавий теримга сентябрь бошидан тушилади. Айни шу ўн кун ичида пахтакорлар расм ва қишлоқ советидан рухсат олиб, тўйини ўтказишади. Бошқаси албатта қишга қолдирилади. Ўзбекистон шаҳарларида эса тўйлар фақат шанба ва якшанба кунлари бўлади. Қолаверса, комсомол тўйлари одат тусига кириб борапти. Партия ва комсомол раҳбарлари, маҳалла комитетлари, қишлоқ советлари, оқсоқоллар кенгаши, хотин-қизлар советлари камхарж ва янгича тўй ҳамда маъракалар қилишнинг амалий тадбирларини аллақачон белгилаб чиққанлиги кўп жойларда бу тадбирлар ҳаётга татбиқ этилганлиги ҳам фақат.

Майли, П. Эргешовнинг гапларига қўшила қолайлик. Уш областининг Фрунзе районида эскича удумлар одамларни ўғрилиқ қилишга мажбур этаётган бўлсин. Фақат хатдаги охириги сўзлар ҳушёр тортиради кишини.

«Кечирасизлар, аниқ адресимни айтломайман. Бизда жоҳил фанатиклар кўп. Тўйларсиз, яъни кўй гўштисиз, паловсиз ва қимматбоҳ совғаларсиз яшай олмайдиган оқсоқолларнинг, чолларнинг ғазабига учрашдан қўрқаман. Улар мени тошбўрон қилиши, уйимдан ҳайдаб юбориши ёки тўғридан-тўғри ўлдирishi мумкин.»

Оббол П. Эргешов тушмагур (мабодо шундай одам ростдан ҳам бор бўлса) ҳаяжонланиб кетиб жиндай ошириб юрмудимикин? Қачондан бошлаб саводсиз, фанатик чоллар нуқул бировнинг тўй ва азасида қорин тўйдириш ғамида бўлиб қолибди? Очарчилик замони эмас-ку ҳозир. Ниҳоят, қачон, қаерда ва кимни катта тўй қилмагани ҳамда бундай нияти йўқлигини айтгани учун очкўз ва таъмагир чоллар тошбўрон қилиб ўлдирибди?

Ана шундай «дардли» хатдан сўнг мақола бошланади ва даҳшатли далил келтирилади.

«1987 йили Ўзбекистонда шариатнинг турмушдаги мавжуд қонунларига исён тарзида 270 аёл ўзига ўзи ўт қўйди.»

Ҳа, чиндан ҳам даҳшатли гап! Шу қадр даҳшатлики, Ўзбекистонда рўй берган бундай хунук ҳодиса ҳақида ёзмаган одам, босмаган матбуот қолмади ҳисоб. Бировлар уни диний ақидаларга, бировлар феодал муносабатларга боғлади, яна бировлар ўзбек хотинлар азбаройи боласи кўпайиб кетганидан ўзини-ўзи ўлдиряпти, деди. Албатта, ўша 270 ҳодисанинг ҳар бирини алоҳида диққат билан ўрганиш керак. Эскилик сарқитлари, қизларни мажбуран, хоҳламаган одамига узатишлар, эркакнинг аёлга паст назар билан қараши, қайнона-келин можаролари — аёлларнинг ўз жонига қасд қилишига олиб келадиган сабаблар орасида булар ҳам шубҳасиз, бор! Аммо улар жуда мураккаб сабабларнинг бир қисми холос.

Мақолада, келинлар, ҳақиқатнинг юзига тик қараб гаплашайлик, деб бир неча марта таъкидланган. Келинлар, биз ҳам ҳақиқатнинг юзига тик қараб гаплашайлик. Худди ўша 1987 йили Совет Иттифоқида 54 минг 105 киши ўзини ўлдирган. Шундан 13 минг 924 нафари аёллар бўлган. (Ўзбекистондаги 270 аёл ҳам шу ҳисобга киради), бу — мамлакат миқёсида ўзини ўлдирган аёллар сонининг тахминан 2 процентини ташкил этади. Шунингдек, Москва шаҳрининг ўзида худди ўша йили 1275 киши жонига қасд қилган (шулардан камида 270 нафари, эҳтимол, ундан ҳам кўпроғи аёллар бўлса ажаб эмас).

Албатта, улар ўзига ўт қўймаган. Бирни ўзини оingan, бири маст бўлиб юқори қаватдан

ерга сакраган, бири сирка ёки уйқу дори ичган, поезд тагига ташлаган, томирини кесган, газни очиб қўйиб захарланган... Нима бўлганда ҳам оқибати бир гўр эмасми?

«Огонёк» журнаliga раҳмат. Одамларнинг ўз жонига қасд қилиш сабаблари мураккаб эканлигини, бу фактларни фақат бир нарсага боғлаш тўри эмаслигини ёзди. («Огонёк». 1989 йил 3-сон).

«Турмушдаги ислом» мақоласи муаллифлари эса Ўзбекистон аёллари азбаройи шарият қонунларига чидалмай, ўзига-ўзи ўт қўйяпти, дейдилар. Шубҳасиз, биз коммунистлар ҳар қандай диннинг (исломми, христиан ёки буддами) жамият тараққиётига монелик қиладиган ҳар қандай кўринишларига қарши курашмоғимиз керак. Лекин, айтийлик, Москвада ўзини ўлдирган 1275 киши (шулар жумласида аёллар ҳам) азбаройи христиан дини ақидаларига исён тарзида шундай қилган, деб кескин хулоса чиқарилса қандай бўларкин?

Такрор айтамыз, бу билан биз ислом қондаларини «ҳимоя» қилмоқчи эмасмиз. Аммо бошқа баъзи далилларни ҳам айтиш керак бўлади. Исломда жонига қасд қилган одамга жаноза буюрмайди, тўнғиз қавмида кетади, деган ақида бор. Яна такрорлаймиз: бу гапни ислом динини «оқлаш» учун эмас, мавжуд факт сифатида айтаямиз.

Шундай қилиб, 1987 йили Ўзбекистонда 270 аёл ўзини ўзи ўлдирди. Бу фожиали ҳодисада шахсий мотивлар қатори эскилик сарқитларининг ҳам ҳиссаси борлигини асло назардан қочирмаган ҳолда, масаланинг бошқа томонларига ҳам эътибор беришга тўри келади. Гап фақат эскилик сарқитларию чиркин миллий урф-одатлардамикин?

Феодализм замонида Туркистон аёллари мазлум ва ҳуқуқсиз эди. В. И. Ленин И. Армандга ёзган хатида таъкидлаганидек, асримиш бошида Россиядаги аёлларнинг қисмати ҳам феодал муносабатлар сақланиб қолган регионлардаги хотин-қизлар тақдиринан яхшироқ эмас эди. Майли, Туркистон ҳақида гаплаша қолайлик.

Феодал Туркистондаги аёл нима қиларди? У моддий жиҳатдан эрига тўла қарам эди. Бу эса ўз навбатида маънавий қарамликини келтириб чиқарарди. У эрта билан туриб нон ёпади, сигир соғади, феодал эрига қарайди, болаларига қарайди, эрини ишга жўнатиб, кир ювади, кашта тикади, яна мол-ҳолга қарайди, кечқурун овқат қилади. Кейин эрини кутади. Устига-устак кундош азоби...

Улуғ Октябрь социалистик революцияси аёлларга тенг ҳуқуқлилик берди. Шаҳардаги саноат корхонасида ишлайдиган аёл (кунига саккиз соатдан меҳнат қилиб, ҳафтада икки кун дам олади) энди ўзи ҳам пул топади, эрига қарам эмас. Кечқурун ишдан келса, уйда газ бор, иссиқ-совуқ сув бор, кирювгич бор. Расман кундоши йўқ... Гарчанд у лўп этиб «дўзахдан жаннатга тушиб қолган» бўлмаса ҳам, аҳоли дуруст. Қишлоқда-чи? Қишлоқда ҳам аёл расман эри билан тенг ҳуқуқли. Энди у эрта туриб нон ёпади, сигир соғади (агар сигири бўлса), эрига қарайди, болаларига қарайди... Феодалмас эри билан қўшилиб, ўзи ҳам далага чиқади. Эллик даражали офтоб тиғида кетмон чопади, захарли пахта даласида нафас олади. (Яқин-яқинларгача Ўзбекистон пахтазорлари га солинадиган кимёвий моддалар даҳшатли даражада кўп эди. СССР Соғлиқни сақлаш министрилиги ахбороти. X-беш йилликда СССРда бир гектар ҳайдаладиган ерга ўрта ҳисобда бир килограмм, АҚШда 2—3 килограмм, Ўзбекистонда ССР да эса 54,4 килограмм дори пуркалган: 2,2 килограмм пестицидлар, 16,2 килограмм дефолиантлар, 36 килограмм инсекцидлар). Аёл пешинда ҳансираб келади-да, дала шийпонидидаги боласини эмизади. Гўштсиз шўрва ичиб, тагин далага киради. 14—16 соат ишлаб, кечқурун уйига қайтади. Тагин сигир соғади, овқат қилади, кир ювади, феодалмас эрини кутади. Расман кундоши йўқ. Расман эркак билан ҳуқуқи тенг.

Инсоф қилайлик. Гарчанд аёл қоғозда бекиёс ҳуқуқлар олган бўлсада, заҳмати аввалгидан камайди? (Гап қишлоқ аёли ҳақида кетаяпти. Негаки, ўзига ўт қўйган 270 аёлнинг деярли ҳаммаси қишлоқдан). Бинобарин, аёлнинг ўз жонига қасд қилишига фақат шарият ақидалари, эскилик сарқитлари, миллий удумларгина эмас, бошқа сабаблар ҳам бор шекилли? Ўзбекистонда болаларни боғча ва яслилар билан таъминлаш мамлакат умумий кўрсаткичидан 1,5 марта, бу юмуш яхши йўлга қўйилган регионлардан 2—3 марта орқада туради. 1985 йилда Ўзбекистон шаҳарларида мавжуд мактабгача ёшдаги бир миллиондан ортиқ боланинг 650 минг нафари (60 фоиздан кўпроғи) қишлоқдаги 2 миллиондан зиёд шу ёшдаги болаларнинг 440 минг нафари (25 фоизи) ясли ва боғча билан таъминланган.

Қишлоқ аёли ва умуман Ўзбекистон қишлоқ аҳлининг яшаш шароити оғирлигини исботловчи бошқа далиллар ҳам борки, улар ҳақида яна тўхталаямиз.

Мақолада тагин бир нарса ташвишлини таъкидланган. Тожикистон ССРнинг Қўрғонтепа областидаги «456 қишлоқнинг ҳар битасида «номоз ўқиладиган уйлар» яъни мачитлар мавжуд. Мачитдаги муллалар намозга чиқмайдиганлар бу ердан кўчиб кетсин, деб шарт қўймоқдалар.

Балки бу далилларга Тожикистонлик мутахассислар жавоб бергани маъқулдир. Бироқ ўқувчида шубҳа туғилади. Мачитга бормагани учун неча киши, қанча оила, қандай қилиб бадарга этиладиган бўпти? Район ижроия комитети ёки милиция ўз юридан ҳайдаб юборишга ҳадди сизмайдиган бирон меҳнаткаш оилани қувғин қилишга мачитнинг ҳадди сизмайкин? Агар шундай фактлар бўлса, қачон, қачонда рўй берди? (Қора бачёқ куюқлашиб кетмадикин?) Хусусан Ўзбекистонда, ҳатто энг овлоқ қишлоқларда ҳам кимдир азбаройи мачитга чиқиб намоз ўқимаётгани учун муллалар томонидан кўчириб юборилаётганини ёки бундай даъват ўртага ташланаётганини эшитганимиз йўқ.

«Келинлар, ҳақиқатнинг кўзига тик қарайлик. Айтийлик, партия ва комсомол ходимлари мусулмон урф-одатларида иштирок этадими! Унақалар тўлиб ётибди! Улар ўзининг атеистлар лагерига тааллуқли эканлигини унутиб қўйишган. «Худосиз!» Баъзилар учун ўз ортидан тошдек отилган бу таъна партиявий жазодан кўра даҳшатлироқ туюлади. Уларнинг аҳволи шу бўлганидан кейин оддий одамлар тўғрисида гапириб ўтиришга ҳожат бормикин!»

Инсоф юзасидан айтганда, «худосиз» деган «тамғани партиявий жазодан даҳшатлироқ деб билувчилар чиндан ҳам учраб туради. Демак, улар имонли атеист эмас. (Аслида атеизмнинг ўзи ҳам имон). Бу борада муаллифларнинг юқоридаги фикрига қўшилмоқ керак. Айни пайтда динга

қарши курашда ақл ўрнини жаҳл эгалласа, таёқ кўтариб «хужумга ўтилса» ҳам натижаси кўнгилдагидек бўлмас экан. Тўрт-беш йил илгари Ўзбекистонда рўй берган «антиқа» воқеалар бунга мисол бўла олади. «Худо» деган сўзни ишлатган одам қаторасига диндор ҳисобланди. Шекспир асарларининг ўзбекча таржимасида «худо» сўзи «фалак» деб тузатилди. (Гўё Шекспир шўрлик ҳар куни мачитга бориб беш мартадан намоз ўқигандек). Одамлар вафот этган отаси ёки акасининг тобутини кўтариб, гўристонга боришга қўрқадиган бўлиб қолди. Ҳатто мазорлардаги ярим ой тасвирини олиб ташлаш ҳақида таклифлар ҳам бўлди. Институтда жиякли лозим кийиб юрган қизлар дўқ-пўписа эшитди. (Ҳолбуки, умуман иштонсиз юргандан кўра узун лозим кийган яхшироқ). Халқимизнинг гўзал байрами Наврўз ҳам эскилик сарқити деб эълон қилинди. (Бу байрамнинг ислом динига алоқаси йўқ эди. Наврўз халқни яхшиликка, коллективизмга ундовчи удум эди. Хайриятки, ҳозир байрам қайта тикланди).

Халқ минг йиллаб амал қилиб келган удумларни билиб-билмай диний ақидалар билан боғлаш, атеистик ҳаракат обрўсини кўтармайди, туширади. Айниқса бу йўлда оз бўлса-да, халқ тилини камситувчи гап-сўзлар ўрмалаб қолса, одамларни қаттиқ ранжитади. Уша йиллари ушбу нозик масалада Ўзбекистонда анча-мунча гап-сўзлар бўлиб ўтди. (Майли, бунинг «Турмушдаги ислом» мақоласига бевосита алоқаси йўқ). Шундай деймизу гап айланиб бу ерда ҳам тилга, аниқроғи, тилнинг айрим элементларига тақалапти. Ҳурматли мақола муаллифлари Ўрта Осиё халқлари урф-одатинигина эмас, тилини ҳам билишларини намойиш қилишган. Бир қанча жойда ўзбек сўзларини ишлатишган. Хурсандмиз. Афсуски улар бир неча ўринда «худосиз» сўзини «тузатиб», «худозис» деб ишлатадилар. (Бу шунчаки имло хато эмас). Биз ҳам «безбожник» деган сўзни «тузатиб», «беспешник» деб ишлатсак, бу борада нақадар билимдонлигимизни намойиш қилган бўлардик. (Майли, буни оддий детал деб қўя қолайлик).

Мақолада Туркменистондаги измуқшир «қабиласи»да (уруғида) мавжуд қондошлик никоҳи болаларнинг кўплаб ўлимига олиб келаётгани, бу одат ҳам шарият ақидалари билан боғлиқлиги устида тўхталиб ўтилади. Шундан сўнг Ўрта Осиё республикаларидаги иқтисодий системанинг дин билан алоқаси ҳақида фикр юритилади.

«Ўрта Осиё регионида иқтисод аниқ-равшан икки қисмга бўлинади. Биринчиси — биз шартли равишда «давлатники» деб атайдиган қисм»: социалистик саноат, қишлоқ хўжалигида эса давлат ёки кооператив (колхоз) экономикаси. Иккинчи қисм — уни шартли равишда «оилавий» деб атаймиз: асосан қишлоқларда мавжуд бўлган ва кўп ҳолларда қишлоқ аҳлининг шахсий хўжалиги деб аталувчи экономика. Агар биз экономиканинг биринчи қисми ҳақида дезрли ҳамма нарсани билсак ва бу соҳа турли мутахассисларнинг кўпсонли армияси томонидан анализ қилиб борилса, иккинчи қисми ҳақида — «оилавий» экономика тўғрисида ўқувчилар кенг оммаси амалда ҳеч нимани билмайди.

Бу масалада кўплаб «нима учун» деган саволлар туғилади. Масалан, нима учун саноат корхоналарида маҳаллий миллат вакилларидан малакали ишчилар фожиаги даражада кам ва бу корхоналар четдан ишчиларни олиб келиш ҳисобига яшайди! Нима учун ер ва сувдан жинояткорона фойдаланилади! Нима учун давлат секторида ҳосилдорлик паст, оилавий экономикада эса юқори! Объектив ва субъектив сабабларни таҳлил қилиб, «нима учун» деган бундай саволларнинг кўпига жавоб топиш мумкин. Лекин биз уларга янада аниқлик киритамиз. Мачитга даромад қаердан келаётганининг аҳамияти йўқ: оғир меҳнат қилиб қўли қадоқ бўлган деҳқон ёки ишчи бераяптими ёки порахўрлар ва ўзга жиноятчилик олиб келиб топширяптими... Бу ўринда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини асосан бошқа республикаларга олиб бориб юқори баҳоларда пуллаш катта аҳамият касб этади. Яъни хусусий савдогарчилик ислонининг яшовчанлиги учун хизмат қиладиган қудратли механизмлардан бирига айланади. Негаки давлат савдосидан мачит манфаат кўрмайди».

Шундан сўнг Ўрта Осиё регионида кўплаб одамлар шахсий томорқаси ҳисобига бойлик орттираётгани, колхоз далаларида эса асосан аёллар ва ўқувчилар меҳнат қиладигани ҳақида мулоҳазалар айтилади.

Мақола муаллифлари «нима учун» деб берган саволларда жон бор. Биз уларга қўлдан келганча жавоб беришга уриниб кўрамыз ва ўз навбатида, биз ҳам «нима учун» деб сўрашга мажбурмиз.

«Нима учун» деган биринчи савол. Нима учун саноат корхоналарида маҳаллий миллат вакиллари фожиаги даражада кам ишлайди? Уринли сўроқ. Унга шундай жавоб бериш мумкин. Ўзбекистон мисолида саноат корхоналарида маҳаллий миллат вакиллари камлигига бош сабаб азбаройи ўзбекларнинг заводда ишлашга ўқувсизлиги, уни хоҳламаслиги, турли диний одатлари халқ удумлари шу нарсага тўсқинлик қилишида эмас. Бу аянчли ҳодисанинг илдизи олисга бориб тақалади. 30-йилларми бошида маҳаллий миллат вакиллари саноат корхоналарида кўплаб жалб қилинган. Улар завод ва фабрикаларда бошқалардан ёмон ишламаган. Лекин ўша паллада бошланган мамлакат пахта мустақиллиги учун кураш кампанияси ер илмини яхши биладиган маҳаллий миллат вакиллари ёппасига далага жалб қилишга олиб келган. Сталинизм зўғуми эса бу нарсани янада чуқурлаштирган. Маҳаллий аҳоли асосан пахта экиш, ер очиш, канал қазиш билан машғул бўлган.

Барибир мақола муаллифларининг гапида жон бор. Нима учун ҳатто ҳозир ҳам саноат корхоналарида мутахассислар асосан четдан олиб келиниши керак? Ҳурматли авторлар бу муаммони очикчасига қўйгани учун миннатдорчилик билдириш лозим. Негаки, яқин-яқинларгача бу ҳақда биз гапирсак, «нима, қардошларимиз бизнинг юртимизга келиб ишласа ёмонми, миллатчилик қилиш ярамайди», деган таъна эшитишимиз мумкин эди. Ҳолбуки, бу проблема аллақачон пишиб етилган. Ўрта Осиёда ва айниқса Ўзбекистонда турар жой, иш ва озиқ-овқат танқислиги сезилиб турибди. Аҳоли эич яшайдиган Фарғона водийсида ортиқча ишчи кучларини қаёққа қўйишни билмай ҳалак бўлишяпти. Шундай экан, улардан малакали ишчилар тайёрлаш масаласига жиддий киришиш керак. Бу муаммо мақолада ниҳоятда тўғри кўтарилган.

Ер ва сувдан «жинояткорона фойдаланиш» масаласида эса муаллифлар билан баҳслашишга тўғри келади. Мақолада, кўпична одамлар бўш ётган ерларни тўғридан-тўғри эгаллаб олаверади, шарият ақидадасига биноан эса ким ариқ қазиб сув чиқарса, ер ўшанинг шахсий мулкига айланиб қолаверади, деган фикр айtilган. Чамаси бу ўринда кимдир авторларни чалғитган ёки улар маҳаллий

шароитни яхши билмайди. Ўзбекистонда (айниқса Фарғона водийсида) ҳар қарич ер, ҳар томчи сув ҳисобли. Колхоз раиси ёки совхоз директори шароит-париатни икки пулга олмайди. Унга пахта керак. «Оқори»дан пахта талаб қиладилар. Шунга қарамай, мақола муаллифларнинг бир масаладаги гапи хато деб ҳам бўлмайди. Янги ўзлаштирилаётган чўл зоналарида (Қашқадарё, Сирдарё, Жиззах областларида) «гастролёрлар», «гектарчилар» борми? Бор! Бунинг учун шароит эмас, ҳозирги замон зарурати шароит яратяпти. Мирзачўл ва Жиззах чўлларидаги янги совхозларда ишчи кучи етишмаётганлиги сабабли ҳўжалик раҳбарлари «мавсумий деҳқонларни» (уларни «сентябрчилар», «октябрчилар» деб ҳам атайдилар) жалб қилишга мажбур бўляптилар. Мавсумий деҳқонлар ер очади, пахта экеди... умуман ёмон ишламайди. Аммо у кўпроқ ўз томорқасини ўйлайди, ҳосилни йиғиб олгач, тезроқ қочиб қолиш пайида бўлади. Бироқ бунинг учун нуқул уларни айблаш ҳам инсофдан эмас. Яшаши ва меҳнат қилиши учун шароит бўлмаганидан кейин у бу ерларда муқим туриб қололмайди. Демак, ҳамма айбни эски ақидалар ва «гектарчилар»га юклаш ҳам адолатдан эмас. Энг муҳими ер ва сувдан жинояткорона фойдаланиш Урта Осиё ва жумладан Ўзбекистон деҳқонларининг очкўзликка боғлиқ деб ҳисоблаш асло мумкин эмас. Бунинг жуда теран сабаблари бор. **Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги М. Муҳаммадзонов маълумоти:** «Кейинги икки беш йиллик мобайнида Ўзбекистонда сўғориладиган майдонлар 900 минг гектарга кўпайди. Ҳозирги пайтда республикада деҳқончилик қилинадиган 3,4 миллион гектар майдоннинг 1 миллион гектарга яқини потенциал камҳосил ерлардир. 600—700 минг гектари эса тошлоқлар, тик адирлар, қалин гипс қатлами билан қопланган жойлар, ботқоқликлар, шўрхок ва қумқош майдонлар. Турғунлик йилларида пахтанинг ялпи ҳосилни кўтариш ва тезроқ шон-шўҳрат қозониш учун бундай ерларга ҳам пахта экилди. Ҳолбуки улар пахта учун нобоп эди. Ҳозир республикада 2,1 миллион гектар майдонга пахта экилади. Биз давлат томонидан пахта хом ашёси сотиб олиш миқдорини 4 миллион тоннага тушириш, пахта майдонларини камида 600 минг гектарга камайтириш пайти етди, бундан кейин пахтани 1,5 миллион гектардан ортиқ майдонга эксак, оқибати ёмон бўлади, деб ҳисоблаймиз. Ҳатто шундай қилинган тақдирда ҳам бошқа қишлоқ ҳўжалик экинларига майдон қатъий ҳисоб-китоб билан тақсимланмоғи лозим бўлади. Шундай қилингандагина, Ўзбекистон аҳолисини сабзавот, ҳўл мева, чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлаш имконияти туғилиши кўриниб турган ҳақиқат. Ҳамма, жумладан СССР Госплани ва СССР Госагропроми ҳам, бошқа бутуниттифоқ ташкилотлари ҳам бунга яхши тушунади. Лекин улар республикаларга юқоридан туриб топшириқ беришдан, «ўта централизм» одатидан ҳали воз кечган эмас. Модомики пахта планини бундан кейин ҳам юқоридан белгилаб беришаверар экан, пахта монокультураси деган фалокат сақланиб қолаверади».

Кўриниб турибдики, ер ва сувдан жинояткорона фойдаланиш азбаройи эскилик сарқитлари ва миллий урф-одатларга эмас, турғунлик йилларида авж олган волонтаристик сийёсатга боғлиқ. Мана шу нарса Ўзбекистонда пахта монокультурасини авж олдириди. Мана шу тўфайли Орол денгизи ўлим ёқасига келиб қолди, ерлар заҳарга тўлди, болаларимиз чаласавод бўлди.

«Нима учун» деган тагин бир савол. Нима учун деҳқонлар томорқасида ишлашни кўпроқ ёқтиради? Пахтада эса аёл ва болалар меҳнатидан кўп фойдаланилади? Бу ҳақда муаллифлар ачинаб айтган фикрларга қўшилиш керак. Бунинг учун маълум маънода миллий удумлар — кейинги пайтда йил сайин қимматлиги кетаётган тўй ва маърака харажатлари ҳам айбдор. Бироқ бунинг ҳам яна бир қанча сабаблари борки, улар ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

Мақолада шундай дейилади.

«Томорқа дегани оддий тушунча эмас. У — ердан фойдаланишнинг бир неча категорияларидан иборат. Биринчиси — шахсий томорқа. Урта Осиёнинг кўп районларида томорқанинг максимал миқдори 0,15 гектар деб белгиланган. Бу майдон турли йўллар билан кенгайтириб борилаверади. Биринчиси — фарзандларни жуда ёшликдан ва ўз қариндошларига уйлантириб қўйиш, уйланиб отасининг қарамоғида яшаб қолган ўғил хусусий участка олиш ҳуқуқига эга бўлади ва томорқасига четга олиб чиқиб сотса, катта фойда келтирадиган харидоргир экинларни эканлари эканлари.

«Сотиб олиш» яъни бирон амалдорга пора бериш усули билан ҳам хусусий томорқани кенгайтириш мумкин. 0,15 гектар томорқа баҳоси талай ҳолларда 30 минг сўмга боради. Одатда бу харажат нарисини билан икки йил ичида ўзини тўла қоплайди».

Мақола муаллифлари шахсий томорқанинг фақат дастлабки 0,15 гектарига (ҳар сотихга 1 сўмдан) солиқ тўлайдилар, қолган «қўшимча» майдон эса амалда текинга тушади ва томорқанинг ҳар сотихидан йилига ўртача минг сўмдан (15 сотих майдон 30 минг сўмга «сотиб» олинса ва икки йилда бу харажат ўзини оқласа, ҳисоб шунга тўғри келади) фойда келади, деган фикрни айтишади. Ҳолбуки улар колхоз еридан тўланадиган ер рентаси ҳам колхозчи ҳисобидан кетишини негадир унутадилар. Майли, борингки бу шунчаки деталь бўлсин. Давом этамиз.

«Иккинчи категория. Колхоз ёки совхоздан ер участкасини ижарага олиш. Бизнинг кунларда бу нарса «оилавий пудрат» деб аталади. Ижарага олинган ерни оилавий усулда ишлаш билан бир қаторда четдан одам ёллаб, асосан дайдилар меҳнатидан фойдаланиш имкониятлари ҳам кенгаймоқда. Ҳатто қишлоқ ҳўжалигидан ўзоқ бўлган киши ҳам оиласида беш нафар меҳнатга лаёқатли катта ёшли одам мавжуд бўлган хонадон беш гектар ерга сепилган пиёзни эплаши мумкин эмаслигини тушунади. Бундай пайтда «оилавий участкада» баъзан «чидаса бўладиган» нархда ёлланма ишчилар тер тўкади. Бу эса ўзгалар меҳнатини эксплуатация қилиш демак».

Аввал ўзгалар меҳнатини эксплуатация қилиш масаласига тўхталайлик. Масалан, Ўзбекистоннинг тўб аҳолиси беш гектар ерга пиёз экиб, «дайдилар»ни ишлатгани ва бировлар меҳнатини эксплуатация қилаётгани ҳақида маълумот бизда йўқ. Бировлар меҳнатини эксплуатация қилишни бу қадар умумлаштириб, бир гуруҳни «капиталистга», бошқа гуруҳни «жафокашга» ажратиш «қулоқ қилиш» замонларини эслатмасмикин? Майли, бировларни эксплуатация қилаётганларни «замонавий қулоқлар» деб атайқолайлик. Аммо Ўзбекистон деҳқонлари бировларни ишлатиш уёқда турсин, ўзи меҳнат қилиш учун ҳам майдон топиши мушкул.

Томорқалардан «беқиёс» бойлик орттириш муаммосига тўхталайлик. Муаллифлар Урта Осиёда томорқанинг максимал миқдори 0,15 гектар (15 сотих) белгиланган, дейишганида ҳақли. Ростини айтганда, тоғ ва чўл зоналарида ҳамон 20 сотих ва ҳатто ундан ҳам кўпроқ томорқалар бор. Аммо булар жуда камчиликни ташкил қилади. Устига-устак мақола муаллифлари пахтакор районларда

(кўпроқ Ўзбекистон ва Тожикистонда) томорқа майдони 6 сотихга, ҳатто 4 сотихга тушиб қолган жойлар ҳам борлигини билишмаса керак. Расмий маълумотларга қараганда, бугунги кунга келиб, Фарғона водийсидаги жамоат секторлари, яъни пахта майдонлари ҳам оилавий пудрат тарафдорлари ўртасида талаш бўлиб кетаяпти. Андижон областида жамоат секториде меҳнат қилишга лаёқатли ҳар бир қишлоқ хўжалик ходимига 0,54 гектар, Наманган областида 0,55 гектар, Фарғона областида 0,56 гектар пахта майдони тўғри келади. Табиийки, оилавий пудрат иштирокчилари бу майдонда бола-чақаси билан қўшилиб меҳнат қилади. Савол туғилади. Оилавий пудрат усулида ишлаш учун ўзига майдон тополмаётган деҳқон қандай қилиб ўзгаларни «эксплуатация» қилсин?

Шахсий томорқаларда харидорғир маҳсулотлар етиштириш, уларни бошқа республикаларга олиб бориб қиммат баҳода сотиш ва ниҳоят, бола кўпайтириб, янгидан-янги томорқа майдонларига эга чиқиш масаласи.

Иқтисод фанлари кандидати Р. Абдумажидов маълумоти: «Биз Фарғона водийси қишлоқларида социологик тадқиқот ўтказдик. Ҳар битта областдан ўртача 200 хонадон яшайдиган иккитадан қишлоқ — бири энг «бадавлат», бири энг «камбағал» қишлоқларни танлаб олдик. Шу нарса маълум бўлдики, бу уч областда 20 йил илгари оиланинг ўртача томорқа майдони 0,18 гектарга (яъни, 18 сотихга) тенг бўлган. 1988 йили ушбу майдон ўртача 0,08 гектарга (яъни, 8 сотихга) тушиб қолган. Аҳолиси зич жойларда деҳқон 4 сотих томорқа билан чекланадиган оилалар ҳам кўп. Томорқадан олинадиган ҳосил ва ундан кўриладиган фойда масаласига келсак. Дейлик, колхозчининг ёки совхоз ишчисининг ўртача саккиз сотих майдонни бор. Бундан икки сотихи уй-жой, молхона, ошхона каби биноларга чиқиб кетади. Ўртача 6 сотихдан қолади. Мабодо шунча майдонга шафтоли экилса, бир йилда 500—550 килограмм ҳосил олиш мумкин. Шафтолининг давлат харид баҳоси 50 тийин. Демак, ўз томорқасидан пахтакор шафтоли сотиш билан 250—275 сўм даромад олиши мумкин. Шунча майдонга тўрт тупдан ортиқ ўрик экиб бўлмайди. Ўрик тўрт-беш йилда ҳосилга кирди. Ҳосилнинг 45 процентга яқини йўқолади. Гули тўкилади, совуқ уради, мева бермайди... Хуллас, томорқадаги ўриклардан 300 килограмм ҳосил олиш мумкин. Шунча ўриқнинг давлат харид баҳоси 200 сўм атрофида бўлади. Агар деҳқон томорқасига беда, лавлаги, жўхори сингари озқабоб экинлар экса, [кўпинча шундай қилишади, негаки деҳқон молини боқиши керак] бу ҳолда унинг оладиган фойдаси 100 сўмдан ошмайди. Дейлик, колхозчи томорқасига помидор экди. Олти сотих майдонга 2500 туп помидор экиш мумкин. Ундан 2 тонна ҳосил олиш мумкин. Эртанги помидорнинг давлат харид баҳоси 55 тийин, ўртангиси 35 тийин, кечки помидор 25 тийин туради. Ҳосилнинг 25 проценти йўқолади. Ақалли сазбавот базасига олиб борганида помидорни топирирмай ўтказган вақтнинг ўзида аллақанчаси чириб кетади. Бинобарин, колхозчи томорқасига помидор экиб ҳам бойиб кетолмайди. Шундай экан мақола муаллифларининг Ўрта Осиёлик деҳқон ҳар сотих томорқадан йилга ўртача минг сўмдан фойда кўради деган фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Боласини ёшлиқдан уйлантириб, ерни эгаллаб олиш масаласидаги гап ҳам ўзини оқламайди».

Бу ўринда муаллифлар ҳақли эътироз билдириши мумкин. Биз Ўрта Осиёда текинхўр чайқовчилар кўпайиб кетаётганини ва бунинг учун ислом ақидалари, дабдабали тўй ва маъракалар сабаб бўлаётганини айтмоқчимиз. Бунага жавобан биз ҳам ўз навбатида сўрашга мажбурмиз. Гап Ўрта Осиё деҳқонларининг ерни эгаллаб олаётгани ҳақида бораяпти. Агар деҳқон ҳар сотих томорқадан йилга минг сўмдан фойда олаётган бўлса, талай колхозчилар, айниқса пахтакорлар нима учун бунчалик камбағал турмуш кечиради? Деҳқон билан чайқовчини, мачит билан халқ удумларини аралаштириб юборсак, тўғри бўлармикин?

Академик М. Муҳаммаджонов маълумоти: «Ўзбекистон аҳолиси полиз, мевачева, узум ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини умум мамлакат миқёсидан 2—2,5 марта кам истеъмол қилади. Республика қишлоқларида расман қашшоқлик чегарасидан хароброқ аҳволда яшайдиган оилалар кўп». «Турмушдаги ислом» мақоласини ўқишда давом этамиз. «Ниҳоят томорқанинг учинчи категорияси яйловлардир. Яйлов майдони ҳар бир хўжалиқдаги мавжуд хусусий моллар сонига қараб тақсимланади. Аслида хусусий моллар сони нормативдан анча кўп. Амалда молга солиқ солинмайди. Мол эгаси фақат чўпонга ҳақ тўлайди. Яйловлар текинга эксплуатация қилиб ётилибди».

...Эҳтимол Ўрта Осиёнинг баъзи жойларида чиндан ҳам чексиз-чегарасиз яйловлар бордир. Эҳтимол баъзи хўжаликлар пода-пода молга эгадир. Мақолада бу фикр ҳам умумлаштириб айтилган. Лекин Ўзбекистонда ва хусусан пахта монокультураси авж олган жойларда яйлов уёқда турсин, молга берадиган емнинг ўзи йўқ. Пахтакор деразасини очса, пешонаси дўқ этиб ёўзапояга тегади. Пахта монокультураси қишлоқ аҳлини шу ҳолга солиб қўйди. 1986 йили Қашқадарь областининг яйловларга бой бўлган Деҳқонобод райони чорвадорлари Олтой ўлкасидан пичан ўриб келишга мажбур бўлган. Уша жойлардаги маҳаллий аҳоли ўзбекистонлик ҳамкасбларига меҳрибон муносабатда бўлишганини деҳқонободликлар ҳамон миннатдорчилик билан эслайдилар. Майли, буни ўша йили рўй берган курғоқчилик билан боғлиқ, дейлик. Лекин нима учун Бухородаги кўпчилик қишлоқ хўжалик артеллари деярли ҳар йили мактаб ўқувчиларини янтоқ кесишга (пичан ўз йўлига) жалб этадилар. Гап шундаки, пичаннинг ўзи етмайди.

Академик М. Муҳаммаджонов маълумоти: «Ўзбекистон қишлоқ аҳли жон бошига йилга ўртача 8 кило гўшт истеъмол қилади. Бу эса РСФСРдагидан 8 марта, Москва шаҳридагидан 20 марта камдир. Қишлоқдаги 37 процент хўжалиқнинг сигири йўқ. 50 процент аҳоли қўй ҳам боқа олмайди. Умуман республика бўйича жон бошига 20,7 килограмм гўшт, 132 литр сўт етиштирилади. Бу эса мамлакат умумий кўрсаткичидан 3 марта камдир».

Иқтисод фанлари кандидати Р. Абдумажидов маълумоти: «Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, 1987 йилга қадар ёғ-экстракт заводларида қайта ишланган пахта чиқиндилари — кунжаранинг 8,5 проценти, шулханинг 13,6 проценти республика хўжалиқларидаги мавжуд жамоат чорвачилигига ажратилган. 1988 йилдан бошлаб кунжаранинг 17,5 проценти, шулханинг 13,9 проценти шу мақсадга ажратиладиган бўлди. Кунжара ва шулханинг асосий қисми қардош республикаларга жўнатилади. Учқўрғон ёғ-экстракт заводи шулхани қардош Белоруссиянинг Гомель областига жўнади. Давлат шулханини 1 тоннасини 2 сўмдан сотиб олади ва завод ҳар тонна шулхадан 70 сўмлик фойда кўради. Пахтакор ўзи етиштирган пахта чиқиндиси саналмиш шулханинг бир килосини

ҳам қонун йўли билан арзон баҳода сотиб ололмайди. Ег-экстрат заводда ишлайдиганлар бу имкониятга эга. Ҳар бир ишчи йилига бир марта 180 кило шулха сотиб олиши мумкин. Лекин у ҳар тонна ҳисобига 37 сўмдан пул тўлайди».

Табиий савол туғилади. Агар қишлоқ аҳли яйловдан хоҳлаганича фойдаланиб, бойиб кетаётган бўлса нима учун Ўзбекистон деҳқонлари гўшт истеъмол қилишда мамлакатда энг охириги ўринни эгаллайди. Мабодо Урта Осиёда яйловдан хоҳлаганча фойдаланиб, мол боқиш, хоҳлаганча томорқа олиб товарбоп мева ёки сабзавот етиштириш ва шу йўл билан бадавлат бўлиб кетиш имконияти бор экан, қардош республикалардан келиб, дейлик, Ўзбекистон қишлоқларида яшаш ва пахтазорда кетмон қопишни, мироблик қилишни, боринги, машинада пахта теришни хоҳловчилар нега бунчалик кам?

Мақолада ўртага қўйилган «нима учун» деган тағин бир саволга жавоб излаймиш. Нима учун Урта осийёли деҳқон жамоат секторидида ишлашдан кўра ўз томорқасида меҳнат қилишни афзал кўради? Тўғри савол. Чиндан ҳам бундай одамлар бор. Ўзбекистон пахтакорлари орасида ҳам пахтазорда ишлашдан кўра томорқасида меҳнат қилишга кўпроқ эътибор берадиганлар йўқ эмас. Одам шунчалик ҳам виждонсиз бўладими?

Бу саволга жавоб бериш учун «нима учун?» деган тағин бир саволни кўндаланг қўйишга тўғри келади.

Иқтисод фанлари кандидати Р. Абдумажидов маълумоти: «Ғалла етиштириш учун 15—17 операция бажариш керак. Пахта етиштириш учун 93 та операция бажарилади. [Баъзи маълумотларда 70 га яқин операция дейилган, аслида бу тўғри эмас]. Биз аниқ ҳисоблаб чиқдик. Пахта заводида етиб боргунча 93 та операция бажариш шарт».

Ғап фақат бажариладиган операциялар сонидигина эмас. Шу ишларни қилиш учун ёнилғи кетади, техника ишлатилади...

Иқтисод фанлари доктори Валерий Александрович Осминин маълумоти: «Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, бир центнер ғалла ишлаб чиқариш учун кетадиган бевосита меҳнат 1,6 одам-соатни ташкил этса, бир центнер пахта етиштириш учун 36 одам-соат меҳнати сарфланади. Демак, ўртадаги фарқ 22 марта кўп. Бироқ, ғалла билан пахта харид баҳоси ўртасидаги тафовут 4—5 мартадан ошмайди. Бундан ташқари, кейинги 15 йил мобайнида минерал ўғитлар, техника, ёнилғи-мойлаш материаллари нархи 1,6 марта кўпайди. Пахта хом ашёсининг харид баҳоси эса, фақат 12 процент ошди». [«Коммунист Ўзбекистана» журнали, 1988 йил, 11-сон]. (Аслида бу — унчалик янги маълумот эмас. Сўнги йилларда техника ва ёнилғи баҳоси 2-3 марта ошган.) Бу ҳам пахтакорни чўмичда қоқиш, пахтаининг таннархисини ошириш эмасми? Ҳозир Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва бошқа расмий доираларда ушбу адолатсизликни йўқотиш масалалари кўриляпти.

Мавжуд расмий маълумотларга қараганда пахтакор деҳқоннинг ойлик ўртача маоши 100 сўмдан кўп. Р. Абдумажидов маълумоти: «Бундай деганлар бир нарсани ҳисобга олмайди ёки ҳисобга олишни хоҳламайди. Ҳар йил баҳорда пахтакор пилла боқади. Бир қўти пилладан 500—600 сўм соф даромад олиш мумкин. Лекин бунинг учун у бола-чақаси билан бир ой кеча-кундуз тиним билмай ишлайди. [Пилла кўрти боқиб кўрган одам бу заҳмат қанчалик оғирлигини биллади]. Мана шу пулни ҳам қўшиб ҳисоблаганда пахтакорнинг ҳолати кассасидан оладиган ойлик маоши 100 сўмдан ошиши мумкин. Аммо бу пахтакор учун қўшимча меҳнат эканини унутмайлик. Агар пилладан олинадиган ҳақни чегириб ташласак, пахтакорнинг ўртача маоши 70 сўмдан ошмайди. Устига-устак нима учундир пилла Ўзбекистонда бошқа барча республикаларда мавжуд нархдан 1,5—2 марта паст баҳода сотиб олинади!»

Ниҳоят, яна бир савол. Ўзбекистон пахтасининг катта улуши нима учун бошқа регионларга юборилади? (Унинг бир қисми чет элга валюта сифатида сотилади). Нега пахта толаси, чигит ва бошқаларнинг бир қисмини шу регионнинг ўзида қайта ишлаб, тайёр маҳсулот даражасига олиб чиқиш мумкин эмас? Ахир хом ашё билан тайёр маҳсулот ўртасидаги фарқ ер билан осмонча. Пахтадан олинадиган тола, чигит, мой, спирт каби маҳсулотларни шу ернинг ўзида қайта ишлайдиган корхоналар қурилса, уларга четдан ишчи кучлари тақриф қилмай, маҳаллий кадрлардан малякали мутахассислар тайёрланса, олибсотарлар, текинхўрлар кўпайиб кетишининг ҳам олдини олиш мумкин бўлар эди.

В. А. Осминин маълумоти: «Етиштирилган пахта толасининг ўндан бир қисмидан камроғи Ўзбекистонда қайта ишланади. Ҳисоб-китоблар кўрсатмоқдаки, республикадан ташқарига олиб чиқиб кетилган ушбу хом ашё базасида ўша районларда 65 миллиард сўмликдан ортиқ ялпи иқтимоий маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Ҳамда 25 миллиард сўмлик миллий даромад олинади».

Бутуниттифоқ миқёсидаги мўтабар ташкилотлар пахтакор меҳнатига муносабат бобида сўнги ўн йилликлар мобайнида қилиб келинган адолатсизликни йўқотиш ва пахта толасидан олинадиган умумдаромадининг бир қисмини Ўзбекистон ССР миллий бюджетига ўтказишни ўйляпти. Бу — қайта қуриш ва демократия замонининг маҳсули. Лекин барибир, бу билан ҳам барча муаммолар ҳал бўлади дейиш қийин.

Мақолада бир нарса адолатли айтилган. Яқин-яқинларгача деҳқон ўзи етиштирган маҳсулотни бозорга ўзи олиб бориб сотар эди. Ҳозир эса қишлоқ хўжалик товарларини олиб-сотиш билан шуғулланадиган чайқовчилар кўпайди. Бу эса бозор нархининг кўтарилишига, айна пайтда деҳқон даромадининг камайишига олиб келди. Бу масалани мақола муаллифлари конкрет мисоллар билан исботлаган. Шунингдек, текинхўрлик механизмнинг катта-кичик мафиялар билан, дин билан алоқадор жиҳатлари ҳам айрилган. Муаллифлар чайқовчиликни касб қилиб оладиганларнинг пайдо бўлиш сабабларини ҳам излайдилар.

«Давлат ишлаб чиқариш соҳасида машғул бўлмаган одамлар группасининг қай тарзда пайдо бўлиши ва миллий аъёналар баҳоси қанчага тушиши механизми ҳақида гапласак. Олимлар томонидан Фарғона водийсидаги тадқиқот ўтказилган бир қисм районларда шу нарса аниқландики, «миллий удум»лар деб аталмиш одатларга сарфланадиган маблағ умумий ойлик фондининг эллик процентдан ортигини ташкил қилар экан. Ҳали бу минимал ҳисоб. Одамларнинг кундалик турмуши учун жуда арзимоган нарса — кунига ўртача 30 тийиндан сал кўпроқ маблағ қолади. Ҳат-

то қамоқхонадагиларни бундан «ёғлиқроқ» боқадилар. Ҳолбуки бундай оилалар ҳовлисида битта-иккита машина туриши, турмуш даражасининг ўртачадан юқорилиги ҳам тез-тез учрайдиган ҳодиса. Ойлиқдан етмаган маблағ шахсий хўжалик ҳисобига қопланади. Бу ўринда тағин бир парадокс пайдо бўлади. Туғилишнинг ниҳоятда сероблиги (болалар ўртасида ўлим ҳодисаси кўплигига қарамай) туфайли аҳоли сони ўсиб кетаяпти. Шу боисдан хусусий ер ҳаммага етмайди. Саноат корхоналарига ва аynиқса, ўзга регионларга кўчиб борувчилар фавқулодда кам. Шу тариқа «улушсиз қолган», «камситилган», айни чоқда, ўзгалардан ёмонроқ яшаши хоҳламайдиган одамлар тўдаси пайдо бўлади. Олибсотарлар, воситачилар, юкни ташиб берувчилар ва «керак»ли одамлар «кармияси» шулар орасидан чиқади. Ердан сунъий равишда аждратиб кўйилган ва шаҳар саноат корхоналарига сунъий равишда қабул қилинмайдиган одамлар фундаментал ислом таъсирига тез берилувчи шахслардир.

Гарчанд Фарғона водийсидаги кўплаб хонадонларда одамлар танг аҳволда яшашига қарамай, ҳар биринчи ҳовлисида битта-иккитадан машина борлиги ва бунинг бош сабаби тағин ўша томорқадан олинадиган даромад билан боғлиқлигига эътироз билдириш лозим бўлса-да, бир масалада муаллифлар фикрига қўшилиш керак. Бекор қолганидан чайқовчилик ёки воситачилик қилаётган, оёқ-кўли чаққон «керакли» одамга айланаётган шахслар йўқ эмас. Фақат бу парчадаги бир ибора муаллифлар хоҳлайдими-йўқми, Урта Осиё халқларининг ғашини келтиради. Гап оҳангидан англашиладики, мақола муаллифларини бу регионда болаларнинг кўплаб ўлаётганидан кўра, аҳолининг тез кўпайиб кетаётгани қаттиқроқ ташвишга солаётганга ўхшайди. Ҳолбуки, Ўзбекистоннинг талай районлари болалар ўртасида ўлим ҳодисасининг кўплиги жиҳатидан мамлакатда биринчи ўринни эгаллайди. Бунга миллий удумларнинг, диний ақидаларнинг, олиб-сотарларнинг таъсиридан кўра, кейинги пайтда яшаш тарзининг қийинлашиб кетганлиги сув, ҳаво, тупроқдаги заҳар химикатлар миқдори беқиёс ортиб кетганлиги кўпроқ сабаб бўляпти... Чиндан ҳам бу мушул аҳволнинг олдини олиш керак. Шундай одамларнинг бошқа регионларга боришни хоҳламаётгани ҳам бежиз эмас. Бу масаланинг ўзига яраша мураккабликлари бор. Маълумки, Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари кўпроқ ноқоратупроқ зоналарга жалб этилмоқда. Бу ҳақда республика матбуотида деярли ҳар куни эълонлар чиқади. Шу ўринда ҳам баъзи мантиққа зид ишлар бор. Нима учун ноқоратупроқ зоналардаги ўн минглаб тадбиркор рус ва бошқа маҳаллий деҳқонлар ўз юртини ташлаб, шаҳарга кетиб қолди? Нима, улар ер илмини билмасмиди? Нима боисдан Россияни асрлар мобайнида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлаб келган юзлаб қишлоқ ва хуторлар ҳувиллаб қолди? Аслида бу ҳам турғунлик йилларида қишлоқ хўжалиги соҳасида олиб борилган волюнтаристик сиёсатнинг меваси эди. Мақола муаллифлари тўғри айтган. Урта Осиёда ўзга регионларга бориб ишлашни хоҳлайдиганлар кам. Аввало бу — халқ психикасига боғлиқ шекилли. Бир хил одамлар қаерда яхшироқ маош олиб, дурустроқ шароитда яшаса, ўша ерга кўникиб кетаверади. Бир хиллар ота юртидан жилгиси келмайди. Гап фақат бунда ҳам эмас. Бу юмушнинг ҳам ўз муаммолари бор. **Р. Абдумажидов маълумоти: «1988 йили Фарғона областидан 2023 киши, Андижон областидан 2000 малакали деҳқон мазкур зоналарга кўчиб борган. [Булар асосан маҳаллий халқ вакиллари. Собиқ она юртига бориб, ўша ерларда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни хоҳлайдиган қардошларимизнинг умумий улуши бу масалада мингтадан биттага тўғри келади. Норин районидан 33 хонадон ноқоратупроқ зоналарга кўчган. Шундан 17 хонадон қайтиб келган. Азбаройи ўқувсизлиги ёки танбаллиги учун эмас. Бунинг бошқа сабаблари бор. [Қайтиб кўчиб келиш сабабини билишни хоҳлаганлар ўша 17 хонадон билан гаплашиб кўриши мумкин.]»**

Бундан ташқари, масалан, Андижон областидан 10 минг ишбилармон деҳқонлар хонадони ноқоратупроқ зоналарга кўчиб борди дейлик. Уша оила фарзандлари учун ўзбек тилида мактаблар очиладими? Боғча ва аслилар қуриладими? Ўзбек театри бўладими? Урта Осиёга (жумладан Ўзбекистонга) бошқа республикалардан кўчиб келадиган саноат мутахассислари учун фарзандларини ўзи хоҳлаган тилда ўқитиш, хоҳлаган театрига кириш имконияти бор-ку?! Миллатнинг йўқолиши тил ва удумларнинг йўқолишидан бошланади. Янги жойларга кўчиб борган қардош миллат вакиллари учун ҳам шундай шароит яратилса, ленинчи миллий сиёсатнинг тантанаси кўринган бўларди. Еки ундан ҳам осонроқ йўли. Бир хил одамларни Урта Осиёдан Европа зоналарига, бошқаларни уёқдан Урта Осиёга ташмалаб юргандан кўра потенциал чайқовчилар, воситачилар, «керакли»ларни пахтакор зоналарида иш билан таъминлайдиган корхоналар қуриш мақсадга яна ҳам мувофиқроқ бўлса ажаб эмас.

Мақолада фақат сабзавот ва мева билангина эмас, саноат моллари билан ҳам чайқовчилик қилиб, топганини тўйга аташга одатланган, маҳаллий халққа латта-путталар пуллаб бойиб кетаётганлар ҳақида ҳалоллик билан ёзилган фикрларга қўшилиш керак. Муаллифлар бундайларни «ёб тўймас балохўрлар» деб атайдилар ва тўғри қиладилар. «**Еб тўймаслар**» шундай вазиятни вужудга келтирадими, Белоруссиядаги бир кило картошка билан «иссиқ» республикалардаги бир кило ўрқиннинг таннари баравар бўлишига қарамай, бу маҳсулотларнинг бозор нархи бир-биридан кескин фарқ қилади. Бунақа пайтда деҳқоннинг сувдан, давлатга қарашли сўғориш тармоқларидан текинга фойдаланаётганлигини, электр энергиясини арзонга ёқиб ўтирганини, давлат йўллари билан ва бошқа умумхалқ хизматларидан фойдаланаётганини ҳеч ким ўйлаб ўтирмайди.

«Еб тўймас балохўрлар» ҳақидаги фикрга қўшилган ҳолда муаллифларга баъзи эътирозларни билдиришга тўғри келади. Гап айланиб тағин «иссиқ» республикалардаги деҳқон балога қоляпти. Бу ерда шундай маъно ётибди. (Гарчанд муаллифлар бунини аниқ айтмасада, имо-ишорадан тушунса бўлади.) Белоруссиялик деҳқон картошкани арзон-гаровга сотади, «иссиқ» республикадаги деҳқон эса ўрикка осмон баравар нарх қўйиб пуллайди.

Редакцияга келган хат: Мен ўзбек қизиман. Тақдир тақозоси билан молдаван йигитга турмушга чиққанман. Эрим жуда яхши одам. Тотув яшаймиз. Уч фарзандимиз бор. Ҳар йили Молдавияга — қайнонамниқига бориб, бир ярим-икки ой туриб келамиз. Қайнонамнинг уйи автобусда Кишинёвдан тўрт соатлик йўл. Кета-кетгунча ҳаммаёқ узумзор, ёнғоқзор, олмасор. Қишлоқдаги ҳар бир хўжаликда кам деганда 30—40 тадан ғоз, товуқ бор. Томорқаларида ҳамма нарса ўсади. Икки ой меҳмон бўлсақ, қайнонам бирон марта дўконга чиққанини кўрмайман. Энди ўзимизнинг аҳволни олайлик. Ота-онам Қизилтепа районида туришади. Баъзан эрим, фарзандларим билан

уйимга борамиз. Онам шошиб қолади. «Тўрт ойдан бери колхоз пул бергани йўқ, неча кундан бўён гўштсиз овқат еймиз, энди нима қилдим,» деб кўёвининг олдида хижолат бўлади. Одам бе-ихтиёр солиштирар экан. Молдавия деҳқонининг ҳаёти билан Ўзбекистон пахтакорининг турмушини таққослашнинг ўзи кулгили. Кузда Тошкентдан Навоийга машинада келдим. Деразадан қараб юрагим орқага тортиб кетди. Ҳаммаёқ пахта! Пахта йўқ жойлар эса қип-қизил чўл. Қани бизнинг боғларимиз! Қани олмазор, ўрикзорларимиз! Ҳаммасини пахта еб адо қилди-ку. 12 январь кўни эрим билан бозорга бордик. Ҳар килосини уч сўмдан уч кило картошка ва шу баҳода 3 кило олма сотиб олдик. Н. Койчева [Носирова] Навоий шахри. 1989 йил 5 февраль». Бу хатга изоҳ бериб ўтиришнинг зарурати бўлмаса керак. «Турмушдаги ислом» мақоласининг муаллифлари ишондим-йўқми, сўнги йигирма йил ичида Ўзбекистонда ҳўл меванинг бозор нархи беш мартадан ўн мартагача қимматлашди. Талай мевалар Тошкентдан кўра Москва ва Ленинградда арзонроқ. Бунинг сабаби нуқул чайқовчилар кўпайиб кетганлигида ёки тагин ўша диний ақидалару, миллий удумларда эмас. Бош сабабчи — пахта монокультураси. Шаҳар атрофларида эса иккинчи сабаб ҳам бор. Шаҳарлар кун сайин кенгайиб боряпти. Бу эса боғ ва далаларни қисқартиришга олиб кел-япти. Шу боисдан «иссиқ» республика деҳқони ўзи етиштирган ўрикни картошкадан қимматроқ сотганига ранжидимасак ҳам бўлади.

Картошка ҳақида гапирадиган бўлсак, 1988 йил май ойида Тошкент бозорида картошканинг килоси 4 сўмга қикди (магазинда эса йўқ эди). Модомики СССР Госплани, Давлат агросноати Ўзбекистондаги пахта монокультурасидан воз кечиш ниятида эмас эканлар, республика, хоҳлайдими-йўқми картошка, ғалла, чорвачилик маҳсулотларини умумиттифоқ фондидан олишга мажбур бўлаверади.

Мақолада ислом дини билан гиёҳвандлик ўртасидаги алоқа, бугунги кунда ҳам гиёҳвандларнинг камаймаётганига айни шу ҳаром-хариш манбаъдан катта фойда кўраётган дин пешволари ҳам сабабчи бўлаётганлиги айтилган.

«Қуръон»да хатик [макруҳ май, шароб] ичишдан тийилиш лозимлиги бир неча бор таъкидланади. Лекин наркотик моддаларнинг зарари ҳақида лол-лим дейилмайди. Ҳадисларда ҳам, сураларда ҳам шу гап йўқ. Бу эса кўплаб мусулмонларни, наша ёки қорадори истеъмол қилсак, гуноҳга ботмаймиз, илло бу нарса олло томонидан тақиқланмаган, деган фикрга олиб келади. Совет қонучилиги эса гўё «ҳақиқий мусулмонлар»га тегишли эмасдек.

Эрамининг VII асрида пайдо бўлган ислом ўша пайтларда араб медицинасида дори сифатида ишлатиб келинган наркотик моддаларни суистеъмол қилиш тўғрисидаги оғир оқибатларга рўпара келмаган эди. Шу боисдан ислом ақидаси тарафдорлари наша ва қорадорининг инсоний душмани эканлигини кўрмадилар. Кейинроқ мусулмонлар бу муаммога рўпара келди. Ўзининг золимлиги билан ном чиқарган Оқсоқ Темур (1336—1405) наркотик моддаларни сотувчиларни шафқатсиз жазолай бошлади.»

Чиндан ҳам Қуръонда хамр — сархуш қилувчи шаробни суистеъмол қилиш, шунингдек ҳаромхўрлик, қиморбозлик сингари иллатлар қораланади. (2-сура 219-оят, 4-сура 43-оят, 5-сура 90, 91-оят, 15-сура 72 оят, 16-сура 67-оят, 47-сура 15-оят...) Шунингдек, ҳадисларда ҳам бу масалага алоҳида эътибор берилган. Улардан бирида таъкидланишича, шароб барча гуноҳ ишларнинг манбаи ва сабабчидир, уни истеъмол қилган киши эс-ҳушидан озади, ундай киши худони ҳам билмайди, ҳеч қандай гуноҳдан ҳазар қилмайди, ота-она ва яқинларини ҳурмат қилмайди, ҳеч қандай разилликдан қайтмайди. Бундай кишини олло ҳам, пайғамбар ҳам, барча мўминлар ҳам лаянатлайдилар, маст бўлган одамнинг ибодати қирқ кунгача ижобат бўлмайди.

Гиёҳвандлик масаласига келсак, бу бало чиндан ҳам кўп асрлар мобайнида оғир оқибатларга олиб келди.

Ҳатто Инкилобдан кейин ҳам Ўрта Осиёда такяхоналар, нашавандлар, бангилар етарли эди. Начора, ҳар бир халқнинг бу борада ўз муаммолари бўлади шекилли. Иван Грозний замонида Москвада биринчи қовоқхона очилган эди. Унга дабдаба билан «Подшо майхонаси» деб ном қўйилганди. Бу тадбир давлат хазинасини олтинга тўлдирди. Айни пайтда ичкиликбозлик рус халқининг бошига битган бало бўлди. Аммо бу билан христиан дини ичкиликбозликни тақиқламаган, демакки, ушбу иллатнинг авж олишига бевосита сабаб бўлган деб хулоса чиқариш тўғри бўлармикин? Биз ҳар қандай диннинг жамият тараққиётига халақит берадиган жиҳатларини қоралаган ҳолда, айниқса бир дини иккинчи динга асло қарама-қарши қўймаган ҳолда нашавандлик, ичкиликбозлик сингари иллатлар илдизини нуқул диний ақидалардан излаш шубҳали бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Мақолада гарчанд ислом дини адолатли, ҳаётни яхшилашни тарғиб қилса-да, наркотик моддалар билан савдо-сотиқ қилишни рад этмайди, мулла ва имомлар мусулмон одам кийимига тақиб юрадиган кўзтуморда бир чимдим қорадори бўлишини одатий ҳодиса деб ҳисоблайдилар, буни нима билан изоҳлаш керак, деган фикр айтилади. Тўғриси, бу гапнинг бош-кетини англаб олиш қийин. Наҳотки Ўрта Осиёдаги мусулмонлар қорадорини кийимга кўзтумор қилиб тақиб юриши одатий ҳол бўлса?

«Мулла ва имомлар Москвада қўлга тушаётган бундай заҳарнинг камида учдан бир қисми айнан «иссиқ» республикалардан келишига, баъзи жойларда ҳамон мана бундай одат сақланиб қолганига нима дейишаркин! Турмушдаги ислом аъёналарига биноан тўйга таклиф этилган 300 гача ва ундан ортиқ меҳмон учун тўй эгаси бошқа неъматлар қатори ярим кило ва ҳатто бир кило қорадори тайёрлаб қўймаса, меҳмонлар тўйга келмайди. Шунча қорадорининг баҳоси 50 минг сўмдан 100 минг сўмгача боради».

Бу борада ҳам муаллифларнинг талай фикрларига қўшилиш қийин. Биринчидан, нима учун нуқул «иссиқ» республикалар киноя қилиб гапирилади? Аввало «наркомания» деган сўз юнон тилидан олинган бўлиб, «сархуш бўлмоқ» деган маънони англатади. Бинобарин, наркомания кеча ёки бугун пайдо бўлган иллат эмас. Қолаверса, бу фожиа XX аср охирида бутун дунёда хатарли даражада авж олди. Шундай экан, бу хасталик илдизларини фақат «иссиқ» ўлкалардан излаш қандай бўларкин? Бунақанги заҳри қотилни етиштирганларни ҳам, воситачилик қилиб ташиганларни ҳам, сотган ва сотиб олганларни ҳам, боринги, истеъмол қилганларни ҳам оқлаб бўлмайди. Иккинчидан, мобоодо наша ёки кўкнор фақат «иссиқ» республикаларда эмас, «совуқ»

ўлкаларда ҳам ўсса, ўша жойларда бундай маҳсулотни етиштирадиган ва етказиб берадиган олчақлар пайдо бўлмасмиди? Бу ҳолда бутун бошли «совуқ» ўлкаларни қаторасига айблаш инсофдан бўлармиди? Борингки, «иссиқ» республикалар — Ўрта Осиё ва Кавказ ортида шу ҳаром йўл билан бойлик орттираётганлар ўн киши бўлсин, юз киши, минг киши бўлсин... Аммо бундай оғир таънани умумлашма тарзида айтиш тўғримикин?

Ниҳоят, тўйда ярим килодан бир килогача қорадори ишлатиш масаласи. Мақолада бу гап ҳам умумий тарзда айтилган. Агар чиндан ҳам шундай одат бўлса, қаерда эканлигини аниқ ёзиш керакмасмиди? Қайси республикада, қайси область, район ёки қишлоқда шундай тўй қилинади? **Студент О. Нурматов хати: «Мен қишлоқда ўсганман. Мақолани ўқиганимдан кейин кўплаб ҳурматли оқсоқоллар билан сўхбатлашдим. Республикамининг турли жойларидан келган студент дўстларим билан гаплашдим. Ҳамма бир оғиздан Ўзбекистон учун бу гап қип-қизил тўхмат деяпти».**

Мақола муаллифлари ислом одатлари яшовчан эканлигини, мулла ва имомлар маҳаллада яшайдиган халқдан мунтазам фойда кўрмаса туролмаслигини таъкидлайдилар. Кейин шундай фикр айтилади: «**Ҳатто бошқа республикаларга (масалан, олий ўқув юртида таълим олиш учун) узоқ муддатга борган ёшлар ўқиб юрган пайтида Москва, Ленинград, Киевда бошқалар ўзини қандай тутса, шундай юришади. Атрофдаги студентлардан фарқ қилмайди. Аммо юртига қайтиб бориши билан ўтмишини тамоман унутати ва маҳалла қонунарига бўйсуниб яшайди.**»

Очилини айтганда, буниси энди ғалати гап. Айтишлик, студент йигит ёки қиз Москва, Ленинград ёки Киевда ўқиб келди. Демак, у беш йил мобайнида бутунлай ўзгариб, бошқа одамга айланиши керак. Иложи бўлса, халқнинг удумларини, тарихини, унутиши керак. Мабодо ўша собиқ студент марказий олий ўқув юртинини битириб келса-ю, мачитга бориб намоз ўқий бошласа, «э, шунча ўқигани бекор кетибди-да», дейиш мумкин эди. Бироқ у ўз юртига қайтган, миллий удумларга амал қилса, карнай чалиб тўй қилса, уйда, борингки, кўчада ҳам дўппи ва чопон кийиб юрса, бунинг нимаси ёмон? Бунинг нимаси халқлар дўстлигига зиён келтиради? Нимаси динга хизмат қилади?

Энди бошқа нарсани тасаввур қилинг. Оддий студент эмас, бутун бир оила Москва, Ленинград, Киев, Владивосток ёки бошқа шаҳардан келиб, Тошкентдами, Душанба ёки Олмаотадами яшади дейлик. Борингки беш йил эмас, йигирма йил яшади. Кейин тақдир тақозоси билан ўз юртига қайтиб борди. Демак, энди у бутунлай бошқа одамга айланиши, ўз халқининг урф-одатларини унутиши, ўғлини карнай-сурнай чалиб тўй қилиши керакми? Бемаънилик-ку, ахир! Мақола муаллифлари ранжимасин-ку, етмиш йил мобайнида Ўзбекистонда яшаган бирорта миллат вакилига удумини ўзгартириш ҳақида ҳеч ким топшириқ берган эмас. Ўзбекистонда яшайдиган ўзбеклар, руслар, корейслар, яхудиёлар, крим-татарлар ҳаммаси ўз удумига биноан тўй ва маърака қилади. Ҳозиргача бунга биров ҳайрон қолганлиги ёки ғашлик қилганини кўрганимиз йўқ. Аксинча, ўзбекининг тобутини кўтаришиб мусулмон мазолига борадиган руслар, рус биродарини дафн этишда қатнашадиган ўзбеклар жуда кўп. (Тўйлар-ку, ўз-ўзидан турли миллат вакиллари иштирокида бўлади.) Албатта, ўзбекининг мазориди рус тиловат қилмаслиги, рус биродарини дафн этганда иштирок қилган ўзбек «поминка»да арақ ичмаслиги мумкин. Лекин бу уларнинг бир-бирига ҳамдардлик билдиришига асло монелик қилмайди.

Дарвоқе, мақолада бир неча ўринда «маҳалла» сўзи аччиқ киноя билан ишлатилган. Ҳайронмиз, мақола муаллифлари маҳаллани нега бунча ёмон кўради? Биз бир нарсани таклиф қилар эдик. Улар Тошкентга келиб, истаган бир маҳаллада икки-уч ой яшаб кўришсин. Шунда маҳалланинг замонавий кварталлардан кўра талай афзалликлари борлигига ишонч ҳосил қилишади. Замонавий маҳалла дегани фақат маҳаллий миллат вакиллари сўфи азонидан уйғониб, биқиқлик билан турмуш кечирадиган уюшмаси эмас. Ҳамма маҳаллаларда ҳамма миллат вакиллари истиқомат қилади. Замонавий кварталлардаги кўпқаватли биноларда яшовчи бир қўшни иккинчисини танимаса, маҳаллада ҳамма бир-бирини танийди. Кварталларда жиноят қанча кўп бўлса, маҳаллада шунча кам. Кварталларда тўйга элли киши келса, маҳаллада беш юз киши йиғилади. (П. Эргешов ёзганидек, азбордини очофат қорнини тўйдириш ва тўн кийиш учун эмас, кўшнисининг қувончига шерик бўлиш учун). Кварталда биров қаҳо қилса, домком бир сўмдан пул йиғиб юради, маҳаллада эса бировнинг бошига шундай кулфат тушса, одамлар миллатидан қатъий назар ёпирилиб келади. Бу билан биз замонавий кварталларни маҳаллага қарши қўймоқчи эмасмиз. Фақат бор гапни факт сифатида айтилмиш, холос.

Мақола муаллифлари атеистик пропагандамиз динга қарши курашда кўпинча кутилган натижага эриша олмаётганини тўғри таъкидлайдилар. Ислом доғмаларига қарши курашиши керак бўлган атеистлар ҳам рус тилидаги чиройли ибора билан айтганда қоронғу йўлда қора мушук излайдилар. Дин ёмон, худо йўқ деган билан ҳеч нима ўзгариб қолмайди. Одам нимага қарши курашаётганини билиши учун аввало ўша нарсанинг ўзи нималигини бошқалардан минг қарра яхшироқ ўрганиши лозим. **Хабар: «Инжил сотиб олдингизми? Инжилни қаердан сотиб олса бўлади? О. Маркова, Новосибирск «Московская патриархия» журналининг масъул секретари К. Комаровнинг бизга хабар қилишича, рус чўқинишининг минг йиллиги муносабати билан нашр этилган Инжилнинг юз минг нусхадан иборат тиражи сотиб бўлинган. Лекин бу китобга талаб катталигини ҳисобга олиб, патриархиянинг наشريёт бўлими шу йил охиригача уни яна 50 минг қўшимча тиражда босиб чиқаради. Инжилнинг баҳоси 30 сўм. Китоб епархияларга, монастрларга ва диний мактабларга жўнатилади»** [«Комсомольская правда». 1988 й. 12 март].

Ислом динига қарши пропаганда олиб бораётган атеистларнинг жуда кўпчилиги Куръонни ўқиб уёқда турсин, қўлига ушлаб ҳам кўрган эмас. Бунгақада атеистлар кураши ҳали-вери дурустроқ натижа бериши қийин.

«**Дин тирик ва унга қарши курашда куч ишлатиш мумкин эмас. Лекин бу дегани турмушдаги исломнинг баъзи лидерлари томонидан қилинаётган ҳаракатларга бемалол йўл очиб бериш мумкин, деган маънони ҳам англатмайди. Ислом лидерлари миллий муносабатлар балансини бузиш, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутни чуқурлаштириш, оддий ишчининг назарида оддий деҳқонни «бойвачча» қилиб тасвирлаш, оддий деҳқон назарида эса оддий ишчини ўзига ўхшаган меҳнаткаш одам, яъни совет кишиси, совет халқи вакили эмас, «худозис» [тагин «худозис!»], «ўрис», «етти ёт бегона» кимса қиёфасида жонлантиришга уринмоқдалар».**

Тан олмоқ керак Ислом дини лидерлари орасида Советлар юртида яшовчи турли миллатлар ўртасига нифоқ солишга уринаётган ғаламислар бор. Бироқ, юқоридаги фикрдан келиб чиқади-ган бўлсак, ғалати манзарага дуч келамиз. Наҳотки Ўрта Осиёдаги ишчилар деҳқон қиёфасида, аллақандай бойваччани кўраётган бўлса? Наҳотки улар имом ёки муллаларнинг сўзига лаққа тушиб, дарров шундай хулосага келса? Шаҳар корхонасида ишлайдиган ишчи қишлоқда биронта қариндоши бўлмаган тақдирда ҳам йилда ақалли бир марта пахтазорга боради. Ақалли пахта теришга чиққан студент ўғли ёки қизини кўриш учун шундай қилади. Бинобарин, у қишлоқда яшаётган «бойвачча»нинг аҳволи қанчалик оғирлигини ўз кўзи билан кўриб, бунга ишонч ҳосил қилади. Қишлоқда ишловчи деҳқон эса аллақандай муллаларнинг сўзига кириб ишчи қиёфасида динсизларни, «ўрис»ларни тасаввур қилиши ҳақида айтилган бу гаплар 30-йиллардаги қараш-ларни эсга солиди. Ўзбекистон мисолида қомил ишонч билан айтиш мумкинки, қишлоқдаги деҳқонлар мингта мулла минг марта қулоғига қуйган тақдирда ҳам заводдаги ишчилар қиёфасида ғайридинларни, ёмон маънодаги «ўрис»ларни тасаввур қилмайди. Бундай замонлар ўтиб кетган. Негаки, бугунги деҳқон муаллифлар ўйлаган даражада қолоқ ва миллатчи эмас. Қолаверса, ўша деҳқонларнинг болалари шаҳардаги заводларда, фабрикаларда бошқа миллат вакиллари билан елкама-елка туриб меҳнат қилади.

Мақола муаллифлари миллий муносабатларни чигаллаштиришда чет эл разведка марказла-рининг ҳиссаси катта бўлаётганини, улар бу йўлда бошқа қуроллар қатори ислом динидан ҳам фойдаланаётганини тўғри таъкидлайдилар. Бироқ бу фикрни давом эттириб, айтилган қуйидаги гаплар кишини ҳайрон қолдирмай иложи йўқ. **«Акс ҳолда Асосий Совет қонунида черков мактаб-дан ажратилганлиги таъкидланганига қарамай, ҳар қадамда кўзиқориндай пайдо бўлаётган яширин мусулмон мактабларини нима билан изоҳлаш керак! Нима учун оммавий тартибсизликларда наша чекиб, эс-хушини йўқотган, кўзи олайган ёшлар «ғазавот» деб қичқиряпти!»**

Ҳар қадамда «кўзиқориндай» потирлаб яширин диний мактаблар очилаётганини оқлаб бўл-майди. Кейинги жумла эса, юмшоқ қилиб айтганда, ғалати туюлади.

Маълумки, «ғазавот» дегани ғайридинларни ўлдириш, мусулмонларни «муқаддас» урушга чорлаш деган маънони англатади. Оғир айбнома! Бундай шиор билан кўчага чиқаётганларни жазо-лаш лозим. Табиий савол туғилади. Ким улар? Неча киши? Қаерда, қачон шундай қичқириқ билан кўчага чиққан? Агар чиндан ҳам бундай фактлар бўлса, мазкур безориликни бутун Ўрта Осиё учун типиклаштирмасдан, умумлаштирмасдан аниқ адреси билан айтилса дурустроқ бўларди.

Редакцияга келган студент О. Нурматов «Ахир бу жуда оғир гап-ку», деб ранжигани бежиз эмас. Модомики бу хабар ўзбек студентини шунчалик хафа қилган бўлса, масаланинг иккинчи томонини ҳам ўйлаб кўришга тўғри келади. «Молодой коммунист»дек мўътабар журналда чиққан бундай гапларни Москва, Свердловск, Киев ёки Воронежда ўқийдиган студентлар ҳам мутолаа қилади. Улар Ўрта Осиёдаги аллақандай «фанатиклар» наша чекиб, ғазавот деб бош кўтарса, ўзга миллат вакилларига уруш эълон қилса, биз нега индамай турибмиз, дейиши мумкинми? Қора бўёқни қуюқлаштирмоқчи эмасмиз, лекин бундай гапларни аввал ҳар томонлама ўйлаб, кейин ёзиш кераклигини таъкидлашга ҳам мажбурмиз.

Дўстлик ҳеч қачон бирёқлама ҳаракат қиладиган кўча бўлган эмас. Бундай бўлмайди ҳам. Дўстлик кўптомонлама ҳаракат қилувчи кўчадир. Эҳтимол, бу кўчада кимдир бир-бирига йўл бўшатар, кимдир бир-бирига ёрдам қўлини чўзар... Дўстликнинг биринчи белгиси эса, ўзаро ҳурмат. Биз мақола муаллифларига ақл ўргатмоқчи эмасмиз. Шунга қарамай, бундай қалтис маса-лаларда жиндек биртомонликка йўл қўйилса, халқларнинг минг йиллардан бери амал қилиб келаёт-ган удумлари, урф-одатлари диний ақидалар билан аралаш-қуралаш қилиб юборилса, бу удумлар кимгадир ғайритабиийроқ туюлгани учун оз бўлса-да камситилса, яхши мақсадда қилинган иш («Турмушдаги ислом» мақоласи яхши ниятда ёзилган.) мўлжаллагидан бошқачароқ натижа бериши ҳам мумкин.

Мақола тагин ўша даҳшатли факт билан яқунланади. **«XXI аср бўсағасида эса ҳамон ўша вар-варларча одат — одамини қурбон қилишнинг ҳисоб-китоби давом этмоқда: 271, 272, 273...»**

Тушунарли истеҳзо! Демак, «ёввойи» Ўзбекистонда мавжуд «варвар»лик удумлари шарият йўлида ҳамон аёлларни ўлдиришда давом этапти. Начора, ёввойи эмас ва ҳарқандай варварлик удумларидан холи бўлган пойтахтимиз Москвада ҳам XXI аср бўсағасида одамларнинг ўз-ўзини қурбон қилиш ҳисоб-китоби давом этмоқда: 1276, 1277, 1278...

Муаллифлар журналда эълон қилинган мақоланинг қалам ҳақини Афғонистон урушида майиб бўлган аскарларга ёрдам тарзда ўтказишни илтимос қилишган. Биз ҳам бу ташаббусни қувват-лаймиз. Афғонистонда ҳалок бўлган аскарлар орасида бошқа қардош халқлар фарзандлари қатори «варвар»лик удумлари «ҳамон сақланиб қолаётган» Ўрта Осиё ва Қозоғистон республика-ларидан бориб жанг қилган, жон берган, майиб бўлган навқирон йигитлар ҳам оз эмас. Уларнинг «наша чекиб, ғазавот деб қичқираётган ёввойиларга» асло алоқаси йўқ!

Шундай қилиб биз ҳам ушбу мақола қалам ҳақини қуйидаги адресга йўллаймиз: **Счет № 700959, СССР Жилсоцбанки (МФО 29909. Бутунитифоқ ҳарбий-ватанпарварлик уюшмаси ассоциацияси).** АВПО аъзоларига Афғонистон урушида майиб бўлган инвалидлар учун текин протез тайёрлаш тақлиф этилади.

Ҳалима Худойбердиева

ҲАЁТ ТОМЧИ—ТОМЧИ РУҲИМГА СИНГДИ

«Эски ўзбек тили» ёзувига...

Менинг тиф тилган тилим,
Менинг кесилган тилим,
Баҳайбат тўғон тушиб
Йўли тўсилган тилим.
Қушнинг унут патидай
Тўкилган унут жоним,
Китобларнинг қатида
Ранги-рўйи сомоним.
«Эски ўзбек тили»мас,
Дедилар эскирган тил.
Қўрқиб чиқармоққа сас,
Сандиқларга кирган тил.
Сенда бодом иси бор,
Сенда бобом иси бор.
Болам на рус, на ўзбек —
Гунгликнинг белгиси бор.
Беш юз йиллар аввалги
Хатни мен англайман, бас!
Мен бугун айтганимни
Болам баъзан тушунмас.
Кўкрагимда дод қотган,

Яқинлашар катта хавф,
Ўз тилини йўқотган
Халқ бўлмасми ердан даф?!
Олдга, сафарбарликка
Қандай ярайди, болам?
Ортидаги жарликка
Қандай қарайди болам?
Уни ким қилиб кўйдим,
Ким бўлди оғам-иним.
Томир-томирим куйди,
Синди бўғин-бўғиним.
Ғули унут халқ бўлдик,
Йўли унут халқ бўлдик,
Оммавий гунглик содир,
Тили унут халқ бўлдик.
Умримнинг шом, кечига
Шу ўй санчилик туриб,
«Луғатит-турк» ичига
Ёшим томчилаб туриб,
Дедим: «Тиф тилган тилим,
Менинг кесилган тилим».

Марҳумнинг ўз дўсти ҳақида айтганлари

Сиз кўнглимни кўтарсангиз сал
Бўлар эди, ҳолим эди танг.
Келмадингиз сиз, келди ажал,
Тобутимни энди кўтарманг.
Тирик бўлмоқ тирикликка зeb,
Ўлим билан қилганимда жанг
Сизни кутдим келармикин деб...
Тобутимни энди кўтарманг.
Келмадингиз... ўралишди у,
Қоқ ияк бўлгунча олишдим.

Ох, қасдимга ёмон тушди у,
Қоқ суяк бўлгунча олишдим.
Ва жон бердим сиз йўғингизда
Қизил қонларимга ботиб ман.
Дўст, душманга сиз тўғрингизда
Мана энди айтаётибман.
— Манов дўстнинг дўстдир сиёғи,
Тирик дўстга келмагай беткай.
Сизга унинг чўян оёғи
Фақат қазо кўнингиз етгай.

Кўнгли юмшаб, эриб келгунча,
Меваларин териб келгунча,
Эрдан чиққан қизларин мактаб
Қайта эрга бериб келгунча.
Сувим тиниб қолди жомимда,
Ўтим сўниб қолди жонимда.
Қачон йўлга чиққанин билмам,
Етиб келди қатли — комимда.
Энди мени ёдлар — кўтарар,
Илҳақ оху додлар кўтарар.
Кўтаргандан кўра бундай дўст,
Ётлар, етти ётлар кўтарар.
Сиз кўнглимни кўтарсангиз сал
Бўлар эди, ҳолим эди танг...

* * *

Қушлар — ака-укалар,
Гуллар — опа-сингиллар.
Шундай яшаш бўлмаса
Бир кун ҳамма енгилар.

* * *

Тахтга чиқар йўл бордир,
Чиқавер шошиб бахтдан.
Тахтдан тушар йўл йўқдир,
Йиқилмоқ бордир тахтдан.

Қандай яшаяпсиз?

— Қандай яшаяпсиз?

Бу саволмас, тош.

Зада юрагимга теккувчи бот-бот.

Ишқилиб, ҳолимни қилмайдирми фош,

Ранги заъфароним, кўнглимдаги дод?

Бошдан оёғимга қадар муз кетар,

Совуқ қорларини ичга урар қиш.

Тонгдан шомга қараб илдам сўз кетар,

Илдамроқ силжиса қани эди иш?

Менам неларнидир айтган бўламан,

Бажаргум кимнингдир буюрганини.

Кечда ҳориб-чарчаб қайтган бўламан,

Сезмай ҳам қоламан тун кирганини.

Сут ҳидин кўмсаган болам чарх уриб

Кўксимга бош кўяр, кўксим йўлаб тоғ.

Ишлаб келган бўлиб, мадорим қуриб,

Мен уйқуга кетгум ундан олдинроқ.

Отаси... У мендан кўпроқ чарчайди.

Вақт деганга у ҳам ўтмади ёлчиб.

Болажон, юзингни юлдузлар чайди,

Улар билан тиллаш, улар — бекорчи.

Кейин тушлар кўриб, босинқирайман

Гапнинг қизиётган бозорларида.

Аёллар кўраман озғин, касалванд

Минглаб гўдакларнинг мозорларида.

Улар қотиб турар, беҳол, қонсиз, оқ,

Тан олгандай ночор, гўлликларини.

Улар кўкрагига босар қаттиқроқ,

Совуган гўдаклар — ўликларини.

Қандай яшаяпсиз? Бу саволмас, тош...

Ярим кеча...

Ярим кеча,

Йўқолган тинчим,

Кўкрагимга қорлар қулайди.

Қайтиб келар ўттиз еттинчи:

Ниҳоллар, чинорлар қулайди.

Рўмолчада нон, қанд ўроғлик,

Илинарлар «Шўрлик Усмон ер...»

Тик турганча устунга боғлик,

Қор остида Усмон ўқир шеър.

Ўқийверар... осмонлар пастлар,

Лаҳза қаҳ-қаҳ, лаҳзада йиғи.

— Бу касални кўп ушламаслар,

Туғади, — дер лагерь бошлиғи.

Кўли боғлиқ, бу йўловчини
Ёшин шамол сидирдимикин?
Ердан топмай бир қўлловчини
Кўкдан худо қидирдимикин?!
Она элим, кўкси тўла доғ,
Тушдинг, қора рўйхатга тоқай?
Сор ўғиллар туғарсан, бироқ

Олдирарсан калхатга тоқай?!
Ҳамон қут йўқ, ўт йўқдай юртда
Рангинг сариқ, мангу силдайсан.
Сен туғмоқни қилурсан удда,
Асрамоқни ҳамон билмайсан!!!
Ярим кеча,
Йўқолган тинчим...

Тош ҳақида

Эй тош,
Эй кун-кундан шишаётган тош,
Бировнинг қўлида соққадай ўйнаб,
Бошқага гурзидай тушаётган тош.
Менинг ҳам қўлимда бўларсан соққа,

Мен сени бировнинг бошига эмас
Ботқоққа отаман,
Ботқоққа!
Қайтиб бу ўртада ораламайсан,
Соғ бошларни яраламайсан!

Бадбахт ишонч...

Бу тош,
Менга ортиқ ишонар бу тош,
Ёмғир менга ёғар, унга тегмайди.
У деб бор балога мен берурман дош,
Мен тирик эканман, у бош эгмайди.
Туғилмаса эди шу бадбахт ишонч,
Жойлашиб олмаса бунча ичкари,
У тошлай қолмасдан бўлармиди ганж,
Ёки учармиди қанот чиқариб?!
Йўқ,
Устини қоплаб етти қават чанг,
Учмоқни унутган,
Босилган бу тош.
Ўзим турсам ҳамки оёқда аранг,
Менга осилгани осилган бу тош.

«ШОХИМДАГИ ҚУШ» ТУРКУМИДАН

Иккиланиш

Олдин ҳеч нарсада иккиланмасдим,
Ҳаёт томчи-томчи руҳимга сингди.
Энди билмам узунми, қисқа дастим,
Энди гумон менинг доимий синглим.

Дарахт бўлатуриб иккиланаман,
Шошилиб шохимга қўяётган ин,
Бу қуш умр бўйи яшармикин шан,
Кўзлаган ерига етадимикин?

Гулларга оғринмай елка тутар қир,
Ўзим-ку ҳеч гапмас, йиқилсам, йитсам,
Шу қуш бўлмасмикин мендан домонгир
Мабодо,
Мабодо кесилиб кетсам?

Шохимдаги қуш

Шохимдаги қушнинг талаби катта,
Ёлғиз уни ўйлаб юришим керак.
Бўронлар остида албатта
Уни ҳимоялаб туришим керак.

Камаймаслиги шарт бирор япроғим,
Яшашим шарт ёмғир, шамолни бойлаб.

Шунчалар енгилки тупроғим,
Ҳатто шу қуш туради пойлаб.

Ҳарқандай устун ҳам бир кун қалқадим,
Қалқсам, аввал сотар мана шу даллол.
— Менга кун бермасдан ўзи балқидим,
Вақт етди, кўпорса бўлар бемалол.

Учирма

Шохингдаги қушни қайтиб учирма,
Унутсин, эслатиб, айтиб учирма.
Жойлашиб ўтирса ўтираверсин,
Бошқа қушлар учган пайти учирма.

Умрини ўтказсанг ўтказиб юбор,
Боғлаб, рангини сарғайтиб, учирма.
Воҳ, тоғдай юракни бой бериб қўйдим,
Шоҳдаги қушчалик пайтим, учирма.

Совуқ шамол...

Совуқ шамол, билмам не дарди.
Шом аралаш йўл солди боққа?!
Шоҳимдаги қушча ўзгарди,
Қатнаб қолди тез-тез шу ёққа.

Бу қатновлар ўзгартди тусин,
Қарашлари қишга айланди.
Қатнаб-қатнаб қушчам, мунисим
Бир ҚАСАМХҲҲР ҚУШга айланди...

Совуқ шамол,
Билмам не дарди?!.

* * *

Асли Қайирмалик Сайрам бахшининг айтувлари кўп. Аммо уни айттириш — ўлимдан қийин. Ўзи бир кўнгли кетиб урчуқ йигириб ўтиргандами, ёки белини сириб боғлаб, от устида ўтиргандай ўрмак устида ўтириб, хаёл суриб, патнинг турини чалаётгандами, фингиллаб бошлаб қолади. Бу ана шундай пайтларда эшитганларимдан:

Ё фалак, бошимга солдинг не кунлар
Кўзимнинг ёшини тиндирмадинг-а!
Умримга тошлардан тушди тугунлар,
Бирини ечмадинг, синдирмадинг-а!
Энг кетмас деганим дастлаб кетди-ей,
Энг ишонган тоғим пастлаб кетди-ей,
Букри ёвим қақдин ростаб кетди-ей,
Кўрдим, хароб бўлдим, сен кўрмадинг-а!
Етимлик кўйлагин кийдирди онам,
Увуз этимдаёқ куйдирди онам,
Ўз тенгига никоҳ кийдирди отам,
Шўрим-эй, отамга тенгқурмидим-а!
Ўн бешимда... бир тун қоп-қора булут
Мени поймол қилди, мен қолмадим бут,
Никоҳ тўшагимга нечун қўйиб ўт,
Нечук элни бузиб чинқирмадим-а?
Шу тун, тун яримими, тонгдами қочдим,
Ўчди кўнгил шами — бахт шами, қочдим,
Илк куёв-келинлик оқшоми қочдим,
Эл юрган йўллардан мен юрмадим-а!
Эрим алдаб кўрди, сочиб кўрди зар,
Мен-чи қочавердим кундан-кун баттар,
«Кўрқитиб, жонини олинг», дебдилар,
Ёху, осонликча жон бермадим-а!
Бир кун шундай қочиб чорбоғда ётсам,
Заҳга кўксим бериб ингранганим дам,
Эрим сезиб, судраб келтирди, «Эгам, —
Не учун олдинроқ ўлдирмадинг-а!..»
Эшилган қамчинни қайтадан эшиб,
Эрим ураверди баданим тешиб,

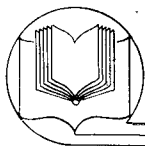
Итникидан қаттиқ одамнинг тўши
 Дейдилар-у, буни мен кўрмадим-а!
 Билагига ўраб қирқ ўрим сочим,
 Урарди! Қочмоққа йўқдир иложим.
 Уляпман, оғзимни каппалаб очиб,
 Уляпман, тенгимга тенг кўрмадинг-а!
 Йўк, қайдан куч келди, ўнгланиб олдим,
 Бошим бир жаз этди, қочдим, йўқолдим,
 Битта ўрим сочим кўлида қолди,
 Йўкса бу кун, «Сен кўр, мен кўр»мидим-а!
 Кетдим... ўрталикда йиллар қариди,
 Сарғайди, напармон гуллар қариди —
 Аммо деёлмадим ғамим ариди,
 Тақдир-ей, бир ўйнаб кулдирмадинг-а!
 Кеча шом аралаш кимдир чақирди,
 Чикдим, бўйдор жувон уйимга кирди,
 «— Буни тунда отам сизга деб берди,
 Кейин... шўрлик отам — кун кўрмадинг-а!
 Бу қиёмат қарз, деб узатгани он,
 Гуноҳимдан ўт, — деб берди, қўйди жон».
 Қарасам... бир ўрим сочим, теккан қон —
 Боврим, эл, ел тинди, мен тинмадим-а!

Боя айтганимдай, бу — Сайрам бахшининг урчук йигириб ўтириб, айтган «бир ўрим соч»ининг айтиви. Кўкайим куйиб, кўз ёшларимни зўрға тийиб, «Холажон», — дейман. «Жон, болам», — дейди. «Бошқа айтивларингиздан ҳам айтинг», — дейман. «О, улар менинг нолам-ку. Нола эшитишга тоқатларинг йўқдир-ов, болам», — дейди. «Айтақолинг», — дейман. «Ундай бўлса, — дейди Сайрам бахши ўрмакнинг эриш-арқовларини¹ йиғиштираётиб, — мен бир ғажарининг² ипини йигириб қўювдим. Ҳозир шуни қурамыз. Сен эришини югурасан, мен ўрмакнинг кузувини³ бойлаб ўтириб, бу қаттиқ бошимдан ўтган-кетган айтивларимдан бирди-яримини айтсам айтақолай», — дейди-да, навбатдаги айтивини бошлайди...

¹ Эриш-арқов — ўрмак тўқиладиган иплар.

² Ғажари — тўқилиши қийинроқ гилам тури.

³ Кузув — ўрмакнинг кузувини деярли кекса кампирлар, ишига пишиқ чеварлар боғлайди.

Хайридин Султонов

„Кўнгул озодадур...“

Қисса

Уша йили куз шундай тиниқ, шундай маъюс келган эдики, беихтиёр одамнинг йиғлагиси келарди.

Кечалари шаҳарда хазон ёқиларди.

Ярим тунга қадар равонда ўлтирардим, ўпкам тутун ҳидига тўларди, димоғим ачишиб «Зарбулмасал» ўқирдим ва қор тушгунча оёғимга этик олишимгаю қонимга ташна қилган диссертацияни ёзиб тугатишимга негадир қаттиқ ишонар эдим. Гарчи бундоқ хомхаёллар билан шу равонда ўзимни алдаб неча кузу неча баҳорни бесамар ўтказиб юборган бўлсам-да, барибир бу сафар ишончим комилдек туюларди. Дейдиларки, илон-чаёнларни ўрганаётган одам, охир-оқибат шу газандаларга ҳам меҳр қўйиб қолар экан. Шунданмикан ёки ёш умримни бағишлаб ўлтирганим учунми, қай бир замонларда яшаб ўтган Муҳаммад Шариф Гулханий деган ринднафас бир одам ҳам энди менга отамдек азиз бўлиб қолган, узун, совуқ кечаларда уч хонали бўм-бўш ижара уйда ёлғизлик нимадир — билмас эдим. Ой охирларида, шунча пайдан буён «оғзига сўк солиб олган» телефон тўйқусдан тилга кириб, уй бекаси Динора опа малол келтирмайгина ижара ҳақини эслатганида, ғойибга тикилганча пўписа қилиб қўярдим: «Хўш, мавлоно Гулханий, бека ижора истар, оқчадан чиқарсинлар! Кечаю кундуз шунда ҳозир у нозир бўлсангиз, ё ҳалимхона бундаю зикрхона ундами?!» Мавлоно Гулханий ранжиб жавоб қилар эдиларки: «Биз қўй кўрмасак ҳам, қий кўрган эрдук. Кул билан қуймоқ есанг, қустирмай қўймас, чўри билан чалпак есанг, қайтармай қўймас». Сўнг тумтайиб, индамай қолардилар, менинг эса, у киши Ғулом исмига мутуоба қилганига дарҳол фаҳмим етақолмас, англаб етгач, бисёр завқим қўзиб кулиб юборар эдим. Умуман, менинг ғуломлигим унинг муҳаммад шарифлиги аксарият лутфу зарофатларимизнинг қизғин ва туганмас пайровига айланган эди. «Нечукким айтмишлар,— дер эдилар у киши қовоқ уюб,— қум йиғилиб тош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас». «Ҳаққаст рост, тақсир,— дер эдим мен,— ғуломлигим чин бўлмаса, сизнинг этагингиздан тутармидим? Яхши била юрдунг — етдинг муродға, ямон била юрдунг — қолдинг уётға. Бу ўзингиз айтган сўзлар, тонмассиз, тақсир? Мана, китобингизнинг йигирма учинчи саҳифасига зикр этилибдир. Агар мен аҳмоқ бўлмасам, ана, олмайманми, «Шоири замон Офарин Бийроннинг эжодида лирик қаҳрамон эволюцияси» деган мавзуню бўлмайманми шу пайтгача дўхтир науқ! Ҳайф сизнинг тарихан чекланган масалингизгаю ҳайф менинг нодон умримга!» Бу иддаоларимга жавобан мавлоно белисанд кулар эдиларки: «Ушбу сўзунг бирла изҳори фазл қилгонингми?! Ҳеч билмас ўхшаюрсанки, юмруқ юкуниб бийк бўлмас, эчку югуруб кийик бўлмас».

Шу зайлда кеч кириб, қоронғилик тушарди. Кечалари эса тушимда гала-гала қуш чарх урарди. Ҳар қушларки, ақлингиз шошади. Бойўғли билан Бойқуш, Япалоққуш билан Турумтой, Кордон билан Кўрқуш хилват бир вайронада базм қуриб тинимсиз чуғурлашар, қизиғи шундаки, мен уларнинг тилига бемалол тушунар, тагимга тўртта гувала қўйиб ўлтирганча офтоб элтиб, ҳар бирига жўяли-жўяли кенгашлар берар эдим. Баъзи тунлар бу маталгўй паррандалар момик патлари билан юз-кўзим, қўл-оёқларимни қитиқлаб уйғотарди, улар мени бедор бўлмоққа, яна «Зарбулмасал» китобини варақламоққа даъват этардилар. Гоҳ эса кўзларимга Хўқанди латифнинг кўкнори хаёлидек чалкаш жинкўчалари орасида, бўйрадек бир саҳнда кўкка сачраб ёнаётган гулхан кўринарди. Гулхан теграсида ҳаммом гўлаҳхонасини макон тутган мавлоно Гулханий ўзи сингари озодаваш хаёл соҳиблари — Маҳзуб, Мажзуб, Мунтазир тахаллусли уч ринд шоир билан суҳбат қуриб ўлтирган бўларди. Олов четида қора қумғон биқирлаб туради, жийда чой ҳиди атрофга таралади. Бу манзара эса мумтоз бир адибнинг ушбу сўзларини кўнглимга етаклаб келади: «Мен мана шундай гулхан ёнида ўлтиришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман. Бу ўлтиришнинг шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Шу гулхан ҳаёти ҳануз менинг эсимдан чиқмайди ва шу ҳаётга ҳамиша кўнглимда бир муҳаббат сақлайман...»¹ Муҳаммад Шариф тўрда, бошини кўйи эгиб ўлтиради, мудом табассум, киноя ва мутоиба жилва қилгувчи озгин, заҳил юзларида қайғу кўланкаси. Ва шунда уни бу чоққа қадар бунингдек қиёфада кўрмаганимни эслаб ҳайратга толардим. Унинг сувратидаги закийлик, дилкаш некбинлик қайга ғойиб бўлганини ўйлаб бошим қотарди. Гулхан эса чарсиллаб ёнади, теваракка учқунлар сачраб-сўнади. Шу тобда аланга ёғдуси эмас, толесиз қисмат ёғдуси Муҳаммад Шарифнинг сийратини ёритиб тургандек туюлади. Шу ғариб, файзсиз маконига боқиб ва шу ғариб, файзсиз маконидан юлдузлар қадар юксалиб, мавлоно Гулханий кўзларини ярим юлган кўйи байт ўқий бошлади:

«Кўнгул озодадур,— деб шивирлайди унинг лаблари,— кўнгул озодадур, дунёға арзи эҳтиёж этмаз...»

Бундай лаҳзаларда Муҳаммад Шариф кўзимга нақ тажассуми изтироб бўлиб кўринади. Эрталаб, уйқудан уйғониб, кечаси қоралаган қоғозларимни титкилайману «Гулханийнинг қувнок ҳажвиётида...» деган сатрларга назарим тушиб, ўзимга, оламга нафратим ошиб кетади. Бундай лаҳзалардан сўнг ўлиб-тирилиб тўлдирилган саҳифа-саҳифа қоғознинг ҳузурини сават кўради.

Кўнглим совиб, ишга бораман.

Ишхонадаги буткул фаолиятимни бир оғиз қилиб «озгина» деган сўз билан ифода этиб ҳаяжол мумкин. Лекин бу фақат менингина фаолиятим десам, ҳақим кетади. Ҳаммамизнинг ҳам ҳаётимиз ишхонадаги шу «озгина» деган сўзда мужассам. Ҳар қалай, мен ўзим кўрган идораларни айтаяпман, бошқаларига кафолат беролмайман. Хуллас, ишдаги кун тартиби тахминан шундай: озгина салом-алик, озгина газетхонлик, озгина кашандалик, озгина ғийбат, озгина ҳасад, озгина хушомад, озгина ҳақиқат, озгина ошқат, озгина сайр, озгина шахмат. Шу. Кун кеч бўлади. Дарвоқе, бу орада озгина иш ҳам қилиб қўйилади — бошлиқ сўкмаслиги ва виждон қийналмаслиги учун. Илгарилари бу ҳол менга беҳад эриш туюларди, ўзимни худди ишламасдан тишлаётгандек сезардим. Оз-оз ўрганиб доно бўлар экан киши — мана, тақдирга тан бериб, ўрганиб ҳам кетдим.

Кечқурун уй-уйига — тепа тўйига бўлганида биров дўконга жўнайди — гўшт истаб; биров боғчага йўл олади — боласини истаб; бировлар эса шаҳар кезмоққа тушади — май истаб... Ишқилиб, оқшом чоғи ҳар ким ҳам нимадир истаб қолади.

Мен эса имиллаб уйга қайтаман.

Мавлоно Гулханийнинг чиндан ҳам гўлаҳ бўлганига баъзан ишонгим келади: кун бўйи уйда ўлтиради-ю, бирор ивирсиган нарсага қайрилиб қарай демайди. Қайтага, маталгўй паррандаларини елкасига кўндириб, уйнинг тўс-тўполонини чиқариб, маҳмадона қушлари билан бирга банди бечораларни ғийбат қилиб ўлтирган бўлади: «Муҳаммад Юсуфбой деган содда бир мардум бозордин ўз заифасига кафш олибдур, бир ношинохт ўткинчи кишига кўрсатубдирки: «Бу кафш мани заифамни аёғига лойиқ келурми?» Ул жавоб берибдурким: «Заифангни аёғини кафтима кўтариб кўрганим йўқ». Бойқуш билан Бойўғли ҳуҳулаб кулади, Турумтой дераза рафидан қандилга сакраб қиҳиллайди, Япалоққуш билан Кордон уйни бошларига кўтариб чаҳ-чаҳ отади. Муҳаммад Шариф ҳам, маталгўй қушлар ҳам гуруннга шунчалар берилиб кетишганки, кўнғироқ тугмасини ҳарчанд босса-да, бирортаси эшитмайди. Ахийри ўзимнинг калитимни қулфга солиб, эшикни очиб ичкари кираман. Ҳангома қизигандан қизиган, ҳеч ким менга бош кўтариб қарамайди. Уст-бошимни ечиб, ошхонага ўтаман. Турумтойнинг ҳиқирлаган товуши, шўх қичқириқлари қулоғимга чалинади: «Одамизот орасинда Ёдгор пўстиндўз отлиғ бир одам бор эди. Гоҳо ўзини ўткур сўфи от қўяр, гоҳо миришқору ҳушёр ва донишманди рўзғор олиб айтур эрдик: «Ун ёшимда ҳазрати Нуҳ пайғамбар об-азобда қолгонларида кемаларин итариб боҳам эрдим». Ва яна

¹ Абдулла Қодирий. «Меҳробдан чаён».

айтур эрдик: «Андоғ ҳам эрмас. Үн беш ёшимда ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломни кофирлар манжинаққа солиб ўтга отарда бир поясинда ҳозир эрдим», дер эрди. Боз айтур эрдик: «Андоғ ҳам эрмас. Йигирма беш ёшимда ҳазрати султони орифин Хожа Аҳмад Яссавий хонақоҳларин обод қилурда лой тепиб, ғишт берган ман эрдим», деб айтур эрди. Ул ерда ўлтүрғон ёр-жўралари айтур эрдик: «Эй, Едгор ака, рост нақл қилинг», десалар, айтур эрдик: «Қуд Муҳаммад баҳодирдин бўлагини билсам, худо урсун», дер эрди. Едгорнинг пўстин тикканини кўрсангиз, чақидин бармоқ ўтар эрди. Бозорға олиб чиқса, харидорлар бармоғини чокига суқуб айтур эрдик: «Бу на тикиш?» Ул жавоб берурки: «Мушт ўтмаса, хўб тикиш», дер эрди...»

Шарақлаб кулги кўтарилди. Маталгўй кушлар патир-путур қанот қоқиб, чағирчуғур билан қирғоғидан ошган завку шавқларини изхор этдилар. Энди ҳангома навбати Кордонга етган эди, у Муҳаммад Шарифнинг тиззасига қўниб олиб, у ён-бу ён шох ташлаб, Бозанда ва Навозанда қиссасини бошлади. Бироқ энди бу қисса қўлоғимга кирмас, ошхонадаги курсига омонат чўкканча, Едгор пўстиндўз сабаб, хаёлим ўзим билган одамизот орасига — ишхонадаги турли феъл-атворлик кишилар сари оғиб кетган эди.

Едгор пўстиндўзни ўйлаб ўлтириб, аввало илмий раҳбарим Эшмухамедов домла ёдимга тушди ва унинг ақлу заковатига ичимда яна бир карра тасаннолар ўқидим. «Гулханий тарихан чекланган», деб оёқ тираб туриб олганида у, ахир, қанчалар ҳақ экан! Мен нодон, нима учун устоз билан бу борада масала талашиб юрибман — ўзим ҳам ҳайронман. Эҳ, мавлоно Гулханий, агар чиндан ҳам тарихан чекланган бўлмаганингида, Муҳаммад Юсуфбойдек гўл бир кимсаю Едгор пўстиндўз каби лоф бандасини шунчалар мазаммат қилмаган бўлур эдингиз! Ахир, булар буюнги мен кўрган одамизот орасиндаги турфа зотларга қиёс этилса, арши аълода учиб юрган фаришталар янглиғ покдомон эмасми? Билмайсизки, мен хизмат ва ҳиммат камарини боғлаган мўътабар идорада бир Роҳибар бор, лак минг Едгор пўстиндўзларингиз ёлғон бобида унинг қаршисида ип эшолмай қолади. Бир айёми нофаржомда барчамизни машваратга чорладилар, гурас-гурас келиб курсиларни ишғол этдик, беш-ўн сония ўтиб Роҳибар салобат ва зиё тўкиб, анвойи атирлар исини анқитиб ҳузуримизга ташриф буюрдилар, ортларинда сочи барра қўзи терисидек жингалак Муовин, қўлларида лаган, оёқ учинда пилдираб келдилар. Роҳибар барчамизга нимтабассумлар улашиб, бир хушхабар ила бошларимизни фалак тоқига еткурдиларки: «Аё фарзандларим, билмагайман ҳеч, сизларнинг бахтингизми бу ёинки менинг, ҳар нечук, Тиёншон тоғларининг бағридан корхонамизга ажойиб, хушҳаво чорбоғлар ато бўлди. Айни кунларда барака топкур бинокорлар сизни деб, сизларнинг азиз фарзандларингизни деб бунёд бўлаётган гўзал кўшкларга сўнги пардоз бераётирлар. Аё ҳамкасбарим, оғаларим, иниларим, барчангизни ана шу хушҳаво чорбоғлар ила муборакбод этаман. Умид қиламанки ва ишончим комилки, яқин кунлар ичинда сизлар ана шу муаззам кўшкларда ўлтириб, корхонамизнинг муҳим ишлари ила машғул бўласизлар, шириншакар болажонларингиз ям-яшил ўтлоқларда яйраб-яшнаб капалак қувиб юрадилар, дилбар рафиқаларингиз эса тонгги шабнамларни кечиб, мунаққаш кўзаларда муздек қаймоқ келтириб, сизга меҳрларини қўшиб тортиқ этадилар. Корхонамиз билан чорбоғлар орасинда мунтазам автоуловлар қатнаб туради. Аё дўстлар, тасаввур қияласизларми, ахир қандоқ саодатли кунларга етиб келдикки, бундан буён бизда уй-жой муаммоси деган муаммонинг ўзи бўлмагай!»

Барчамиз азбаройи ҳайроналик ва шоду хуррамликдан ҳушимизни йўқотар даражага етган эдик, тилимиз калимага айланмасди. Бир пайт ёнимга қарасам, Жалолиддин деган ҳамкасабамиз, кўнгли мумдек йигит, дастрўмолини кўзига босиб пиқ-пиқ йиғлапти. Ҳай, телба бўлдингизми, нега обидийда қиласиз, десам, севинчимдан, ука, дейди, севинганимдан, ўзимни тутолмасам, қандоқ қилайин? Боёқишнинг ҳоли кунни менга маълум эди, тўрт болаю касалманд аёли билан қарийб ўн йилнинг нари-бериси кўч-кўронини ортмоқлаб ижарама-ижара саргардон юрарди. Илоё, деб пиқилларди Жалолиддин, илоё Роҳибаримизнинг умрлари узун бўлсин, мингга кирсинлар, деб дуо қилардим-у, унча-мунча ичиб тураман, ука, дуом ижобат бўлмасмикан, деб хавотирим бор, қишлоқда саксон учга кирган онам яшайди, шуларга айтаман, шулар дуо қилдилар, э, ука, пичоқ суякка бориб етган эди-ку! Мен ҳам беҳад мутаассир бўлдим, кўп қатори ичимда Роҳибарни олқадим. Роҳибар минбарни табаррук қилиб тушишлари билан лип этиб Муовин у жойга кўтарилди ва қўлидаги лаганга Роҳибарнинг муборак исми шарифларини солиб андоғ элай бошладик: «Агар биз шундоғ доно, шундоғ сахий ва шундоғ мурувватли Роҳибар қўл остида ишлаётганимиз учун тақдирга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлсак, бир кеча-кундузда йигирма тўрт соат шукрона айтсак ҳам қарзимизнинг ўндан бирини узолмаган бўлур эдик...» Кўп суҳандон одам эди Муовин! Роҳибарнинг таъриф-тавсифини Одам Ато замонидан бошлаб келиб шу қадар чапдастлик ила Гитлер деган малъуннинг номи билан чамбарчас қилиб боғладикки, шундоғам тарихий ҳақиқатлар кашф этдикки, биз гумроҳ бандаларининг қўлимиз ёқа ушлашдан бўшамай қолди ва охир-оқибат, ушлайвериб-ушлайвериб ёқаларимиз яғир бўлиб кетди. Гўё шундоқ бўлган эканки, қаттол уруш чоғларинда Роҳибаримиз ҳали қирчиллама йигит, радиокарнайдан зафар хабарларини ўқиб, ёвга талваса солиб тур-

ган кезларида Гитлер деган падаркуш махлуқ оғзидан туфуклар сочиб қасам ичган эканки, Шўролар юртини босиб олган куним, Роҳибарнинг тилидан осиб ўлдираман! Ў, баттол, баччағар Гитлер! «Умр бўйи рост сўздан ўзга сўзни билмаган Роҳибаримизнинг муборак тилларига ҳароми Гитлер шундоқ қасд қилган эдиким, мана, оқибати — ўзи паст бўлди, жаҳаннам қаърига қия бўлиб кетди! Бизлар эса, бахтиёр замондошлар ўлароқ Роҳибаримизнинг булбулкалом тилларидан мана шу хабарни тинглаб турибмиз», дея сўзига нуқта чекди Муовин. Роҳибар камтар одам эди, Муовин тўлиб-тошиб сўзлаган дамларда бошини қуйи эгиб, юзлари лоладек қизариб ўлтирди. Эртаси Жалолиддин ишга хандон-хушон, яшнаб-яшариб келди. Аёли хастахонада экан, хушxabарни айтиб суюнчи олса, муштипарнинг юраги ёр-лгудек бўлибди, ортиқ шифтга боқиб ётолмабди, эри билан уйига қайтибди — эрта-индин чорбоққа кўчилса, шошиб қолмайин, деб, ахир, матал борким, камбағал бўлсанг — кўчиб боқ! Ҳаммамиз ҳам ўзимизча тараддуд бошлаб юбордик: ким палос олган, ким ўрин-кўрпасини янгилаган, ким ҳашарга одам айтган... Аммо орадан ҳафта ўтди, ой ўтди, икки ой, уч ой — ҳижратдан дарак йўқ. Роҳибар ҳам, Муовин ҳам пинак бузишмайди — гўё ҳеч қачон бундай гап бўлмагандек. Вақт ўтар, вақт ўтган сари энди биз ўзимиз ҳам иштибоҳ қила бошлаган эдик: ростдан ҳам шундай гап бўлганмиди ёинки бу алоқ-чалоқ, оммавий бир тушмиди? Роҳибарни ёлғон гапирган деб ҳатто хаёл қиларга ҳам ҳеч зотнинг ҳадди сиғмасди, бинобарин, бунинг босиринқи бир туш ёки ғанимлар таркатган овоза экани ҳақиқатга яқинроқ эдиким, ахийри шундоқ хулосаи ҳукмга келинди: бу бўлмағур мишмиш мана шу боши бузуқ Жалолиддиндан чиққан бўлиши мумкин, ўзим ичиб юради, гапининг ҳам тайини йўқ, мянганга шундоқ бедаво хаёл келса келгандир, балки кўзингга бир балолар чалингандир, лекин, баттар бўлгур, нега энди бунга Роҳибарнинг муборак исми шарифларини аралаштирасан, даъёс! Эҳ, мавлоно Гулханий, замонлар кўп ғаройиб эди, шарҳига юз минг «Зарбулмасал» ҳам ожиз! Жалолиддин кўч-кўронни кўтариб қишлоғига, саксон уч яшар онасининг дуосини олгани равона бўлди. Корхонамиз эса шу тариқа чорбоғ афсонасини унутди. Жалолиддинни ҳам буткул унутиб юборган эдик, ўтган йили дафъатан, улкан уммон ортидаги тил-лоси мўл мамлакатларнинг биридан мункиллаган аллома чол-камбир уни йўқлаб идорамизга келиб қолишди. Даққионусдан қолган бир қўлёзмага шу Жалол махсум ижарама-ижара ҳижрат айлаб юрганида чала-ярим шарҳ тузган эканки, мазкур шарҳ ҳозирча олам аро ягона экан ва ўшал қўлёзмага ҳам жаҳон айвонида шу баттол Жалолиддиндан ўзга кимсанинг тиши ўтмас экан. Ажнабий алломалар келиб, «мистер Д'жалал-эд-дин»ни топиб бер, деб турибди, ҳаммамиз гаранг, охири Роҳибар томонидан фармони олий бўлдики, Муовин билан Фулом ўшал баччағарни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келтирсинлар. Ҳайё ҳайт, деб жўнадик, эртаси чошгоҳда аранг Жалол махсумнинг юртини топиб бордик. Топиб бордигу баттолнинг ўзини таниёлмай қолдик: семириб кетибди, юзлари ялтирайди, чатаноғини кериб лапанглаб қадам ташлайди. Биз борганда бола-чақаси билан пиёз юлаётган экан, мана, деди, шукур, бу йил ҳосил чакки эмас, беш-ўн тонна пландан орттирсак, жужуқларнинг ризқи, тагин иккитага кўпайишганмиз, пиёздан ола кетинглар, бўз ерники, дориси камроқ. Роҳибарнинг фармонию ажнабий меҳмон дарагини айтган эдик, парво қилмади, негадир бригадирини мақтаб кетди: ўзи карис, лекин ўзбек бўлиб кетган, жуда ишбилармон, деди. Келиб, Роҳибарга кўрган-эшитганларимизни баён этдик. Роҳибар тавозе билан жилмайиб, таржимон орқали ажнабий чол-камбирга тушунтирдик, «мистер Д'жалал-эд-дин» ҳозирги кунда ўлкамизнинг шарқий вилоятларидан бирига илмий сафарга жўнаб кетган ва бениҳоя банд, шу сабабли жаноблардан узр сўраймиз ҳамда илтимос қиламизки, бир пиёла чойимиз бор, шуҳрати етти иқлимга машҳур ўзбек паловига марҳамат қилсалар. Палов — буюк санъат асаридир, оҳ-оҳ!.. Қизталоқ аллома чол ҳам ўзига ет-гунча қайсар экан, «Но!», деб бош чайқаб туриб олди, тепакалини ялтиратиб, тўтиқушдек яқкаш бир гапни такрорлагани такрорлаган: «Мистер Д'жалал-эд-дин!» Роҳибар унга қандай бас келди — буниси менга қоронғи, мавлоно Гулханий. Сиз эса... топган гапингиз — Ёдгор пўстиндўз. Қани эди, агар шўрлик пўстиндўз тирик бўлса, бошидан сув ўгириб ичар эдим.

Қорним оқчаб, бошим ғувиллай бошлаганини сездим, ўрнимдан туриб, чой қўйдим. Дастурхон ёзиб, бўйдоқ бил ғулумни меҳмон қилишга тараддуд кўра бошладим. Ичкари хонада ҳамон қушлар базми авжида, ахён-ахён Муҳаммад Шарифнинг қув, беозор овози эшитилиб қолади, Бойўғли бошқаларнинг товушини босиб қичқиради: «Уқуғонинг йўқму мулла Гулханийнинг «Зарбулмасал» китобини, анда неча аҳ-моқларнинг фазл бобини баён қилур».

Бойўғлининг соддалигидан ич-ичимда куламан, у билан оч қоринга баҳс оч-моқчи бўламан-у, эринчоқлик ғолиб келади, қайноқ чой ҳўплаганча, шанғиллаб сўй-лаётган Турумтойнинг гапига қулоқ тутаман: «Одамизот орасинда Холвоқи мисгар деган бир одам бор эди. Намозшом вақтида бировни меҳмонхонасига таом устига меҳмон бўлбдур. Нечанд ҳарифлар иштаҳойи таом бирла суфра аτροφини қуршаб ўлтуриб эрдилар. Холвоқи мисгар эшикдан кириши бирла азон овози келди. Анда ўлтурғон одамлар айдилар: «Авал намоз ўқуб, андин сўнг таом танавул қилоли»,

дедилар. «Ҳар ким намоз ўқумаса, таомдин маҳрум», дедилар. Холвоқи мисгар асло намоз учун пешонаси ер ўпган йўқ эрди. Ура кўпуб, таҳорат қилуб, намоз ўқуб, андин сўнг нафси бирла даржанг бўлуб айтур эрдиким: «Эй тошни егур нафс, мани кўкнори ҳолимға боқмай кетимға совуқ сувни сазовор этиб, ахир мени намозхон қилдинг, рангимни қаҳрабодек сарғартиб», дер эрди...»

Кулгининг зўридан ҳўплаган чойим тўйлиб, қалқиб кетдим, пиёла қўлимдан тушиб чил-чил бўлишига бир баҳя қолди. Маталгўй, маҳмадона қушлар яна қаҳ-қаҳ отиб кулдилар — одамизот устидан, одамизот орасида!

Йўқ, бари бир Эшмуҳамедов домла закий одам, «Гулханий — тарихан чекланган», деб чиндан ҳам тўғри айтади. Мавлоно Гулханий, мени маъзур тутинг-у, лекин андиша деган нарсани сиздан анқонинг уруғига ҳам топиб бўлмайди. Коинот гултожи ва сарвари бўлмиш инсони шарифни аллақайдаги исқирт қушларга мазаҳ қилдириб қўйганингиз учун ҳам ҳар не жазога мустаҳқисиз. Сизнинг бахтингиз шундаки, тўқсон саккиз фозиз саводсизлик замонида ялло қилиб ўтиб кетгансиз — гулхан ёнида туршак шимиб, қуш ўйнатиб, байту газал битиб! Эҳ, мавлоно Гулханий, биз билан замондош бўлганингизда эди, ҳолингиз не кечарди — мен тасаввур қилолмайман, қўлимдан келмайди. Ҳар қалай, шуни аниқ биламанки, охир-оқибат «Зарбулмасал» ҳам чала қолиб, тириклайн рўян кавламоққа¹ равона бўлуб эдингиз. «Бирпасликка² йўлиқди, бечора», дер эдик сўнг ортингиздан бош чайқаб. Мабодо, умр вафо қилиб, «Зарбулмасал»ни битирган чоғингизда ҳам, аҳволингизга маймуну нажжорлар йиғларди. Агар менинг сўзларимга иштибоҳ қилсангиз, масалчининг ҳолини, ана, Зоҳиджон Обиддан сўрангиз. Аввало, миллатнинг бадрашк ўғлонлари наъра тортиб чиқар эрдиларки, ҳайҳот, ўзбек элига бундоғ тавқи маломатлар таққани мулла Гулханийга ким ҳуқуқ берди, нечун минг йиллик урф-одатларимиз устидан бу қадар қабиҳ қаҳқаҳа ила куладир? Баъдаз, бўлак мунаққидлар айтур эрдиларки, ўртоқ Муҳаммад Шариф эскилик сарқити бўлмиш урфу одатларни завқ ила тасвиру тарғиб этмиш, қани, бу ёққа келтирингизлар уни! Яна бир гуруҳ мунаққидлар айтур эрдиларки, Муҳаммад Шарифнинг эжоди ҳануз анъана ботқоғи ичра қолибдур, кўп таассуф! Ва ниҳоят, баъзи арбоб кимарсалар айтур эрдиларки, умуман, ғалати, қаҳрамонлар номи ҳам... ҳм, ҳалигидек — Бойқуш билан Бойўғли, андин сўнг, минг чалдевор хусусида, ўртоқ Гулханий қаерда кўрди экан бундоғ вайрона мулкни? Коса тагида нимкоса йўқмикин? Ва умуман, ўйлаб кўрмоқ керакким, бу хатолиғ тасодифми, қонуният?

Ана шунда кўрар эдик ҳолингизни, муҳтарам Муҳаммад Шариф!

Маталгўй, маҳмадона қушларингиз ўшал замон сизни тарк айлашарди — пир этиб жанубга, илиқ-иссиқ ўлкаларга учиб кетишарди. Семизликдан ёхуд танбалликдан учолмай қолиб кетганлари эса дарҳол жабрдийда оҳангда сайрай бошлардилар: «Муҳаммад Шариф деган золимнинг дастидан дод, йигирма йил менга кун бермади, ҳамма меҳру иноятини Бойўғлига тортиқ этиб, менга фақат жабру ситам ўткарди! Дод, дод устига до-од!»

Одамизот эса, афсуски, сиз кулиб айтганингиздек, хом сут эмган бандадир, умр бўйи тиззангизда ўлтириб, кўзингизнинг ёғини ўйиб ёмоқчи бўлган олчоқ қузғунларнинг ифлос лафзларига яна ишонадир...

Мавлоно Гулханий, наслимиз назаридан пинҳон қолган умрингиз тарихини тадиққик этмоқ умидида беҳуда уринар эканман, кўпинча фикрим ана шу каби хаёллар, яъни Эшмуҳамедов домлам айтмоқчи, илмга алоқаси йўқ майда-чуйдалар устида тариқдек сочилиб кетади. Хўп, деб ўйлайман шундай кезларда, борингки, Муҳаммад Шариф Гулханий тарихан чекланган бўлақолсин, ана, дейлик, диалектик материализмни тушуниб етмаган ҳам бўлсин, лекин бугун биз — тушуниб етганлар гўр қияпизми? Айтайлик, мен ўзим ёки домла Эшмуҳамедов? «Гулханий Мадалихон буйруғига кўра қопга солиб дарёга чўктирилган, деган фикрга қандай қарайсиз, домла?», деб сўрайман гоҳ зерикканда. «Ким билади, дейсиз,— деб елка қисади домла,— тарихчиларнинг баъзилари бунга анча ишонч билан қарайдилар, баъзилари шубҳа билдирадилар. Дарвоқе, қоп деганингизга эсимга тушди, бир-иккита янги қоп топиб қўйишимиз керак, совуқ келяпти, картошка билан сабзини ғамласак, қишга турар-а, сиз нима дейсиз, деҳқон боласисиз-ку, ахир?» «Қайдам,— дейман мен ҳам мужмал қилиб,— ўра-пўрага яхшилаб кўмилса... Сув кирмаса, чиримайди». Эшмуҳамедов домла гўё оламшумул ҳикмат эшитгандек мени эҳтиром билан йўлақкача кузатиб кўяди. Бечора билмайдики, мен чиндан ҳам деҳқон боласиман ва аини шу тўпори ғурур домланинг дарвозасидан қоп орқалаб киришимга йўл қўймайди. Бундан кўра қопга солиниб, дарёга фарқ бўлганим афзал. Бу ғурур чекинмагунча домла ҳам бир қадам чекинмайди. «Гулханий — тарихан чекланган», деб илму урфон остонасида кўкрагимдан итарганча тўраверади. Менинг эса боёқиш Муҳаммад Шарифни, очиги, сира ҳам чеклагим келмайди — озгина виждони ва эс-хуши бор одам «Зарбулмасал»ни қайта бир мутолаа қилса, бунга минг карра имон келтиради.

¹ Рўян кавламоқ — қабрга кетмоқ маъносида.

² Бирпаслик — инфаркт.

Мавлоно Гулханий зикр этмиш ҳар бир мақол ордидан бир тақдир даричаси яққол кўриниб туради.

«Қалб қозони қайнамас, қайнаса ҳам қуюлмас», Тўғри, дейсизми? Улманг.

«Асли хатоси бўлмас, нокасни атоси». Кўз ўнгингиздан бепадар нокаслар гурас-гурас саф тортиб ўтаётган бўлса, ажаб эмас.

«Ҳаромзоданинг қуйруғи бир тутам». Қуйруғини яшириб юрган ҳаромзоданинг кимлигини дарров танидингиз-а? Боракаллоҳ.

«Ики кема тутқонлар қолди ғарқоб ичинда». Бу, энди, тан олмоғим керакки, виждони билан домласи ўртасида саргашта кезиб юрган бир ғулом таърифида — яъни камина қулингиз хусусида.

«Ота сўраб нетарсан эрни ўзи бўлган сўнг.

Йўл сўраган номарддур от устига минган сўнг».

От устида қўр тўкиб ўлтирган бу одам — домлам Эшмухамедов. Бечора, кўп йиллардан буён эгардан тушолмайин қолган бўлса ҳам, баъзи бир йўриқларда қувваи ҳофизаси салобатидан бисёр фарқ қилур. Айниқса, домланинг қишлоқ маишати ва деҳқон меҳнати ҳақидаги тасаввурлари ҳам хийла омонат, ўзи янглиғ кўҳна. Ўттиз йиллар муқаддам маталу топишмоқ тўплагали охириги маротаба бориб келгани ҳисобга олинмаса, домла шундан буён қишлоқни фақат «ойнаи жаҳон»да кўриб энтикади, холос: «Оҳ,— дейди,— оҳ, гўзал маъво! Оҳ, бобо деҳқон!» Билмайдикки, ҳозир ҳеч қайда деҳқон қолмаган, ҳамма ялписига пахтакор бўлиб кетган. Бинобарин, менинг пахтакор отам ҳам ҳафта сайин автобусда район маркази сари зув-зув қатнайдики, дўкон-пўконга картошка, пиёз-миёз келиб қолармикан! Қарқуноқдек оғзини очиб ўлтирган саккиз болани масал билан боқиб бўлмайди, мавлоно Гулханий!

«Оре, рост айтасиз,— деган гулдурак товушдан чўчиб тушдим. Рўпарамда шамшоддек бўлиб Муҳаммад Шариф турарди.— Машойихлар сўзи будурким, қуруқ қошиқ оғиз йиртар».

«Маъзур тутсинлар, тақсир,— дедим шоша-пиша ўрнимдан қўзғалиб,— бу мулоҳазани зинҳор сизга эмас, домлам Эшмухамедовга айтмоқчи эдим, хаёлим чалкашиб... Марҳамат, ўлтирсинлар».

Дарҳол мавлоно Гулханийга курси қўйиб бердим. У баҳузур жойлашиб ўлтиргач, ўртадаги дастурхонга боқди, киноя билан бош чайқади:

**«Аз карам нест мадхали кардан,
Хон ниҳони таоми худ хўрдан.
Беҳ аз он суфра суфраи оташ
Ки нашўд з-ў гуруснаи дил хуш»¹.**

Хижолатдан юзларим лов-лов ёнмакка бошладики, вужудимдан кўтарилаётган ҳарорат оташига баҳузур кабоб пиширмоқ мумкин эрди. Бисёр довдираб, яна узр айтган бўлдим:

«Қушлар базмида беҳад банд экансиз, тақсир, шу ваядан...»

«Ҳақкаст рост,— деди Муҳаммад Шариф чой хўплаб,— ҳозиргина пашшадин то анқоғача жумла туюрларга фармон юборилдиким, барча паррандалар йиғулсунлар, аларнинг мажлисинда Бойўғли қизига маҳр солайин».

«Кўб маъқул, мажлис қайда бўлур?»

«Ушбу ғуломгардишда²,— деди мавлоно Гулханий менга маънодор боқиб,— шул ошиёна менинг дидимга хийла ўлтиришди».

Қулоқларим том битиб, тилим танглайимга ёпишди. Пашшадин то анқоғача... демак, бу кеча ҳам уйқу ҳаром экан-да. Оқ саҳаргача уйим яна қушлар бозорига айланар экан. «Номи калон, шаҳри вайрон, оти улуг, суфраси қуруқ, уйда чакса уни йўқ, томининг бошида қўш танур, итининг оти — Маржон, эгасининг оти — калжон», деган иборат менга, фақат менга содиқ келур», деб ўйлайман ғамга ботиб.

«Таом емакда сўзлаб таом емак суннатдур. Монанди ҳайвонотдек хомуш таом емак озода мардумлар шеvasи эрмас»,— деди Муҳаммад Шариф таъна қилиб.

Сўзлашмоқдин ўзга чорам қолмади. Зеро гўдак каби беғубор, навқирон йигит янглиғ сезгир, мўсафид мисол донишманд бу кимсанинг қош-қовоғига қисматим боғланган, қисматдан эса зинҳор қочиб бўлмагай.

Меъ унга дилмини ўртаб ётган шубҳаларни сўйладим. Оламнинг норасо ишларидан гапирдим. Не-не ажодларим ақли етмаган саволларга ундан жавоб сўрадим: одам недур, нечун дунёга келур? Келмагидан мурод надур, кетмагидан фарёд надур? Нечун ҳақ мудом таъқибдадур? Разолат ҳануз ғолиб келур? Не боис то ҳамон сув келтирган хордир? Бани башар токайгача сабий қолур?..

¹ Меҳмондан қизғониб таомни ўзи ейиши карамдан эмас. Оч қорин тўймайдиган суфра (дастурхон)дан олов суфраси афзалроқдир (форс-тож).

² Ғуломгардиш — қулхона. Бу ерда: Ғуломнинг уйи, маъносида.

Мен узоқ сўйладим — бева хотин ҳасратидек узоқ. Умрим бино бўлиб, ўттиз йилдан буён неки ранжу алам тортдим, кимдан меҳр ёки қаҳр кўрдим, қайда вафо бадалига жафо чекдим — барини бир-бир шарҳу баён этдим. Кўпдан бери ҳеч кимсага юрагимни бу қадар очиб дард ошкор айламаган эдим — руҳим тозариб, ғуборлар чекиниб, бемаҳал қариган вужудим ёшариб бораётгандек туюлаверди. Ниҳоят, ҳориб-толиқдим, тек қолиб, қаршимда теран сукутга чўмиб ўлтирган Муҳаммад Шарифни кўрдим. Ҳасратлариму кўзёшларим учун заррача хижолат чекмадим — ахир, иккимиз ҳам сирдош, ҳам қайғудош эдик! Мавлоно Гулханий менга ғамгин нигоҳини узоқ тикиб турди, ўзи билан сўйлашгандек оҳиста: «Сан менга донишварлик кўргузарсан», деди. Сўнг хиёл сукут сақлаб сўрадики: «Айбга буюрма, йигит, нечун ҳануз ёлғизсан? Мана, эрта оқшом ҳатто Куланкир султон чимилдиққа кирур, наинки сенинг юрагингда ишқ ўтидан йилт этган нишона топилмаса?» Шунда мен бисёр тўлиқиб, саволига савол бердимки: «Аё мавлоно Гулханий, ишқ деганлари надур?» Мавлоно Гулханий табассум ила айтдиларки:

**«Ишқдур бир нашъаи комилким, андиндур мудом,
Майда ташвири ҳарорат, найда таъсири садо».**

Бош ирғаб хомуш ўлтирар эканман, уни яна устма-уст саволга тутгим келарди: э, муҳтарам Муҳаммад Шариф, қай чоғдин ишқ аро маст ўлдингиз? Муҳаббат жоми Сизни фақат сархуш этдими ёхуд саодат бағишлаган онлари ҳам бўлдимиз? Саодатманд ошиқ эрсангиз, унда бу маҳзун байтлар боиси недур?

Мавлоно Гулханий, кўнглимда кезган хаёлларни англагандек, сас-садосиз кулиб қўяди-да, тагин чой ила машғул бўлади. Менинг дардманд дилим эса ушбу дамлар бир маҳрами асрор тилайди...

«Эй ҳамрози комил! Мен бу сирни ўзим бирла қаро ер қаърига олиб кетарман, деб ўйлар эдим, шу чоққа қадар кимсага тиш ёрганам йўқ эди, найлайки, шу ҳазин кечада қулфи дилим очилиб кетди, илло, Сизга айтганим — ўзимга айтганим эмасми?»

Бу ҳам бир ишқ қиссаси эди, мавлоно Гулханий. Билмадим, девона кўнглимни Сиз яшаб ўтган замонлар ақидаси ила Фарҳод ёхуд Мажнун кўнглига менгзамоқ ақл ва адаб узасидан жоиз бўлурмикан? Ҳар нечук, аздаҳидил шу нарсага иқрорманки, муҳаббат савдосининг катта-кичиги бўлмас, ишқ ё чин, ё сохта бўларкан, холос. Аё Муҳаммад Шариф, менинг барча сирру асрорим ботиний кўздек ўзингизга аён, ёдингиздадур, бир пайтлар, бундан кўп ойлар муқаддам, саодатли кечаларда мен У билан қандоқ ғойибона суҳбатлар қуриб ўлтирардим! У кезларда Сизга қайрилиб ҳам боқмасдим, зинҳор тонмагайман. Ахир, не қилайки, кўзим Ундан ўзга кимсани кўрмаса, қулоғим Ундан ўзга одамнинг овозини эшитмаса!

Байт:

**Балои ишққа учраб телбадурман, англағил, эй шоҳ,
Киши мандек балоға мубталолик кўрмасун асло.**

У бир гавҳари асл эди. Тақдири азалда эса ғуломлар манглайига ҳеч вақт бундоғ давлат битмаган экан — бу марварид гул менга насиб этмади.

Мен мудом унинг ёнида — кунлар ҳаётида, тунлар хаёлида ҳозир у нозир эдим. Оқшомлари, унутмагандирсиз, шу совуқ симларга дилим пайваст, ярим тунга қадар у билан бирга нафас олардим.

Эҳ, мавлоно Гулханий, нимасини айтайин энди, падарларига лаънат, ўт кетсин бундайн номард дунёгаки, мени бунчалар нотавон этиб яратмаса! Нотавон бўлмасам, кўксимдаги гулимни ҳўкиз пойига ташлаттириб қўярмидим, оғзимдаги ошимни итларга олдиармидим?! Жони жаҳонимдан жудо бўлиб, бир кечада бор будидан айрилган қиморбоздек шипшийдим бўлиб қолармидим?

Уни илк дафъа учратганимнинг ўзиёқ ғаройиб бир масалга ўхшарди.

Сўнгги бор учратганим эса чин марсия бўлди.

То ҳануз ҳозиргидек аниқ эслайман: ёз пайти, ўн олтинчи август эди, кун чошгоҳдан ўтган, эллик биринчи автобусда кетиб борардим ва ўзимча муқояса қилардимки, ҳаммомни ҳам ғилдиракка ўрнатиб, одам таҳиса бўларкан.

Бундоғ хомхаёлга берилганимнинг боиси шундаки, маошгача етти куну киссамда уч сўм қолган эди. Асли, бундай дамларда миянинг мурватлари ҳам фавқулодда жадал ишлаб кетади. Тезюарар автобус ойнасидан ташқарига ланж ва лоқайд термилиб турарканман, бирин-кетин тирбанд бўлиб, тўхтаб ётган трамвайларга кўзим тушди ва одамизот ақлининг ноқислигидан ич-ичимдан қаттиқ койиндим. Э, бу қандоқ нодонликки, деб мулоҳаза қилдим ўзимча, шунча улов бир-бирининг кетига тикилиб ётмаса-ю, автобусга ўхшаб баъзи бирларини тезюарар қилиб қўйса бўлмайди! Кейинроқ шу ажойиб фикрни ишхонамда Жўллибой деган ақамизга айтган эдим, ёмон

¹ Ташвир — тўлқин.

саросимага тушиб қолди. «Ука,— деди ачиниб,— бир дўхтирга кўриниб қўйгин, балонинг олдини олган тузук. Гулханийнинг матали деб адои тамом бўпсан-ку». Хуллас, офтоб одамнинг мясисини атала қилиб юборадиган жазирама кунларнинг бирида автобусда оламшумул хаёллар суриб келаётган эдим. Ғала-ғовур тўполон ичра тўсатдан ёнгинамда най чалингандек бўлди. Ҳушимни йиғиб, бошимни буриб қарасам, оқ, оппоқ кўйлак кийган бир қиз, шоир айтмоқчи, кўксига соя солгудек узун киприкларини ҳадик билан пирпиратиб турибди: «Ҳозир тушмайсизми, ака?»

Тамом! Ана шу бир оғизгина сўз — «ака» деган калом тақдиримни ҳал қилган эди.

Ниҳоят тилга кириб, «йўқ», дея ғўлдирадиму шу заҳоти афсусланиб, тилимга тирсақлар чиқишини тиладим. Энди кўнглимни кучли бир хавотир эгаллаган эдики, бу бечора новдадек нарса экан, бу меш қоринлар, сумрайган башаралар, халтаю тўрвалар орасидан — иссиқда ҳолсизланган, асаби қақшаб, қонга ташна бўлиб турган оломон орасидан қандоқ қилиб ўтиб оларкин? Шу тобда унга зиғирдек бўлса ҳам озор етишига, уст-бошининг бирор ери ғижим бўлишига сира-сира чидаёлмасдим. Истардимки, унинг маъсум чеҳрасига ҳеч қачон, ҳеч вақт на ташвиш, на ғам-койиш кўланка солмаса, оқ, оппоқ кўйлагига ҳеч қачон, ҳеч вақт бир доғ тушмаса...

У ур-йиқит тўполон ичра — одамизот ўрмони ичра ўз манзили сари йўл изларди. Нозик-ниҳол жуссаси, ҳадик тўла кўзлари бу асов ғалаён орасида янада муштипар, янада шафқатга зор кўринар ва бунга сари тобора юрагим эзилиб борарди. Шундоқ ёнгинамдан, кимсага малол етказмасликка тиришиб, шарпадек сирғалиб ўтаркан, бир сония, атиги бир сониягина укпардек тўзғиган сочлари иягимга тегдию бошларим айланиб кетди. Э, худо, дедим ичимда, э, худо, бу не синоат?! У оппоқ либосда, сочлари тўлқин-тўлқин чайқалиб олға бораркан, беихтиёр мени ҳам ўз ортидан эргаштирди: боя ёнимдан ўтаётганида икки тола сочи кўйлагимнинг тугмасига ўралиб қолган экан...

Юрагим гурсиллаб, автобусни ларзага сола бошлади.

Энди ўйлаб қарасам, ўшанда соч толаси эмас, тақдир риштаси бизни бир-биримизга боғлаган экан.

Апил-тапил қадам ташлаб борарканман, қўрқардимки, ҳозир у илксроқ бир ҳаракат қилиб юборадия жонига озор етади. Бундан ҳам кўра қаттиқроқ қўрқардимки, сезиб қолиб, сочларини қуллик асоратидан қутқарадия қайтиб уни кўрмайман... Шу тариқа унга банди бўлиб, асиру мафтун бўлиб, зулфи занжирини бўйнимга боғлаб, изларини кўзимга суртиб тоғу тошлару бепоён водийлар бўйлаб эргашиб кетаверсам, кетаверсам... Майли, у мени сезмасин, меҳру марҳаматини инъом этмасин, фақат мени ит каби қувмаса бас, ит каби ортидан узоқ-узоқларга эргашиб кетаверсам, нафасини туйиб турсам, кўзларим ўнгида оқ, оппоқ кўйлаги ҳилпираб, сочлари тўлқин-тўлқин чайқалиб бораверса... шунинг ўзи кифоя. Шунда мен армонсиз ўлардим. Шунинг ўзи менга улуғ саодат бўларди.

Бир маҳал кўзимни очсам, Алвастикўприк устида турибмиз. У — оппоқ либосда, озод, хур, мағрур, мен эса — кулранг кўйлақда, банди бечора. Йўлимни тополмайман — ҳушим ўзимда эмас, топсам ҳам кетолмайман — измим ўзимда эмас.

Яна уч-тўрт қадам соядек эргашиб бордим.

У соямни кўриб тўхтади.

Мен ҳам индамай туравердим.

— Нима керак сизга? — деди у алламаҳал ўтиб, лекин қайрилиб қарамади. Товуши титраб кетганидан билдимки, чўцияпти: ахир, қоқ чошгоҳ чоғи, Алвастикўприк устида турибмиз-да!

— Ҳеч нарса,— дедим кулимсираб,— тугмамни қўйворсангиз, бўлар энди...

— Вой! — деди у шундагина нима гаплигини фаҳмлаб ва шоша-пиша ортига ўғирилмоқчи бўлганида, тўхтатиб қолдим, сўнг авайлаб тугмамни тутқунликдан халос этдиму бироқ ўзим... — Кечирасиз,— деди у қип-қизариб, яна нима деярини билмай, такрорлади: — Кечирасиз...

— Шунинг учун кестириб ташлаш керак,— дедим қазиллашиб.

— Рост айтасиз, ўлсин, рўдапо бўлмай, жонимгаям тегиб кетди ўзи. Бир куни автобус эшиги қисиб олиб тоза куйдирувди,— деди у ҳасрат қилиб.

— Ў, ҳали сен эмас, бутун бошли автобусни ҳам эргаштириб кетганман, денг? Одам-подами билан?

У садаф тишларини ярқиратиб кулиб юборди.

Кулги — улуғ мўъжиза, бегоналарни таниш, танишларни дўст, дўстларни қил ўтмас қадрдон қилади. Мана, мавлоно Гулханий, сиз билан ҳам худди шу боис ошно бўлиб турибмиз, шундоқ эмасми?

Унинг исми Қундуз эди. Исми Қундуз эди-ю, лекин ўзи юлдуз эди. Менинг қўлим етмаган юлдуз. Толеим осмонида бир чақнаб сўнган юлдуз...

Бу тасодиф тақдири илоҳийнинг хайрли нишонаси эканига ишониб, унга сўз қотдим, муҳтарам Муҳаммад Шариф. У ҳам худди ўзим сингари ҳеч қайси харитада зикр этилмаган овлоқ бир қишлоқдан экан, мен беш йил тупроғини ялаган дорилфунун даргоҳида, фаранг-румо бўлимида таҳсил оларкан. Алвастикўприкдан ўтиб, ном қуриб кетгандек

алифбо ҳарфлари билан аталган янги ва чалкаш мавзеълар томон аста сўзлашиб кетдик. У истиқомат қиладиган беш қаватли ошиён яқинига етганимизда биз гўё минг йиллик ошноларга айланган эдик.

«Яна шу автобусга чиқармикансиз?», деб илтижо билан сўрадим хайрлашаётиб. Унинг кўзларида ноёб бир туйғу — ҳаё акс этди, бошини қуйи солди.

Эртаси тушдан кейин телба кўнгил амрига бўйсуниб, дорилфунун сари йўл олдим. Теракзор майдончада кўзим тўрт бўлиб ўлтирдим. Вақтики, дарслар тугаб талабалар гурас-гурас чиқа бошладилар. Нақ Фарангистону Румода туғилиб ўсгандек башанг толибу толибалар, кумуш кулгилар, тилло табассумлар... Аммо, муҳтарам Мухаммад Шариф, шул тобда Сиз айтган каби, қулоғим қозон қулоғидек гап эшитмас, кўзим узук кўзидек ҳеч нарса кўрмас эди. Бу ҳолат қаршимда то Қундузнинг гул рухсори пайдо бўлгунига қадар давом этди. У мени узоқдан кўрди, кўргани он, сездимки, юзлари анордек қизариб кетди, кўзларини ерга тикди ва шу куйи бош кўтармай ёнгинамдан ўтиб кета бошлади. Рўбарў бўлганимизда бор журъатимни жамлаб салом бердим, У оҳистагина жавоб қайтарди, бир лаҳза тўхтаб икки оғиз сўзламоққа доимий ҳамроҳи — ибo йўл қўймади.

Мен эса эртаси ҳам, индинига ҳам, ундан кейин ҳам... яна кўп кунлар дорилфунун остонасида интизор туравердим. Дарахтлар баргини тўкди, ёмғирлар ёғди. Муттасил ёғаверса, ёмғир тошга ҳам қор қиларкан, мавлоно Гулханий. Ниҳоят, мен ҳам ишқ йўлида чеккан азобу заҳматларим эвазига олий мукофотга сазовор бўлдим: Қундуз оқшомлари сим қоқиб турмоғимга розилик билдирди.

Эслайсизми, ўша ўтган кунларни?..

Умрим маъно касб этгандек эди. Ҳаммани, ҳатто домлам Эшмухамедову Роҳибарни ҳам яхши кўриб қолгандек эдим, гарчанд муҳаббат дардига гирифторм бўлиб, кўпдан буён Сиз билан мулоқотни йиғиштириб қўйган эсам-да, далли девона дилимни англашингизга, бинобарин, Мўътамир подшоҳ бечора ошиқ — араб Уайнага ҳомийлик қилганидек, Сиз ҳам бир қошиқ қонимдан кечиб, лутф кўрғазишингизга, саодатли бир соатда совчи ҳам, тўйбоши ҳам ўзингиз бўлишингизга аздаҳидил инонар эдим. Ахир, умр савдоси бобида Сизга тенг соҳибтажриба кам, Бойўғли билан Япалоққушдек икки чарс қайсарни қўда-андачилик ришталари ила чамбарчас боғлаганингизни аҳли китобхон яхши билур. Ёдимда, ўша кунлар бир уйда бир ўзингиз, тегрангизда гала-гала қуш, инсон овозига, инсоний ҳароратга зор бўлиб ўлтирардингиз. Надоматки, мен буни сезмас, подшоҳ каби сархуш, мағрур юрар эдим, шохнинг эса, ҳазрат Навоий айтмоқчи, мунглиғ мушаввашлар билан не нисбати?..

Баъзан Қундуз билан барча ошиқлар сингари хилват хиёбонларда сайр қилмоқни тилаб қолардик. Минг таассуфки, Тошкентдек пойтахти азимда хилват хиёбоннинг ўзи йўқлиги боис аксарият Алвастикўприк ёқаларида, бузилиб бораётган боғлар атрофида оҳиста кезиб юрар эдик. Қундуз ўқишидан, юмушларидан, олис қишлоқдаги соғинган кекса ота-онасию ёш ука-сингилларидан сўйлаб берарди. Унинг ҳикоялари ўзидек соф, содда, маъноли бўларди. Фаранг-румо бўлимидаги ҳою ҳаваслар, ёлғон ҳашамлар, кибр-ҳаволар унга зиғирдек ҳам юкмаган эди, қиз бола боши билан бу оҳанрабо таъсиридан мусалфа қолгани мени мудом ҳайратга соларди. Унинг кийимлари ҳам бениҳоя одми бўларди, мен буни камтарликка йўйиб қувонардим, бироқ энди ўйлаб қарасам, ўн тўққиз яшар қизга камтарликни ягона зийнат қилиб тақмоқ ҳам инсофдан эмас экан. У шоҳи-ипакларга, дунёнинг анвойи либосларига жуда-жуда муносиб эди. Аммо биз у пайтлар бунга зинҳор эътибор бермасдик, мавлоно Гулханий, мана, нон ҳурмати, чин сўзим шу.

«Уйимизда иккита сигиримиз бор, — дерди Қундуз баъзан туйқусдан маъюсла-ниб, — энамнинг оёқлари кузда шишиб кетади, соғиб бер, деб кимга ялиниб ўтирган эканлар.» Гоҳо у бирданига ўйга толиб, ўқишини сиртқи бўлимга ўтказиб кетмоққа қарор қилганини айтиб юрагимга ғулғула солар, гоҳ эса хомуш тортиб қолганимни кўриб кулар эдики: «Муҳаббат гулшанига сигир оралаб кетди-ку!»

У «Зарбулмасал» китобини мактабда эл қатори варақлаган эди-ю, бироқ сўзлари ҳамиша зарофатга тўлиқ бўларди, нозик лутфларини тинглаб доимо завқ қилардим. Зарофатли одамнинг ўзи замонамизда оз қолди, мавлоно Гулханий.

Ўшанда Қундуз, билибми-билмай башорат қилган экан: бир қаро кунда биз шунчалар асраб-авайлаган, суқ назарлардан пинҳон тутган озода гулзорни сигир эмас, қутурган ҳўкиз поймол қилди...

Яна куз келди. Чаман-чаман очилган пахталарни қувнаб-қувнаб тергали минг-миглаб шаҳар аҳли сафарбар этилди. Жамики улов далага жўнатилди. Фақат трам-вайни жўнатмоқнинг иложи бўлмади. Рўзномалар саҳифасида андоғ сўзбўронлар бошланиб, кўз очирмй қўйди: саксон яшар момонинг этак тутгани ҳам, тўқсон яшар бобонинг ҳиммат камарини белига боғлагани ҳам, беш яшар гўдакнинг ғўзага бўйи етмаса-да умумхалқ ҳашарига отлангани ҳам, уч кунлик келинчакнинг оқ сахарни пайкал оғушида қаршилагани ҳам... ҳеч нарса қолмади. Ҳаммамиз учун ҳурматли зотлар эса «ойнаи жаҳон»дан боқиб, «миллион эгатларга сочилган» умумқўшинга амр қилар эдиларки, сўнгги мисқолигача! Жон бериб, қон бериб, шон бериб бўлса-да!..

Ялпи хуруж бошланган кун мен бир хафта муқаддам Назарбекдан — ойлик янтоқ ўримидан қайтиб энди ишга чиққан эдим. Менга бундоқ ҳайроналик билан боқманг, мавлоно Гулханий: гарчи биз илмий-тадқиқот муассасаси деб аталмиш даргоҳда ишласак-да, чопиққа чиқамиз, ягона қиламиз, пиёз ўтаймиз, пичану янтоқ ўрамиз, патинжондан¹ тортиб пахтагача терамиз ва бир мисқолини ҳам қолдирмасдан ҳуқуматга тўплаб берамиз. Сўнгра агар шу ишлардан озгина фурсат орттиргудек бўлсак, илму урфон билан машғул бўламиз. Алқисса, оёғимни қўлимга олиб фаранг-румло бўлимига қараб чопдим. Ҳовлиқиб етиб борсам, афсуски, ватанпарварлик ташаббусига биринчи бўлиб қўшилган фаранг-румлолар чидаб туролмай хафта бурун жўнаб кетган эканлар. Бўшашиб идорага қайтдим, Роҳибар қақиртирган эканлар, ҳузурларига кириб, эрта тонгда Арнасойда бўлишим кераклигидан хабар топдим. Назарбекдан келган копия ҳали оғзи ечилмай турган эди, орқалаб жўнадим. Бениҳоя хурсанд эдим: Арнасой билан Дўстликнинг ораси қочиб кетган эмасдир, ахир!

Очигини айтсам, пахта теримига илк марта бунингдек қувонч билан отланмоқда эдим. Мен туғилиб ўсган юртларда у пайтлар ғўза битмасди, шу боис ёшлик чоғларимиздан кунботардаги узоқ-узоқ далаларда ётиб терардик. Бешинчи синфда ўқиб юрган кезларимда Кўкоролга борганимни хотирлайман. Об-ҳаво одатдагидек ноқулай келиб, мавсум ўша йили ҳам аччиқичакдек чўзилган, биз учун нақ етмиш икки кун давом этган эди. Париж Коммунасининг умрича. Биз ҳам коммунарлар каби саботматонат кўрсатган эдик.

Энди баъзан ўйлаб, ўн икки яшар боланинг қўлидан нимаям келарди, деб шубҳага бораман. Мозийда-ку мисоллар кўп: Бобур ўн икки ёшида Андижон тахтига ўтирган, Моцарт, дейлик, симфония ёзган, лекин энг буюк даҳо ҳам ўн икки яшарида Кўкорол чўлларига етмиш икки кун пахта теролган эмас — тарихни варақ-варақ ахтариб ҳам бу янглиғ ҳодисани ҳеч қайси солномадан тополмайсиз.

Кўк ёмғири устимизга томади, кўз ёшимиз — ерга, ер лой бўлади — аҳволимиз вой, пайтава қуриydi — шўримиз ҳам, қуёш мўлтираydi — биз ҳам мўлтираймиз, макарон шўрва қайнайди — жиғилдон қайнайди, маймунлар йиғлайди — биз йиғламаймиз. Кунни бўйи қўшиқ айтиб пахта терамиз, хуфтонда этагимизни судраб ётоққа қайтамиз, бир қошиқ оби-ёвғон ютмасимиздан уй эгаси — Маммад деган баджаҳл турк эшикни очиб мўралаydi: апил-тапил кийиниб жўнаймиз. Туркнинг ўн чақирим нарида томорқаси бор, поёни йўқ, томорқасида ерёнғоқ бор, қазиб олгани вақти йўқ, бироқ уйда ҳашарчи бор, ҳашарчининг тили йўқ, бироқ дили бор, дилида журъати йўқ, аммо алами бор, ойнинг иссиғи йўқ, ёлғиз шуъласи бор, ишсеварга туну куннинг фарқи йўқ, иш бор, иш бор, фақат иш бор!

Орамизда Турсун деган бола бўларди. Энг нимжонимиз шу эди. Бир йил аввал отаси ўлган, доим бурнини тортиб юрарди. Мавлуда деган опачаси мактабда супуриқчи эди, пахтага ошпаз бўлиб келган эди. Кечқурун овқат сузилган пайти биз бўриваччалардек бечора Турсунни ўртага олиб талар эдикки, Малув апачанг сенга карчикани кўп солибди, мана, меникидан иккита макарон ортиқча, гўштинг ҳам кўпга ўхшайди-ку, аблаҳ?! Ниҳоят, Турсун шўрликнинг емишини заҳар-заққум қилиб, кўнглимиз таскин топар — хусуримиз қонгандек бўлар эди.

Меҳнат ҳайвонни одамга айлантирганидек, баъзан одамни ҳам ҳайвонга айлантириши ҳеч гап эмаслигига ана шунда имон келтирганман, мавлоно Гулханий.

Бир саҳар уйғониб кўзимизни очсак, бояқиш Турсун кулала бўлиб тиришганча инграб ётибди. Яқинига бориб бўлмайди — бад бўй димақни ёраман дейди. Кулманглар, деб йиғлайди бечора, кулманглар, оғайнилар, ўрнимдан туролмай қолдим, вой, қорним, ўлиб қоламан, Малувни чақириб беринглар, жон оғайнилар!..

Биз эса қорнимизни ушлаб қотиб-қотиб кулардикки, ана шундоқ бўлади, нафси ёмон ҳайитда ўлар, дейдилар, киннамиз кириб, тешиб чиқибди-ку, ахир!

Оёғимиз олти бўлиб кўчага югурдик — бошқалардан суюнчи олгани. Радиодан айтса ҳам шунчалик тез тарқамас: «Бешинчи «Б»даги Турсун бор-ку, ўша иштонига...»

Минг лаънат! Минг карра лаънат, мавлоно Гулханий! Энди жирканаман ўзимдан — ўша пайтда Турсун боёқишдан жирканганим учун! Ушанда бошқаларга қўшилиб суюнчига югурганим учун! Бир маҳал шўрлик Малув келди, йиғлаб-йиғлаб жигарини покиза қилди, кимларнидир қарғади, отасини йўқлаб яна кўзёш тўқди. Биз эса ташқарида, туркнинг айвончасида ҳамон ҳиринглашиб турардик.

Салдан кейин муаллимлар, директор келди, «Тез ёрдам», дўхтирлар келди, лекин улардан аввал қазо элчиси аллақачонлар келиб Турсун бечоранинг қисматини ҳал қилган экан-у, ҳеч кимса бунни сезмаган экан.

Турсунни касалхонага олиб кетишди.

Кейин биз уни қайтиб кўрмадик.

Фақат бир ойдан сўнгра, мактабда ўқиш бошланган куннинг эртасига ўқитувчимиз Эсон ака бизни Турсуннинг уйига олиб борди.

Эшикни кўк кийган Малув очди.

¹ Патинжон — помидор.

Шу-шу, Кўкоролни ёмон кўриб қолдим. Дорилфунунда биз билан бениҳоя хушфезъл, одобли, жажмондек бир қиз ўқирди. Исми Барно эди, мен оламда исми жисмига бунчалар мос тушган одамни жуда кам кўрганман. Йигитларнинг бари унга ошиқ, қизларнинг жами унга маҳлиё эди-ю, ёлғиз менгина уни ёқтирмасдим: Барно Кўкоролдан эди. Кўкорол раҳматли Турсунни ёдимга соларди. Турсуннинг хотираси эса менга ўзимни, ўзимнинг ўша пайтдаги жирканч қиёфамни эслатарди.

Нимасини айтайин, мавлоно Гулханий, шундан кейин пахта теримларидан ҳам безиллаб қолдим. Дунёдаги истаган қора юмушга — гўр қазишу гўлахлакка, ичакчавоғу молхона тозалашга ҳам тайёр эдим-у, пахтага чиқ, десалар, шайтонлаб қолгудек бўлардим. Билмадим, қай ғаддор кимсанинг касри туфайли безабон, бегуноҳ оқ пахта кўзимга бало-қазодек ёмон кўриниб қолган эди. Мана энди, орадан йиллар ўтиб, илк маротаба пахтага ёруғ юз билан, умид ҳам қувонч билан бормоқда эдим. Ич-ичимда ҳеч нарсадан истиҳола қилмай мени далага жўнатган Роҳибардан миннатдор ҳам эдим. Пахта баҳона — дийдор ғанимат.

Менинг содда, софдил Қундузим, толеим осмонидаги ёруғ юлдузим ишқда тенглик шартини ниҳоятда устун кўярди. Букун мен ҳам шу тенглик даражасига кўтарилганимдан беҳад шод эдим: Қундуз ҳашарчи эди, мен ҳам ҳашарчи бўлдим. Йўлда кетиб борарканман, унинг шу хусусда айтган сўзлари беихтиёр ёдимга тушарди. Бир куни нимадир муносабат билан бировни эсладик, унинг буй етган икки фарзандидан воз кечиб, тақдирини ёш қиз билан боғлаганини гурунг қилдик. Кимдир кўнгил, деди, кимдир — муҳаббат. Шунда Қундуз хомуш тортиб айтдики, мен шу одамнинг самимиятига ишонмасдим, негаки, жигарининг қонидан бунёд бўлган ўз зурёдига меҳр кўргазолмаган киши қандай қилиб бегона кимсага меҳр пайдо қила олсин? Сўнгра у ўйланиб айтган эдики, муҳаббатнинг ягона шарты бор, бу — тенгликдир, шу туйғу йўқ жойда ҳар қандай эзгу ният ҳам ғорат топур, ишқ оламида бировнинг куллигию иккинчи бировнинг истибдоди бошланур... Кейинчалик мен бу борада кўп фикр қилдим ва ўзимча шундай бир қарорга келдимки, ўртамизда тенглик барқарор бўлмагунча, яъни Қундуз ҳам дорилфунун гувоҳномасини қўлга олмагунча тўй қақида оғиз очмаган маъқул. Ўзим ҳам унғача қоққан қоziқдек жойимда қотиб турмаслигим, номзодлик унвоинга эришмоғим керак. Демак, ўшандаги хомхаёлларим бўйича икки йилдан сўнг Шаҳрисабз томонларга совчи бўлиб боришингиз лозим эди, мавлоно Гулханий. Насиб этса, албатта. Афсуски, у пайтда бу ҳикматли каломни тилимга ҳам олмаган эканман. Охиروқибат эса... насиб этса, келар Шому Ироқдин, насиб этмаса, кетар қошу қовоқдин, деганларининг ўзи бўлди...

Арнасойга келиб ўрнашдим у кечқурун Дўстликка қараб йўл олдим. Фаранг-румо бўлими тупканинг тагида жойлашган давлат хўжалигида пахта тераётган экан, ярим кечаси етиб бордим. Муҳтарам Муҳаммад Шариф, «Зарбулмасал»да тасвир этганингиздек муҳташам бир чалдевор (бизлар буни барак деймиз, лекин бу асло чучвара дегани эмас) олдида ловиллаб гулхан ёниб турибди, дорилфунунда нақ Фарангистону Румода туғилиб ўсгандек кўринувчи барно толибалару ўктам толибларни асло таниб бўлмайди — бамисоли Қашқадарё чўлларию Хоразм даштларидан келган жайдари ўспиринларга ўхшайди. Фақат Қундуз, менинг Қундузимгина асло ўзгармаган эди. Ислики кийимларда ҳам юлдуздек чақнаб, барак ёнидаги якка туп садақайрағочга суянганча ловиллаб ёнаётган гулхану зикрсимон рақс тушаётган йигит-қизларга маънос термилиб турарди. Мени кўрдию бирданига алланечук титраб кетди, беихтиёр паршон, афтодаҳол алфозда икки қадам ортига чекингандек туюлди.

«Қундуз! — дедим кўрқиб, энтикиб, — сенга нима бўлди, Қундуз? Тобинг йўқми?»
«Ассалом! — деди у куч билан кулмоққа тиришиб. — Менга нима қилибди? Ўзингиз нечуксиз, дарагингиз йўқ?»

«Мендан ранжима, Қундуз», — дедим кафтларини қўлимга олиб.

«Нега ранжийин? Қўйинг, анавилар қараб турибди. Қачон келдингиз?»

«Ҳозир. Пичандан тўғри бу ёққа жўнатишди.»

«Ҳа-а, — деб бош ирғади Қундуз ва кўзларида бир лаҳзагина озор акс этди: —

Мен эса, мана... юрибман».

«Биз жуда яқиндамиз, Қундуз, — дедим ҳовлиқиб, — энди ҳар куни келиб тураман».

Бунга жавобан Қундуз лом-мим демади.

«Юпун кийинибсиз, Фулом ака, — деди ачиниб, — совуқ ҳам тушиб қолди...»

«Нега ҳайдаяпсан, Қундуз?»

У бошини қуйи эгиб, эшитилар-эшитилмас пичирлади:

«Кеч бўлиб кетди, ноқулай...»

«Нимаси ноқулай? Нимаси ноқулай? Бу фаранг-румоларинг бари мен учун бир тийин, эшитяпсанми, бир тийин!»

«Майли, Фулом ака, майли, домлаларимиз ҳам...»

«Қундуз! Қийнама мени! Қийнама! Соғиниблар кетдим-ку, Қундуз!»

«Хўп, Фулом ака, фақат эртага, эртага гаплашайлик, хўп, денг, ўзингиз яхшисиз-ку...»

Менинг яна бошим айланиб, зимистон чўлу биёбонлар кўзларимга нурафшон водий бўлиб кўринди, Қундузнинг дийдорию бир оғиз ширин сўздан маст, сархуш одамдек

чайқалиб, тагин бүйинсундим: «Хўп, Қундуз, айтганинг бўлсин, фақат менга бир кулиб қарагин. Ана шундоқ! Бўпти, хавотир олма, ҳозироқ жўнайман, кўзимга қараб кетаман, ҳеч ким билан ёқалашмайман, йўлда ҳам адашмайман».

Йўловчи машиналарга осилиб, пойи пиёда йўл юриб, йўл юрсам ҳам мўл юриб, саҳарга томон ўз барагимга етиб келдим. Кўзларимга қум тиқилгандек ачишарди, ётиб бирпас мизғимоқчи бўлдим у эплаёлмадим. Қундузни ўйлайвердим, юрагим зир-қираб, аллақандай бегона, мавҳум бир хўрлик туйғуси эза бошлади.

Ахир, у ҳеч қачон мен билан бу тахлит муомалада бўлмаган эди-ку! Ҳеч маҳал менга бунчалар паришон боқмаган эди-ку! Нега у бу қадар маҳзун эди-ю, маҳзунлигини яширмоққа бу қадар зўр бериб уринар эди?

Мавлоно Гулханий, фалак одамизотга раво кўрган уқубатлар орасида шубҳа азобидан ҳам кўра оғирроғи бормикан?

Кун ёришиб, одам одамни танийдиган бўлганида судралиб барагимдан чиқдим. Ишбошимиз Жўллибой акага йўлиқиб, ижозат сўрадим. Аҳволимни кўриб, яна қўрқиб кетди: «Ука, — деди бош чайқаб, — адои тамом бупсан-ку. Кириб, қимирламай ёт».

Халойиқ ишга тарқаба, оёқ ости босилгач, йўлга тушдим. Икки соат бурун ўтиб келган йўлларимдан телбага ўхшаб ортимга қайтдим.

Қундузни поёни йўқ пахтазорда, ярим этак кўрак устида кечагидек маънос ўлтирган ҳолда топдим. Кунботарга қараб, неларнидир ўйлаб, ғамга ботиб ўлтирарди, тепасига етиб борганимни ҳам сезмади. Қўлимда бир сиқим пахта, юрагим увишиб, аста қарши-сида тиз чўкдим: «Хорма, Қундуз». У ялт этиб бурилиб қаради, қизарган кўзлари, қайрилма киприклариде ёш илтиллаб кўринди ва ногоҳ бошини кўксимга қўйиб, унсизгина ийғлаб юборди. «Қаёқда эдингиз, Ғулом ака, — деб шивирлади алам билан, — қаёқларда эдингиз?!» Мен гумроҳ, табиийки, у пайт бу сўзлар маъносини англаб етмадим, қиз кўнглининг таманнолари деб қабул қилдим унинг юз-кўзларини силаб ғўлдирадим: «Хафа бўлма, юлдузим, мана, келдим-ку». Қундуз бирданига юлқиниб оғушимдан чиқди, уқпардек тўзиган сочларини шоша-пиша тузатиб, дуррасини бошига тортиди ва менга андуҳ тўла бир нигоҳ билан шундай тикилдими, мавлоно Гулханий, жигар-бағрим узилиб кетгандек туюлди. «Нега бундай қарайсан?!», дедим зор қақшаб. «Ўзим, — деди у кўзларини ҳамон кўзларимдан узмай, — ўзим...» «Гапир, Қундуз, — деб илтижо қилдим титраб, — гапирсанг-чи, нима бўлди, ахир?! Нега индамайсан, Қундуз?!» Ниҳоят, у ҳушини йиғиб, ўрнидан турди, уст-бошини қоқди, бўғзига тикилиб келган хўрсиникни бир киприк қоқиб мардоналик билан ютди-да, нақ юрагимга ханжар ургандек: «Энди бошқа келиб юрманг, Ғулом ака», деди... Шундагина мен унинг сўз оҳангидан бу гаплар қиз қалбининг истиғнолари эмаслигини англадим — ўлтирган жойимда тош каби қотдим. Кўзларимга нур қайтиб, оёқларимга яна мадор ато бўлганида Қундуз пайкал этагида, бошини қуйи солганча уфқ томон кетиб борарди. Уфқ эса яқин эди. Бахтим, саодатим, толе юлдузим лаҳза сайин мендан абадиян узоқлашиб кетмоқда эди. Жўякларга қоқилиб-суриниб, жонимнинг борича ортидан югурдим. Упкам бўғзимга тиқилиб қувиб етдим-у, елкаларидан тутиб ўзимга қаратгани журъатим етмади. «Тўхта, Қундуз, — деб ялиндим холос, — мени тириклайин ўлдириб кетма, нугоҳим не, айтиб кет». У қайрилиб тўхтади, маъсум кулгичларида яна зўраки кулги заиф жилва қилди. «Сизда ҳеч бир нугоҳ йўқ, Ғулом ака, — деди аллақайларга қараб, — қанча нугоҳ бўлса, энди менинг бўйнимда. Мен... мен сизга тенг эмасман!»

Бир ўлиб тирилган кимсанинг умри узоқ бўлади, дейдилар, муҳтарам Муҳаммад Шариф. Баъзан ўйлайманки, менинг ҳам умрим узоқ бўлса керак — ўша лаҳзада бир ўлдим сўнг не замонлар ўтиб қайта тирилдим.

Ҳаммасини бирданга яққол англадим, кўнглим муздек бўлиб, унда фақат совуқ қаҳр қолди. «Ким у?! — деб сўрадим тишларим такиллаб. — Айт, қайси ҳароми у?! Айт, йўқса, ҳозир сенинг ўзингни... ўлдираман!» Қундуз, кўзлари тўла жиққа ёш, индамай, жаллод кундасига бош қўйгандек, қаршимда бўйин эгди. «Арзимаиди, — деб пичирлади бир маҳал, — на у, на мен бунга арзиймиз». Сўзлари ҳам, хоксор, музтар қиёфаси ҳам менга тажассуми риё бўлиб туюлди, ақлимни йўқотдим, юз-кўзлари аралаш устма-уст тарсаки тортидим, кейин яна қўл кўтардим фақат меҳрга, фақат ардоққа муносиб бу нурли чеҳра, бу теран кўзлар чексиз қайғуга ғарқ эканини кўриб, инграб юбордим. Қундуз юзларини чангаллаб, базўр ўрнидан тураркан, армон билан бош чайқади: «Нега мени илгарироқ урмадингиз, Ғулом ака?!» Шундагина ҳушим ўзимга қайди. «Қўлим синсин, Қундуз, — дедим ич-ичимдан бўзлаб, — қўлларим синсин...»

Лекин энди на бўзлаш, на қарғишу таъна-надоматдан зарра наф йўқ — бўлар иш бўлган, бўёғи синган эди. Энди менинг чекимга тушгани аччиқ армон эди, холос, чекка тушган эса, чеклашмоқдан ўзга чора йўқ.

Ишонган тоғда кийик ётмас, деганлари наҳот шундоқ бўлса, мавлоно Гулханий? Қундузнинг сўнги илтижоси шу бўлди: «Ғулом ака, биламан, мени ҳеч қачон кечирмайсиз. Фақат унутмангки, мен сизга муносиб эмасман деганим — сиз менга муносиб эмасиз, деганим эмас».

Шу жумбоқни айтдию бошини эгиб, этагини судраб, устимдан кулгандек тиржа-

йиб турган пайкал аро бора-бора узоқлашиб кетаверди. Шу палла, шу сонияларда ақлу идроким, кўзим, қўл-оёқларим фақатгина жаҳолатга, жаҳолатнинг қахрли тилидан чиққан «Кетдик!» деган ҳукмгагина итоат қилар эди — кетдим. Маккапоя босилган машинага тирик жасадимни ортиб барагимга қайтдим.

Бу тун — йигирманчи октябрь, илиқ куз оқшоми эди, бироқ у менга ялдо кечаси каби бениҳоя туюлди. Тонг отмади. Балки дунё энди абадиян зулматда қолур, деб ўйлай бошлаганимда, уфқ уф тортиб уйғонди.

Девонор юриб йўлга чиқдим. Арнасойда ҳали ҳамма ухлаб ётарди. Дўстликка етиб келганимда олди одам энди ўрнидан туриб бет-қўлини ювмоқда эди. Фаранг-румо бўлимнинг ётоқхонасида эса бу вақт қиёмат-қойим қўпган эди: тонг қоронғисида Воҳид деган уйғур ошпаз бола ошхона эшигини очиб қарасаки, шифтда Қундуз...

Шаҳрисабз — яшил шаҳар, мотам либосингни кий!

Қундуз кетди. Ўзи билан бирга бир умрлик армонларимни, то қабрга киргунимга қадар суяк-суякларимни сирқиратадиган интиқом туйғусини, аламли ва шармисор бир сирни ҳам олиб кетди.

Атрофда — тумонат одам. Ўнг томон боқсам ҳам одамизотга кўзим тушади, сўл томон боқсам ҳам. Аммо буларнинг қайси бири қотил?! Қайси биларин бахтиқаро Қундузим учун, ўзим учун қонли қасос олайин?! Эҳ, қани эди, лоақал изиранинг гардини топсам, ит бўлиб искар эдим, умрим адо бўлгунига қадар излар эдим... Қайда у, қайси бири у?! Қай бурчакка биқиниб олган?.. Нима қилиб қўйдинг, Қундуз? Мен сенга ишонардим-ку? Сен туфайли оламга, одамга ишонардим-ку? Энди кимга ишонайин? Энди қандоқ ишонайин?

Талотўп бўлди, сўроқ-тергов бошланди. Қундуз умр бўйи бирор одамга, одам нима, ҳатто чумолига ҳам озорни раво кўрган эмас эди, фавқулодда фожиасидан ҳам бирор кишига айтарли зиён-заҳмат етмади. Ёстиғи остидан чиққан икки энли хатга бир оғизгина қилиб: «Чарчадим», деб ёзиб қолдирган экан. Мен ҳам эл қатори сўроқ бердим. Кўп гапни қудуқ бўлиб ютдим. Билардимки, энди уларнинг ҳеч бири Қундузга шараф келтирмагай. Даъво-жанжал йўқ, гувоҳ-исбот йўқ, терговлар тугади. Енгил-елпи ҳайфсанлар, кўз ёшлари, дафн, ҳаёт абадияти... Яна ёлғон айтаялман, тергов тугагани йўқ. Токи мен тирик эканман, у давом этмоғи муқаррар, мухтарам Муҳаммад Шариф. Ўзимни ҳаргиз кечиролмайман: ўшанда Қундузнинг сабр косаси тўлган экан-у, мен сўнгги томчи бўлган эканман.

Баъзан эса, туриб-туриб, ўзгача хаёлларга ҳам бораман. Ахир, у Лайли эмас, Қундуз эди, мен ҳам Мажнун эмас — бор-йўғи бир Ғулом эдим, бас, шундай экан, ишқимиз қиссасини бу қадар қайғули хотима топдирмоқ шартмиди, деб ҳам ўйлайман. Сўнг ўзимга ўзим жавоб айлаб дейманки, у ҳолда Қундуз Қундуз бўлмас эди, буткул бошқа кимсага, ажаб эмаски, бошқа нарсага айлиниб қоларди. Айтайлик, гулибеорга.

Содир бўлмиш бу воқеаларда менинг ҳам гуноҳим бормиди, деб туну кун баъзан ўзимни тафтиш қиламан. Шунда юрагимнинг туб-тубидан бир неча ўн овоз бараварига нидо бериб ҳайқиради: «Айбдорсан! Айбдор!»

Ўртайдиган жойи шундаки, орадан мана, тўрт йил ўтибди ҳамки, ҳали Қундузни бирор марта туш кўрганим йўқ. Ҳатто баъзан юз-кўзлари қандайлигини ҳам унутиб қўйгандек сезаман ўзимни. Сарғайган дафтарлар қатида сақланаётган икки-учта суратни олиб қарашга юрагим дов бермайди. Ва мудом шу боис ҳайрон бўламанки, нега энди шунча вақт ўтиб, лоақал бирор марта уни тушларимда кўрмасам?

Наҳотки дийдор қиёматга қолгани чин бўлса?

«Ана шундоқ, мавлоно Гулҳаний, — дедим ниҳоят ҳасратимга яқун ясаб, — нота-вон қулингизнинг бошидан мундоқ савдолар ҳам ўтган. Утинаман, ўйламанки, юрагида ишқ ўтидан йилт этган нишона йўқ, деб. Йўқ, аксинча! Эҳтимол, то ҳануз юрагимни куйдириб ётган ишқ алангаси сўнганида эди, балки мен ҳам ўзгага кўнгил қўйган бўлур-мидим... Ҳозирча эса, бу ўтда ёлғиз ўзимнинг ёнганим ҳам кифоя — бегуноҳ бир одамни ҳам бу аланга домига тортмоқ айни ноинсофликдир. Имоним комилки, Сиз ҳам буни маъқул топмай, заҳарханда бир киноа билан қайдадир чимдиб ўтур эдингиз». Шундай деб бошимни кўтариб қарасамки, рўпарамда ўлтирган Муҳаммад Шарифдан ном-нишон ҳам йўқ. Ҳайрон бўлиб ўрнимдан турдим. Қўшни хонада қушларнинг чағурчуғури тағин авжига чиққан, патир-путур қанот қоққан товушлар баралла эшитилиб турар эди.

Аста дераза олдига бориб, иккала тавақасини ҳам ланг очиб юбордим. Димоғимга аччиқ куйинди иси урилди. Яқин атрофда қайдадир хазон ёқиларди. Энтикиб-энтикиб ҳаво симирганча ташқари боқарканман, юз қадамлар нарида, катта йўл адоғида, жўхориси ўриб олинган яйдоқ дала бошида ловиллаб гулхан ёнаётганига кўзим тушиб қолди. Аввалига, хазон шу ерда куйдирилаётган экан, деб ўйладим, бироқ гулханнынг кўкка ўрлаган баланд шиддати, теварак-атрофни кундузидек ёритиб юборган ёруғ шуъласи эътиборимни ўзига тортди. Диққат билан тикилиб қараб, бунинг махсус ёқилган гулхан эканини пайқадим. Унинг атрофида давра қуриб нима ҳақдадир қизғин суҳбатлашиб ўлтирган уч кишининг қиёфаси ғира-шира кўзга чалинарди. Шошиб ортимга бурилдим, стол устидан кўзойнагимни олиб тақдим ва дастлаб одми тўнга

Рассом Хуршид ЗИЕХОНОВ

ўранган Муҳаммад Шарифнинг хиёл букчайган қоматини кўрдим. Ёнидаги одамлар ҳам ниҳоятда таниш кўринарди. Синчиклаб қарадим у кўзларимга ишонмай қолдим: тунги ҳамсухбатларнинг бири қирғийбурун, сочлари фатила-фатила бўлиб елкасини тутган, эгнига кигиз чакмон ташлаб олган киши... ёпирай! Наҳотки Гоголь бўлса?! Улай агар, асло адашаётганим йўқ: қувтабассум, хушмўйлов бу кимса поёнсиз хаёллар соҳиби Николай Васильевич Гоголнинг нақ ўзи эди, чарсиллаб ёнаётган гулханга узун, қоқсуяк қўлларини тутганча Диканка қишлоғи оқшомларидан мароқ билан ҳангома қиларди. Унинг қаршисида эса қора аҳо кийган, ранг-рўйи қоронғи тун зулматида янада оқариб кўринган бошқа бир таниш сиймо кулоҳсимон қалпоғини тиззасига қўйиб аланга шуъласига жимгина тикилиб ўлтирарди. Ханс Христиан Андерсен! Ёруғ ғусса билан йўғрилган сирли қиссалар ижодкори! «Ё тавба! — деб пичирладим ҳайрат бармоғимни тишлаб, — одам чарчагандан сўнг кўзига ҳар балолар кўринаверар экан-да! Наҳотки ўнгим бўлса? Унда... унда булар ярим кечаси қайдан келиб қолишди? Муҳаммад Шариф шу боис ғойиб бўлиб қолган экан-да! Ё, қудратингдан!»

Яна ҳайроналик билан улар томон тикилдим. Уларнинг қандай қилиб тил топишгани менга қоронғи, лекин тил топишгани аниқ эди — суҳбат бениҳоя қизгин давом этарди. Гулхандан уч-тўрт қадам нарида аллақандай бир араванинг кўлагаси қорайиб кўринар эди. Умуман, ғаройиб манзара эди бу: талада — юлдуз тўла осмон, теварак-атрофда — уфқ қадар чўзилган дала, ўртада — ловиллаб гулхан ёнар, унинг теграсида оламнинг уч зукко донишманди дунёнинг устидан кулиб ўлтирар эди!

Бирданига маънос тортиб қолдим, кўнглим шу гулхан тафтини, унинг ёнидаги суҳбат ҳароратини тилади. Кийиниб, даҳлизга чиқдим, қаршидаги хона эшигига кулоқ тутдим: қушлар бозори авжида, осмон узилиб ерга тушса ҳам бирортаси сезмайди. Аста тирқишдан мўраладим: анқодан тортиб булбулгача, тосқарадан тортиб чурраккача жамики қушлар бунда чарх урар эди-ю, соҳиби салотин Муҳаммад Шарифнинг қораси кўринмасди. Хотиржам бўлиб, секингина ташқари чиқдим. Куз келгани рост экан. Муздек аёз, оёқ остида дийдираган барги ҳазон буни ҳар қадамда таъкидлар эди.

Уйни айланиб ўтиб, ловиллаб гулхан ёнаётган томон йўл олдим. Ана у, кўкка сапчиб турибди! Суҳбат ҳам гулхандек қизиган, бедор ҳамсухбатлар гуруннга шу қадар берилган эдиларки, қўл чўзса етгудек жойдан дақиқа сайин шуъла сочиб физ-физ ўтаётган уловларга пинак ҳам бузмасдилар.

Ун қадамлар чамаси қолганда бирданига ўйга толдимки, қандай қилиб бораман? Айтмаган жойга йўнмаган таёқдай...

Бир зумдан сўнг кўз ўнгимни тўсган бу андиша пардаси кўтарилиб, яна олдинга боқдим. Ё фалак, кўр бўлайинки, агар қаршимда қоп-қора бўшлиқдан ўзга нарса бўлса! Ҳушим учиб, ён-атрофга саросималаниб қарадим. Ортимда, ҳув узокда юз бир кўзли деразалари билан ижара уйим гунгурсдек бўлиб қорайиб турибди, рўпарамда — шипшийдам жўхориюпа, сал юрсам тоғ бўйи уюлиб ётган ахлат тепасига етаман. Ё, қудратингдан! Гулхан қайга ғойиб бўлди?! Андерсен-чи? Гоголь-чи? Муҳаммад Шариф?! Ахир, ҳозиргина уларни ўз кўзим билан, сўқир бўлгур мана шу кўзларим билан кўрган эмасмидим?! Ҳар бирининг ўлтирган жойини ҳозир ҳам аниқ кўрсатиб бермоғим мумкин!

Ақлу ҳуш бошимдан учиб, яна ижара уйимга қайтдим. Хонамга кираётиб қўшни хонага кулоқ тутдим: жимжит. Қушлар ҳам сайраб-чарчаб, ниҳоят, тинган бўлсалар керак. Ён-веримда рўй бераётган сирли ҳодисалардан таажжуб ва ҳайратим чандон ортиб, аста жойимга чўзилдим. Кўзим илинди. Бир маҳал кимдир эшикни оҳиста очиб кираётганини пайқаниб, уйғониб кетдим. Ҳовлиқиб, бошим тепасидаги нопармон тунчи-роқни ёқдим у эшик тирқишидан қалами тўнининг этакларини ҳилпиратиб ўтаётган Муҳаммад Шарифнинг дароз қоматига кўзим тушиб қолдим.

У гулхан ёнидаги тунги базмдан қайтиб келмоқда эди!

Эрталаб ўрнимдан турган заҳоти бориб дўхтирга кўринишга аҳд қилиб, яна мудраб кетдим. Жўллибой акам айтмоқчи, балонинг олдини олган тузук.

Тонгга яқин одатдагидек эринчоқлигим тутиб, аллапайтгача «ана тураман-мана тураман», деб тўшакдан кўзғалмай ётдим — иссиққина ўриндан сира чиққим келмасди. Оқибат, нонуштани нася қилиб, чала-чулпа соқол қиртишладиму ишхонага қараб чопдим. Автобус бекати томон йўртмоқлаб кетарканман, қизиқиш ғолиб келиб, атай йўлни чапга солдим — кечқурун гулхан ёнган жойни кўрмоқчи бўлдим. Бордим. Кўрдим. Кўзимга ишонмадим: йўл четида, шипшийдам пайкал бошида чала ўчган шохшабба, ҳали ҳовури кўтарилмаган бир уюм кул...

Ишхонада кўрган-кечирганларимни айтиб юрагимни бўшатай десам, оҳким, ҳамдард йўқ. Ёлғиз ишонганим Жўллибой ака, лекин у ҳам пойинтар-сойинтар гап-сўзларимни тинглайвериб, шу даражага бориб қолганки, яна бир карра шу хусусда оғиз очгудек бўлсам, руҳий касалликлар шифохонасига ўзи қўшқўллаб элиб ташлаши тайин. Шу сабаб ҳеч кимсага дамимни чиқармай қўяқолдим.

Тушлиқдан кечроқ қайтдим. Хонада тамадди қилиб ўлтирган Жўллибой ака (унинг ошқозони касал, овқатни уйдан олиб келади) нон кавшаганча: «Ука, Динора опанга сим қоқар экансан», деб қолди.

Оббо! Маошга ҳали уч кун бор-ку! Ижара ҳақининг муддатини асли мояна кунига тўғрилаб олсам бўларкан-у, шунга ҳам ҳеч ҳафсала қилмадим-да!

Шошиб беканинг ишхонасига сим қоқдим. Бекамиз бугун ишга чиқмабдилар. Уйларига кўнғироқ қилдим. Ҳеч кимса жавоб бермади. «Тушликдан сўнг истироҳат қилиб ётган бўлсалар, ажаб эрмас», деган хаёлга бориб, яна ишга киришдим. Кечга қирли сирли кўнғироқни эслаб, тагин сим қоқдим. Ҳамон жимлик. Шунда Жўллибой акамдан йигирма беш сўм қарз сўрадим. Касаба уюшмасининг хазиначиси эди у, ўнг ёнбошидаги темир қутида мудом беш-ўн сўм бўларди, қалитни эса иштонбоғига боғлагандек қилиб эҳтиётларди. Жонини чиқариб бераётгандек инқиллаб, аранг бешта беш сўмлик олиб узатаркан, тўтиқушдек тинимсиз бир гапни такрорлар эди: «Сайфулла аканг билмасин, жон ўка!» Қўлёмалар бўлимидаги Сайфулла ака унинг эски ғаними эди, Жўллибой акам ундан Азроилдан қўрққандек қўрқарди.

Қарзни чўнтакка солиб, кечқурун беғам-бепарво бойвачча ниқобини юзимга тортиб, беканинг уйига — Дорилмуаллимин томон йўл олдим. Муҳаммад Шариф буқунча бир тирикчилигини қилар. Ана, бижилдоқ, эркатой қушлари бор, бир оқшом шуларнинг ризкига шерик бўлиб турар!

Дорилмуаллимин ишхонамиздан у қадар узоқ эмасди, дарровда етақолдим. Хусну ҳашамнинг олий мақомига кўтарилган обод кўчалар бўйлаб бекамизнинг уйига равона бўлдим. Дорилмуаллимин шаҳар четидаги озода, сокин мавзелардан бўлиб, дорилфунун биқинида жойлашгани ва аксарият шу даргоҳ муаллимлари истиқомат қилгани важидан шундай деб аталарди. Аммо уч йилдан буён келиб-кейтиб юриб, бу ерда муаллимлар бармоқ билан санарли эканига ишонч ҳосил қилдим. Бунда ҳар турли катта-кичик арбоблар, аҳли тижорат, аҳли чайқов ва турфа хил аҳли бекорчи умргузаронлик ила машғул эди.

Динора опамизнинг ҳовлиси Дорилмуаллимнинг қоқ ўртасида жойлашган, Қўқон хони дейсизми, Бухоро амири дейсизми, Хева хони дейсизми, истаган ҳукмдорингизнинг ўрдаси билан хусн талашадиган муаззам бир мулк эди. Бекамизнинг ўзи ифтихор билан айтишича, қай бир йили етмиш беш мингга харидор чиққан-у, булар кўнишмаган. «Бу жойни жой қилгунча умрим адо бўлди, наҳот умримнинг баҳоси етмиш беш минг бўлса?!» дерди Динора опамиз ўксиниб. Поччамиз Шерлон ака хандон ташлаб кулар эдики: «Бизнинг умримиз-чи, бизнинг умримиз ҳисобга кирмас экан-да, а, хоним?» «Албатта ҳисобга кирмайди, — деб жилмарди Динора опамиз, — сизнинг умрингиз бебаҳо-ку, хўжайин, бирор нарса билан ўлчаб бўларканми? Лекин, худолу-гингизни айтинг, агар мен хала қилмаганимда ҳалиям ўша уч хонали каталакка тиқилиб ўтираварардигиз, тўғрими?» Шерлон ака бунга жавобан кулиб қўярди, холос.

Улар дастлаб ҳозир мен истиқомат қилаётган ошиённи сотиб олишган. Ишхоналарига яқинроқ бўлгани учун. Эр-хотин шаҳар ташқарисидаги руҳий касалликлар шифохонасида муқим йигирма етти йил бирга ишлаб келадилар. Поччамиз расман хастахона бошлиғи, лекин мен бунинг аксинча эканини аллақачон сезиб олганман. Бу ошиён учун ўн минг тўлашган. «Ўн минг у пайтлар катта пул эди, — дейди Динора опамиз ух тортиб, — қутулгунча ўлиб бўлганмиз. Кейин бу иморатга уннадик. Э, укажон, бу дунёда қийналгандан поччангиз иккаламиз қийналдик. Энди, ишқилиб, бола-чақамиз роҳатини кўрса — бас. Тирик жонга жой ҳеч ортиқчалик қилмас. Мана, Жаҳонгир укангиз ҳам катта бўлиб қолди».

Ҳа, Жаҳонгир укамнинг ҳам бўйи чўзилиб қолган. Бултур учинчида ўқирди, бу йил тўртинчига ўтибди. «Агар ўнинчини битириб уйланса ҳам олти йил бор экан, — деб аста хомчўт қиламан. — Ўлдими, ахир унғача менга ҳам ишхонамдан уй-пуй тегиб қолар». Гарчи Жўллибой акам шу лаллайиб юришим бўлса, қирқ йил қиёматда ҳам бошпана тегмаслигини айтиб кўнғилимга ваҳима солиб турса-да, мен некбин одам, умид билан яшайман. Лекин, бари бир унга қадар уй хўжалари билан муносабатни сариеғдек олиб бормоқ лозим. Чунки бунингдек соз, қулай ижара уйни мен, мана, ўттиз тўққизтасини алмаштириб энди кўришим. Ижарадан айрилмасликнинг ягона йўли — вақтида ҳисоб-китоб. Ҳисобли дўст айрилмас, деб бежиз айтмаганлар, шундай эмасми, мавлоно Гулҳаний?

Ёнғоқдан ясалиб, нақшу нигор ўймакорлик ила жило берилган дарвоза қаршида бир зум нафас ростлаб, аста кўнғироқ тугмасини босдим. Хийла вақтгача бирор шарпа сезилмади. Бир оздан сўнг яна кўнғироқ чалдим. Ҳеч қандай садо бўлмагач, остона ҳатлашга журъат этдим. Дарвозахонада оққушдек солланиб турадиган сутранг «Волга» кўринмасди. Тўрдаги ярқираган қошона сари қадам босмоққа юрагим дов бермай, дарвоза ёнидаги бир уй, бир айвон томон юрдим. Бу ерда Шерлон акамизнинг отаси Раҳмон бобо яшайдилар. Ешларини ўзлари ҳам аниқ билмайдилар. Бир сўрасангиз, саксон олти дейдилар, бир сўрасангиз, бир кам тўқсон. Ана, бобомиз хонтахта устидан ёпилган нимдошгина кўрпани сандал қилиб ўкиб ўлтирибдилар. Бошларида гули ўчган тақя, яқтакнинг асл рангини кимёвий текширув билан ҳам аниқлаб бўлмаса керак. Оёқ остига тўшалган шолчанинг тусига қараб туриб, киши беихтиёр бу матоҳ Раҳмон бобо дунёга келмасидан беш-ўн йиллар бурун шу жойга солинган бўлса керак, деган хаёлга бориши тайин. Қорасувоқ уйнинг тоқчаларида икки-учта чегаланган чойнак

пиёла, тахмонда ҳам уч-тўртта шапарадек кўрпача, пойгакдаги улкан қалача кавуш Раҳмон бобонинг паришон рўзгорини безаб туради. Қачонки бу хонадонга келсам, ота-боланинг турмушидаги тафовутни кўриб турли ўйларга борар, ammo бирор хулоса чиқармоққа очиги, ботинмас эдим. Раҳмон бобо мени ғира-шира танирдилар, ҳар гал ўзимни қайта танитишимга тўғри келарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Саломимга алик олдилару бетимга қараб ўйланиб қолдилар.

— Мен Ғулумман, Юнусободдаги уйдан келдим, — дедим у кишининг мушкулларини осон қилиб. — Бардам-бақувватмисиз, бобо?

Раҳмон бобо мамнуният билан бош ирғадилар.

— Юнусовотда Маҳзар полвон билан тариқ экканмиз, — дедилар дафъатан қадим замонларга шўнғиб. — Маҳзар полвоннинг хотини ўшоғда чиллашир бўлиб ўлган. Икки ўғил ўшандан қолган. Кейинги хотинидан уч қиз...

Мен сир бермай кулиб ўтиравердим.

— Кеннойим қаёқдалар, ота? — дедим бир пайт у кишини хаёл дарёсидан тортиб чиқариб.

Раҳмон бобо кўзларини қисиб, менга норози қарадилар.

— Кетган, — дедилар хийла ўтиб, нохуш кайфиятда. — Ҳаммаси кетган. Шерлон ҳам, неваралар ҳам.

Тагин сўзсиз қолиб, китоб кўрмоққа тутиндилар.

— Қаёққа кетишди, ота?

— Булар базмизсиз туролмайди. Бугун божасиникида зиёфат. Қамоқдан қутулиб кепти. — Раҳмон бобо шундай деб аста атрофга алангадилар, сўнг бирданига товушларини пасайтириб, шивирладилар: — Шерлоннинг топгани ҳаром. Шунақа. Фитр рўза бермайди бадбахт. Бир уйига кирувдим. Юзтача пиёласи бор экан. Ҳаром ҳаммаси. Чой ичиб бўлмайди.

Раҳмон бобога, худди қаршимда мугузли одам ўлтиргандек, ағрайиб тикилдим.

— Кишининг моли, — деб ух тортидилар Раҳмон бобо.

Тилимга тушов тушган, нима деяримни билмай гаранг ўлтирардим.

— Ҳафта сайин кўй сўйиб туради, — деб ҳасратларини давом эттирдилар Раҳмон бобо. — Ўзича меҳрибон бўлиб менга ҳам чиқаради. Бирор лўқмасини оғзимга солсам кошки экан. Ҳаромни еб бўлмайди, ўғлим. Кўп бўлди, мен билан гаплашмай кўйган. Ёлғиз ўғил эди, худго не омонлигим ўтган экан...

— Хафа бўлманг, ота, ярашиб кетасизлар, — деб тасалли бергали шошилдим ва шундагина сездимки, Раҳмон бобо мени аллақачон унутиб, ўзларига ўзлари дардларини айтиб ўлтирган эканлар.

— Ёлғон гапиради. Ҳаммаси. Келин-ку ямламай ютади. Болани ҳам ўргатган. Норасидани-я! Одамнинг фақат лафзи ҳалол. Агар лафз ҳам булғаниб кетса, тамом, одамнинг бошидан оёғигача ҳаром. Яратгандан кўрқаман, эрта бир кун шу ноқобил фарзанд учун ҳам сўроқ берарман...

Мутаассир бўлиб, бободан ижозат сўрадим. Зеро, менинг бунда ўлтиришимдан энди ҳеч қандай наф йўқ эди. Ижара ҳақини унга берсам, баттар ранжитмоғим тайин эди, шу боис қўшни хотин — Хадича холага қолдирдим.

Уйга қайтдим, Муҳаммад Шариф ҳақ деб йўлимга термилиб ўлтирган экан, норизо тўнғиллаб кўйди. Кулиб, узрхоҳликлар қилиб, дарҳол бир қошиқ оби ёвгон пиширмоққа тутиндим, сўнг икковлон шакаргуфторлик ила таом тановул этдик. Чой маҳали унга беканинг уйига борганимни, Раҳмон бободан эшитган ажабтовур ҳангомаларни сўйлаб бердим. Муҳаммад Шариф бирданига хаёлга толди, ўрнидан туриб оғир ух тортиди, хона бўйлаб нари-бери бетоқат одимлар экан: «Чайнамаин еганлар оғримайин кетарлар», деди.

Эртаси тушга яқин Динора опа кўнғироқ қилди. «Хадича хола айтдилар келганингизни, — деди у, — сизни фақат шунинг учун йўқламовдим. Бу, сиздан бесўроқ бир иш қилиб кўйдик, хафа бўлмайсиз-да». «Хўш-хўш?», дедим юрагим нохуш тортиб. «Бир уятли одам илтимос қилиб кўймади, ўғлига тузукроқ жой ахтариб юрган экан, йўқ, деёлмадик. Сиз энди битта хонага ўтиб турасиз-да, у бола бу ёққа жойлашар. Бугун-эрта бориб қолишса, ҳайрон бўлманг, деб... Мен унга ўзимнинг калитимни бердим. Энди, мен сизга ишонаман, синашта бўлиб қолганмиз, кўз-қулоқ бўлиб турасиз-да, майлими, Ғулумжон?» «Майли, — дедим бўшашиб, — ўзи тузук бола эканми, ишқилиб?» «Ҳа, кўнглингиз тўқ бўлсин, — дедилар бека хотиржам, — таги кўрган одамлар. Уғлининг оти Шодиёр экан, иккинчи курсда ўқирмиш. Ака-укадек яшайверасизлар, қайтага, гангур-гунгур. Ахир, машойихлар айтган-ку, эрга берсанг ошингни — эрлар силар бошингни, итга берсанг ошингни — итлар тортар бошингни, деб... Бўпти, Ғулумжон, сизга ишондим-а?»

Оқшом чоғи бу хабардан огоҳ бўлиб, Муҳаммад Шарифнинг капалаклари учиб кетди. Биз сенинг бирла шу умидда аҳду қарор қилибмидик, дегандек таъна билан қараб кўйдилар. Шошиб узр айтдим, хижолат ичра ғўлдирадимики, начора, мусофир итнинг думи қисик. Мавлоно Гулханий ўринларидан туриб, елкаларига тўнларини ташладилар: «Авлороқ улдулки, аввал бориб Бойўғлига учрасам, ҳарна хижрат тадоригини

кўрайлик, тоинки қаҳратон киш чилласида кўчаларда дарбадар итдек суринмайлик», деб жўнай бердилар. Минг тавалло билан базўр тўхтатиб қолдим, уйимиз тор бўлса ҳам, кўнглимиз кенг, тақсир, ўзингиз ҳам, жамики туюрларингиз ҳам хонамга сиғасиз-ҳам, айланиб-ўргилиб, аранг кўндирдим. Билардимки, Муҳаммад Шарифдан айру тушсам, ҳаётим бениҳоя бефайз, бениҳоя нурсиз бўлиб қоларди. Мавлоно иккилана-иккилана ризолик билдирдилар, лекин хонамга кўчиб ўтган ҳам, секингина хўрсиниб: «Тор жойда ош егандан кенг жойда мушт еган афзал», деб қўйдилар.

Эртаси тонгда барвақт туриб, қўшни хонага чиқдим. Мавлоно Гулханий кеча оқшом маталгўй қушларига ижозат бериб юборган, шу сабаб хона кимсасиз эди. Тўрт томонда момиқ патлар, хас-чўп, қуш тезаги сочилиб ётар, кўпдан бери супурги тегмаган бу хонумон харобалик сари юз тутган эди. Ҳар нечук, озода қилиб қўяйин, эман ёғочининг эгилгани — сингани, эр йигитнинг уялгани — ўлгани, деган андишага бориб, супургию ҳўл латта кўтариб келдим, қандил тугмасини босиб, не кўз билан кўрайинки, хона ёғ тушса ялағудек ярақлаб, чинни-чироқ бўлиб турибди!

Бошимни қашлаб, ҳайрат бармоғимни тишлаб, дамим ичимда, индамайгина изимга қайтдим. Муҳаммад Шариф ошхонада хўриллатиб чой ичиб ўлтирарди.

Кечкурун идорамизда қарори уч кун бурун битиб қўйилган навбатдаги машварат бўлди. Гапирмаган бир жон қолмасин, деб ваҳий келгандек, қимирлаган кимса борки, бари сўзга чиқди — фикр эмас, тилнинг намоийши бўлди. Роҳибаримиз машваратни чўзиб, чўзган сари ҳузур қилиб, яйраб-яшнаб ўлтирдилар, амал лаззатидан сархушу сармаст, кенгашни моҳир дарғадек бехато бошқариб бордилар. Мансабинанг шоири-да Роҳибаримиз. Йиғин тарқаб, кўчага чиққаннимизда, зулмот чўккан, киши-кишини тани-маслик даражасига етган эди. «Оббо,— деб тўнғиллади Жўллибой акам,— ўғригина болалар попирич борми, деб сўрайдиган вақт бўпти-ку!» Ичимни итлар тирнаб уйга отландим — сўнги пайтлар устма-уст кеч қолиб, Муҳаммад Шарифни қайта-қайта ран-житмоқда эдим. Ҳар қалай, кўнгли ярим, ҳужрасидан мосуво бўлган... Шундоқ хаёллар оғушида апил-тапил ошиёнамизга етиб келдим, эшик қия очиқ экан, кўнгироқ тугмасини босиб ўлтирмасдан остона ҳатладим ва даҳлизга кирганим он хижолатдан лавлаги бўлиб кетдим: овсарликни қарангки, ғафлат босиб бировнинг уйига кириб қолибман! Оёқ-остида — узун поёндоз ловиллаб ёнар, йўлакдан соф, сарин бир ис уфурар эди, рўпа-радаги хонада антиқа хорижий жиҳозлар саф тортган, нимпушти пардалар нафис солла-ниб турибди... Хайриятки, адашганимни ҳеч кимса сепкамди — уй эгалари ошхонада экан шекилли. Шоша-пиша ташқарига чиқиб, эшикни ёпарканман, кўзим беихтиёр тепа-даги сўлкавойдек тунукага зарб этилган рақамларга тушди: 114. Гангиб, деворга қара-дим: 8. Ақлим баттар шошди. Афтидан, ўзимнинг ижара ошиёнимга ўхшайди, лекин... Агар шу вақт ичкаридан гулдуреган йўғон товуш эшитилмаганда, билмадим, қай пайт-гача эшик ортида бесар турар эканман. «Шадяр!— деб қичқирди аллаким.— Мана буни қаерга қўяйлик?» Шундагина миямга фикр юритмоқ иқтидори қайтадан ато бўлди. Шодиёр! Демак, кўчиб келибди-да.

«Алвидо, Бойқуш! Алвидо, Кордон! Алвидо, базми туюр!»— дея хаёлан шивир-лаганча кўнгироқ тугмасини босдим. Эшик шу заҳоти шаҳд билан очилдию ярим ялан-ғоч, хушсурат бир йигит мушакларини ўйнатиб, таҳдидомуз сўради: «На керак?» «Салом, Шодиёр,— дедим кулимсираб,— ҳорманг!» «Мен Шадяр эмас,— деди у хўмрайиб,— Шадяр керакми?» Аста бош ирғадим, таклифни кутмай ичкари кирдим ва йигитнинг баттар нафратига сазовор бўлдим. «Ким?»— деган янгроқ овоз келди ошхонадан, сўнг хитойи чийдохобадан бежирим камзул-шим кийган, бояги йигитдан-да кўркамроқ ўспирин рўпарамда қадди-қоматини намоён этди. «Мен Фуломман,— дедим қўл узатиб ва шундагина исмининг бу қадар ғариб эканлигини алам билан ҳис қилдим. Чиндан ҳам, Шодиёр ёки Шадяр деган қарсиллаган ном қаёқдаю айтганингда писиллаб чиқади-ҳам, Фулом деган исм қаёқда!— Яхши келдингизми?»— деб қўшимча қилдим азбаройи такаллуф юзасидан. Шодиёр бир зум менга ҳайрон тикилиб турди, кейин нимадир ёдига тушгандек, бош ирғаб қўл чўзди. «Зўр,— деди у фўлдираб (кейин билсам, оғзида елим сақич бор экан),— келдик. Қаерда ишлайсиз?» Шодиёр ишхонамизнинг номини умрида эшитмаган шекилли, елка учириб қайдалигини сўради. «Фалон магазин ёни-да»,— деб тушунтирдим унга. «А-а,— деб бош ирғади у,— зўр магазин. У ерда бир қиз бор. Флора. Классний товар». Сўнг шу заҳоти мени унутдию шиппагини судраганча шипиллаб ошхонага кириб кетди, ичкарида уймалашаётган ўртоқларига нимадир қизиқ-роқ гап айтди чамаси, жўрвовоз қаҳқаҳа янгради.

Уст-бошимни ечиб, мен ҳам аста хонамга кирдим. Муҳаммад Шариф бурчакдаги лиқилдоқ курсида қўнишибгина ўлтирар, куни билан қўш ҳайдаган чоракордек ҳорғин кўринар ва бу ҳолат унга сира-сира ярашмас эди. «Ҳа, тақсир?— дедим ясама хушҳоллик билан.— Таслим бўлган қўрғонбегидек хомушсиз?» Мавлоно Гулханий кўзларию қўл-ларининг имоси билан мени товуш чиқармасликка ундаб, шарпадек сассиз юриб ёнимга келди. Қўшни хона томон бош ирғаб шивирладики: «Менинг бунда макон тутганимни зинҳор кимса билмасин». «Нега энди, мавлоно Гулханий?— дедим таважожуқ билан.— Яширишнинг ҳеч ҳожати йўқ. Чумчуқдан қўрққан тариқ экмас. Мен ҳозироқ қичиб улар-ни огоҳ этиб кўюрман, токи бирортаси сизга ношоён сўз айтиб юрмасин...» «Асло, асло

ундай қилмагайсан,— дея бетоқат пичирлади Муҳаммад Шариф,— агар менга ором тиласанг, бунда мавжудлигим пинҳон тутгил». «Демак, ёлғон сўйлашим лозим?»— деб сохта қовоқ уйдим. «Ерлғон айтса бўлур,— деб уҳ тортди мавлоно,— айтгучи доно бўлса...» «Майли, лекин сиримиз икки кунда фош бўлур, ахир уларнинг ҳам кўз-қулоғи бор». «Ажаб содда Фуломсан,— деб кулди Муҳаммад Шариф,— шунча вақтдан бери ҳам-ошиёну ҳамтовоқ бўлиб, шу нарсага ҳануз фаҳминг етмайдурки, мени фақат қалб кўзи билан кўрмоқ, дил қулоғи билан эшитмоқ мумкин. Узга хатти-ҳаракатлар бари бекордур». «Бас, шундай экан,— деб бўш келмадим мен ҳам,— унда, бу қадар эҳтиёткорликка не ҳожат? Сурма ютган хўроздек бўғилмай, товушингизни қўйиб гапираверинг». Мавлоно бош чайқадиларки, ўзингга эҳтиёт бўл-у, қўшингизни ўғри тутма...

Таом маҳали етиб, қоринлар сурнай навосини бошлади. Мен эса, азбаройи фуломлигимга бориб, шу кунгача қарийб хўжайин бўлиб келган уйимда ошхонага чиқиб, бирор оби ёвғон пиширмоққа истиҳола қилиб турардим ва бу ҳақда ўйлаганим сари тобора ғам босар эдики, бойвачча болаларга ўхшайди, гўштсиз қозон оссам, не хаёлга боришаркин? Пиёз қолганмиди-йўқми? Идиш-оёқ лардан бўшамаган бўлса, қандоқ қиламан?

Бошим қотиб, Муҳаммад Шарифга юзланган кўйи айтдимки, шу уй ҳам жонимга теғди, ишхонамга узоқ, ҳар кун ит азобида бориб келаман, исимаиди, совуқлигини қаранг, катта кўчанинг оғзи, шовқин-сурони-чи... Мавлоно Гулханий дийдиёмни тинглаб, мийиғида кулди: сани сўзунг анга ўхшарки, бир одам яхши кўрган дўпписини тез сувға оқизиб, ҳарчанд тараддуд билан ололмади, маҳрум бўлиб айтур эрдик: «Йўқолгани ҳам хўб бўлди, бошимга ҳам тор келур эрди», деб...

Ўзимни тутолмайни кулиб юбордим ва лаҳза ўтмай қайғу ариди: Муҳаммад Шариф яна бир ғаройиб ҳангома сўйламоққа бошлади.

Вақтики, эшигим туйқусдан такаллуфсиз очилиб, Шодиёр кириб келди. «Зўрмисиз?»— деб жилмайди у, сўнг хонамга бир қур назар ташлаб, стол устида ётган китобни нима учундир қўлига олди, орқа-ўнгини айлантириб, варақлаган бўлди.— «Зар-бул-масал»,— деб ажнабий бир сўзни ўқигандек ҳижжалаб ўқиди-да, лабларини чўччайтириб:— На дегани бу?— деб сўради. Жавобимни ҳам кутиб ўлтирмай, дераза рафидаги бошқа китобларга нигоҳини югуртирди.— Кўп-ку!— деди бош чайқаб.— Барини ўқиганмисиз?— Қизиқ бола экан бу: савол бераркан-у, жавобингизни кутмас экан. Эҳтимол, одати шудир, эҳтимол, жавоб бериб эмас, сўраб ўргангандир. Эски имлодаги бир рисола диққатини тортди, аввал китобга, кейин менга синчиклаб тикилди.— Қуръон ўқишни биласизми?— деди, дедию тўшагимнинг бош томонида ётган пластинкаларни кўриб қолди.— Ортиқ йўқми?— дея уларга қўл чўзди ва тағин оғиз очишимга имкон бермай:— Зира борми? Ош қиялпмиз,— деди-да, хонадан чиқди.

Бу ғаройиб мулоқотдан чандон ҳайратланиб, мен ҳам ортидан эргашдим.

Ошхонада боя остонада кўрганим ярим яланғоч йигитдан бошқа яна бири мўйловли, бири мўйловсиз иккита дароз ўспирин бор эди. Ичкари кирдим у ағрайиб қолдим: ошхонани танимадим. Ё тавба, қачон рўй берди бу мўъжиза: ошхонамизнинг деворларига қордек оппоқ ҳар турли катта-кичик жавонлар ўрнатилибди, ярқироқ столу курсилар пайдо бўлибди. Домлам Эшмухамедовнинг ошхонасида кўрган эдим бундоқ олмоний жиҳозларни. Домлам бечора шуларга эришаман, деб аллақайси дўкдорнинг қизи билан бирга беш йил қайта ўқиб чиққан эди...

Йигитлар менинг паришон аҳволимга парво ҳам қилмай қўл бериб кўришдилар. Танишдик. Иккитаси — Уктам билан Қадамбой, бўлғуси дўхтирлар, Шодиёрнинг синфдош жўралари экан, Сафар эса Шодиёр билан бирга терговчиликка ўқиркан. Ҳашарни ош билан ниҳоясига етказмоққа аҳд қилибдилар-у, лекин бирортаси ҳам палов дамлашни билмас экан. Бу иш менинг қўлимдан келишини билиб, беҳад суюниб кетишди. «Яшанг-э, оға!— деди боядан бери хўмрайиб ўлтирган мушақдор Сафарбой ва ўрнидан туриб столдаги «захри қотил»дан пиёлага тўлдириб узатди.— Олинг эса, Шадяр билан кўшни экансиз!» Олдик. Гангур-гунгур гаплашиб, ош қилишга тутиндик. Оч қоринга симирилган шароб таъсиридами, ҳар нечук, ўспиринлар энди кўзимга ниҳоятда содда, мард, ёқимтой кўрина бошлади, уларни қишлоқдаги бўш-баёв иниларимдек суйгим келди, гап-сўзларини тинглаб, завқим ошди.

Таом тайёр бўлди. Катта хонада танаввул қилмоққа келишилди. Бир косага сузиб (ўзи кечирсин), кўшилларимнинг кўзини шамғалат қилиб Муҳаммад Шарифга олиб кириб бердим. Дераза қаршисида ҳануз ғамга ботиб ўлтирган экан, аста ўгирилиб қаради, таомни олдига қўйиб ҳарчанд ундасам ҳамки, чурқ этмади. Шодиёр йўлақдан бетоқат бақирди: «Келсангиз-чи, ахир ош совиди!» Мавлоно Гулханийдан узр сўраб, лекин кўнглим бир хил бўлиб, катта хонага чиқдим. Худди келин тушадиган хонадек ясадилибди. Тўрда кўзгусига қулоч етмайдиган рангли «ойнаи жаҳон», оромижон юмшоқ курсилар, оёқ остида майин патгилам, биллур қадаҳлар... Оғзим ланг очилиб ошга тикилиб қолдим. Бир тилак икки-уч марта такрорландики, энг ёмон кунимиз шундай бўлсин! Таомдан сўнг Қадамбой бурчакдаги магнитофон тўғмасини босди, элсевар хонада ашула бошлади. Бир нафас ашула айтиб тин олди-да: «Бу йилги пахта планларимиз ҳам тўлсин», деди. Гувв этиб қийқириқ, чапак, хуштак янгради. Хонанда жазава бўрони босилишини бир оз кутиб тургач: «Биз санъаткорлар хизматимизни сизга манзур қилолсак,

тирлар Масковнинг касалхоналарига ётқизиб аранг асраб қолган экан. Шу кунларда отаси Тошкентга, сессияга келиши керакмиш. Мен меров, ғуломлигимга бориб сўрадимки: «Нима, отангиз ҳам сиртқи бўлимда ўқийдиларми?» «Қанақа сиртқи бўлим? — деди Шодиёр ажабланиб.— Анов, катта сессияга келади. Сўнг нимадир эсига тушиб: «Эй, мен рўйхат тайёрлаб қўяйин»,— деди-да, чўнтагидан қоғоз-қалам олиб, ишга киришди. Рўйхати нима экан, деб ҳайрон бўлдим. Эрталаб холодильник устида ётган бир варақ қоғозга кўзим тушиб, гапнинг маънисига етдим. Шодиёр қинғир-қийшиқ бир ҳарфлар билан битган рўйхат ушбу турсу:

Сиёсий иқтисод — 50 с.

Логика — 40 с.

Диамат — Сафарбой қўйдиради (50 с.)

Военка — коньяк (1 та, Казанцев)

Дав. ҳуқ.— ?

Атеизм — Худойберди Олланазаровичга тел.

Англадимки, Шодиёр қишки имтиҳонга қаттиқ тайёрларлик бошлаб юборибди. Таомдан сўнг ошхонада чой ичиб ўлтирар эканмиш, у туйқусдан сўраб қолди: «Машокиров деган домлани танимайсизми, фалсафадан?» «Йўқ, — дедим ҳар эҳтимолга қарши, ҳадиксираб. — Нима эди?» «Э, аблаҳ экан, қўймапти, — деди у бошини қашлаб, — декан айтса ҳам қўймапти». «Нега қўймас экан, қўяди, — дедим далда бериб, — яхшироқ тайёрланг-да». «Э! — деб қўл силтади Шодиёр, — юз эллик, десам, ҳам қўймади. Ҳай, ўзига қийин. Шундай қилаверса, яқинда ҳайдалиб кетади».

Шодиёр бу гапларни ишонч билан сўзлар ва шу ишончидан қўрққулик эди.

Чидаб туролмадим, уни инсофу диёнатга чорлаб кўрдим. «Касбингиз бениҳоя нозик, Шодиёржон, — дедим салмоқлаб, — бунақа чала-ярим ўқисангиз, эрта бир кун қийналиб қолмасмикансиз? Ҳар қалай, инсон тақдирини деган гаплар бор». «Эй, қизиқ экансиз, — деди Шодиёр тамаки бурқситиб, — битириб олсам, ишнинг энасини кўрса-тиб кўярдим. Отам...» «Ота-онага суянган тузук, лекин мавлоно Гулханийдан қолган бир гап борки, ўз ақлинг билан кенгаш». «Қанақа гулхан?» — деб сўради Шодиёр. «Гулхан эмас, Гулханий. Шоир ўтган шунақа». «Ҳа, — деди Шодиёр, — мен «Гулхан» журнали деб ўйлабман». «Шу кишининг доно бир ҳикмати борки, — дедим унинг ҳафсаласи сўнганига эътибор бермай, — ўйнашга ишониб, эрсиз қолма, деган... Еш йигитсиз, ҳали истиқболингиз олдинда, бир мартагина бериладиган умрни ҳаром-ҳариш йўлларга сарф қилсангиз, билмадим, охири қандоқ бўларкин?» «Нима ҳаром-ҳариш? — деди Шодиёр елка қисиб, — ҳамма қатори, кўпчилик нима бўлса, биз ҳам шу. Ўзингиз айтдингиз, умр бир марта берилади, ўйнаб-кулган қолади, бошқаси — бир тийин». «Тўғри айтасиз, — дедим мулоимлик билан, — шунинг учун ҳам ҳаётнинг қадрига етиш керак». «Мана, қадрига етгапман-ку, — деди Шодиёр кулиб ва хомуза қортди. — У, соат ўн икки-ю. Ҳай, ётайлик эса, эрталаб вақтлироқ уйғонсангиз, мени ҳам уйғотиб кўярсиз». Сўнг эринибгина керишди-да, ўрнидан қўзғалди.

Мавлоно Гулханий ухламай мени кутиб ўлтирган экан, чой дамлаб кирдим. «Болага озроқ амри маъруф қилдим, — дедим, — одам ачинади, яхши йигит, ҳайфки, бузулгонда». Муҳаммад Шариф бетимга киноя билан боқиб, бош чайқадики: «Сўзни айтғил уққонга, жонни жонга суққонга, айтиб нетарсан онадин бемаҳал туққонга...» Мен эътироз билдириб дедимки: «Бу бир ёш ниҳол, тарбияси чатоқ бўлган, холос, ҳали йўлга солса бўлур. Кўрасиз, мен уни шундай мулла қилайки...» Мавлоно Гулханий ишончсиз кулди: «Бемаҳал ниҳолни ўзга ерга ўрнатсалар, ул ҳам кўкармас».

Муҳаммад Шарифнинг бу сўзларини эшитиб, унинг чиндан ҳам тарихан чекланганига яна бир карра ишонч ҳосил этдим ва шу вайдан у билан баҳслашиб ўлтирмай, чарчоқни баҳона қилиб, уйқуга ҳозирлик кўра бошладим. Шубҳасиз, мулла Гулханий эски замонлар — киши кишига ўртоқ, дўст ва биродар эмас, бир-бирига бўри бўлган давр фарзанди, бинобарин, ҳаётини ақидаси ҳам шунга яраша бўлуви табиийдир. Кўз ўнгимда ёш бир вужуднинг ҳалокат сари кетаётганини кўра туриб, нахотки тинчгина ухламоққа менинг виждоним йўл қўйса?! Йўқ, Шодиёрни нотўғри тарбия таъсиридан қутқариб, адлу инсоф сари бошламоқ лозим. Ишонманки, унинг мудроқ кўзларини очиб, рост кўчаларга олиб кирсам, мандан ўла-ўлгунча миннатдор бўлади. Ахир, бу бечора ҳам бировларнинг азиз фарзанди, тўқликка шўхлик қилиб адашиб юрибди, холос.

Шу пайт кўнглимдан кечган хаёлларни англагандек, Муҳаммад Шариф дераза олдада ўлтирган жойидан овоз берди: «Шул бола уч хислатдин ташқари эмас: аввал, кўзи бежо — уятни унутгандир; иккинчи, вужудидан тарёк иси келур — афюнга рағбат зўрдур; учинчи, бошдин-оёқ зино ботқоғига ботгандур, охир-оқибат эл андин нафрат қилур». «Тақсир, меҳрингизга ҳам, қаҳрингизга ҳам тараф йўқ, — дедим қизишганимни сездирмасликка тиришиб, — лекин бу сафар, назаримда, хийла ошириб юбордингиз. Мушдек ўспиринга бунча маломат тошини отмайлик-да, яхшиси, унинг ҳам дил асроридан бохабар бўлайлик. Не бало, ё мени рашк қиляписизми?» Шундай деб бошимни кўтариб қарасамки, мавлоно Гулханий аллақачон пинакка кетибди...

Шодиёрнинг хонасида ҳабаш хонандалар авж пардада куйлай бошлади. Урнимдан туриб, эшикни чертдим. Шодиёр ола-чипор лунгисидида чиқиб келди. «Илтимос, то-

вушини пасайтирсангиз», — дедим аста. У ҳайроналик ила елка қисди: «Нега? Яхши-ку?» «Мен ҳам ёмон деяётганим йўқ, лекин атрофда биздан бошқа одамлар ҳам бор». «Қисинманг-э!» — деб кулди Шодиёр ва хонасига кириб кетди, бироқ орадани сал фур-сат ўтиб, ҳар тугул, музыка товуши пасайди.

Эрталаб юз-қўлимни ювиб, унинг эшигидан оҳиста мўраладим: Шодиёр тош қотиб ётарди. Секин елкасидан туртдим: «Туринг, граф, сизни буюк ишлар кутяпти!» Шодиёр бетоқат тўлғаниб, ёнбошига ағдарилиб олди. «Турмайсизми?» — дедим кулгим қистаб. «Э! — деб норизо тўнғиллади у. — Соат неча бўлди?» «Саккиз». «Вақтли экан-ку, озгина ётайлик». «Биринчи соат дарсингиз йўқми?» «Ким билади, дейсиз, — деб эснади Шодиёр, — бўлганда нима...» Бари бир ҳол-жонига қўймадим. Кечқурун Авлонийдан кейинги «муаллим ус-сонийлик»ни бўйнимга олганим учун Шодиёрни қайта тарбиялаш ишига иштиёқ билан киришдим.

Нари-бери чой ичиб кўчага чиқдик. Сезиб турибманки, Шодиёр бўйнидан боғла-гандек аранг бораётди. Қарасам, йўлни ҳам автобус бекатиغا эмас, чапга қараб солмоқчи. «Ха?», десам, «Юринг, таксида кетамиз» дейди, «Ҳали эрта, бемалол улгурамиз». «Эй, сизга на бўлган ўзи, шу автобустга чиқиб бўладими?!» «Нега чиқиб бўлмас экан? Мен ҳар куни бориб келаман-ку». Шодиёр менга бениҳоя ачиниб тикилди. «Юринг, — деди сўнг қатъий қилиб, — мен сизни ташлаб ўтаман». Такси тутиб, жойлашиб ўлтирганимиздан кейин у айтдики, отаси, машинангни опкелиб берганимча таксида юратурасан-да, деб уэр сўраган экан. Индамай кулиб қўяқолдим. Узга олам, ўзга одатлар...

Шодиёр йўлда, ўқишхонаси ёнида тушиб қолди. Унга сабру матонат, инсофу диёнатилаб, мен идорамга равона бўлдим. Бориб, Жўллубой акамга маслаҳат солдим. Тақдир мени умр чорраҳасида тарбияси қийин бир ўспирин билан рўбарў келтирганини айтиб, энди уни тўғри йўлга бошламоқ учун қандоқ саъй-ҳаракатлар қилишим лозимлиги хусусида ундан кенгаш сўрадим. Жўллубой акам, эринманган одам, кўзойнагини олиб қўйиб, Шодиёрнинг насл-насаби, феъл-атворини синчиклаб ўбдон суриштирди, охири ғамгин бош чайқаб ух тортди-да, Навойнинг назми билан жавоб берди:

Байт:

**«Ким кучук бирла хўтикка қанча қилсанг тарбият,
Ит бўлур, эшшак бўлур, бўлмаслар асло одами».**

Дунёда ўзи некин одам қолмабди. Шу ачиқ хулосага келдим-у, аммо қароримдан қайтмадим: Шодиёрни кутқараман! У бир нозик новда, қай тарафга эгсанг шу томонга эгилаверади. Майли, хизмату заҳматларим пинҳон қолақолсин, лекин бари бир яхшилик қиламан-у, дарёга соламан — холиқ билмаса, балиқ билур.

Оқшом шу кайфиятда иштиёқманд бўлиб уйга отландим. Келиб кўрсамки, хонадонимизда байрам, байрамки, ит эгасини, мушук бекасини танимайди! Шодиёр ва Сафарбой иккита қиз билан ошиёнимизни буткул забт этган, еру кўкни зириллатган оҳанглар оғушида сармаст, «зикр тушиб» ётибди!

Билмадим, бундоғ вазиятда бошқа одам нима қилган бўлурди, лекин мен гангиб серрайиб туравердим, ниҳоят, оёқ учида юриб хонамга ўтдим. Бирорта курси йўқ, китобу қоғозларим гўё бир даста мирғазаб келиб тинтув қилгандек ағдар-тўнтар... Бу ҳолни кўриб, фиғоним фалакка чиқиб кетди. Мени урсалар-сўксалар, тилимни кессалар чурқ этмай чидашим мумкин, бироқ қоғоз-қаламларимга дахл қилгудек бўлсалар, жоним нақ бўғзимга келарди, илло уларни мулки маҳрам деб, инсон ҳуқуқлари мажмуасининг илк бандлари деб билардим. Шунча йиллардан буён одамизот исини хуш кўрмай ижарама-ижара танҳо яшаб юришимнинг ҳам боиси аслида шу эди. Не кўз билан кўрайинки...

Вужудимга жаҳолат ўти тутайиб, бир бурчакда қисилиб-қимтинибгина ўлтирган Муҳаммад Шарифга найзамни санчдим: «Тақсир, ишонмагил дўстингга, деганлари шу экан-да?! Бурнингизнинг тагида нобакорлар хонамизни ғорат қилсалар ҳам бир оғиз «қўй», деб айтишга ярамабсиз-да?! Сиздан умидимиз бу эмас эди, боракаллоҳ!» Мавлоно Гулҳаний кўшини хона томон бир қараб олиб, ҳазин пичирладики: «Бу феълингдан қайт, эй содда Ғулом! Ёмоннинг кучи Япалоққа етибди бўлмасин тагин! Бу гапинг бирла менга кўп озор бердинг, алфозларингга борман!» Бирданига сўзларимдан ўзим уялиб, тақсиримга кетма-кет узрхоҳликлар айтдим. «Сан бу гапингдан, — дея ҳамон ўпкалаб давом этди мавлоно Гулҳаний, — Тевани бўтаси онаси бирла мунозот қилғонидин беҳа-давом этди мавлоно Гулҳаний, — Нечук беҳабар бўлайин?» — дедим хижолатдан нам тортиб. «Тева зор бўлур ўхшарсан». «Нечук беҳабар бўлайин?» — дедим хижолатдан нам тортиб. «Тева зор бўлур ўхшарсан». «Нечук беҳабар бўлайин?» — дедим хижолатдан нам тортиб. «Тева зор бўлур ўхшарсан». «Нечук беҳабар бўлайин?» — дедим хижолатдан нам тортиб. «Тева зор бўлур ўхшарсан».

даф орқасини, ўғрининг орқасини ўтға тоблағандек, тоблаб бердилар. Алқисса, нағма навосини фалак-фалакдаги малоикаларга еткура бошладилар... — Ғазабдан бир тутам бўлиб, жизғанакка етган эрсам-да, мулла Гулханийнинг рок-музикага берган бу ғаройиб таърифидан завқ қилиб, беихтиёр кулиб юбордим. — Сўнг ўшал кўзи бежо жўраси бир-ла бу ён кирди, минг шуқр оллоҳгаким, мени кўрмади, курсиларни кўтариб жўнай берди, жўраси тўхтаб, китоб-қоғозларингни кавлаштирамоққа тутинди. Ҳар бало бўлса — ана шунда бўлгандур...» Мурдор панжа теккан китоб-дафтарларимга ҳайрон тикилдим ва ич-ичимда Шодиёрни ҳам, ювуқсиз жўраларини ҳам лаънатлаганча аҳд қилдимки, эртагаёқ бу нохуш аҳволни Динора опага етказмоқ керак! Акс ҳолда бу бадбахт ҳаммамизни шарманда қилмоғи тайин. Лекин аввал бир танобини тортиб кўяйин! Ҳали мўй-чинак тишламаган-да, нонни «нанна» деб юрибди! Кўзларинг бир мошдай очилса, ана, ундан кейин кўрамиз!

Қаҳрнинг қудрати билан шахдам юриб йўлакка чиқдим, эшикни қарсиллатиб очган кўйи Шодиёрнинг хонасига бостириб кирдим. Тўрдаги диванда Шодиёр чордона қурган, нақ биқинида сочлари қоп-қора, ёшгина бир қиз мушук боладек унинг елкаларига суйканиб ўлтирарди. Мени кўриб, ёввойи бир қараш қилди-да, кафтини Шодиёрнинг тиззасига қўйди. «Салют! — деб ишшайди Шодиёр, сўнг қўл силкиб, деди: — Зўрми-сиз? Тортасизми?» Дафъатан унинг гапини англаёлмай: «Нима?!» — деб сўрадим. Шодиёр ияги билан пастак курси устидаги кулдонга, тутаб турган бир жуфт сигаретга ишора қилди: «Бир кайф қилайлик ахир!» Шундагина унинг хира, маъносиз кўзларига, кизнинг шармисор қиёфасига қараб, нима гаплигини тушундим, юрагим орқамга тортиб кетди: Мухаммад Шариф кечаги башоратида қанчалар ҳақ экан!

Кўшни хонадан эса Сафарбойнинг бўғиқ товуши, қиз боланинг қиқир-қиқир кулгиси, «Қўлингизни олинг... қўйворинг...» деган, эътироздан кўра рағбатга мойил овози баралла эшитилиб турарди.

Э фалак, кимларга ошно этдинг мени?!

Булар билан ҳозир ҳар қандай мулоқот бориб турган бемаънилик бўлур эди, шу боис алашим бўғзимда, индамай эшикни ёпиб, хонамга қайтдим.

Тамом! Эртагаёқ Динора опани бошлаб келаман! Ўз кўзи билан кўрсин! Мабодо бу баттолнинг отаси ҳам келиб қолса, беканинг оғзидан эшитсин! Мен аҳмоқ, мен хом сут эмган банда, кимни паноҳимга олиб, кимни қайта тарбияламоқ бўлиб юрибман?! Етти иқлимда менингдек нодон ғулом бормикан? Мен дунёдан орқада қолибман, шундай орқада қолибманки, энди умримнинг охирига қадар минг жаҳду жадал қилсам ҳамки, яқин бормоғим гумон — ахир, у мени кутиб турмайди, шитоб ила ўз шаҳду шиддатиде давом этади. Аён, аён бўлдики, мулла Гулханийга кўшилиб мен ҳам ўз қобиғимга ўрналиб, тарихан чекланиб қолибман. Мен билган одамизот фарзандлари ҳам ўзгарибди, ўзга кўчаларда ўзга ақидалар жилва қилиб юрибди.

Изтироб ичра бўғилиб ётарканман, хаёлимдан турли-туман ўйлар кечди: шартта ўрнимдан турсаму тўғри бориб тегишли жойдан одам бошлаб келсам, тилсиз гувоҳ бўлиб турганим бу шармисор ҳолатдан огоҳ этсам!... Бироқ бунинг ортидан бир талай нохуш ғавғолар тизилиб келмоғи муқаррарки, оқибати, энг енгил кўчса, ижара хонамдан айрилмоғим тайин. Кейин терговхонага танда кўйиб қоламанми: хўш, нашани ким келтирди? Қайдан келтирди? Нега илгарироқ хабар қилмадингиз? Сизнинг хонангизни ҳам бир кўрсак... Мулки маҳрамимга яна дахл қилинса... Йўқ-йўқ, ҳар нечук, Динора опадан бемаслаҳат бундоғ иш тутмаган маъқул. Уй кимники, деган савол ҳам чиқиб қолса, тилимга кўндаланг калтак келмайдими?

Лекин нега тонг отақолмайди? Кишига бу қандоғ азобки, нақ қулоғим тагида ҳамон шаҳвоний қийқириқлар, кайфу сафо, раҳнагар мусиқа... Гўё бир боғ янтоқ устида ётгандек бетоқат тўлғанар эдим. Мен бу ошиёнимга Қундузни бор-йўғи икки марта таклиф этган эдим — ортиқ ҳаддим сиғмаган. У келиб, қўймасдан кир-чиримни ювиб, тансиқ таомлар билан мени сийлаган, сўнг чой ичиб бўлмасимиздан кетмоқ тараддудига тушган эди. Энди ўйласам, ўшанда иккимиз ҳам чўчирдикки, холи қолсак, ким билсин, туйғуларимизга эрк бериб юборармидик... Бу чўчиш замирида мавлоно Гулханийдан истиқола ҳисси ҳам мужассам эди. Қолаверса, иккимиз ҳам ич-ичимизда истар эдикки, ишқнинг пинҳон мавжлари минг йиллар бурун ота-боболаримиз бошидан қандоқ кечган бўлса, бизнинг бошимиздан ҳам худди шундоқ сирли ва маҳфий кечсин — тўю томошалардан сўнг, бир-биримизга нондек ҳалол бўлганимиздан сўнг. Зеро биз инсон, инсон фарзандлари эдик, бинобарин, инсонийлик тилар эдик...

Мухаммад Шариф ҳам бардош беролмади, уҳ тортиб, ўрнидан қўзғалди. Тун узоғи ва уқубатидан ҳазин овоз билан ҳасрат қилиб дедикки:

Бу нечук тунки ани тонги йўқ,
Ё муаззинларини бонги йўқ.
Ё муаззин минора миндимукнин!
Йиқилиб бўйни они синдимукнин!
Ё хўрозни тамоғидин тулки —
Тутди маҳкам ва ё ер ютди.

Агар мавлоно Гулханий билан ҳамхона бўлмаганимда, бу ғурбатларга чидаёлмай ақлу ҳуш мени аллақачонлар тарк этарди. Мана, ҳозир ҳам дилимдаги қайғу булутларини икки оғиз лутф билан тарқатиб юборди-қўйди.

Емонларга инсоф тилаб, ниҳоят, тонгга яқин уйқуга кетдик. Эртаси ишхонага етиб келганимда ҳамон жаҳл отидан тушмаган эдим, ғувиллаб турган бошимда ҳар турли аламзада режалар ғужғон ўйнарди. Чиндан ҳам, энди масалани кундаланг қўймоқ лозим. Мен-ку, майли, бўлари бўлган бир ғулломман, лекин мулла Гулханийдек покдомон бир одамни наҳс босган бу ошиёнда мажбуран тутиб турмоқ...

Бекага сим қоқдим. Ишхонасидан «Бетоб» деган жавоб бўлди. Кечга томон арзи ҳол қилгани уйларига ўтиб бордим. Борсам, бекамиз, дарҳақиқат, қаттиқ учиниб ётган эканлар. Эгниларидан парча гулли халат, бошларини зангори дурра билан маҳкам танғиб олибдилар, бугун упа-элик сурилмаганиданми ёки бетоблик таъсирими, кўринишлари ҳам ҳорғин, ҳам паришон эди. «Яхши бўлди келганингиз,— дедилар инқир-синқир қилиб,— энди кимни чақирсам экан, деб бошим қотиб турувди». Сўнг камбағалнинг чорбоғидек келадиган муҳташам равонга бошлаб кирдилар. Равоннинг қоқ ўртасида йиғма пиллапоя турарди. «Мана шу қандилни, кейин анави исқот қолгур пардаларни олиш керак,— дедилар уҳ тортиб,— кучим етмай...» «Мана, ҳозир-да,— дедим чаққонлик билан пиллапояга тирмашиб ва бирин-кетин пардаларни қисқичидан бўшатиб, бекага узата бошладим. Хийла уриниб, чанг босиб кетган залворли, кунгираддор биллур қандилни ҳам бир амаллаб олишга муваффақ бўлдим.— Тинчликми?— деб сўрадим пиллапоядан тушаётиб,— уста чақирганмисиз?» «Йўғ-э,— дедилар бека,— ўтган йили ремонт қилдирдик-ку. Шу, ўзи...» Кейин бирданига кўзлари ғилтиллаб, атрофга олазарак аланглаб, шивирладилар: Шерлон акамиз қамалиб қолибди! Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, қуруқ туҳматга учраб... Илоё қасд қилганлар паст бўлсин. Танангизга ўйланг, ука, ахир, наҳот жиннихонада ўғирлайдиган бир нарса бўлса?! Жиннингнинг ризқини егунча тош еган афзал эмасми?! Бу ҳаммаси бир-иккита ғаламиснинг иши эмиш, бекамиз кимлигини жуда яхши биларканлар, майли, уларга ҳам боққан бало бордир. У киши мени ўзига укасидек яқин олгани учун бу гапни айтаётган эмиш, аслида ҳеч овоза қилишнинг ҳожати йўқмиш... Турган жойимда бўшашиб, ғўлдирадимки, майли, хафа бўлманг, туҳмат бўлса, таги чиқиб қолар... Бека тасаллига қулоқ ҳам солмай, гапда давом этдиларки, шу қандил ўлгурни ҳам яхши ният билан икки ярим мингга олишган экан, узоқроқ бир қариндошлариникига элтиб қўйишармиш. Бирдан юзлари ёришиб айтдилар: ақлимнинг ишлаганини қарангки, хайрият, машинани укамнинг номига олганимиз, композитор у, биров шубҳаланмайди. Сўнг лаблари лабларига тегмай менга қаттиқ тайинладиларки, укажон, энди эҳтиёт бўлинг, бирортаси бориб суриштирса, уйдагилар йўқ, командировкада денг, мен жиянлариман, бир ойга ўқишга келганман, ўзлари шу ерда туришадилар, денг! Мен унга бу ишларни бир ёқли қилсам, ўзим ҳам ўтиб қоларман. Асли, тузукроқ харидор чиқса, шу уйни сотиб қутулар эдим... Шундай деб сирли равишда пичирлаб қўйдилар: терговчи ўлгурнинг ҳам нафси жаҳаннам экан, ўнта сўраяпти.

Бу гапларни эшитиб, ҳолим бисёр фаромуш бўлди, тагин ғулломлигимга бордим — оғзимдаги гапим оғзимда қолиб, бека билан нари-бери хайрлашдим: андиша қилдимки, ўлганнинг устига чиқиб тепган бўлмасин.

Имиллаб ортимга қайтарканман, Раҳмон бобонинг қия очик даричасига назарим тушди. Бобо шилпик кўзлари ёшланиб, дераза олдида кўк ятакларини ямаб ўлтирардилар. Аста ўзимни панага тортдим.

Демак, ҳижрат муқаррар. Яна қайдин ижара топдим? Қандай бўлар экан қирқинчи ошиёним?

Уйимизда эса ҳануз байрам давом этарди! Чўпоннинг айрони кўп, бойваччининг байрами. Бу оқшом Шодиёрнинг отаси билан тоғаси келибди. Катта хонадаги дастурхонга одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарса тоғ қилиб уйилган, ота билан тоға тўрда, Шодиёр Сафарбой жўраси билан елиб-юғуриб хизматда!

«Айтман!» деб қарор қилдим остона ҳатлашим билан.

Шодиёрнинг отаси жудаям ёш экан, билмаган одам уларни ака-ука деб ўйлаши ҳам мумкин. Ақсинча, отасининг ёши отасидан кичик экан-у, лекин у анча қаримсиқ кўринарди: сочи сийрак, кўз остлари салқиб тушган, ҳаракатлари ланж ва суст. Айтишича, ошқозони касал, даволатгани Кавказга кетаётган экан, йўл-йўлакай жиянини кўриб ўтишга аҳд қилибди. Мени дарҳол иззат-икром кўргазиб тўрға тортишди, Шодиёр бир оғиз сўз билан таърифимни келтирди: «Ғуллом ака — зўр!» Ота менга юзланиб ҳолаҳволимни сўради, бугун бекамиз билан кўришганини, у мени мақтаганини айтди, бироқ бечора бекамизнинг бошига тушган савдолар ҳақида оғиз очиб ўлтирмади, мен ҳам чурқ этмадим. Бағоят хушчақчақ, улфат одам экан, бирпасда ўзига ром қилди-қўйди. Тоға билан Самарқандда бирга ўқиган эканлар, талабалик кезлари бошларидан ўтган ғаройиб ва кулгили ҳангомаларни галма-гал сўйламоққа тутиндилар. Ҳар замонда ота ёнида ўлтирган Шодиёрнинг сочларини тўзғитиб, бағрига босар, суйгувчи, соғинган падарнинг бу изҳори дили ғоят мутаассир кўринар эди. Бир маҳал тоға анор сўймоқ бўлиб пичоқ сўради. Сафарбой ошхонадан елим дастали пичоғимизни келтирди. Тоға

унга синчиклаб назар ташлади, кўнгли тортмади шекилли, дастурхон четига қўйди-да: «Ўтмас экан. Шадяр, дипломатимни очсанг, пичоқ бор, бирини ол-чи», деди. Шодиёр дик этиб ўрнидан турди. Тоға гулдор қинга солинган пичоқни авайлаб сугурди, олма кесиб, анор сўйди, сўнг пичоқни сочиқ билан артиб Шодиёрга узатди: «Ма, тутиб юрарсан. Эсдалик. Мен иккита олиб эдим». «Э, зўрсиз, тоға!» деди Шодиёр ва тоғасини ўлиб қўйди. Пичоқни бир-бир қўлга олиб, томоша қилдик. Нафис нақшлар ила зийнатланган сопида сал пастроқда «Чустдан совға» деб араби имлога тақлидан қийшайтириб битилган ёзув кўзга чалинарди. Бирдан ота хушхабар айтди: эрта-индин гараж муаммосини ҳал қилиб кетар экан, кейин Шодиёрнинг машинасини шофёри олиб келиб бераркан. «Ўзим ҳайдаб келай?», деб ялинди Шодиёр, бироқ ота мулойимгина қилиб, лекин қатъий жавоб бердики, йўқ, сен ўқишингнинг пайдан бўл. Шундай деган одам, бутун суҳбат давомида бир оғиз ўғлининг ўқишини суриштирмади. Ким билсин, балки ота-бола бу хусусда мен келгунимга қадар сўйлашиб олишгандир?

Ҳануз қароримдан қайтмаган эдим, бироқ одамнинг юзи иссиқ, Шодиёрнинг дастурхонида ўлтириб, уни отасига ёмонлагани тилим бормас эди. Эҳтимол, эрталаб мавридиди топиб айтарман?

Талабалик ҳангомалари тугаб, май таъсиридами ёки аввалдан ўзи шундай бетакаллуп эканларми, қайноға-куёв энди «анов мавзулар»да ҳам бир-бирларига ошқора сўйлай бошладилар. Тоға сийрак сочларини сийпаганча, ўша йиллари бирга даврон сургани Гавҳархон билан кечмиш ишқий саргузаштларини батафсил сўйлар, Шодиёр билан Сафарбой бир-бирларига кўз қисиб, завққа ботиб тинглар эдилар. Ошқозони касал одамнинг бу қадар кўп ичиши ва ичиб маст бўлмаслиги мени қаттиқ ҳайратга солмоқда эди. Ота ҳам четда тургиси келмади шекилли, тоға билан бир кеча «жононга борганлари»ни кула-кула ҳикоя қилмоққа тутинди. Қотиб-қотиб кулдилар. Қизиғи шундаки, ўшанда армия байрами экан, хотини унга эрталаб хорижий майка совға қилган экан, борган жойида майкасини унутиб қолдирибди, тонгга яқин уйга қайтиб, ётоқхонасида ечинаётганида хотини «Майкангиз қани?», деб сўраганида кўп мушкул аҳволга тушган экан... Бу воқеа уларнинг талабалик йилларида эмас, яқинда, яъниким қайноға-куёв бўлганларидан сўнг содир бўлган, бироқ иккови ҳам бу ҳодисада ҳеч қандай ғайритабиийлик кўрмас, аксинча, «йигитчилик» дея мамнуният билан изоҳ бериб ўлтирар эдилар.

Эх, Шодиёр, шўрлик қушим, уянгда кўрганнинг курсин!

Энди мен яна нима дейин?!

Охири замон бўлди, десам, биров ишонадимми?!

Мени жиннига чиқармайдими?!

Негаки...

Охири замонда ҳам мундоқ ишлар бўлмагай!

Ахир, қайси замонда қайси инсон кўрибдики, ота ўғлига даста-даста пул тутқазиб: «Бунинг бари ҳаромдан келган, ҳаромга кетиши керак. Ма, ўғлим, е, ич, ўйна-кул, энг зўрларини сур», деса! Қайси замонда қайси инсон кўрибдики, тоға жиянини бағрига босиб: «Кавказга олкетай, онаси ўпмаганлари ўзи қўйнингга киради», деб айтса!

Алҳазар, алҳазар! Булардан қочмоқ керак! Фақат қочиб қутулмоқ керак!

Лекин, қайга?

Қайдасиз, Муҳаммад Шариф? Менинг ақлим шошди, энди ўзингиз мадад беринг, не қилайин: дастурхонига туфуриб туриб кетайинми ёки бетимни сидириб, шулар қатори тубан тушиб, дилимда борини айтайинми? Нега бош чайқайсиз, мавлоно Гулҳаний? Эшакнинг қулоғига танбур чертмакдан наф йўқлигини ўзим ҳам яхши билурман, аммо...

Вақтики бемаҳал, ота билан тоға чайқала-чайқала ўринларидан турдилар. Меҳмонхонага қайтажакларини айтиб, такрор-такрор хўшлашдилар. Ота қўлимни маҳкам қисаркан, амирона оҳангда деди: «Мартнинг бошида кутаман, Шодиёр олиб боради. Баррага тўйиб келасиз». Бир-бирларини сургашиб, йўлақдан пастга тушиб кетдилар. Қадам товушлари тинди. Эшик-деразаларни ланг очиб, барча хоналарни шамоллатдим. Қамалган ғуборларни қувдиму қўноқлардан қолган бадгўй хаёлларни қува олмадим.

Бу тун хонада ёлғиз эдим. Муҳаммад Шариф мени огоҳ этмай, қайгадир ғойиб бўлибди. Сезиб юрибман, сўнгги пайтлар у ана шундай кишибилмас кўздан йўқоладиган одатлар чиқарди. Чурқ этиб оғиз очолмайман. Эҳтимол, бу ошиёнда қайнаса қони қўшилмас кишилар билан ҳамнафас бўлгандан кўра йдоқ далада базўр милтиллаб турган гулхан ёнида озода кўнгил билан дилдираб ўлтирмоқни афзал билар? Эх, қани эди, имконим бўлсаю мен ҳам бошимни олиб бир сари оёқ етгунча кетсам! Дунёнинг туганмас ташвишларидан халос бўлиб, дилим фақат хур хаёлларга тўлиб!

Шу ўй билан қандай қилиб кийинганимни билмай қолибман. Ён-веримга боқсамки, катта кўчанинг қоқ ўртасида турибман. Пойи пиёда йўлга тушдим. Бир пайтлар, умримнинг масъуд онларида Қундуз билан безрмон кезган йўлларим бўйлаб аста юриб кетдим. Борар манзилимнинг тайини йўқ, лекин бундан юрагимда асло қайғу йўқ, ўзим ўзимга бек, ўзим ўзимга хон, кўнглим истаганча кетабердим. Кўча-кўйлар жимжит, ҳар замон-ҳар замон олисларда дайди итлар ҳуради, кеч қолган машиналар чироғи

милтиллаб кўзга чалинади. Алвастикўприк томонларда, телеминора пойгаклариди шамол хуштак чалиб, қадимги бир куйни хиргойи қилади. Шу лаҳзада шамолга бениҳоя ҳавас қилардимки, қани эди, мен ҳам шундоқ эркин бўлсам... Ариқларда йилтираб кўринган сувларга боқиб хаёл сурардимки, қани эди, мен ҳам мана шундоқ ўз ҳолимча оқиб ётсам... Бошимда бошпана ташвиши, ёмонлар кутқуси бўлмаса... Не учундир, кўнглимнинг бурчида бир умид пинҳон эдики, мана ҳозир мавлоно Гулҳаний ёқиб ўлтирган гулхан қаршисидан чиқурман! Бироқ гирдо-гирдим қуюқ зимистон, ҳеч қайда гулхан шуъласидан асар ҳам кўринмас эди.

Фалак кўк тоқиди қуёшдан гулхан ёққунига қадар бедор кезиб юравердим. Хайриятки, тонг отди, йўқса, шу кетишда қишлоғимга довуз пиёда бориб қолардим. Боя паришон кезиб юрган чоғим юрагимда шундоқ бир енгиб бўлмас истак уйғонган эдики... Чиндан ҳам, мен ўзи бу ерларда нима қилиб саргардон тентирайман? Бу шахри азимда итим адашганмиди? Шу кунгача нима топдим? Бундан кейин нима топаман? Топаманми ўзи ёки фақат йўқотаманми?!

Қадрдоним офтоб момо тилло сочларини тараб, мулоийм жилвалар қилганча менга тасалли бермоққа бошлади. Қўй, ўғлон, деб табассум қиларди у, хаёлингни бузма, оғир тошни қўйнингга сол, қара, атроф қандоқ гўзал, ўзинг қандоқ навқиронсан! Идорангга бор, юмушларинг бошини қўйиб сени кутиб ётибди, Жўллийбой оғанг ҳам мунтангдир. Тушингни сувга айтиб юргандан кўра, иложини топсанг, ошиёнингдан хабар олиб ўт, боёқиш Муҳаммад Шарифнинг ҳоли не кечди экан, у бечоранинг сендан бошқа кими бор?.. Эзгу ўғитлари учун момо қуёшга миннатдор боқдим, юз-қўлимни анҳорнинг муздек сувига ювиб, ишхонамга равона бўлдим.

Жўллийбой акам ранги-рўйимни кўриб, дарҳол ташвишга тушди. Кўрган-кечирганларимни ипга мунчоқ тергандек бир-бир тизиб баён қилдим. У сўз қўшмай тинглаб турди-да, кейин мендан ранжиди: «Одам бўлмайсан, ўка, шунча кундан бери ёрилиб кетмаганингни қара!» Сўнг бош чайқаб, афтини бужмайтирди, хўрсиниб: «Ҳай, ажалга омон берса, бир иложини қилармиз. Мен маҳалламдан суриштириб кўрай-чи, жой-пой чиқиб қолар,— деди.— Унгача, уйингга бораверасанми ёки бизникида ётиб турасанми?» Жўллийбой акамга ташаккур айтиб, ҳали биров мушугимни пишт демаганини, демоққа ҳадди ҳам сиғмаслигини писанда қилиб, тузукроқ жой чиқса, ўйлаб кўришимни эгардан тушмай билдириб ҳам қўйдим. Жўллийбой акам сохта навозишларимга пинак ҳам бузмай, ишига шўнғиди.

Кечқурун юрагим тагин така-пука бўлиб қайтдим-у, ҳар тугул, бу сафар уйимизни осуда топдим. Кутилмаган ҳолки, Шодиёр катта хонада қоғоз-китобга кўмилиб ўлтирарди. Мени кўриб, кўзлари равшан чарақлаб кетди. «Келдингизми, оқсоқол,— деди қувончини яширмай,— зўрмисиз? Бир палов қилайлик. Гап бор». Шундай деб кўзларини маънили қисиб қўйди. Оббо, дедим яна безиллаб, тагин бир балони бошласа керак. Вақтим йўқлигини баҳона қилиб кутулмоқчи эдим, лекин, буни қарангки, Шодиёр ҳозиргина айтган гапи шу ондаёқ эсидан чиқиб, хонамга дафтар-китобини кўтариб кирди. «Бир кўмак бериб юборинг-э,— деди тирсагимдан тутиб,— бошим ишламай ётир. Сизга чўт эмас-ку бундай нарсалар, қотириб ташлайсиз. Ҳа, партия тарихидан, мана, темаси, саволлари ана бу ёнда. Кўп эмас, ўн-ўн беш бет бўлсин.— Самимий жилмайиб, бўйниги олди.— Мени ўлдирсангиз ҳам эплаб ёзолмайман. Гонорар олдиндан.— Киссасини бамайлихотир кавлаб, учта ўн сўмлик чиқариб, дафтар устига ташлади.— Хўп эса, мен бир ерга бориб келаман».

Турган жойимда ҳангу манг қотиб қолдим. Қачон бу қадар сир бериб улгурдим, қачон?!

«Менга қара, бола,— дедим ҳансираб, тишларим қисирлаб сингудек бўлди,— мени ким деб ўйлаяпсан, мараз?!» Шодиёр ҳеч нарсага тушунмай, соддалик билан кўзларини пирпиратди: «Ҳа, озми? Кафедрада доим шунчага тўғрилаб беради-ку?» «Йўқол кўзимдан!..— дедиму шайтоннинг сўзига кириб, унга қўл кўтардим, сўнгги лаҳзада аранг ўзимни босиб, шақ-шақ қалтираб қичқирдим:— Иблис, йўқол, дейман, одамни диндан чиқарма!» «Иби, нега қичқирасиз?— деб азтаҳидил ҳайрон бўларди Шодиёр.— Мен, нима, бир ёмон гап айтдимми сизга?!»

Йўқ, бекор, бари бекор!

Тўнғиллаб сўкинганча, эшикни қарсиллатиб ёпди.

Муҳаммад Шарифдан ҳануз дарак йўқ.

Уст-бошимни ечмаёқ, ўзимни кароватга ташладим. Юрагим аламдан ёрилмоқ даражасига етган, «Ур! Ур!», дея гижгижлаб гурсиллар эди.

Наҳот бу кеча ҳам Алвастикўприк бўйида тонг оттирсам?

Қачонки, дунё кўзимга игнанинг учидек тор кўринса, поёни йўқ олам ичра ўзимни қўйгали бир қарич жой тополмай қолсам, ягона овунчим — «Зарбулмасал» китобини жимгина варақлар эдим. Бу сафар ҳам жамики хўрлик-ҳақоратларни култ этиб ютдимму узаниб, мудом бошим устида, столимнинг ўнг томонида хизматга шай турадиган «Зарбулмасал» китобига қўл чўздим. Умидим ул эдики, зора дунёи кўтирни унутсам, соҳибифаросат ва хушчақчақ қушлар суҳбатига қулоқ тутиб, гавҳару марваридларга бергисиз ҳикмат маъниларини терсам...

Афсус, само тангрлари бу оқшом қатлим сари қасд қилган эканларми, китоб жойида йўқ эди. Кўнглим куз япроғидек увишиб, бир зумда ҳаммаёқни тит-пит қилиб ташладим. Тумшугимни суқмаган бирор тешик қолмади. Хеч қайда йўқ, гўё умулан мавжуд бўлмагандек. Дарвоқе, кеча бормиди?.. Аниқ эслайман, ишхонага олиб борганим йўқ, бировга бермаганман. Магар зилзила-пилзила бўлиб, ер ютмаган бўлса... Ер ютадиган бўлса, аввало анави бетавфиқни ютмасмиди?

Бисотимда бу китобнинг бир неча нашри бор эди-ю, бироқ пиёз пўстидек юпқина, кафтим ичра бемалол жо бўладиган шу мўъжаз рисола мен учун айрича қадр, айрича қимматга эга эди: Рейх деган беназир иқтидорли яҳудий мусаввир ажиб бир маҳорат ила тортган ғаройиб сувратлар муқовани безаб турарди. Мен соатлаб шу сувратларга термилиб ўлтирар ва инсон хаёлининг чексизлигига қайта-қайта таҳсин ўқир эдим. Мусаввир «Зарбулмасал»да зикр қилинмиш жамики жонзотларни тирик одам қиёфатида тасвир этган, нозик, закий бир услуб воситасида ҳар бир чизги замирига пинҳоний маънолар яширган эди. Мана, зарбоф тўн кийиб, ёстиқдек «Қуръони шариф»ни қўлтиқлаб олган айёр тулки, қув табассум-ла боқиб турибди, нортюя, эгнида олача тўн, тумшугини осмонга кўтарганча наъра тортган каби қаҳқаҳ отиб кулаётир, баланд, нақшинкор равонда тақя кийган тақводор Тўтиқуш билан саллани кибр ила кўндирган букри Япалоққуш истеҳзо ичра уни кузатишмоқда. Бир бурчакда эса — қулоқларида қашқари балоқлар ярқираган нозпарвар Кунушбону эшикни қия ёпмоқ баҳонасида маҳалланинг шу аломат намойишига мўралайди... Орқа томонда маҳобатли гумбаз, ингичка минораю мезаналар шарпаси, паҳса девор айрисига занжирбанд тошфонус осилган, кўкда синган қиличдек ҳиллол... Бу тасвирга боққаним сари дилимда шундоқ таассурот сезардимки, гўё мен бағрига беадад сирлар кўмилган шу эгри-бугри кўчаларда жуда кўп бор кезганман, гўё буткул умрим шунда кечган, ҳар бир ғишт, ҳар қарич тупроқ гарди болалик чоғларимдан таниш, юрагимда оғриқ каби соғинч уйғотгудек қадрдон...

Йўқ, ҳарчанд тиришганим билан бу сувратга тикилиб туйган завқу ҳайратларимни айтиб битиролмайман. Фақат бу эмас: бу китоб неча йиллардан буён бедор тунларимнинг, ошуфтаҳол кечган кунларимнинг ёлғиз ёдгори эди, сарғайган саҳифаларини қайта-қайта варақлаб, Муҳаммад Шарифнинг дийдорига тўяра, унинг сийратигаги гўзал сифатларга ошино бўлиб ўлтирар эдим. Қатларида танҳо ўзимгагина аён ўнларча, юзларча қайдларим бор эди, улар одамизот фарзандларининг турфа феъл-атворига аксарият лол қолганимни ифода қиларди. Фақат бу эмас: уни менга Қундуз Шаҳрисабздан олиб келиб берган эди. Саҳифаларида Қундузимнинг кўл излари, кўз нурлари, қайтмас нафаслари...

Наҳот энди шуларнинг баридан жудо бўлсам?!

Ва бирданига хаёлимда барча кўргиликларим сабабкори тулкитабассум билан илжайиб қад ростлади: «Зўрмисиз?»

«Шодиёр! Аблах Шодиёр!— дедим ичимда қалтираб, сиртимда эса, тегирмон тошини елкамга ортгандек вазминлик билан сўрадим:— Китоб қани?»

Шодиёр ҳафсала билан тирноғини тозалалаб ўлтирарди, ишидан бош кўтармай саволимга савол билан жавоб қайтарди: «Қандай китоб?» «Менинг китобим. «Зарбулмасал»,— дедим таъкидлаб. «Мен не билай?!— деб тўнғиллади у ва ярим ўгирилиб, кафтидаги тирноқ остидан қидириб топган кирини бир четга пуфлаб юборди.— Мен не билай?— деб такрорлади яна,— ўзимнинг китобимни очиб кўришга эринаман, сизники бошимга ураманми...» «Қани бўлмаса?!»— дедим қичқиргудек бир алфозда. Шодиёр лабини жийриб, менга илжайиб қаради. Одатда, кўча-кўйда юрадиган беозор тентак хангоматалаб кишининг жонига текканда мана шундоқ ирганиб қараб кўядилар. Буни яққол сезиб турсам-да, парво қилмай қасди-басдига олавердим: «Сиз кўрмаган бўлсангиз, жўраларингиз теккандир, меҳмонларингиз...» «Э!»— деб кўл силтади бетоқат Шодиёр ва этагини қоқиб ўрнидан турди-да, варанглатиб магнитафон кўйди, жойига узала тушиб, шифтга тикилиб ётаверди. Хона ўртасида серрайиб қолдим. Кўнглимга иштибоҳ тушди. Чиндан ҳам, бу китобга қайрилиб қарайдиган банд эмас. Фақат битта китобни кечаю кундуз бошига ёстиқ қилиб ётганини кўрардим: «Декамерон». «Зўр!»— дерди кўзлари чарақлаб. Бу олмагандан кейин жўраси ҳам... «Сафарбой китобларимни кўрган экан...», дедим куппа-кундузи бировга тўхмат қилаётган кимсадек бўшашиб. Шодиёр узоқ эснаб, ёнбошига ағдарилди: «Йўқолган пичоқнинг сопи олтин бўлар экан-да? Ҳов, ана, Сафарга телефон қилинг». Сўнг эринибгина рақам айтди. Шундан маълум бўлдики, Сафарбой ҳам эл қатори ётоқхонада эмас, телефони бор алоҳида бир жойда яшар экан. Ким билсин, у ҳам бировни мана шундай қақшатиб турар?

Телефон бетоқат Сафарбойни чорлар, аммо нариги томонда, чамаси, унинг арвоҳи ҳам йўқ эди. Эшик тирқишидан кузатиб ўлтирган Шодиёр ҳиринглаб кулди: «Қайси гўрда бирортасининг бутига тикилиб ётгандир...»

Умидим билан бирга юрагим ҳам узилгудек бўлиб, хонамга чиқдим. Тўрт девор исқанжага олиб сиқа бошлади. Хона бўйлаб асабий танобчилик қилар эканман, англадимки, тўрт девор ичра бўғилмоқ учун албатта феодал ўтмишда туғилмоқ шарт эмас экан.

Муҳаммад Шарифдан ҳануз дарак йўқ.

Деразадан ташқарига боқаман. Яна хазон иси димоқларимга урилади. Қайдадир аниқ гулхан ёнаётир. Теграсида мавлоно Гулханий, шубҳасиз, ринднафас улфатлари билан давра қуриб ўлтирибди. Менинг бунда чеккан изтиробларим, йўлига интизор термилганларим — ҳамма-ҳаммаси ёдидан кўтарилган. Эҳ, муҳтарам Муҳаммад Шариф, ошинолик қондаси ҳам шундоқ бўлурми?

Ярим кечаси заҳар танг қилиб ҳожатхонага кирдим. Уйқусизликдан қизарган кўзларим кўрсаки, «Зарбулмасал» китобим саккиз бўлакка бўлиниб, тутқичга қистириб қўйилибди!..

Вақт бемаҳал бўлгани боис, ўнг елкамдаги раҳмон қаттиқ ухлаб ётарди. Чап елкамдаги қутқуталаб шайтоннинг жони кириб, вужудимни жаҳолат бўронида пирпиракдек учириб, нақ Шодиёрнинг олдига элтиб ташлади. Эс-ҳушимни унутиб, устидаги кўрпасини юлқиб очдим: «Бу энангнинг маҳрига тушганмиди, нега йиртдинг, ит?!» Шодиёр талмовсираб, қути ўчиб, сапчиб турди, «Нима?! Нима бу?! Ким бу!» дея ўпкаси бўғзига тикилиб беўхшов қичқирди. Шартта чироқни ёқиб, қалт-қалт титраганча китоб парчаларини тумшугига ниқтадим: «Нега йиртдинг, дейман, газанда!» Шодиёр ниҳоят гапнинг тагига етиб, бесаранжом юзлари алам билан буришиб кетди: «Э, китобинг бошингни есин,— деб сўкинди,— уйқуни ҳаром этиб...— Сўнг ерда судралиб ётган кўрпасини оларкан, ғудраниб:— Аҳмоқ Сафар, эшшак...— деб жүрасининг онасини «ишлади». Тўсатдан менга ўгирилиб қўлини пахса қилди:— Настоящий псих экансан! Мениям псих қилмоқчимисан?! Сафар сволочь йиртган бўлса, мен нима қилай?! Бор, ўзига бориб додла!» Беихтиёр икки қадам ортимга тисарилдим — жаҳл устида шу қаро тунда бир кори-ҳол қилиб қўйишдан чўчирдим... Шодиёр бунга ўзича тушуниб, пича руҳланди, устимга бостириб келиб, тишининг орасидан чиққан бир овоз билан сўради: «Хўш, қанча туради шу матоҳинг? Ун баравар тўласам, қутуламанми? Юз баравар тўласам, тинч қўясанми?» «Сенсирама, аблаҳ!»— дедим яна бир қадам чекиниб ва шу заҳоти ортимда эшик борлигини, бундан ортиқ чекиниб бўлмаслигини сездим. Шодиёр шиддат билан қўлимдан китоб бўлакларини юлқиб олиб, орқа-ўнгини ағдариб, баҳоси битилган жойини ахтариб топди, ёруққа солиб кўрди ва адоқсиз бир заҳарханда билан тантана қилиб:— Тўққиз тийин!— деб қичқирди, сўнг шодлигига чидаёлмай қаҳ-қаҳ отиб кулди:— Тўққиз тийин! Аҳ, ўламан, тўққиз тийинга ҳали... Мана, мана, сенга ўн тийин, бир тийини сийлов — сув олиб ичасан! Воҳ-ҳа, тўққиз тийин, тўқ...»

Ана шунда шунча пайтдан буён кўрқиб турганим воқеа содир бўлди — мен икки қўлидан маҳкам тутиб турган шайтон чангалимдан отилиб чиқиб кетди, бурчакдаги курсини олиб, Шодиёрнинг бошига қараб отди...

Шодиёр сўнгги лаҳзада бошини олиб қочиб улгурди, курси қарсиллаб елкасига тегди ва оғриқнинг зўридан қичқириб юборганча букчайиб қолди. «Ўлдираман!— деб қутурадди шайтон менга бўй бермай,— ўлдираман сени!» Курси иккинчи сафар отилганда Шодиёр бор кучи билан иягимни мўлжаллаб калла қўйиб юборди. Кўзларимда мушак порлаб, бошим деворга гумбураб урилди. Урилди-ю, ёрилмади. Ёрилгани тузук эди. Фақат, оғзим шўртаём бўлиб қолди, пастки лабим музлаб, курак тишим синиб кетганини пайқадим.

Иккимиз ҳам одамлик суратидан чиқиб, ҳайвонлик қиёфасига кирган эдик, ҳансираб-ириллашиб бир-биримизнинг кекирдагимизни узишга интилардик. Ниҳоят, ўнг елкамда ухлаб ётган раҳмон ҳам чўчиб уйғониб кетди. «Одам эмас экансан!— деб шивирлади қути ўчиб.— Ўлдириб қўясан-ку! Ўлдириб қўясан! Бас қил! Ҳозироқ бас қил!» Шайтон эса бош-кўзимни айлантирганча думи билан ғазабимни кўзгаб айтар эдики: «Ўлдир бунга, ўлдир! Шундай хумордан чиқасанки...» Раҳмон, бунга сари қапа-лаги учиб, кўзларини ваҳима билан катта-катта очиб пичирлар эди: «Қамоқда чирийсан! Қамоқларда чириб кетасан...»

Андишанинг раҳнамоси — раҳмон бу сафар ҳам ғолиб чиқди: чангалимда мушук боладек биғиллаб ётган Шодиёрни қўйиб юбордим-да, ҳамон титраган қўйи хонамга чиқдим. «Энангни кўрасан ҳали!— деб тўлғанганча хирилларди Шодиёр.— Каллангни уздираман, кўркаламуш!»

Ошхонага кирдим, қалтираётган қўлларим билан тўкиб-сочиб бир пиёла сув ичдим, кейин яна... Соат энди уч ярим бўлибди.

Бир оздан сўнг Шодиёрнинг инграгани эшитила бошлади. Инграш туриб-туриб кучаяр эди. Юрагимга ваҳима оралади: ўлиб-нетиб қолса-я? Ким билади, қалтисроқ зарб еган бўлса...

Энди нима қилдим?

Дўхтир чақирсам, дўхтир мелиса ҳам чақирса... Йўқ, ҳар бало бўлса ҳам бу ишга бегонани аралаштирмагани маъқул. Аммо, бир кор-ҳол бўлиб қолмаса эди!

Кўнглимда пушаймонлик уйғонган, лаҳза ўтгани сайин у виждон азобига айланиб, юрагимнинг туб-тубларига игна санчар эди. Шартмиди шунча жаҳолат? Ухлаб ётган одамга қўл кўтардим-а! Ахир, уйқу — ўлим билан тенг дейдилар! Йўқ, эгилган бошни қилич кесмас, ҳарна бўлса-да, кириб, ҳолидан хабар олайин — ҳар ҳолда, тирик жон...

Шодиёр бет-бошини сочиқ билан танғиб, қон туфуриб ётарди. Менга кўзи тушди-ю, бесаранжом типирчилаб, ён-веридан қўлга илингудек бирор нарса қидирди. Ёстиғи

тагига биллур кулдон яширган экан, олиб жон-жаҳди билан кўтарди. «Бас!— дедим ҳам қўлини, ҳам шаҳдини қайириб.— Бўлди дейман! Нега инқилляапсан? Қани, кўзингни кўрсат-чи!» «Йўқол!— деб бақирди Шодиёр қизариб-бўзариб ва юлқинганча бетимга туфурди, бошимни олиб қочишга улгурдим, туфуги кўрпасига тушди.— Кўзимга кўринма, аблаҳ!» Мардлик қилиб, шундай деб қичқиришга қичқирдию шу заҳоти оғриқнинг зўридан ихраб, жойига гурс этиб қулади. Индамай, сочиқни ҳўллаб келиб, қўлларини панжара қилиб юзини бекитиб ётган Шодиёрнинг пешонасига босдим, иягидаги, ёноқларидидаги қотиб қолган қон изларини артдим. У энди негадир кўзларини юмганча чурқ этмай ётарди. Аъзойи баданини синчиклаб кўздан кечириб, пича енгил тортдим: хайрият, ҳеч ери синиб-нетмабди. Чап қовоғи салгина ёрилибди, холос. Ошхонага чиқиб, бир пиёла илиқ чой билан дори келтириб, оғзига тутдим: «Ич бунни». Шодиёр қутурган йўлбарснинг кўзлари билан менга ўқрайди: «Нима бу?» «Уйқудори. Оғриқни ҳам қолдиради». Лом-мим демай дорини ичиб юборди, сочиқни пешонасига босганча терс ўгирилиб олди. «Биринчи ёрдам» кўрсатилган, энди хотиржам пинакка кетаверсам бўларди, бироқ бунинг ўрнига ўнғайсиз бир вазиятда қолиб, қоziқдай қотиб туравердим. Сўнг унинг кўрпасини тузатиб, оёқ томонидаги курсига чўқдим. «Ҳушингни йиғиб ол, бола,— дедим ниҳоят, товушимга бардам тус беришга тиришиб,— бунақада бир кунмас-бир кун бировнинг қўлида ўлиб кетасан. Бунни шаҳри азим деб қўйибдилар, бедарвоза эмас.» «Кўрамиз!— деб хириллади Шодиёр ётган жойидан.— Бировга ўлим тилагунча ўзингга умр тила!» Албатта, Шодиёр бу гапни айтгани йўқ, ичида шундай деб ўйлаётгандир, деб гумон қилдим мен. «Ҳали ёшсан, кўзингни оч,— дея насиҳатда давом этдим,— бу кетишда охири шундай афсус қиласанки, лекин унда кеч бўлади. Билмадим, муштдай бошингдан бунча бузғунчилик, бунча фитнес, ахир, мен сенга яхшилиқ қилмоқчи эдим, наҳот, яхшилиққа ёмонлик қайтаверса?» Шодиёр сачраб ўрнидан турди: «Ҳа, яхшилиққа ёмонлик экан!— деди лаблари гезариб.— Мен сенга яхшилиқ қилиб, уйимга қўйиб ўтирибман! Нимага бақраясан? Мен бу уйни сотиб олганман! Ичидаги ҳамма нарса билан! Сени ҳам қўшиб! Йигирма мингга, билдингми! Хоҳласам, уйга қўяман, хоҳламасам, кетингга тепаман! Тушундингми?!»

Чўчиб-сапчиб ўрнимдан турдим: «Шодиёр бу гал менинг хаёлимда эмас, рўпарамда рўй-рост сўзламоқда эди!

Қайдасиз, Муҳаммад Шариф? Қадрингизга энди етаётирман. Мени мудом «ажаб содда Ғуломсан» деб суяр эдингиз. Энди билдим, сиз мени азбаройи аяганингиздан шундоқ деб атар экансиз. Аслида мен ажаб лақма, ажаб аҳмоқ ғулом эканман.

Бирданига миям ажабтовур равишда ишлаб кетди: тунов кунги Динора опанинг ҳасратлари, отанинг тўсатдан ташрифи... Ахир, ўша кун ўз оғзи билан айтди-ку, опанингизни кўрдим, деб! Уҳ, сотқин бека, сотқин дунё! Энди мен нима деган одам бўлдим? Устимдан ўзгалар бир буюмдек савдо қилгач, мен чинакам ғулом бўлмай, кимман? Лекин нега бу чаёнвачча шунча кундан буён чурқ этиб оғиз очмади?

«Нега менга айтмадинг?» деб алам билан вишилладим.

Шодиёр хира пашшадан безор бўлган кимсадек қўлларини ҳафсаласиз тўлғади: отасининг гапини икки қилолмабди. Отаси тайинланган эканки, бу кўрқаламушни қўлдан чиқарма, калласи ишлайдиган кўринади, ўқиш-пўқишингга ёрдами тегадир, ош-овқатингга қараб, хизмат-пизматингни қилиб юрар, дебди. Ҳали мен қон қусишим тайин экан. Ҳали Шодиёрнинг оёқларини ўпар эканман — у титраб-қақшаганча оғзидан кўпиклар сочиб, истиқболимни ана шундоқ башорат қилар эди.

«Майли, Шодиёр, сен ҳам шошма! Биз энди курашга кирдик. Биласанми, курашда фақат қуллар ҳеч нарсадан тоймаслар — зеро уларнинг кишандан ўзга йўқотадиган нарсалари йўқтур! Сен энди ўзингга эҳтиёт бўл, Шодиёр ука!»

Хаёлан ана шундоқ ўтли нутқ ирод қилиб, аслида эса тору мор бўлиб хонамга чиқдим. Ҳа, энди минг оташзабонликдан фойда йўқ — ёв кетган сўнг қиличингни ерга чоп.

Судралиб кийиндим, судралиб йиғиштиндим. Бир сидра уст-бошимни, энг зарур китоб-қоғозларимни олдим, қолганини пухта саранжомладим. Эшигимнинг қулф-калитсиз эканига афсусланиб, бир парча қоғозни елимлаб ёпиштирдим-да, хонани «муҳрладим». Сўнг моли дунёмни Шодиёрга, Шодиёрни жаҳолат тангрисига топшириб, уйдан чиқиб кетдим. Ишқилиб, Шодиёрга инсоф берсину абгор рўзғоримни деразадан улоқтирасин!

Алвастикўприк ёқасига етганда бирданига юрагим увишди: Муҳаммад Шарифнинг ҳоли не кечади? Ахир, у ҳориб-толиб мени излаб келса-ю, арвоҳимни ҳам тополмай... Нобакор Шодиёр зиён-заҳмат етказмасмикан?

Аммо ҳозир оламда ҳеч куч йўқ эдики, мени ортга қайтаролса.

Бошим қотиб, хийла вақт кўприк устида иккиланиб турдим. Ахийри, тақдир иноятига умид боғлаб, таваккал билан олға кетавердим. Ҳали сўфи обдастани қўлига олмасидан ишхонага етиб келдим. Ойнаванд дарвозани чертиб, йўлакдаги кўҳна диванда тамшаниб ухлаб ётган қоровулимиз Охун бувани уйғотдим. У кўзларини ишқай-ишқай тўнғиллаб эшикни очди, лекин сал ўтмай келганимга хурсанд бўлиб кетди: биргалашиб чой ичдик.

Бугун Жўллийиб акамнинг уйда ишлайдиган куни эди, кечқурун семиз журналга ёзаётган мақоламини маслаҳатлашиш баҳонасида ҳовлисига ўтиб бордим. Ош еб, ғийбат

аралаш суҳбатга берилиб кетганимиздан мақола паққос ёдимиздан кўтарилибди, бе-маҳал бўлгани учун ётиб ухладик ва эрталаб нонушта пайти унга дардимни айтдим, Жўллийбой акам хотинини чақириб деди: «Мана шу Ғуломни ижарага қўйсак, нима дейсан? Бир бўлмағур жойга ҳам бекорга ой сари йигирма бешдан тўлаб ётган экан». «Гапингиз курсин,— деди янга хижолат бўлиб,— жойгайм пул оладими одам? Ғуломжон, ҳеч тортинмай, ўз уйингиздагидек тураверинг. Маҳалламизда яхши қизлар кўп, зора шу баҳона бошингиз иккита бўлиб қолса». «Ҳа-я, ажабмас, иккита бўлгандан кейин бошинг ишлаб кетса», деди Жўллийбой акам пичинг қилиб ва биргалашиб идорага жўнадик.

Жўллийбой акам билан Ойпора янгамнинг иккита ўғли бор эди. Шу кундан эътиборан мен «учинчи ўғил» бўлиб, шу ерда истиқомат қила бошладим.

Чоршанба куни кечқурун менга ажратиб берилган кунжак хонада юрагим сиқилиб, паришон китоб варақлар эдим. Қачон бир бошпана топилади-ю, қачон яна ўз хаёлларимга кўмилиб ўлтирар эканман, деб ўйлардим. Жой топсам, Шодикўрғонда қолган кўч-кўронимни олиб келар эдим. Жўллийбой акам билан хотини чандон меҳрибонликлар кўрсатгани сари мен баттар хижолатга тушар эдим. Кўнглим ҳарчанд кенг бўлгани билан каталакдек ҳовлику пастак бу хоналар...

Туйқусдан эшик очилиб, китобдан кўзимни уздим. Жўллийбой акамнинг тўнғич ўғли Кунтуғмиш одатан шу пайтларда таомга айтиб чиқарди. Лекин, таажужбки, эшик очилди-ю, ҳеч кимса кирмади. Хайрон бўлиб ўлтирганимда елкамга кимдир аста қўлини қўйганини сездим ва шошиб ўгирилдим у жилмайиб турган Муҳаммад Шарифни кўрдим! Ҳам ҳайрат, ҳам севинчдан тилим калимага келмай қолди. Кейин, ўзимни пича босиб, кўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилида дўқ қилмоққа бошладим: «Ҳа, тақсир, қаёқлардан сўраймиз?» Мавлоно Гулханий, юзларида ҳануз ўша таниш табассум балқиб, бош чайқади: «Билмадим, ҳар ким ўз бошини қуруққа олиб қочаверса, одамнинг аҳволи не кечар экан...» «Қочган ким, ахир?», дедим бўш келмай. «Йўқ, хотиринг жам бўлсин,— деди Муҳаммад Шариф ва кўзларини ерга олди,— сенга таъна-маломат тақмоқ ниятида эмасман. Имон қочаётир, имон». Бир муддат сўзсиз қолдик. «Ҳай, қайларда эдингиз, одамни хавотир қилиб,— дедим,— сўйлаб беринг энди». «Кўп манзил-мароҳилларни кездим,— деди мулла Гулханий,— аввал — Ургут, сониян — Янгиқўрғон, Работ, Пушогар, Эски сабот, Мўғулқикин, Фируз, Шаҳристон, Бешсарой, Манғит, Кенагас, Янгиариқ, Бекобод, Хайробод... Кунушбону ойимнинг маҳрларини битирдим. Ва шу тариқа «Зарбулмасал» китобим ҳам адоғига етди. Қиссамнинг интиҳосида беҳад маънос бўлиб қолдимки, ҳар нечук содда Ғулом бўлсанг ҳам, сенга ўрганиб қолган эканман. Ҳузурингга ошиқдим: бедарак экансан. Излай-излай, мана, охир, топдим...» Беихтиёр кўзларимдан ёш чиқиб кетди: «Юрагим шундоқ ғаш эди,— дедим шивирлаб,— шундоқ ғаш эдики, бу оқшом сизни кўрмасам, билмадим, ҳолим не кечарди. Шукр тақдиргаким, лоақал Сиз мени йўқлаб келдингиз...» «Ғалат сўйлайсан, йигит,— деди Муҳаммад Шариф,— бошингдан кечмиш жамики савдо менга аён. Хотирингга бўлса, мен ўшандаёқ огоҳ этган эдимки, ҳар кимки ножинсдин мурувват тилар, гўё тол ёғочидан зардолу тилайдур. Бошингни кўтар, кўнглинг озодадур. Рубъи маскунда бундан саодат йўқтур. Сен энди бундоқ хонанишин бўлма, дунё кез, кўрасанки, олам бепоён, яхшилиқ ҳам, яхшилар ҳам одам ичра беҳисоб. Ёмонлар ҳам улардан оз эмас, аммо шуларни деб ўз ёғига жаҳонни қовурмоқ оқиллар иши эмас. Дунё кезсанг англагайсанки, инсон беҳудуд борлиқ қаршисида бир заррадир. Шунда сен дилингни ўртаган қабохатларни унутгайсан. Яхшилиқ — оламнинг устуни эканига имон келтиргайсан. На чораки, зару зўр ҳамма замонларда ҳам бўлган. Бу офатнинг давоси надур? Ожиз ақлим бунга етмайду. Аммо сочим оқариб, тубига етганим ҳикмат шул: инсон экансан, инсон қалбига яхшилиқ уруғини сочгину уни меҳр чашмаси билан суғургил. Энди эса, эй содда Ғулом, агар ижозат этсанг, тун яримдан ўтганда кулбанга аҳли туюрни чорласам. Ажаб эмаски, сен ҳам уларни соғинган бўлсанг?»

Шу тун яна бағрим тўлиб қолди.

Тонгласи Жўллийбой акам суюнчи сўраб чиқди: икки маҳалла наридан менга бир жой топибдилар. Ён-атрофи бузилаётган экан, лекин ҳали икки-уч йил дахлсиз турармиш, унеча эса — ё эшак, ё подшо, ё Афанди. Энг муҳими, ҳовли эгасиз экан. Чой ҳам ичмасдан, ҳовлиқиб кўргани бордик. Эғнидаги мошранг камзулига ГТО, ДОСААФ нишонларини қаторлаштириб тақиб, кўзларига сурма қўйган бир соқолсиз оқсоқол бизни кутиб олди, индамай эшикни очиб, ҳовлига бошлаб кирди. Аён бўлдики, бу жой маҳалла қўмитасининг собиқ идораси экан, қўмита чойхона ёнидаги янги бинога кўчиб ўтганидан сўнг бу ер бўшаб қолибди. Бир уй, бир айвон, томи шифер билан ёпилган. Иморат анча путурдан кетган, лекин бундан тузукроғини менга ҳозир амманнинг эри ҳам топиб беролмайди. Бирор йил амал-тақал қилиб турарман. Тунука, қоғоз картон билан наридан-бери ўралган девор ортида кета-кетгунча чалдевор, узоқда саф тортиб қад ростлаб келаётган осмонўпар бинолар. Чалдеворни кўриб, юзим ёришди: Муҳаммад Шариф қушлари билан яйрайдиган бўлди-да! «Маъкул», деб юбордим шу хаёл таъсирида. «Яхшилаб супуриб-сидирилса, бинойидек жой»,— деди бизни бошлаб келган Сидиқхўжа ака. У маҳалла қўмитасининг раиси экан. «Хўп, ижара ҳақи қандай бўлади?»

деб сўрадим тараддуланиб. Оқсоқол бу гапни эшитмагандек қўл силтади. Кейин Жўл-либой акамдам билсам, бир тийини ҳам керакмас, дебди, фақат шу кўмигаги шиор-пиор керак бўлганда, қарашиб юборса, бас. Чамаси, Жўллибой акам шунақа хунариям бор, деб нархимни оширган бўлса керак.

Оқсоқолнинг бу хусусда шарт қўйгани бежиз эмас экан — бўлғуси ошиёнимни синчиклаб кўздан кечиргач, бунга ишонч ҳосил қилдим. Айвоннинг бурчагига қор-ёмғирда ивиб путурдан кетган беш-олтита кулчага сигмас алвон-тахталар тахлаб қўйилган экан. Бирини ағдариб, ранги ўчган ёзувларига назар ташладим: «Чорвачилик — зарбдор фронт!» Иккинчисида: «Ишламаган — тишламайди!» Хонанинг ис босган деворлари ҳам ҳар турли ташвиқот қоғозлари билан зийнатланган эди. Уларнинг бирида филдек келадиган пашша тасвири бўлиб, тагида қатъий буйруқ зикр этилган эди: «Соғлиқ душмани — пашшаларни қиринг!» Чап томондаги деворнинг қарийб ярмини эгаллаган афишасимон қоғоз эса аҳли фуқарони жамғармаларини омонат кассаларда сақлашга даъват қиларди. Оёқ остидаги полнинг чириган ёғочлари қадам босганим сари ғижжакдек нолакор бир мусиқа чаларди.

Табиийки, бу Юнусободдаги ордона қолган муҳташам ошиёна эмас, бироқ ўзига яраша фазилатларга эга эди. Энг муҳими, ерга яқин, бўйрадек бўлса-да, саҳни бор. Гирдо-гирдидаги чалдеворни айтмайсизми!

Ишдан барвақтроқ қайтдим у бошимни маҳкам танғиб, кулбаи вайронани обод қилмоққа киришдим. Мавлоно Гулханийнинг хурсандчилиги чексиз эди. Унинг елкасида мудом тумшайиб ўлтирадиган Бойўғлининг ҳам чиройи пича очилгандек. «Ман қизимни жамолига яраша қалин солурман, — дерди у. — Минг чалдевори тоқчабанд бўлса, янги ганж-хок қилғон бўлса, ҳеч Бойўғлини сояси тушмаган бўлса, унарман ва илло мундин бири кам бўлса, унамасман». Муҳаммад Шариф менга секин кўз қисиб, баттол Бойўғлининг қайсарлигидан унсизгина куларди.

Алқисса, икки кеча вақтимни сарфлаб, бошпанани одам кирса бўлгулик бир аҳволга келтирдим. Эшигимнинг оғзини маҳалла аҳли култепа қилиб олган экан, базўр тозалаб, узоқ ўйловлардан сўнг деворга илк шиор битдим: «Ахлат ташлаган ахлатдай хор бўлсин!» Сўзининг кудратини қарангки, эртаси ҳам, индини ҳам ҳеч кимса бу ерга чўп ташлашга ҳам журъат етолмади! Ҳолбуки, деворга ўқлоғидай-ўқлоғидай ҳарфлар билан битилиб, култепа тагида кўмилиб ётган бошқа бир ёзув бор экан: «Ахлат ташлаганга — 50 сўм жарима!!!» Жарима олмайдиган бўлганим учун уни оҳак билан оқлаб қўяқолдим.

Оқсоқолга бу ишим бениҳоя маъқул тушибди. Лекин шиорнавислигим бошимга битган бало бўлади шекилли: Жўллибой акамнинг айтишича, оқсоқол шу шиордан йигирма-ўттизта ёзиб беришимни илтимос қилибди. Эшитиб, елка қисдим. Начора, ар-васига тушгандан кейин ашуласини ҳам айтишга тўғри келади.

Куни бўйи жувоз ҳайдаган қаролдек ҳориб-чарчаб, намозшомдаёқ ухлаб қолдим у кечаси тўрт йил мобайнида биринчи маротаба Қундузни тушимда кўрдим! Уша илк дафъа учратганимдек оқ, оппоқ қўйлақда, сочлари тўлқин-тўлқин чайқалиб осмони фалақда, парқу булутлар устида қайгадир охиста учиб кетаётган эмиш. Ҳарчанд зўр бериб чорласам ҳамки, овозим етмасмиш. Бир маҳал нақ қулоғим остида унинг: «Шаҳрисабзга келинг, Ғулом ака, — деган қадрдон товушини аниқ-таниқ эшитдим, ҳароратли нафасини яққол туйиб, аъзойи баданим бир тотли жимирлаб кетди. — Шаҳрисабзга келинг, — деб такрорларди у, — кўкламда, майлими? Албатта келасиз-а?» У бениҳоя юксақда, қўл етмас, кўз етмас само бағрида оққушдек сузиб юрарди-ю, мен унинг масъум чеҳрасини шундоққина равшан кўриб турардим...

Кўнглим бир хил бўлиб уйғондим. Талай вақт шифтга термилиб ётганча тушимга таъбир изладим. Қундуз, Қундуз... Энди мен Шаҳрисабзга қандоқ борайин? Нима деб, қайси юз билан борайин? Сен бўлмаганингдан кейин Шаҳрисабз тугул, шу сабзаи олам менга татирмиди? Лекин нега менга бу қадар илтижо билан ўтиндинг? Ким билсин, хузурингга элтар йўлларни ўт-ўлан кўмиб юбордимикан? Кўклам кезлари, эҳтимол, қабринг пойида бир калима сўз билан ёд этмоғимга интизордирсан? Билмайман, билмайман, бироқ, ҳар қалай бу бежиз аломат эмас. Шаҳрисабз бормоғим керак. Зудлик билан!

Юрагим шошиб, ўрнимдан турдим.

Ҳамма нарса тахт бўлиб, шанба куни кечқурун кўч-кўронимни олиб келмоққа аҳд қилдим. Тушдан сўнг секин чиқиб жўнаётган эдим, Жўллибой акам тўхтатиб айтдики, сен бориб лаш-лушингни йиғиштириб туравер, мен Шокирни олиб бораман, икки соатда ишдан қайтиб келади. Овора бўлманг, дедим, такси-пакси қилиб келарман. Жиннимисан, мен қўшнимга айтиб қўйганман, деди Жўллибой акам ранжиб. Э, ағдарма мошинга ортадиган бунча мол-дунёни қайдан оламан, дедим бошимни қашиб. Бир четда жимгина кузатиб турган Муҳаммад Шариф мийиғида кулимсираб сўз қўшди: камбағал бўлсанг, кўчиб боқ.

Борар жойни Жўллибой акамга яхшилаб тушунтириб, Юнусободга равона бўлдим. Борсам, Шодикўрғон тақа-тақ берк, деразалар зимистон. Уша куни жаҳл устида чўнтагидаги калитни улоқтириб келган нодон Ғуломни сўкканча бўғилиб кута бошладим. На Шодийёрдан, на Жўллибой акамдан дарак бўлди. Тажанглигим тутиб, теварак-атроф-

ни айланиб келишга қарор қилдим. Автобус бекатигача бордим, ундан бозорга ўтиб, қўлимни чўнтагимга суққанча нарх-наво билан қизиқдим, тўрва-халта кўтарган кампирларга қўшилиб, картошканинг баҳоси осмон барабар сапчиганидан дарғазаб бўлдим, Ганжа Қорабоғдан келиб пўртаҳол сотиб ўлтирган қоши қора, кўзи қора боғбонлардан битта қизил пулга бир кило пўртаҳол олдим. Жўллибой акамнинг ўғиллари Кунтуғмиш билан Алпомиш ҳар оқшом пўртаҳол деб хархаша қилар, отасининг эса ҳар оқшом эсидан чиқиб қолар эди. Эсидан чиқмай нима ҳам қилсин: пўртаҳолнинг kilosи ўн сўм, маошгача ҳали олти кун бўлса... Изимга қайтиб, қарасам, собиқ маконимнинг деразаларида чироқ кўринди. Ҳовлиқиб, саккизинчи қаватга кўтарилдим. Бир вақтлар қадрдон бўлган, энди эса буткул бегона эшик ортида бир зум нафасимни ростлаб, кўнғироқ тугмасини босдим. Кўнғироқ булбул бўлиб сайради, лекин ичкаридан қилт этган шарпа сезилмади. Яна ўстма-уст кўнғироқ босдим. Анчадан кейин Шодиёрнинг уйку ва зарда аралаш бўғиқ товуши эшитилди: «Ким?!» «Очинг. Нарсаларимга келдим», дедим босиқлик билан. Эшик шарақ-шуруқ қилиб очилди, Шодиёр, кўзлари қизарган, сочлари тўзғиган, доимгидек қарийб яланғоч қиёфада йўлакда турарди, бетимга қайрилиб ҳам қарамади — тўғри хонасига кириб кетди. Тан олиб айтишим керакки, терговчилик ўқишига тоби-тоқати бўлмаса-да, қонун-қоидадан бирмунча хабардор экан — бир пайтлар мен истиқомат қилган, энди эса унинг хусусий мулкига айланган хона эшигидаги сўғичланган «муҳр» дахлсиз турарди. Ичкари кириб, димиқиб кетаёздим. Супурги тегмаган хонумон хароб, деб бежиз айтмайдилар, гард-ғуборга тўлган собиқ маконимда нафас олиб бўлмасди. Дарҳол деразани ланг очиб юбордим, сўнг шоша-пиша нарсаларимни йиғиштирмақча бошладим. Ҳозир Жўллибой акам ҳам келиб қолса керак. Шодиёрнинг хонасидан ҳамон ўша раҳнагар мусиқа эшитилиб турар, чамаси, бу оқшом ҳам ёлғиз эмас эди.

Бир маҳал телефон жиринглади. Хўжайин шипиллаб чиқиб келди-да, дастакни қулоғига тутди, кейин турган жойидан менга қараб ўқрайди: «Телефон!» Жўллибой акам экан. «Бир оз кутасан-да, ўка,— деди,— Шокир энди келди. Овқат еб олай, жўнаймиз, деяпти. Фақат йўлда бир жойга кириб ўтсам, дейди. Бирпасга». «Э, майли,— дедим суюниб,— бемалол, мен ҳам ҳали тайёр бўлганим йўқ». «Ҳа, бўпти», деди Жўллибой акам хотиржам тортиб.

Шодиёрнинг хонасидан қичиқ нағмаю аёл товуши билан бирга таралаётган ўткир бир ҳид бутун йўлакни тутиб кетган эди. Нима экан-а бу? Э, менга нима? Улиблар кетмайдими!

Китобларни ўраб-боғлаб, ўрин-кўрпамни йиғиштираётганимда тўсатдан бошимда қаттиқ оғриқ ҳис этдим. Гўё мана ҳозир ёрилиб кетадигандек туюларди. Ёдимга тушди: бир сафар суваракларни қираман, деб, ҳаддан зиёд дори сепиб юбориб, икки-уч кун мана шундоқ бошимнинг оғриғига чидаёлмай юрган эдим. Рўби рўзғоримни йиғиштириб тахт қилгач, бениҳоя чанқаганимни сездим. Қани энди, бир пиёлагина қайноқ чой бўлса! Чойнак-пиёлани жойлаб қўйганимдан қайта очишга эриндим-да, ошхонага чиқиб, муздек сув ичиб келдим, сўнг хона ўртасида курсига суянганча кўнғироқ кута бошладим.

Шодиёр икки марта шиша кўтариб ўтди.

Жўллибой акам негадир ҳаяллаб қолди. Урнимдан туриб, дераза олдига яқинлашдим. Кўзим етганича узоқларга тикилдим. Куз куни ҳам бир тутам, соат саккиз бўлмасидан ҳаммаёқ зимистон, нақ ярим кечага ўхшайди. Ҳавода аччиқ куйинди иси кезади. Чамаси, ҳануз яқин-атрофда хазон ёқилмоқда. Хазон бўлган япроқ ҳам кўп экан-да, ҳали-ҳамон ёқиб адо қилишолмайди. Ия, анави нима? Гулханми? Ҳа-ҳа, гулхан, ловиллаб, кўк тоқига чирмашиб, атрофни кундуздек ёритиб ёнаётган гулхан! Худди ўша эски жойида — бир маҳаллар мени нақ эс-хушдан айиргудек ҳайратга солган яйдоқ жўхори-поя адоғида гуриллаб ёнмоқда! Теграсида уч-тўрт киши давра қуриб ўлтирибди. Қиёфалари танишдек. Бор қувватимни кўзимга тўплаб, мижжаларимни қисиб ўша томонга тикилдим ва оҳиста гурунғ бериб ўлтирган Муҳаммад Шарифим кўрдим. Тинмагур одам экан-да бу мулла Гулханий! Қачон бу ерга етиб келмоқча улгурди экан? Юрагимда яна ҳавас кўзғалди. Ҳамсуҳбатлари кимлар бўлди экан? Ринднафас шоирлар — Маҳзуб, Маҳзуб, Мунтазирми? Поёнсиз хаёллар соҳиби Гоголми? Андуҳга йўғрилган сирли қиссалар ижодкори Андерсенми? Нималарни сўйламоқда экан улар? Шу гулхан теграсида давра қурганларда ҳам армон бормикан?

Ёнгинамда нимадир гумбурлаб қулади, кейин кимдир жонининг борица қичқирдию шу заҳоти унинг фарёдини қасира-қусур мусиқа садолари босиб кетди. Илкис қайрилиб қарадим: Шодиёрнинг хонасида отўйин бошланган эди. Аёл жон-жаҳди билан ер тепар, йиғи аралаш алланималар деб қичқирар, Шодиёр фўлдираб таҳдид қилар, ҳабаш хонандалар эса уйни бошларига кўтариб уларнинг иккаласидан ҳам баланд келмоқча тиришар эди. Билмаган одамга бу маконда қиёмат кўпгандек туюлиши мумкин, аммо бундаги сирру асрордан бохабар кимса пинак бузмаслиги табиий, зеро бу Шодиёрнинг одатий кунларидан бири эди, холос. Шу боис эшикни зичлаб ёпдим-да, қўлимга илинган китобни варақлашга тутиндим. Беш-ўн дақиқа ўтди, аёлнинг жазаваси баттар кучайди, у энди ёлғиз ўзи тўртта забардаст занжирнинг наъравор нағмаларини босиб уввос тортар эди: «Кўйвор! Кўйвор-о-ор! А-а-а! Онажон, вой, онажон! Қўтқаринглар-ар!»

У «онажон»лаб бежиз додламас — қутурган Шодиёр ҳозир онажонини кўрсатаётгани аниқ эди. Яна нимадир қарсиллаб синди, нимадир гумбурлаб кетди, Шодиёр болахонадор қилиб сўкинди, темир карнайлар қулоқни қоматга келтириб ҳайқира бошлади. Ортиқ бу машмашага чидаб туролмай, пастга тушиб кутмоқчи бўлдим, энди ўрнимдан турган ҳам эдимки, қаршимдаги эшик шарақлаб очилдию қип-яланғоч бир аёл жон талвасада ўзини менинг хонамга қараб отди. Бу воқеа кўз очиб юмгунча рўй берганидан илон авраган бақадек қотиб қолдим. Аёл ичкари кирасолиб, қўлидаги синган курси оёғини эшик тутқичига тикди, шу заҳоти Шодиёр бир ҳўкиз кучи билан эшикни итариб-тепишга тушди: «Оч, қанжиқ!— деб ваҳшат соларди у ҳансираб,— очмасанг, нақ онангни...» Жойимда ҳамон қимир этмай ўлтирардим, зеро бу можарода мен тилсиз гувоҳликдан ўзга ишга ярамас эдим. Беихтиёр аёлга кўз қирим билан назар солдим ва унинг бу қадар ёш, бу қадар чиройли эканини кўриб,алам билан юзминни четга бурдим. «Баттар бўл!— деб қаҳр ила пичирладим ўзимча.— Сенларнинг жазоингни Шоди айғирлар берсин!» Терс ўгирилиб ўлтирарканман, нима қиларимни билмас эдим. Ҳозир Жўллубой акам Шокирни бошлаб келса, бу не шармандалик? Емаган сомсага пул тўлаб.... Йўқ, ҳозир чиқиб кетаман, менга деса бир-бирини пишириб есин!

Шартта ўрнимдан турдим. Қиз дераза раҳида ётган йиртиқ газетани парда қилиб, ўрин-кўрпаларим ортида биқиниб ётар, елкалари дир-дир титраб эди. Буни кўриб, жон-поним чиқиб кетди: тўшагимни наҳс бостиради! «Тур ўрнингдан!— деб бақирдим.— Бир нарсамга қўлингни теккизсанг!» Қиз, кўзлари саросима ичра телбаланиб, қалтираб-қақшаб, бурчакка тўрт оёқлаб сургалди, ваҳший ҳайвондек бўйнини ичига тортиб, уввос солди. Юз-кўзи моматалоқ, қон-қуз, сочлари кирпитикан бўлиб ҳурпайган... Шодиёр эшикни қасира-қусур урганча энди иккаламизни қўшиб сўка бошлади: «Очларинг! Оч, деяпман, ўлдираман икковингниям!» Эшик олдига яқинлашганимни кўрдию қиз жонҳолатда ит каби эмаклаб келиб, оёқларимга ёпишди, ғайришуурий бир тарзда кичқирди: «Очманг! Очманг! Жон ака, қутқаринг мени! Ўлдиради, очманг!» Ирганиб, шартта оёғимни тортиб олдим. «Опкелган акажонинг қутқарсин сени,— дедим нафратимни босолмай,— келишга келволиб, нега энди биғиллайсан?!» «Алдади мени, алдади,— деб хўнгиллаб йиғларди қиз,— билмай қолдим, алдаб...» «Алдади?!— деб сўрадим истеҳзо билан,— алдаса, бу ерга ҳолва егани келибмидинг?! Баттар бўл!» Эшик тутқичига қўл чўздим. Шунда қиз кутилмаган бир абжирлик ила сапчиб ўрнимдан турди, жон-жаҳди билан мени итариб юборди. Кўзларида мода арслоннинг даҳшати ёнарди! Ҳозир ҳеч балодан қайтмас эди у, ҳайқиқиб, дераза олдига чекиндим. Шу пайт эшикнинг ўртасидан муштдек жой ўпирилиб тушди — Шодиёр болғами, болта билан гурсиллатиб урмоқда эди. Қиз қўллари билан кўксини чала-ярим бекитганча, авратини ҳам яширмоқни унутиб, Шодиёрга ҳам аталган қаҳру ғазабини қўшиб, менга мислсиз нафрат билан тикиларди. Шу тариқа қанча ўтди — билмайман. «Урдими?», деб сўрадим бир маҳал аста. Қиз эшикка суянганча тиз чўқди, юз-кўзларини чангаллаб, эшитилар-эшитилмас шивирлади: «Урса, уриб ўлдирса ҳам майли эди... Айтолмайман, айтолмайман... А-а-а!» — У шундай деб ўкириб юборди, ажал ғарғараси тутгандек, устма-уст ўқчиб, беҳол букчайиб қолди.

Бошимдан оёғимга қадар живирлаб, вужудимга титроқ кирди. Шунчалар тубан кетдинг-а, инсон фарзанди!..

Шодиёр қўшқўллаб эшикни урар, тепар, гумбурлаган товуш кетма-кет сўроқ бўлиб миямга қадалмоқда эди: эй, бахтиқаро, бадбахт қиз! Отанг ўлганми сенинг? Отанг ўлган бўлса, онанг ҳам ўлганми? Ота-онанг ўлган бўлса, ака-уканг ҳам ўлганми? Ака-уканг ҳам ўлган бўлса, ор-номусинг ҳам ўлганми? Озод аёл бўлиб, қишлоғингдан шу умидда келибмидинг? Худобехабар онанг, гўл, ландавур отанг, эҳтимол, ўлмагандир, қизим отин бўлиб келади, деб шишиниб юргандир! Шубҳасиз, бир кун отин бўлурсан — қариганингда! Эй аблаҳ Шодиёр, нега ўшанда сени ўлдириб қўяқолмаган эканман?! Савобга қолардим — яна бир манглайи қорани жувонмарг қилмас эдинг!

Қачон одам бўласан, эй одамизот?!

Шу лаҳза эшик қарсиллаб қизнинг устига қулади. У додлаб, эшик тагидан аранг ўрмалаб чиқди-да, менга ёпишиб олди. Шодиёр, кўзлари қонга тўлган, бир қўлида гўшт чопадиган болта, бир қўлида пичоқ, остонада шипдек бўлиб турарди. «Тегма! — деб кичқирди менга қараб.— Меники у! Эшитяпсанми, меники! Пулини мен тўлаганман! Ўлдираман, қўйвор!» Қизнинг чангалидан силтаниб чиқиб, Шодиёр томон икки қадам юрдим. Қиз бурчакка тикилиб, ғужанак бўлиб олди, қинидан чиқаёзган кўзлари гоҳ менга, гоҳ Шодиёрга телбаланиб боқар, оғзи бир томонга қийшайиб борар эди. «Ташла қўлингдигиларни!— деб амр қилдим ва товушимнинг титрамай чиққанига ўзим ҳам ҳайрон қолдим.— Ташла, мен ҳозир кетаман». «Йўқ-о-ол!» — деб кичқирди Шодиёр ва болтасини боши узра баланд кўтариб, тикка бостириб кела бошлади. Шундагина ҳушим учиб кетди: у мутлақо ўзини билмас эди. Боягина бутун уйни тутиб ётган бурқираган иснинг нималигини энди англадимю юрагим орқамга тортди. То мен ўйимни ўйлагунимча болта ёнгинамдан шип этиб ҳавони сермаб ўтди, базўр чап бериб қолдим. Шодиёр бир сакрашда қизнинг тепасига этиб борди, сочидан чангаллаб, эшик сари судради. Қиз илондек тўлғаниб, ўзини кўтариб отар, бошини тарс-тарс деворларга урар эди. Кўзла-

рим тиниб, нафасим бўғзимга тиқилди. Даъфатан, Шодиёр мен умримда биринчи мартаба кўриб турган, етти ёт бегона, насл-насаби бетайин бир қизни эмас... Қундузни судраб кетаётгандек туюлди!

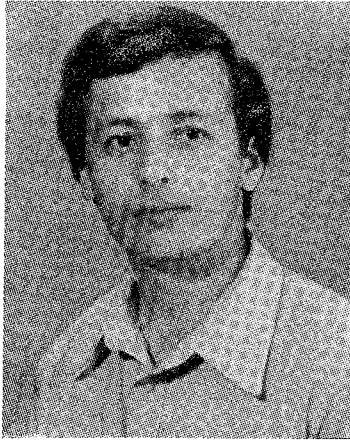
Балки Қундуз ҳам ўшанда, ўша машъум соатда мана шундоқ ваҳший малъун чанга-лига тушгандир? Бундан баттар қийноқларга дучор бўлгандир? Ўшанда ҳам мадад қўлини чўзгани бирор кимса топилмагандир? Қундуз, шўрлик, бахтиқаро Қундуз...

Сесканиб тушдим. Шодиёрнинг орқасидан бориб, қўлига жон-жаҳдим билан урдим. Болта учи кетди. Елкасига чанг солдим қизга қараб қичқирдим: «Қоч! Жонинг борича югур! Тез!» Қиз орқа-ўнгига қарамай, йўлак томон эмаклади. Шодиёр, туман босган кўзларида мисли кўрилмаган бир олов чақнаб, ортига ўгирилди, худди бўғизланган одамдек хириллаб: «Ўлдираман сени!», деб пишқирди. Таъқибдан қочиб, орқага чекин-нар эканман, туйқус хона ўртасига етганда ер билан битта бўлиб сочилиб ётган, Кунтуғ-миш ва Алпомишга аталган пўртаҳолнинг бирини босиб олиб тойиб кетдим нақ кўз ўнгимда ярақлаган пичоқ сопидаги «Чустдан совға» деган ёзувга кўзим тушди, Шодиёр кўксимга миниб, нафасидан ўт сочиб яқинлашганида том битиб бораётган қулоқларимга ёввойи бир қичқириқ чалингандек бўлди ва шунда билдимки...

...анда Бойўғли билдики, тақдирни тадбир энги билан яшириб бўлмас экан...

Сўнг нигоҳи қаршисида ловиллаб ёнаётган гулхан пайдо бўлди. Гулхан атрофида ўлтирган Муҳаммад Шариф худди шу лаҳза юраги безовта санчиб, ирғиб ўрнидан турди, қўлларини у томон чўзиб, фарёд солганча югуриб кела бошлади. Афсус, минг афсуски, у ҳарчанд югургани билан ҳаргиз бу содда Ғуломга кўмакка етиб келолмасди — ахир ораларида икки асрдан зиёдроқ масофа бор эди-да...

Гулхан эса ҳамон гуриллаб ёнар, денгиздаги маёқ каби тобора ўзига чорлар, Ғулом ўзидан, ўзлигидан буткул кечиб, шу порлоқ аланга томон кетиб борар эди. Вужуди пардек энгил бўлиб қолган, лаблари маҳкам қимтилган, гўё ҳозир бир ҳимо бўладию осмони фалакларга учи кетади. Парвозга чоғланган озод қуш янглиғ оҳиста қанот қоқар экан, «Кўнгул озодадур,— деб шивирлар эди у,— кўнгул озодадур, дунёга арзи эҳтиёж этмаз...»

Нурулла Остунов

ПОК ҚИЛИНГ

КҮНГИЛНИНГ ДЕВОРЛАРИНИ

Вазифа

Елкамни эзади вазмин нигоҳлар,
қаршимда ястанар залворли сукун.
Ҳозир ўз сўзимни айтмоғим керак,
бир умр қийналиб ўтмаслик учун.

Зал эса тан олмас инкорларимни,
зал эса буюрар, майдонга отил!
Бу қандай мухлисдир, мени чеклайди,
бу қандай мухлисдир, сўрайди қотил?!

Қаршингда ёлвориб тизларим букдим,
фарқлагил, ким қотил, кимлар кушанда!
Ўксиниб йиғларсан гул бева янглиғ,
содда бир мантиқни англаб ўшанда.

...Лаблари ёрилиб кетган оломон,
қўлимга тутқазар ханжарин чархлаб.
Энди мен қотилман, кўксингни оч, дўст,
энди қолганини бўлмайдди шархлаб...

Сенинг боғларингда...

Жонимни қантариб вужуд — гулмихга,
шарқираб, тошдан-да тошларга сачраб,
ҳайқириб кетмоқда бир зилол оқим
кафтимга тўрт фасл гардини ташлаб.

Кунларга боқаман — кунларда ранг йўқ,
кўзларга боқаман — боқади музтар.
Менга тушунтиринг,
баҳор келган денг,
юракда майсалаб, мавжласин ҳислар.

Пок қилинг кўнгилнинг деворларини
ортиқча каломдан, алдов, кибрдан.
Қизларнинг қимтиниб турган лабидек
лолалар ранг олмиш дашту Кабирда.

Бунда дарахтларга баҳор келган денг,
япроқлар тирқирав куртакларида.
Бу палла жанубнинг қалдирғочлари
нур эмар қуёшнинг кўкракларидан.

Шимолнинг оқбадан, сулув қизлари
ичикар баҳорнинг даракларига.
Тўғрисини айтинг, баҳор келди денг,
чуқмомалар унсин юракларида.

Баҳор бўлди дея, менга жанубдан
дараклар келади — қаноти қоғоз.
...Менинг боғларимда кечикар баҳор,
сенинг боғларингда ўтиб борар ёз...

Самарқанд. 2500 йил

Гўё шунча аср яшаётирман,
мозийга тутшиб кетган томирим.
Мен сени танийман қайғули Ватан,
мен сени биламан халқим, бовирим.

Қиличлар жарангги келар мозийдан,
алвонга айланар замин майсаси.
Ер узра ястаниб ётибман мен ҳам,
кўксимга қадалиб душман найзаси.

Ва ногоҳ кўзларим кетар очилиб,
тирилавераман — ғамларинг малҳам.
Ахир, сени қандай ташлаб кетайин
қиличлар дамида тобланган Ватан!

Сукутда ётади маҳшарга қадар
пойингни қўриқлаб аччиқ хотирлар.
Хоинлар қабрида тўлғаниб чиқар,
тинчгина ухлайди шаҳид ботирлар.

Ва ногоҳ кўзлари кетар очилиб,
туғайди вужудда бардош, сабрлар.
Найзадор ботирлар чиқади саф-саф
хувиллаб қолади бўм-бўш қабрлар.

Мен Улуғбек бўлиб бир сўз айтаман,
Бобирдек қайрилиб боқаман йиғлаб.
Тузуқлар тузаман кўксимда зардоб,
Ёвларга Номоздек санчаман тиглар

Мен сенинг бағринга куй бўлиб эндим,
эзгин ёмғирингни, қорингни севдим.
Сенга мос ташбеҳлар излаб топмадим,
сени шу ҳолингча, борингни севдим.

Мен бир сўз айтаман олис ўтмишдан,
мардлар туғилади, қайтадан ўлмас.
Юртини ёв босган ботирнинг бир кун
кўзлари очилиб кетмаса бўлмас!

Ўзи билан ёлғиз қолишдан қўрқадиганларга

Қандай азоб бир ўзинг қолсанг,
ўзинг билан яккама-якка?!
Ўз-ўзингни алдаёлмасанг,
ўжар юрак кирмаса гапга.

Бўғизингга тиралиб келса,
сени боқиб юрган каломлар.
Бир подадай сенга эргашса
сўзингдан маст бўлган авомлар.

Халқим, десанг минбарлар ошиб,
дарё, дея кўлмакка тортсанг.
Ким йўлингни тўсса, тўхтатса
бир амаллаб боппласанг, сотсанг.

Фақат ёлғиз қолмасанг бўлди:
йўқни ростга дўндириш осон.
Мақсад устихони йўлида
дўстни сотиш, ўлдириш осон.

Сен қақшатган қанча касларнинг
сўнгагидан сачрайди учкун?
Бу учкунлар гулхан бўлажак
бир кун сени ёндирмоқ учун.

Қарғиш тегса тоғлар чўкармиш,
тақдир сенга бўлсин мулойим.
Алдовларинг бир кун бўлса фош,
ёлғизликка юз тут илойим...

* * *

Ёши ўтиб қолган аёлнинг
кўзига бир қаранг, кўп дарди бордир.
Кўзига бир қаранг, чиройлисан, денг,
шунда бир мўъжиза бўлади содир.

Ёмғирдан сўнг қуёш чиққан осмондек
ажинлар юзидан тарқалар шунда,
кўзлари бирам шўх кулиб юборар,
англайди, яшамоқ бахтдир очунда.

Лаблари жуфтланар аллага,
лабида бўсалар уйғонар.
Фақат айтинг чиройлисан деб,
у ёнар, у ёнар, у ёнар!

Чиройлисан, деб айтинг фақат,
у шу сўзни омон сақлайди.
Кўйлакчалар бичиб соғинчдан
қалб тўрига кўйиб сақлайди.

Ташлаб кетманг ёлғиз аёлни,
ёлғизликнинг дунёси тордир.
Бу кўзларнинг тошларни ҳатто
эритгувчи офтоби бордир...

Смольний

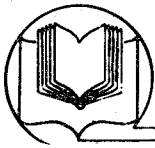
Ун еттида қадалган байроқ
пештоқида ҳамон турибди.
Йўлларида матрослар эмас,
болакайлар чопиб юрибди.

Изласанг ҳам учрамас энди
рўпарангдан милтиқли киши.
Энди шоҳу гадо йўқ. Йўқдир
биров билан бировнинг иши.

Бироқ дунё қирғоқларидан
шу томонга талпиниб келар,
қуёши йўқ мамлакатларнинг
панжасида эзилган эллар.

Шунда сарой зиналарида
яна милтиқ саси шарақлар
ва уларни жангга бошлайди
инқилобдан келган дарахтлар...

Менгзиё Сафаров

АЙРИШОХ

Қисса

Тўйинтоғнинг овлоқ этакларида жамики жониворлар четлаб ўтадиган қадимий Битикчашма манзилгоҳи бор. Булоқ атрофида аралаш-қуралаш ғалати суяклар хирмон бўлиб ётади: одамникими, ҳайвонникими, қушникими — билиб бўлмайди.

Кўплаб уюмлардаги суяклар аллақачон чириб, кўкиш-кулранг тупроққа айланган. Бироқ шундай собит суяклар ҳам борки, уларнинг тиғи тош-метин жинсларни тилка-пора қилиб ёриб чиқиб, кўкка беаёв санчи-либ туради.

Бу суякларни ким, қачон ва нима мақсадда тўплаганини билиш қийин...

БИРИНЧИ БОБ

Бу йилгидек қирчиллама қиш камдан-кам содир бўладиган ҳодиса эди. Қарийб бир ойдан буён давом этаётган қорасовуқ изғиринларига ҳатто суви асло музламайдиган Амудек улкан дарё ҳам бардош беролмади. Соҳилларни, ёйилма кўлчаларни қалин муз қоплади. Уста-уст ёғаётган қуруқ қор хас-хашак, тўқай, сийрак ўрмон, бутазорларни кўмиб ташлади. Тунлари қорасовуқ забтидан дарё музи қарсиллаб ёрила бошлади. Аму ортидаги афғон даштларидан эсан шиддатли довул қор уюмлари ўрқачларини ундек совуриб, шимолга учирмоқда эди.

Қор бўрони буғулар галасини дарёнинг шамолга пана тик соҳилларига михлаб қўйди. Чор-ночор қамалиб қолган буғулар жон сақлаш учун ўпирма қирғоқнинг тарашадек қотган тупроғини ҳидлашар, кавакларда осилиб турган ғадир-будур, эгри-бугри узун жинжак ва янтоқ илдизларининг совуқ урган қорамтир-қизғиш пўстлогини чайнашарди.

Дарёдаги муз қатламлари қарсиллаб ёрила бошлагач, жонсарак буғуларнинг ороми бузилди. Сурув серкаси нар буғу тўдадан сал қуйида, савағич ғашша панасида туриб атрофга сергак қулоқ соларди. У хавф-хатарнинг йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, улкан чамбарак шохларини чиройли силкитиб, қирғоқнинг нишаб жойидан юқорига кўтарилди.

Худудсиз уфқнинг ғарбида оқиш-сарғиш шафақ кўринди. Даштнинг кўз илғамас кенгликлари, қалин ва бадқовоқ булутлар ортида қуёш ботиб бормоқда эди. Оламни қаҳрли зимистон чулғаетганиданми, яна увлай бошлаган аччиқ шамол шом аёзини бошлаб келиши муқаррарлигини сезганиданми, она буғу қалт-қалт титради. У тўдадан ажралиб нар буғуга яқин борди. Нар-наваз ўгирилиб ҳам қарамади. Унинг нигоҳи олисларда, элас-элас қорайиб кўринаётган тоғ этакларида эди.

— «Сафар пайти етди. Отланмоқ керак».

Мода буғу нар-навазнинг қатъиятли ва ўктам кўзларига боқди. Кўзларда қандайдир таҳлика ҳам бор эди.

«— Бу ерда кўп турсак кўкёллар ҳид олишади. Тунда дарё этагидан кўкёл увлашини эшитдим. Шерикларини чорлади».

Мода буғунинг аъзойи бадани қақшаб кетди:

«— Катта сурувни кутмаймизми?»

У катта сурув етиб келса мушқули осон бўлишига умид боғларди. Катта сурувда катта кулфатлар кичик кўринади.

«— Катта сурув Оқ қоялар воҳасига боролмайди. Қолиб кетди. Келмайди. Кутсак фурсатни бой берамиз. Ҳалокатга учраймиз».

«— Айришоҳ билади. У тоғлар унинг юрти. Унга ишониб боряпмиз».

Қош қорайди. Олислардаги тоғ этаклари ҳам кўздан ғойиб бўлди. Сурқизғиш туклари совуқдан жұрпайган Айришоҳ қоронғилик чўккач, жойида тик турганича, қор тепиниб пишқирди. Жар тагида унинг амрини кутиб ётган сурув нишабликдан дупур-дупур чопиб чиқиб келди.

«— Оқ қоялар воҳасига кетамиз. У ер тинч. Емиш кўп. Ёшлар сурувнинг охирида юрсин».

Сурув йўлга тушди. Аёзли довул уларни гоҳ қувиб етар, гоҳ ўзиб кетарди.

* * *

Айришоҳ шапалоқдек қулоқларини динг қилиб анча олдинда борарди. Тун ярмидан оққач, паст-баланд тепаликлар бошланди. Шамолга бетгай ерларда қор тагидан қуриган шувоқ, читир пояларидан таралаётган ёқимли ҳид буғулар димоғини қитиқлайди. Бирнечтаси шувоққа интилди. Айришоҳ ер тепинди.

Гала тобора юқорига ўрлаб борарди. Буни ҳаммадан бурун она буғу сезди. Унинг кекса юраги гупиллаб ура бошлади. Айришоҳ қарияга бир зум дам бериш, шу баҳона ёшлардан инсоф талаб қилиш пайида сурувни тўхтатди.

«— Гафлат — ғаним. Хавф-хатар йўқ, деб қувонманг. У оёқ остида. Сал фурсат сабр. Оқ қоялар воҳаси яқин қолди».

Қулоқлар тагида ҳамон изғирин чийиллайди. Узун киприкларга қор учқунлаб урилади. Буғулар қадимий уруғ-аждодлари туёқларининг тафти қолган сўқмоқлардан юриб боришарди. Улар бу сўқмоқларни биринчи бор кашф этганлари йўқ. Сўқмоқлар улар қонидаги из, вужудидаги армон йўллари. Насллардан мерос. Осмонда турналар йўли бўлгани сингари заминда азалдан буғу сўқмоқлари бор. Қадимда улар жуда кўп ва сертармоқ эди. Наҳотбарор халоскорона орзуларга элтгувчи йўл эди. Тирик сафлар занжири йиллар ўтиб қисқарди ва охир-оқибат узилди. Буғу туёқларига интизор дашт сўқмоқларини ёввойи ўтлар босиб кетди...

Айришоҳ бошини кўтарди. Бурун катакларини кериб ҳавони ҳидлади. Олислардан келаётган ҳид қадрдон туюлди. Бу ҳид тоғдан келдими ёки самодан? Наҳотки аждодлар ҳиди ҳамон борлиқда адашиб, дайдиб юрган бўлса?

Сурув баҳордагина тошқин сувлар пишқирадиган Етимсойнинг ўзанига эниб, яккам-дуккам юлғунлар оралаб кетаётганида қандайдир ҳайвоннинг мунгли увлаши эшитилгандек бўлди. Айришоҳ сергак тортиб, қадамини тезлатди. Таҳлиқанинг бутун сурувга ёйилганини кўриб, у чопиб кетди. Шу йўсинда бир неча чақирим босиб ўтилди. Айришоҳ нафас ростлаш учун пастак тепалик устида тўхтади.

Айришоҳни оғир бир гумон қийноққа соларди. Оқ қоялар воҳасига сурувни бошлаб бориш беҳуда бўлиб чиқса-чи? Қанча йиллар ўтиб кетди: тоғлар нурагандир, жилғалар қуригандир.

Ортдан эса ҳамон кучли шамол эсар, рўпарада нима бўлаётгани номатълум: на бирон ҳид, на бир зот шарпаси сезиларди. Нар буғу таваккалига, фақат кўзига зўр бериб сурувни олға бошларди.

Тоғ ёнбағри адирликлари бошланди. Бир неча сой ва жилғадан сўнг Оқ қоялар воҳаси келади. Катта сой ўрқачидан ошиб ўтиб, воҳага тушишгач, буғулар ўзларини ажиб ва сирли сукунат оғушида кўришди. Атроф жимжит. Шамолнинг кучи ҳам сусайган. Яйдоқ даштда тўсиққа учрамадан елиб-югурган довулни тоғ ўнгирлари худди аждаҳодек ютмоқда эди. Бироқ бу алдамчи кайфиятга узоқ берилиб бўлмасди. Шамол тоғ этакларининг даштга қараган пастқам сойликларидан шиддат билан ёпирилиб кириб, сўнгра адашиб-дайдиб юриб яна аллақайси бир сойда сурувнинг рўпарасидан туйқусдан лоп этиб чиқиб қолар ва васвасага солиб кетарди.

Буғулар тоғ ўнгирларига яқин борганлари сари сойлардаги осойишталик барқарор-лигига ишонч кучаярди. Бу ҳол уларни дадилроқ юришга ундади. Нар-наваз сўнги адирлик ўркачига кўтарилганида тонг ёришишига сал фурсат қолган эди. Пастда истинод, мудроқ Оқ қоялар воҳаси ястаниб ётарди. Воҳанинг кунчиқар томонида чағир тошли тоғларнинг баҳайбат ўмровлари қоронғилик қаъридан юксалиб турарди.

Оқ қоялар воҳаси адирлик билан тоғ оралиғида — шимолдан жанубга ўнлаб чақирим чўзилган майдонда эди. Баҳорда адирликлардан оққан ёмғир ва тоғда эриган қор суви шу воҳадан оқиб ўтиб, этакдаги ўпирма жарликларда ерга сингиб кетарди. Соё жияклари, ўзанлари ҳамиша ўтга, хас-хашакка сероб бўларди. Бунинг устига воҳа катта яйловлардан ғоят узоқ бўлгани ва майдони кичиклиги туфайли чорвадорлар назарида беписанд эди. Чўпонлар бу ерларга мол ҳайдаб келишни ортиқча ташвиш деб билишар, шу сабабларга кўра, Оқ қоялар воҳаси бокира ва хилватлигича сақланиб қолган эди. Қиш оғир келадиган йилларда тоғлардан кийиклар, даштлардан жайронлар ва онда-сонда дарё соҳилларидан хонгуллар бу ерларга насиба излаб келишар, токи бўрилар ёки бетайин мерганлар багар топиб, безовта қилишмагунча эмин-эркин кун кечириб юришарди. Бу жойнинг табиий қулайликлари бир дунё. Теварак-атроф — адир ўркачлари, тоғнинг бетгай яланғоч қиялик ва ўнгирлари худди кафтдагидек кўриниб турарди. Туёқли жониворлар ризқ-рўз териб еб бўлишгач, харсанглар тагидаги камарлар ва шамолпана жарларда оёқ узатиб дам олишарди.

* * *

Айришоҳ адир тепалигида оёқларини керганича воҳани кузатиб турарди. Бирон-бир шубҳали шарпа, ҳаракат ва овоз илғамаган бўлса-да, тонг ёришгунча сурувни шу ерда тутиб туришга қарор қилди.

Даштдагига нисбатан бу ерда қор қалин эди. Тонгнинг илк нишонасиданоқ воҳа, чор атроф сутдек ёришиб кетди. Буғулар олдинма-кетин бир-бир қадам ташлашиб, сафга тизилишганларича қияликдан воҳага тушиб боришди. Бир неча дақиқа Оқ қоялар воҳасининг ўлик сукунати буғуларни саросимада тутди. Жимликни фақат соё тубида қор уюмлари тагидан оқиб чиқаётган ирмоқчанинг жилдираши бузиб турарди. Ҳар қандай очиққан махлуққа, жонзотга хос бўлган тийиқсиз эҳтиёж устун кела бошлади. Жон ҳовучлаб тургандан кўра, юмшоқ қорни ўткир туёқлари билан ковлаб нам ва хушбўй хасни кавшаш буғуларнинг ягона истаги эди. Ёш буғуларнинг ўпирма соё, қия жиякларда осилиб турган шувоқ, ёвшан, қизил бурган пояларига ташланганини кўрган Айришоҳ ўзини сурувдан четга олди ва биронта бегона шарпани илғаб олиш ниятида теваракни кузатди. Бироқ у ўзини қанчалик дадил, бепарво ва хушёр тутишга уринмасин, шерикларининг очофатлик билан хашак амлаб-ютишлари ихтиёрини олиб қочарди. Неча кунлар давом этган оч-ҳорлик, таҳлика силласини қурутганини ва зилдай оёғида чамбарак шохли боши ўз-ўзидан қуйи эгилаётганини сизди. Қор тагидан димоғига гуп этиб урилган қора шувоқ ҳиди унинг кўнглини оздириб юборди.

Тушга бориб буғулар хилват тоғ шароитига шунчалар мослашдики, гўё ўзларини бу воҳада азалдан тинчгина яшаётгандек ҳис қила бошладилар. Тушини қорга бериб ётган кекса она буғу уларга меҳри ийиб қарар, хотиржам ҳаловатдан қоқшол вужуди илиб борарди. Қани эди, ҳамиша шундай бўлса. Сурувимиз ўз насибасини шу хил хотиржамлик, шоду шодон, кўнгилхушлик билан териб еб юрса. Ёшлардаги ўйинқароқ шўхлик ва дуркунлик ҳеч қачон аримаса.

Пешинга бориб дарғазаб булутлар анча юмшади. Улар уваланиб, парча-парча бўлакларга бўлиниб кетди. Шамол ҳам тинди. Шундай оромбахш сукунат чўкдики, қорни тўйган буғулар ҳорғин эснаб, кавш қайтариб, хомуза торта бошлашди.

Кекса она буғу аллақачон сийрак киприкларини юмган эди. Тагидаги қор танаси тафтидан эриб борар, у эса гавдасини кўтариб, бошқа жойга ўтишга эринарди. Ниҳоят у биқинида турган қаттиқ оғриқдан кўзларини очди. Харсангтош ёнида Айришоҳ қоматини ғоз тутганича кавшанар, аҳён-аҳёнда ялтироқ ҳўл тумшуғини эгиб, қуриган шувоқ бандини лаби билан қирмтиб узиб олар ва яна бошини кўтариб, ором билан курт-курт чайнади.

Она буғу ўрнидан базўр туриб, ётган жойига қаради. Унинг бўртиб чиққан қовурғаларига озор берган нарса қирра тош эди.

«— Мизғибман. Баданим жунжикяпти». Кекса буғу гавдаси «дирр» силкинди, паҳмоқ жунлари ҳурпайди.

«— Сен кекса. Уйқу ҳам сени биринчи олди».

«— Энди сен ухла. Менинг кўзларим ҳозир кўриб турибди. Тунда кўрмайди. Яна ҳамма ташвиш ўзингга тушади».

«— Безовта бўлма, бу жойлар тинч. Йиртқич қадами тегмаган».

«— Ишондим. Гапинг рост. Зап юрт экан. Оқ қоялар юртим, дегандинг».

«— Ёшлигим кечган бу ерда. Унда мен илк дафъа эркинлик ва ёлғизлик сездим. Унча одамлар қўлга қарам эдим».

Она буғу дафъатан ўзини четга олди, оёқлари тойиб, қуймичи билан қор уюмига ўтириб қолди.

«— Қўрқма. Улар мени боқди. Кейин шу юртга келтиришди ва тўдангни топиб ол, дейишди. Қулоғимдан чўзишиб олов тамға босишди. Қулоғимдаги тамға улардан улгу». Айришоҳ улкан бошини силкитди. Қулоғидаги тамға чамбарак бигиз шохларга тегиб қарсиллади.

«— Одамлар минг яхши бўлгани билан улардан олисроқ юрган афзал».

«— Нега? Евузми улар?»

«— Одамнинг олеси ичида, билиб бўлмайди...»

ИККИНЧИ БОБ

— Ҳал қилинмаган бир масала қолди, холос, — деди яқиндагина грипдан турган қўриқхона директори Раҳмат Аҳадов ҳафтабоши йиғилишни якунларкан. У оғзини ўнг қўли билан тўсиб йўталди ва рўзнома қатидан қоғоз олиб ўрнидан турди; мана бу сарғайган, ҳарфлари ўнгиб кетган газетада битилган бир хабарга эътибор беринглар. Кўп-ларингиз янгидан ишга келгансиз, беҳабарсиз. — Директор томоғини қирди, қоғозни деразадан тушаётган ёруғликка тутиб ўқий бошлади: «— Кейинги пайтларда қўриқхона ходимлари томонидан амалга оширилган ибратли ишлар туфайли она-табиатнинг антиқа жониворлари бухоро буғуси — хонгуллар сонининг кўпайганлиги ҳеч кимга сир эмас. Эндиликда афсонавий бу ҳайвонлар жанубдаги юзлаб чақиримли тўқайзор ўрмони ва дарё соҳилларида тез-тез учраб турибди. Кунни кеча қўриқхона коллективи ҳаётида ҳаяжонли воқеа юз берди. Қўлда боқилиб, вояга етказилган навқирон нар-наваз — эркак буғу ўзининг қадрдон тўдасига қайтарилди. Маросим охирида ўрмончи Суяр Суюнов буғу тарбиячиси Сулув Суюнова ёрдамида нодир бу ҳайвон қулоғига белгили тамға босди. Олимларнинг фикрича, халқаро ҳалқалаш бюроси тасарруфидаги бу тадбир қатор муаммоларни ҳал этиш имконини беради»...

Директор курсига ўтираркан, ходимларга синчков назар ташлади-да, қўшиб қўйди:

— Қани, Суяр ака, эсланг-чи, хабар эълон қилинганига неча йил бўлди?

Пойгакда ўтирган ўрта яшар ўрмончи ийманибгина ўрнидан турди. Унинг ҳаяжонланётгани пирпираётган кўзларидан сезилиб турарди:

— Ўн йил... агар янглишмасам.

— Хотирангизга қойилман. Дарвоқе, бундай воқеаларни унутиб ҳам бўлмайди. Мана аниқ йили ва ҳаттоки ойини ҳам айтишим мумкин. — Директор қоғоз четига сиёҳ билан битилган ёзувни ўқиди-да, яна ўтирганларга юзланди, — ўшандан буён уни қайтиб кўрдикми?

— Уша йилнинг қишида қўриқхонага келиб-кетиб юрди. Икки марта ўз кўзим билан кўрдим.

— Кейин дом-дараксиз кетди.

— Ҳа, қайтмади. Қайтса кўрардик, — деди Суяр Суюн ҳамон тик турганича.

— Энди янгиликни эшитинг. Кеча чегарачилар ғалати хабар етказишди: афгон тарафдан бир гала буғу дарё кечиб ўтибди. Улар соҳилда, тўқайзор ўрмонида қолиши керак эди. Илгари ҳам бундай ҳодисалар кўп бўлган. Лекин тўда чегара тўсинларидан ҳатлаб ўтиб, биз томонга келган. Застава бошлиғининг гапига қараганда, сурувни йирик шохдор нар-наваз бошлаб юрипти. Қулоғида ғалати, тамғага ўхшаш нарсани дурбинда кўришипти.

— Балки!.. — Суяр Суюн беихтиёр бир қадам олға талпинди.

— Бу — тахмин. Аму бўйларида тамғали буғу пайдо бўлибди, деган овоза кўп йилдан бери бор. Буни иложи борича тезроқ аниқлашимиз лозим.

— Қаерда кўришипти? — ёш ходимлардан бири тоқатсизланиб сўради.

— Юқорида, оролдан олтимиш-етмиш чақирим шимоли-шарқда.

— Агар Айришоҳ бўлса оролга келарди. Ҳарқалай ўрганган ери, юрти, — деди Суяр Суюн беҳафсала оҳангда.

— Эҳтимол келгандир. Фақат биз уларни илғамай қолган бўлишимиз мумкин. Бундан қатъи назар, буғулар тўдасининг тасарруфимиздаги ерларда пайдо бўлиши ва, айниқса, дарё соҳилларидан чиқиб, тоғ ёнбағирликларига йўл олиши жуда сирли ва муҳим. Бирон-бир сабаби борки, тагига етмасдан илож йўқ... Мен илмий ходимлар фикрини билмоқчи эдим. Балки, — директор газета бўлагини тахлаб, рўзнома қатига тикди, кейин ўтирганларга разм соларкан, қўшиб қўйди, — ўйлашайлик. Маслаҳатлашиб, бирон қарорга келармиз.

— Уйчининг ўйи битгунча таваккалчининг иши битибди. Вақт — ғанимат, — ҳалигача тик турган Суяр Суюн шошиб гап ташлади.

— Ҳмм-да, — директор лабларини қимтиб, ўйланиб қолди. — Ҳамроҳликка кимни оласиз? Танланг...

— Ҳамроҳларим етарли. Бу ерда эса ҳар қўл ҳисобда. Уйдагиларни эса ўз ҳолича ташлаб кетолмайман. Биласиз, куним ҳам ўтмайди уларсиз.

— Ҳа, майли. Бўлмаса, тайёргарлигингизни кўринг. Кайки билан Тўйиннинг шароити сизга таниш. Ҳафтада бир хабар олиб турамиз. Фақат эҳтиёт бўлинг. Сурувни ҳурқитиб

юбориш ҳеч гап эмас. Тоғ воҳасига эски изларни қўмсаб келишипти-я!.. Ҳойнаҳой, бу Айришининг иши. Мабодо, биз тахмин қилганчалик рост бўлиб чиқса хизматларимиз зое кетмаган бўлади...

Суяр Суюн ўрнидан турди-да, оёқ учида юриб, даҳлизга чиқди. Пахталик шими чўн-тагидан гугурт олиб лампа чироқни ёқди ва қўл соатини хира шуълага тутиб кўрди. Соат олтига яқинлашиб қолган эди. Илгакдан пўстинини олиб елкасига ташлади. Ташқарига чиқмоқчи бўлиб эшикни итарди, очилмади.

— Нима бало, биров михлаб кетганми? — у эшикка тизза уриб кўрди. Бўлмади. Тисарилиб, елка билан урди. Кундузги ёмғирдан нам тортган эшик тунги аёзда чиппа музлаб, ромга ёпишиб қолган эди. Кучли зарбдан қарсиллаб очилиб кетди. — Ол-а, айтдим-ов, роҳатижон уйқу қаердан келди деб. Қор босиб қопти-ку. Икки кун ўкирган довул охири ишини тиндириб кетибди-да... Ҳа, майли, давринг кепти, ёғавер.

Суяр Суюн эшикни зичлаб ёпди. Бурчакдаги чўян печка дарчасини очиб, кулини туширди. Қоғоз ғижимлаб, устига пайраха қалади-да, олов ёқиб юборди. Кундузи узоқ сафар қилиши керак. Шунга яраша тўйимли овқат тайёрлаш лозим. Қоврилган картошка ва консерва ҳиди хонага ёйилгач, ит билан мушук ҳам ғимирлаб қолишди...

Тўйинтоғ устидан кўтарилган кўёш нури кўз очирмасди. Суяр Суюн атрофида чошиб юрган итига завқи келиб қарар, ёшланган кўзларини дастрўмоли билан арганча ўрлаб борарди. У ўзи хуш кўрган бир жойга ошиқарди. Анча йил бурун Оқ қоялар воҳасидан кучоққа сифадиган оҳактош келтириб, ўша жойга ўрнатган эди. Тош устида кўпчиган хамирдек бир кучоқ қор уюлиб турарди.

— Ҳамон турибсанми, тошим. Қани, бир кучоқлашайлик... Уҳ-ў, бунча оғирлашиб кетибсан! Елкангдан қор босяптими? Мана, силлиқ елканг босбоягидек топ-тоза... Гуноҳқорман олдингда, биламан. Сен айбни менга ағдаряпсан. Балки тўғридир таънанг. Начора, давр дегани эгов бўларкан. Неки кучинг, неки чиройинг, неки орзу-ниятинг бор — ҳаммасини эговлаб-эговлаб охирида қилтириқ қилиб қўяркан... Мени кечир, жинсдошларинг орасидан ажратиб олиб, ёлғиз ўзингни бу ерга келтирганим учун. Ҳа-я, у пайтларда ёш эдим, кўзга нарса кўринмасди. Ёнимда Сулувим бор эди... Мана, яна қўмсаб келдим. Энди ёлғизмассан.

Суяр Суюн кўзларини юмди, хаёлида икки қора нуқта жонланди: гоҳ бирлашади, гоҳ ажралашади. Бир-бирини қувлашади. Ғойибдан пайдо бўлганларнинг бири ҳарир алвон куйлак кийган жувон, бири пахтаси қавилмаган кўк ятакни тўрва қилиб ниманидир орқалаб олган йигит.

«— Қўйиб юбор, бўлмаса тош оёғинга тушиб кетади», — дейди йигит.

«— Кўнгилчан одамсиз, ташлаб юборолмайсиз», — тегажоғлик қилади жувон.

«— Ҳали шундайми? Мана бўлмаса!» — Йигит гавдасини четга шаҳд билан ўгириб, тошни елкасидан итқитади ва жувонни қувлаб кетади. Жувон қийиб-қийиб қочиб бор-япти, йигит ҳансираб-ҳаллослаб унинг изидан қувяпти. Ана етди. Иккаласи сабза кўкатлар устига думалаб, ағанашди.

«— Сени қанча огоҳлантирдим-а. Тишимни-тишимга қўйиб келаётган эдим».

«— Елғон. Оғир харсангни бунча йўлга кўтариш осон иш эмас. Бошида мардлик қилиб...» — Йигит жувоннинг тоғ шамоли ёрган пўрсилдоқ лабларини қўл кафти билан тўсди.

«— Керак бўлса сени ҳам тошга қўшиб кўтараман. Шартимга рози бўлсанг бас...»

«— Ҳай-ҳай, ҳаддингиздан ошманг... И-йе... Уялмайсизми...»

«— Кимдан? Бу оламда ёлғиз иккимиз».

Суяр Суюн кўзларини юмди. Вужудига унут бўлган лаззатли, қиздирувчи, лоҳасловчи қалтироқ тўлқин хуруж қилди ва бутун танасига симобдек ёйилди.

Ҳа-я, шундай шоду шодмон, қувноқ кунлар ҳам бўлган эди.

Суяр Суюн бир нарсага ҳайрон қола бошлади: нега у куни бўйи шу ҳақда ўйлаяпти. Хотиралар шунчалар тиниқ, равшан ва ушлаб тутар даражада зоҳир эдики, ажабланмай илож йўқ.

— Оқ тошим, эсладингни? Ҳа, сен уни кўрган эдинг. Энди у йўқ. Сен ва мен қолдик. Ушанда чиндан ҳам оёғига тушиб кетиб, лат етказган эдинг. Кейин жажжи оёқларини қўлларимга олиб қанчалар силадим. У сенинг силлиқ елкангда ўтирар, куйиб-пишаётганимдан завқи келиб куларди. Энди эса бу қўллар совқотган елкангни силаяпти. Чорасиз дунёда ҳаммаси ўткинчи экан.

Сезгир эгасининг сонига суйканди. Сал узоқлашиб, қуймичини ерга берди.

— Ҳой, нима қиляпсан? Тур, кет нарига! Бу ерни ифлос қилма, Сезгир. Бу ер — муқаддас!...

УЧИНЧИ БОБ

Суяр Суюн шахсий ҳаётдан ёлчимади. Суйиб олган хотини хиёнат қилди. Ушанда мактабдан газетага ишга ўтган эди. Тақинчоқларга ўч хотини бир пулдор дўқондор билан дон олишиб қолди. Эр айб устида ҳар иккаласини тутди-ю, урмади, сўкмади, қўни-қўш-

ни гувоҳлигида хотинидан ажралишди. Кўз очиб кўргани эди, чидай олмади. Обру топтириб, элга танитган редакцияда ҳам қоллолмади. Уша пайтларда қурила бошлаган Термиз-Хатлон темир йўлига ишга ўтди...

Бир куни қўриқхона директори уни вокзалда кўриб қолди. Редакцияда ишлаган кезлари қўриқхона фаолиятдан мақолалар ёзиб юриб, биродарлашиб қолган эди. Қўриқхонага ишга ўтасиз, деб туриб олди. Табиатга рўшнолиги қолиб чиқиб, кўнди. Илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Орадан беш йил ўтгач, қўриқхона ходимаси — Сулувга уйланди. Эри, туғмайсан, деб ташлаб кетган экан. Чиндан ҳам у туғмади. Аммо меҳр-шафоати бир дунё аёл Суяр Суюнни бошига кўтарди...

Уша нурли кунлар эсига тушиб кетди.

— Ойпарча, кел ёнимга, — у дераза тоқчасида чўнкайиб ўтириб, ташқаридаги сирли сукунатга қулоқ тутиб турган мушукка юзланди. Мушук полга тушди-да, Суяр Суюннинг кўкрагига сакраб чиқди. — Ҳа, қурғур, дарров суюласан-да. Майли, бор, оёғим учида ёт...

Суяр Суюн толиқди, кўзларини юмиб хаёлга толди.

...Сулувой унинг ёнида. Ёстиқдошлар кўзига ҳадеганда уйку келмаяпти.

«— Унда сен оролда яшардинг. Баҳор эди. Биз директор билан «Оқ тонг» совхозидан бир буғу боласини келтирдик. Бирам чиройли, шундай гўзал жонивор эдики, қараб тўймасдинг».

«— Таърифига тил ожиз. Бир корейс йигит шолিপояни шудгор қилиб юрганда топилган ва директорига совға қилган эди».

«— Ушанда қиёмат-қойим бўлган. Сен асл воқеалардан беҳабарсан. Можаро катариб кетди, иш судгача борди... Уни сут билан боқиб ўстирган қизалоқ ҳам ҳеч кўз ўнгимдан кетмайди».

«— Вой, шўринг қурғур, қизалоқ! Сизларни бағритош, бераҳм, деб роса койигандим: ёш гўдак меҳри жуда қаттиқ бўлади, қайтиб беринглар, йўқса қизалоққа бирон қор-қол бўлиши ҳеч гапмас, деб ялиниб-ёлворгандим».

«— Ҳа, гапларинг рост чиқди. Қизалоқ бир ҳафта оғзига туз олмапти. Ҳар эрта соҳилда қизчанинг фарёдини эшитганимда юрак-бағрим эзиларди... Эшит, бир куни отаси машинада қизчасини олиб келди. Агар унинг ҳолини кўрганингдами, юрагинг орқага тортиб кетарди. Юздан юз, кўздан кўз қолмаган. Озиб-тўзиб, чўп бўлиб кетипти. Азза-базза одамнинг ялиниб-ёлвориши ўсал бўларкан. Қизимга ўша буғучани бир кўрсатинг, ақалли бир марта. Унинг тириклигига ҳеч ишонмаяпти, ўрмончилар уни сўйиб еган, деб йиғлагани-йиғлаган».

«— Шўрлик қиз, ёшгина жонингга бунча ҳам қасд қилмасанг».

«— Кўнгил-да, онаси, унга буюриб бўлмаса».

«— Сизники-чи? Сизларники тош-метинми? Ёки сизлардаги кўнгил одамники эмасми?»

«— Шошма, бир бошидан айтаяпман-ку. Уша куни оролда ёлғиз ўзим эдим. Қизалоқни қайиққа миндириб, дарёдан олиб ўтдик. Буғучани симтўр қўрада сақлардик. Етаклаб олиб чиқдик. Қизалоқ унинг бўйнига осилди-ю, шалвираб ўзидан кетиб йиқилди. Буғуча эса унинг оғзини қоқсуяк юзини ялайди... Мен бир четда, ота бир четда — иккимиз бу ҳолдан лолмиз. Қизчани бир амаллаб ҳушига келтириш минг азоб бўлди. Отаси яна ялинишга тушди: қизимнинг кўнгли қотгунча, кўниккунча гоҳ ўзим, гоҳ онаси бирга келиб буғучани кўрсатиб турайлик, бўлмаса уни бой бериб қўямиз, деб туриб, чўнтагидан бир даста пул олиб, қўлимга тутқазди. Азбаройи кўрққанимдан сесканиб кетдим».

«— Пулни олдингизми?»

«— Ўлибманми».

«— Нега ўшанда қизалоқни қон қақшатиб, буғучани тортиб олдинглар?»

«— Давлат муҳофазасидаги нодир ҳайвонлар, модомики, улар табиат кучоғидан топилган бўлса, шахслар қўлида сақланмайди. Таъқиқланган. Олтиндай гап-да: ер устидаги, тагидаги, кўринган-кўринмас олтин давлатники-ку. Булар ҳам буғучани қўриқхона назоратидаги ердан топишган».

«— Топган заҳоти ими-жимиди сўйиб еб юборганда нима бўларди?»

«— Исботланса, қонун олдида жавоб берарди... Мен-ку, директорга айтдим, бир қарра кечинг, бола бечора сут бериб катта қилиб олипти, меҳр қўйиб қопти; одамнинг раҳми келади, мурғак қалб бу зарбага бардош беролмас, дедим. Биласан-ку, унинг одатини, йўқ дедими, тамом. Қисқаси охиригача оёқ тираб турди: буғучани берасан, вассалом! Қизчанинг отаси ҳам катта одам, дами қайтмаган: бор, қўлингдан келганини қил, деб тўнини тескари кийиб олди. Раҳмат Аҳадовнинг авжини ўшанда кўрмадинг-да. Эртасига участка милиционери билан суд ижрочисини бошлаб борди. Қонун олдида ҳамма бир хил. Буғучани бермай иложи қанча... Ҳалиям директоримиз одамгарчилик қилди, буғуни ҳовлисида сақлагани учун жарима талаб қилмади. Қизчанинг ҳурмати, берган сути ҳақи бу ишдан воз кечди».

«— Бечора-ей, ёш буғучани оч-наҳор қолдирмай она ўрнида сут бериб боқса, ҳаётини сақлаб қолса-ю, яна жаримаси нимаси? Йиртқич ҳайвон ёки ғаламис овчи чанғалига тушганида ном-нишонсиз йўқолиб кетарди-ку. Унда кимни тутардинглар?»

«— Бунинг қизиғи йўқ. Энг муҳими — воқеа содир бўлган. Уни яшириш қийин, ҳамма билади. Буёғини қўй, эшит. Буғучани ҳовлидан олиб чиқиб, машинага босдик...»

«— Қизалоқ анграйиб қараб қолавердимми?»

«— У ердаги тўполонни кўрганингда ақлинг шошарди. Қизча уйда йўқ экан, мактабда бўлган. Қизини-ку қўй, онасининг ўкириб-бўзлаганини айтмайсанми. Бошини урмаган девор қолмади. Эри бунчалик бўлишини кутмаган экан, довдираб қолди, уйдан қочиб кетди».

«— Бир ёввойи ҳайвон деб, бечора онани шунча хўрладингларми?»

«— Ҳамма гап шунда-да. Улар ер юзида жуда оз қолган: юз, юз элликта. Бор-йўғи шунча. Одамлар уларни тутиб олишиб, ўз билганларича боқишса, ҳою-ҳавас, ҳовли безағи қилишса, овчи эса кўрган ерида отса, бу антиқа ҳайвонлар қирилиб битади».

«— Кейин директор уни менга топширди. Сулувой, жуда қимматга тушган асл зот, деди. Қизалоқ гоҳ отаси, гоҳ онаси билан тез-тез келиб турарди. Отаси, бир кун келиб, сенинг буғучанг улкан, шохдор, чиройли буғу бўлади. Айри бутоқ шохлари қучоғингга сиғмай кетади, унга Айришоҳ, деб от қўямиз, деган эди. Шу от қолди. Қизалоқнинг тасаввурига отаси каромат қилган улкан буғу ҳеч сиғмасди. У уни Айриш, дерди.

«— Кейин Айришни ҳам, у туфайли қизалоқни ҳам яхши кўриб қолдинг».

«— Бу ҳам рост. Опа-сингил тутиндик. Ёввойи ҳайвон аёл зотига жуда пайванд келаркан. Эркакка нисбатан аёлга тез ўрганади».

«— Аёллар — олам. Уларда илоҳий куч бор».

«— Айриш бизнинг биринчи фарзандимиз эди».

«— Ошириб юбормадингми?»

«— Нега энди? Кўп сут ичган мечкай боламиз ўша бўлди-ку. Биз ҳалак, бир фляга сут, қоп-қоп оқ жўхори кўтарган совхоз директорининг шофёри ҳалак...»

«— Ҳа-я, ҳаш-паш дегунча уч йил ўтди-кетди».

* * *

Директор Суяр Суюнни кабинетга чорлаган бўлса-да, негадир гап очмас, мўъжаз қаламтароши учи билан тирноқлари орасини тозалар, кимсасиз ҳовлига кўз қирини ташлар, ора-чорада дераза ёнидан бир-бирини қувлашиб, дупур-дупур чопиб ўтаётган ит ва буғу шовқинини эшитганда кулимсираб қўярди. Суяр Суюн дераза ёнидаги курсида ўтирар, директорнинг оқ оралай бошлаган қалин тўлқинли сочларига тикилар, соқолини ҳар эрта қиртишлаб оладиган чиройли юзидан бирон-бир фикр ўқиб олишга уринар, неки топширик, иш бўлса йўл-йўлакай, оёқ устида айтишга одатланган Аҳадовнинг шу топдаги ўйчан ҳолатидан ажабланар ва мавҳум даргумонликдан сиқиларди.

— Баҳор келди, Суяр ака, — деди директор қаламтарошни буклаб чўнтагига соларкан. — Эшитаяпсизми, Сезгир вовулляпти?

— Айриш кўп тегажоғлик қияпти унга.

— Демак, ўз тўдасини қўмсаяпти.

— Ишқилиб, қилиқ чиқариб қолди: гоҳ шох ташлаб дарахт сузади, гоҳ туёқ уриб, ер тепинади.

— Ҳайвон ҳам улғайиб вояга етса, инсон сингари қавмига талпинади. Камолга етгани шу. Бир фарқи бор — ҳайвоннинг умри қисқа бўлганлиги учун қавм қадрига барвақтроқ етади. Инсон сингари бепарво бўла олмайди. Табиат бунинг ҳисоб-китобини азалдан бичиб қўйган.

— Шўхликлари бирам ёқимли...

— Биламан фарзанддек бўлиб қолган. Фарзанд — пайванд. Айриш сабаб Сулувой билан апоқ-чапоқ турмуш қуриб кетдингиз. Ҳамма ҳавас қилади.

— Бир-бирига жудаям ўрганиб қолишган. Қайси куни сузиб охурни бузиб ташлабди. Қарасам, лой суваб охурни суваляпти. Чидаганга чиқарган, дедим. Фарзанд қўрслик қилади, шўхлик қилади. Фарзанд бўлсанг шўх бўл, шўх бўлмасанг йўқ бўл, деган нақл бор, дедим. Қайси куни Ойновот келган экан. Хотин-да қиздан уялмай-нетмай ҳасрат қияпти... Мен «ҳой, хотин, кўп ҳам куйинаверма бола туғмадим, деб. Сенинг йўриғинг бошқа, каминг йўқ» дедим. Сўнгра гапингизни эслатдим.

— Қайси гапни, — директор хушёр тортиди.

— Афсонавий ўғил вояга етказаяпсизлар, деганингизни.

— Ҳа. Афсона чакалакзорида яшаш — бу аввал ибтидо. Ойновотга бир қаранг, нима етмайди унга? Гўзал, хулқ-атворию билими аъло. Хуллас, ҳаёти бекаму кўст. Барибир, Айриш деса жонини беради.

— Ойновот бошқача қиз. Айриш у ёқда турсин Сулувни ҳам бошига кўтаради.

— Бунинг ҳаммаси меҳр-муҳаббат оқибати. Орамизда меҳр-оқибат уйғотишга неки қодир бўлса қадрлашга лойиқ... Бир куни Айришни эркалаб турсам ёнимда Ойновот. Қаердан пайдо бўлди, билмайман. Узиям қизмисан қиз бўпти-да. Унга соҳиб чиққан йигитнинг ошиғи олчи. Мактабни бу йил тугатаркан. Ветеринар бўламан, қўриқхонада ишлайман, дейди кулиб.

— Кўз тегмасин-да, ақлли қиз.

— Суяр ака, маслаҳат бор эди, қақиртирганимнинг боиси шу, — директор ўрнидан туриб, дераза ёнига борди, ўгирилиб белини тоқчага тирадида, давом этди. — Билмадим, қандай қабул қиласиз бунни. Тилим ожизлик қилаётган бўлса-да, айтмасдан иложим йўқ. Сиз мени тўғри тушунасиз, деб ишонаман. Мана, Айриш уч ёшда. Борингки, бешга, ўнга, йигирмага киради, дейлик. Ҳаммамизни қувонтириб, севинтириб, эркатойлигича юраверади. Келиб-кетадиган меҳмонларга кўз-кўз қилиб мақтанайлик ҳам, ўз ишимизга сидқидилдан жон куйдиришимизни амалда исбот ҳам қилдик, дейлик. Аммо бундан Айришга нима фойда? Уни шу ерда тутиб туришимиз табиатнинг буюк қонунларига зид эмасми? Инсонгарчиликка хилоф эмасми? Башарти иш сиз билангина битганида-ку, бунчалик ташвиш чекмасдик. Лекин орада Сулув бор... Шошманг, охиригача тингланг. Уйлайвериш, бошим қотиб кетди. Биласизми, нимани эсладим. Эскидан қолган бир ақида бор: рўзгор кўрмаган эркак ёки аёл табиатнинг нашъу намосидан бебаҳра қолса, гуноҳи азимга ботган бўлади. Ҳатто тул қолган онага турмуш қуриш маслаҳатини бериш асл фарзанд учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланган. Пуштикамар ҳаётнинг узилмас риштаси.

— Ҳайвонот боғига...

— Асло! У ҳолда бунча ташвиқот, тутатишга зарурат қолмасди. Бошқача йўл тутамиз: Айришни ўз тўдасига қайтарамиз.

— Нобуд бўлмасмикан, ҳойнаҳой, у инсон тарбиясини кўрган, тайёрига ўрганган. Табиат эса қаттиққўл.

— Назаримда, фурсатни унчалик бой берганимизча йўқ. Айриш ёшидаги ҳайвонлар ёввойиликка тез мослашиб кетади. Қўмаклашамиз. Фақат бунни Сулувга, қолаверса, Ойновотга ҳам ётиғи билан тушунтиринг. Бу ҳам осонликча кўчадиган иш эмас. Бир гўдак фарёди бизга сабоқ.

* * *

Безорликда хоксор буғу ва Сулув бир-бирига ўхшар, бир-бирини тўлатиб туришарди. Уйғун муносабат, илиқ меҳр ва илҳақлик нури билан йўғрилган турмуш тожи узра қора булут кўланкаси айланаётганини ҳар иккала зот ҳам билмасди. Вақт ўтгани сайин кўланка қуюқлашар, Суяр Суюннинг усиз ҳам хира кўнгли баттар хуфтон бўларди. Айришнинг бир умр уларга боғланиб қолмаслиги, қандайдир ё хуш ёки нохуш қисмат кутаётгани аён бўлса-да, бефарзанд аёл меҳр-дийдасига тўсатдан бериладиган зарба уни чўчитарди.

— Ётмайсизми, вақт алламаҳал бўлди, — деди Сулув ой нури тушиб турган столга тирсақларини тираб, чап қўли билан бўйнини қашиётган эрига.

— Негадир Айриш безовта. Охурига беда ташлаб келдим. Оқ жўхориға ҳам тегмапти.

— Иштаҳаси илгаригидек эмас.

— Зерикяпти. Ҳайвон-да, ҳайвонни қанчалик парваришлама, тўдасига талпинади.

— Ундай деманг. Нега энди Айриш ҳайвон бўларкан. Уни афсонавий хилқат, деб эркалайдиган ким? Ҳайвон деганингиз нимаси?

— Ҳар нарсанинг ибтидоси ва ниҳояси бўлади, — деди оғир хўрсиниб Суяр Суюн.

— Кўп ҳам унга айб тақайверманг. Утган йили баҳорда қўйиб юбордиларинг. Тўдасига кўшилди. Елди-югурди, ҳовуридан тушди ва ҳаммани ҳайратга солиб, туз еган хонадонига қайтиб келди. Ушанда мазах қилувдиларинг, нотавон, тўдасидан туртки еган шўрлик, деб.

— Унда ёш эди. Сен берган сут таъми оғзидан кетмаганди. Энди эса ўз кунини кўришга қодир. У иликларидеги кучни, томирларида оқаётган қонни ҳали туйганича йўқ. Томошани кейин кўрасан.

— Қўйинг ваҳимангизни. Ундан кўра, ётиб дамингизни олинг.

Суяр Суюн ечиниш, ўринга, хотини ёнига кирди. Бошини Сулувнинг юмшоқ билагига қўйди.

— Айришнинг зерикаётганини директор ҳам сезипти.

— Ер остида илон қимирласа билади у. Кеча симтўрни чертиб туриб, сизнинг юмушингиз космосга одам учуриш билан тенг, деди. Фақат тескари томонга, ортаги учиши керак эмиш. Нима бало, Айришни ҳам учирмоқчимисиз, дедим. Сезиб турибман, ораларингда қандайдир сир бор. Яширяпсиз.

— Сулув, сендан бекитадиган қандай сир бўлиши мумкин. У раҳбар одам, узоқни кўриб иш қилмаса бўлмайди.

* * *

Суяр Суюн хаёлида Сулувнинг хўрсиниши, ҳаш-паш дегунча уч йил ўтди-кетди, деб ўксиниши жонланди-ю, юраги зирқираб кетди.

«— Аёл қалби эркакниккига нисбатан юмшоқ, шафқатли бўлишини яна бир оғир кунда ҳис этдим. Ушанда авжи баҳор эди. Айришни Тўйинтоққа олиб чиқдик. У билан хайр-хўшлашгани Ойновот, унинг ота-онаси ҳам келишди...»

«— Айришнинг қулоғига қиздирилган чўғдек тамға босганларингда азойи-баданам қақшаб кетди. Инсон ҳам шунчалар бешафқат бўладими?.. Ушанда билиб-билмай бир ишни тўғри қилдиларинг: тамғани босган заҳоти Айришни қўйиб юбордиларинг. Акс ҳолда у оғриқ унутилгач, яна одамларга ўрганиб қоларди. Изидан неча сой, жилға ошиб чопган энг азиз халоскори Ойновотга ҳам қайрилиб қарамади. Орияту мағрурликда ягона зот».

«— Сен ўшанда яна бир нарсани билмадинг. Бу директорнинг ўйлаб топган режаси эди. Эшит. Бу тоғлар азалдан хонгулларнинг ўтлоқ жойлари. Сунгги асрда кўп қирилди. Эски тоғ сўқмоқлари оша сурувларни бошлаб борадиган нар навазлар биринчи бўлиб ёвузлик кўрбони бўлишди. Сўқмоқлар унутилди. Ришта узилди. Айришни ўша ерга олиб бориб ўз эркига қўйиб юборишдан мақсад ҳам битта эди: тоғ сўқмоқларини кўрсин, қўшилажак тўдасини зарурат туғилганида ёки бирон фалокат юз берганида шу ерларга бошлаб келсин. Бу таваккалчиликдан мақсад ҳаёт занжири — қадимий сўқмоқларни ёдга тушириш эди».

«— Айриш кейин бетламай кетди. Одамлар қўлига тушишдан кўрқди. Шунча кўз ёшлар, қилинган меҳнат сувга оқди-кетди».

«— Йўқ. Ундай дема. Орадан уч йил ўтгач, уни икки марта кўрдик. Катта сурув орасида юрарди. Ўз тўдаси, қавми...»

«— Барибир, изсиз йўқолди».

ТЎРТИНЧИ БОБ

Тўйинтоғ билан адирликлар жанубга — Аму сари чўзилган сайин пасая боради. Тоғ ўрқачи ёхуд бирон баландроқ адирлик устидан атрофга назар солган киши пастда қуёшнинг олмос нурларига чўмилиб, оппоқ тасма бўлиб ётган улкан дарёни кўради. Ҳаво сал исиди дегунча, дарё соҳилларидан кўтарилган совуқ эпкин тоғ ва адирликлар оралиғидан эсган илиқ шабада билан кураш тушади-да, ортга — илиқ шамол маскани Тўйиннинг овлоқ сайхонликларига бир-бирини қувлашиб кетади. Дастлаб сезилмай ҳаракатга келган бу шамол тоғ тўшларига етгач, тобора шиддатли тус олади. Шу тоққа хос бу шамолни «Тўйиннинг чаппаси», дейишади. Бу шамол эсмаган кун камдан-кам бўлади. Йилнинг барча фасллари унинг учун барибир. Оралиққа тушиб олган бебош шамол Боботоғнинг қўйпешона ўмровларига урилиб қаттиқ панд егач, адирлик томонга бутун захрини сочади. Айниқса баҳор кезлари ер сергиб, қизиган чоғлар унинг хуружи аёвсиз бўлади. Кўз очиб-юмгунча катта-катта майдону яйловларни бўз қумга кўмиб ташлайди, йўлида дуч келган дўнгликларни ямлаб-ютади, пастқам сойларда чанг-тўзон кўтариб ўкиради. Ер ялаб увларкан, ясси тепаликлар тупроғини совуради. Шамол тингач, тупроқ орасида омон қолган қаттиқроқ жинслар ҳар-ҳар ерда дўппайиб, афтода қабристон манзарасини касб этади.

Кичик чилланинг бошида кунлар бир мунча юмшади. Тўйиннинг чаппаси кун оша эсар, қордан халос бўлган яланғоч нам адирлар сиртларидан кўтарилаётган ҳовурни тўзгитарди. Дастлабки кунлари қуриган сассиқ коврак бошларининг қор устида чирпирак учиши, ўсимлик пояларининг сивизиқ чалишидан ҳадиксираган сурув бора-бора бу шамолга кўникди ва охири парво қилмай қўйди.

Бугун эса шамол воҳа тарафдан эсди. Осмоннинг қути бузилди. Оқ-қорамтир булутлар карвони тоғ сари тўш ялаб, ўрмалаб келарди.

Айришоҳ қатъий қарорга келгунга қадар атрофга, йироқларга обдан сер солиб кўрди. Ҳаводаги кескин ўзгарш уни қаттиқ ташвишга солмоқда эди. Мабодо, сурункали қор бўронлари бошланса эриган қатлам усти музга айланиб, юришни қийинлаштирарди. Бундан ҳам баттари — хас-хашак қор тагида қолиб кетса тирикчилик ғоят оғирлашарди.

У сурувдан четда қичишган елинини ялаётган она буғу ёнига борди:

«— Бўрон бошланади. Пана жой керак. Битикчашмагга кетамиз».

«— Мен ҳам шу ташвишдаман. Битикчашма узоқми?»

«— Тоғ қўлтиғида. У ер тинч. Бир замон жон сақлаганман».

«— Қадим аждодлар ривояти у. Кўп афсона эшитганман».

Сурув турнақатор бўлиб икки адирлик орасидаги сайхонликдан йўлга тушди. Тоққа яқинлашган сари йирик-йирик оқ-қора харсанг тошлар ўрнига майда шағал, кул тупроқ, сопол синиғи каби палахса-палахса силлиқ ялтироқ тошли торғина тарам-тарам тароқ ўрқачлар бошланди. Буғу туёқлари теккан тош-шағал дарада шилдир-шилдир акс садо берди. Шу алпозда бир қақиримча юрган буғулар дара тубида жилдираб оқаётган сувни кўришгач, тақа-тақ тўхташди. Жилғанинг ётиқ соҳилларида қадимий кўтонлар ўрни, қатқат ясси тошлардан қаланган чолдеворлар кўзга ташланди. Кўҳна замонлардан қолган бу инсон манзиллари буғуларни ғарибона сукут билан кузатмоқда. Қор кам тушган тошлоқ қияликларда момоқаймоқ, қизилқийёқ туятовонларнинг тиззага урадиган ҳазонлари сарғайиб ётибди. Сал юқорилаб борилгач, дара иккига бўлинди: бири қаттиқ жинслардан ўтмас бурчак ясаб тоғ томон бурилди. Жилғани қоплаб олган шувоқзор орасидан чашма суви оқмоқда. Булоқ эса тик баланд қат тагидаги камардан сизиб чиқмоқда. Қаҳратон қиш бўлишига қарамасдан, унинг ҳалқоб кўлчаси атрофида ҳамон пажмурда турган-

битгани қат-қат кулранг, яшимтир жинслар. Устама-уст қалангандек сип-силлиқ бу ойнаси-фат палахса тошлар сой оқимиға қараб қия тушган. Қат ва тошларнинг емирилиб-нурашидан тепада гумбаз пайдо бўлган.

Она буғу гумбаз тагини танлади. У ялтироқ, оқиш-кўкимтир тошларни туз фаҳмлаб, қуруқшоқ ғадир-будур тили билан ялай кетди. Туз! Буғу учун бундан ҳам лаззатлироқ неъмат бўлармикан? Унинг сўлақлари бир зумда халта бўлиб осилиб турган лунжларини тўлдириб юборди. Буғулар сўнги марта кузда Оролда қизғиш калла-туз ялашган эди. Она буғу алданди. Бу — туз эмас, ялаганда ушалиб, кемтик тишлар орасига кириб қоладиган мўрт, биллурдек тош эди. Она буғу чучук-тахир таъмдан кўнгли айниб, мулзам бўлиб турганида тошдаги ғалати суратларга кўзи тушиб қолди. У хира, бодроқ кўзларига зўр бераркан қизғиш, очқизил, пушти, сарғиш, жигарранг бўёқлар билан чизилган хилма-хил суратларни кўрди. Булар ўзлари сингари шохдор буғу галалари, бурама шох кийиклар, отлар, морхўрлар тасвири эди.

«— Айришоҳ, қаердасан?.. Бери кел. Бу не мўъжиза?»

Уч тарафи тоғ билан ўралган дара. Зов тепасидаги одамлар бир гала буғулар устига тош думалатишмоқда. Кимдир камон ўқи ёғдирмоқда, найза иргитмоқда. Дара адоғи берк, одамлар тўсишган. Ҳалок бўлган жониворларнинг қўл-оёқларини кулликлаб, ходадан ўтказишиб, елкаларида кўтариб кетишяпти. Ярим яланғоч чувринди одамлар гулхан ёқиб, буғуларни тириклай кабоб қилишмоқда...

«— Буларни одамлар чизишган».

«— Бўёқлари ярқираб турибди. Кечагина чизишгандек. Улар шу ерда. Мени яна ваҳима босяпти».

«— Қўрқма. Бу ривоят. Айтдинг-ку, ўзинг. Фақат тошга битилган ривоят».

«— Бунда одам бўлган. Яна келади».

«— Гумондорлик — кексалик аломати. Ривоятдан чўчима. Буни чизганлар тошда, тупроқда».

«— Руҳим хавотирда».

«— Ваҳима қилма. Олам тинч. Бу тоғларда ёлғиз ўзимиз».

* * *

Тун ярмида шамол тинди. Осмон чарақлаб, бодроқ-бодроқ юлдузлар кўринди. Дара салобати сукунат қучоғида янада маҳоватлироқ кўринди.

Дара этагидан элас-элас эшитилаётган овозларни дастлаб Айришоҳ илғади. У чашма ирмоғи жиякларидеги алафлар устидан оҳиста юриб, овозларни тиникроқ эшитиш ниятида холироқ жойга чиқди. Тоғ дараларида салгина бегона товуш ва ҳаракат дарҳол сезилади, дара деворларига урилиб, акс садо бериб тез ёйилади. Бўрилар хуружини тусмоллаб, қаттиқ хавотирланган Айришоҳ, мабодо сурув ҳуркиб пасга ташланса, тигдор шохлари билан йиртқичлар сафини ёриб ўтиб, буғуларга йўл очишни чўтлаб турди.

Шағал тош шилдиради, бироздан сўнг булоқ томонга ўрлаб келаётган нотаниш ҳайвоннинг оғир ҳансираши эшитилди. Ҳид олган айёр бўри бефаросатлик қилиб ўзини ўлжасига ошкор қилмаслигини билган нар наваз бироз тинчланди-ю, бироқ синчковлиги охиб кетди. Бемаҳалда йўлга чиққан бу тўда қандай ҳайвон экан? Сув ҳидини сезган баҳайбат қобон пишқириб олға интилди. У ирмоққа бел турган нар-навазнинг ер тепсинишидан ўзига келди-ю, саросималаниб тақа-тақ тўхтади. Айришоҳ ўз сурувини иссиқ жойидан қўзғатган бу саёқ қобонни, унинг изидан келаётган ҳолсиз галани кузатиб турди-да, виқор билан юриб, уларга йўл берди.

Тўнғизлар апил-тапил сув ичиб, кўк себаргаларга тумшук урган заҳоти қобон хириллаб, қисқа-қисқа ҳурк-ҳурклаб галасини айланди-ю, дара бўйлаб шерикларини бошлаб кетди. Демак чор-атрофи битик, дейилган боши берк канорада тўнғизларгагина таниш сўқмоқ бор. Тўнғизлар шовқинига изма-из эргашиб борган Айришоҳ тоққа кўтарилган тик қавак сўқмоқни кўрди. Бу, афтидан, ўрқачлардан оқадиган сув йўли бўлиб, айна пайтда ёввойи ҳайвонлар сўқмоғи хизматини ҳам ўтарди. Зарурат тўғилганида иш берадиган сўқмоқни топганидан севинган Айришоҳ она буғуга рўпара келиб, суйканди.

«— Кўрдим, тўнғизлар ўтди».

«— Юқорида сўқмоқ бор».

«— Нега чашма атрофида қолишмади?»

«— Бизни авайлашди».

«— Йўқ. Бемаҳалда қарсиллаган совуқда йўлга чорлаган нарса қўрқув, катта ҳадик».

«— Сезмадим».

«— Ғаними изидан қувиб келяпти. Узоқ йўл босиб адаштирган. Олислаб кетишди».

«— Тонгда қайтишди».

«— Йўқ. Битикчашма — қопқон. Қобон буни билади. Оёқ илмай тез кетди. Улкан тоғларга кетди».

«— Кексалигинг тутди яна».

«— Бу ер менга ёқмади. Кўнглим ҳамон безовта».

«— Майли, тонгда манзилимизга қайтамиз».

Сурув Оқ қоялар воҳасига чошгоҳда етиб келди. Тўйин ортидан кўтарилган қуёш муссаффо осмон узра сузаркан, сийрак тоғ ҳавоси бўшлиқларга нур сочар, эгри-бугри жилғани тунги аёзда қоплаган қиламиқ музни эритар, унинг соҳилларида буғулар кенг ёйилиб, нам қора шувоқ, қизилқиёқ ва бурган бандларини чилпиб еб юришарди.

Одам билан ит баланд тепалик устида ўтиришарди. Бу ҳол буғулар учун шунчалик кутилмаган тарзда юз бердики, улар тумтарақай қочишни ҳам, ўзларидек анграйиб, бақрайиб қараб турган одам ва итни томоша қилишни ҳам билмай қолишди.

Одамлар дунёсидан хабардор Айришоҳ кутилмаган меҳмон юзига олмос назар ташлади. У одам кўзларида ҳайрат, шодлик, илоҳий қувонч кўрди. Келгинди зўр-базўр юлқинаётган итнинг бўйинбоғидан маҳкам тутиб турарди.

— Айриш! — шабада сеҳри сингари тепаликдан эшитилган бу садо жилға бўйларида нозик акс садо берди. Она буғу ўзини четга отди. Сурувда тўс-тўполон бошланди. Ит ғингишиб, бор кучи билан олға ташланди, ўз эгасини қор устида судраб пастга чопди. У жилға жиягига етганда сакрамоқчи бўлди. Одам итни тўхтатишга ҳарчанд уринмасин, эвини қилолмади. Қайиш бўйинбоғни қўйиб юборди.

— Айриш, кўрқма. Бу — Сезгир... Айриш!..

Одам қор капалаб, қор муштлаб қолиб кетди. Ит сойма-сой ошиб буғуларни қувиб кетди. Сўнг атроф тинчигач, жилғанинг хилват соҳилларида акс садо қайтди: Айриш... риш... иш....

Узоқ югуришга ўрганмаган ит уч сой ошгач, тили кўкрагига осилиб, қолиб кетди. Буғулар тоғ ўрлаб илдам юриб боришар, онда-сонда анча ортда қолиб кетган Айришоҳни маҳтал бўлиб кутишар, типирчилашиб, бир жойда туришолмасди.

Она буғу етиб келган ҳорғин Айришоҳнинг қаншарини ялаб, юзига боқди, кўзларига кўзи тушди-ю, ҳайратдан тисарилиб кетди.

«— Нима бўлди? Кўзларинг бесаранжом, дардли?»

«— Бола кўзларини кўрдим».

«— Қандай бола?»

«— Инсон боласи. Сен у кўзларни кўрмагансан. Бола кўзи ҳам ана у одамники сингари ўткир, даҳшатли сеҳр».

«— Неки мавжудот бор — боласи беозор. Бола бўлгани учун ҳам шундай. Улғайгач, жонимизга қасд қилишадди.»

Айришоҳ пастга, қорайиб кўринган иланг-биланг жилғага тикилди. У ҳаллослаб чопиб келган сўқмоқ осмонида ўша садо ҳамон таъқиб этар, қадрдон ва олис, мушфиқ ва мунис товуш қулоқлари тагида шамол алласидек тўлқинланарди: «Айриш!.. риш... иш». Бу овоз бўшлиқдан келиб, унга етганида шиша зирапчалардек чил-чил синиб, бутун вужудига чўкар ва онгию қалбининг чуқур қатламларида жонўртар оғриқ кўзғарди.

«— Одам ишончдан холи. Ёвуз. Тириклик қавмида уларчалик нокас зот йўқ. Ҳатто қондошига хусумат иллоти фақат шу қавмга хос. Қилмиши — мунофиқлик».

«— Йўқ. Аждодлар ўгити бу. Кўп таъна қилма. Инсон — буюк зот. Унга ҳаёт тиз чўккан».

БЕШИНЧИ БОБ

— Бадбахт, ҳуркитиб юбординг-ку, уларни! Сени ҳамроҳ қилган мен аҳмоқ!..

Бир неча қадам ортда эгасининг дарғазаб кўзларига қарашга ботинолмай кетаётган Сезгир жундор думини гажак қилиб вовуллаб юборди. Жонсарак ҳолатда тепаликка кўтарилгунча, ҳансираб қолди. Буғуларга ташланган пайтда ити уни зумда жилға ёқасига судраб борганида қанчалар куч сарфлаганини ҳис этгач, Сезгирга нисбатан қаҳри бир-мунча босилди.

Итдан дарак йўқ эди. У тепалик пойидан бошланган кенг сайхонликка қанча тикилмасин ит қорасини кўрмади.

Орадан ярим соат ўтгач, Сезгир алпанг-талпанг қайтиб келди. У андишани аллақачон унутган, ялтоқланиб Суяр Суюн ёнига келиб ўтириб олди.

— Нимани кўрдинг, бунча ҳаялладинг?

Ит ҳансираганича, ҳамон Оқтов тарафга қарарди.

— Гапдан қочдинг-а, ярамас... Яна бир марта буғулар ортидан ҳалигидек чопсанг бас: ё юрагини ёриб қўлига берасан ёки бу ерлардан туёғини шиқиллатишга мажбур этасан. — Суяр Суюн итининг пешонасини силади. Ит оғзидан буғ пуркаб, қип-қизил тили билан унинг қўлини ялади. — Ҳа, майли, бу гал кечирдим... Чарчадингми? Узингдан кўр, ким сенга чоп, деди. Қани, кетдик. Бугунга етар. Ойпарчанинг кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтиргандир. Энди келишиб олсак. Уйлаб туриб шу хулосага келдим. У қулоғинг билан ҳам, буниси билан ҳам яхшилаб эшитиб ол: сен билан Айриш орасидаги фарқ ер билан осмонча. Сенинг ношуд қавминг одамзодга муте бўлганига неча минг йил бўлди. Хонгуллар эса ўз эркини муқаддас билган танти ҳайвон. Билсанг, бир пайтлар Айришга

қайишиб гап қотганимда Раҳмат Аҳадов роса маломат қилганди. Айтганим шу бўлдики, кўлга ўрганган ҳайвонга озодлик берманг, бошини тикадиган жой тқполмайди, охи-роқибатда нобуд бўлади, дедим.

— Сиз ўз фикрингизда қолаверинг, — деди директор. — Аммо Айришга эрк бера-миз. Мунозарамиз очиқ қолади. Башарти, эрк ва озодликка чиққан Айриш ҳалок бўлса — мен ютқизаман; у ризқ-рўзи, табиий шамоили ва қонуниятлари асосида кун кўриб кетса — сиз ютқизасиз... Мана, энди ўйлаб кўрсам, директорнинг гаплари жўяли. Ана, Айриш соғ-саломат, дуркун яшаб юрипти-ку. Кўзим билан кўрмаганимда ишонмас-дим. Яна қандай кун кўряпти, дегин. Илгари кўпроқ емиш еб қўйса ҳазм қилолмай ҳақил-лаб, ётагон бўлиб қоларди. Энди қоматига қара. Бай-бай-бай! Шохларини айтмайсанми, чамбарак, оламга кучоқ очиб турибди. Ёқут кўзларидан чақнаган ўт-олов-чи? Бунга маҳ-лиё бўлмаган инсон бу оламда топилмаса керак. Бўйнидан кучоқлаб ўпсанг, кўкларга кўтарсанг. Шунда ёнимизда Сулув билан Ойноввот туришса... Қисқаси, эрк деган ақида-ни тушунмас эканман. Кўзим очилди.

* * *

Сой ўркачига кўтарилишгач, олисда — Оқтов этагида вагонча кулба кўринди. Сез-гир бир дақиқа қадалиб тикилди-да, чопа кетди.

— Ҳа, тиниб-тинчимас-э, соғиниб қолдингми Ойпарчани. Чоп, суюнчи ол. Айришни кўрдик, де.

Суяр Суюн қалин-қалин қор уюмларига кўкрагигача ботиб, сакраб-сакраб бораёт-ган Сызгирга завқ билан қаради. Манзилга ярим чақиримча қолганида вагонча ёнида яна бир қора пайдо бўлганини ва итнинг қор сачратиб қайтиб келаётганини кўрган Суяр Суюн қадамини тезлатди.

— Ҳа, нима бўлди сенга? Думинг ер ҳидламай қолди... А-а, катта кептими? Яхши.

Газик машинаси ойнасига сачраган лойни қуруқ иркит дока билан артаётган шофёр йигитга қўл бериб саломлашгач, этиги учлари билан вагонча ғилдиракларига тегиб қори-ни қоқди-да, эшикни очиб ичкарига кирди. Қоврилган пиёз ҳиди гуп этиб димоққа урил-ди.

— Келсак сиз йўқ, ўзимиз кайвонилик қилиб ётибмиз, — деди директор кул юққан кўлини узатаркан.

— Келишингизни кўнглим сезиб эди-я. Сызгир тушмагур нега мунча ҳовлиқади, десам, гап бу ёқда экан.

— Қўйинг ўша алвасти бўрибосарингизни. Бир кўкрак қилди — ағдарилиб тушдим. Шофёрнинг олдида уялтириб қўйди.

— Кечиринг бу ҳайвонни. Соғинган-да. Мен бўлса эзмалик қилавериб жонига тегиб кетганман. Олишмасам, эркалатмасам. Ётибди-да, бўрдоқига боқилган сўқимдай семи-риб.

— Қалай, қийналмаяпсизми? Афт-ангорингиздан кайфиятингиз ёмонга ўхша-майди.

— Янглишмадингиз.

— Бугун шанба кун экан, бир сизни кўриб, ҳам дашт ҳавосидан нафас олиб яйрай-миз, деб келавердик-да.

— Яхши қипсиз-да. Бизда эса катта янгилик. Бугун Айришни кўрдик.

— Наҳотки?! Йўғ-э...

— Орамиз ҳам унча узоқ эмас — юз эллик метр бор эди. Тўйин жуда ёқиб қопти шекилли, эҳтиёткорликни ҳам бир четга йиғиштирган. Атрофида бир гала урғочи буғу.

— Ҳарам денг. Қандай танидингиз?

— Қулоғидаги тамға нордай бўлиб қорайиб турибди. Ҳа, нимасини айтасиз, жони-вор роса етилибди. Хонгулмисан — хонгул. Шох ҳам болалаб кетган.

— Аттанг, эртароқ келганимда кўрарканман-а.

— Сызгир аҳмоқлик қилмаганида балки қочмасди. Бу ярамас мени улоқ қилиб суд-раб кетса бўладими. Менимча, у таниди, аксинча, «вов-вов»лаб хурарди.

Раҳмат Аҳадов челақдаги кўмир устида қўл чайркан, ҳаяжонини яширишга урин-масди:

— Ҳаммаси айтганимиздек ўша йўриқ бўйича боряпти. Энди гап қилсак арзийди, асос бор. Буни амалий иш дейдилар... Эҳ, қани эди, узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам, армо-ним қолмасди.

— Ҳали кўп кўрасиз.

— Айтганингиз келсин. Туф денг, кўзингиз тегмасин, — директор ўрмончининг елкасига кўлини қўйиб кулди. — Жондор-пондор, овчи-повчига йўлиқмаса бўлгани. Акс ҳолда ҳаммаси чипакка чиқади... Ҳа, айтмоқчи, нега карабинни олиб юрмайсиз? Қарасам, бурчакда турибди. Эшик очиқ. Узингиз бир кунлик йўлга чиққансиз.

— Раҳматжон, бу даштда ким ҳам бор. Келибманки, одам, бўри у ёқда турсин, ҳат-то қуш учганини кўрмадим.

— Барибир, Суяр ака, карабин ов милтиқ эмас. Худо кўрсатмасин...

- Ҳақсиз, хаёлдан кўтарилиб кетипти.
- Мен эса сизга икки қўти ўқ, дурбин келтирдим. Шошганда лаббай топилмайди, деганларидек кўч-кўчда ёддан чиқиб қопти.
- Дурбинни келтириб бошлабсиз. — Суяр Суюн дурбинни ғилофдан олиб, ойналарига пуфлади, энги учи билан артиб, қайтиб жойига солди-да, бурчакдаги илгакка осди.
- Яна бир гап: йўлда кажавали мотоцикл изини кўрдик. Битикчашмадан чиққан шекилли.
- Йўғ-э! — Суяр Суюн дарҳол хушёр тортди.
- Адоқдан Оқтов ошиб, катта йўлга чиққан. Вагончани кўрган-да, атайлаб узоқдан четлаб ўтган. Лекин Битикчашмага қаердан ошиб ўтганлиги номаълум.
- Ий-е, бунга бугуноқ аниқлаймиз.
- Бугун қўйинг энди, вақт пешиндан оғди. Қор ҳали-бери эримайди, излар туради. Биз ҳам кеч тушмай қайтмоқчимиз.
- Ким бўлди экан? — лабларини чимириб ялаётган Суяр Суюн ҳадеб елкасини учирарди. — Ақлим бовар қилмайди. Бирон-бир шарпани сезганим йўқ.
- Пихини ёрган шундай браконьерлар борки, гала бўрининг қўлига сув қуяди. Уч кунлик масофадан ҳид олади.
- Шошманг, шошманг, изни Оқтов тарафда кўрдим, дедингизми?.. Ҳа, бўлди, тушундим. Ҳали Сезгир бир қорани кўриб чопган эди, уша экан. Мен лочинми, қузғунми, деб гумон қилгандим.
- Баракалла, ўзингиздан қолар гап йўқ. Эҳтиётлик чорасини кўринг. Ёки бирон шерик кўшайми? Ёлғизликдан кўра...
- Нима, гўдакманми?..
- Ким биледи дейсиз.

* * *

Уйкуда ҳаловат бўлмади. Айқаш-уйқаш тушлардан босинқираб уйғониб кетди. Дераза томонга айланиб ўтган ой нури столга тушиб турарди. Оғзи қақраб, қуруқшаб турган бўлса-да, столдаги чойнакни узалиб олишга эринди. У ўзини руҳсиз, толиққан ва ланж ҳис этди.

Суяр Суюн одатига кўра, кайфиятида содир бўлган ўзгаришларни мулоҳаза қилишга ўтди. Ахир тескариси бўлиши керак эди: шунча йил дийдорига интизор Айришни кўрган бўлса, бу воқеа устига директор келган бўлса дилхасталикка бало борми? Кулба бирров гавжум бўлиб, яна ҳувиллаб қолганиданми? Йўқ. Ёлғизликка ўрганиб кетган. Бундай эмас. Кимдир уни хўрлаган, у эса бўзрайган кўйи бошини ҳам қилиб, таҳқирга тоқат қилганидан нафратланаётгандай сезарди ўзини. Музтар хаёлларга қанчалик берилмасин, мушқули баттар оғирлашар, азият чекарди. Бу биринчи марта эмас: қасдма-қасдга ҳамиша унинг бирон-бир қувончига албатта кутилмаган кўнгилсизлик ҳам соядек эргашиб келарди. Бундан у ҳатто ирим қиладиган, хавфсирадиган бўлиб қолган.

У ҳаммасига ўзим сабабчи, деган хулосага келди. Гап милтиқда эмас, бунга директор алоҳида шама қилган бўлса-да, маъно бошқа ерда. Ўзи иллат деб тан олган ношудлигида. Ҳой, сен бу ерга нима мақсадда келгансан? Наҳотки юмушинг беҳуда хаёл суришу, табиатга маҳлиё бўлиб боқиш бўлса?... Шу тарзда ўзини тергаб турганида эди бурни тагидан ўтган мотоциклчиларни кўрган бўларди. Келиб-келиб кимдан, директордан бу ҳақда эшитса-ю, алам қилмайдими. Суяр Суюннинг жиғибийрони чиқиб, ожизлик ва журъатсизлик алами ўтида қоврила бошлади.

Токчадан устига сакраб тушган Ойпарча унинг хаёлларини тумтарақай бузиб юборди. Бошқа одам бўлганида жаҳл билан мушукни улоқтирган бўларди. У эса юмшоқ жунларини силай кетди. Хўрсинди. Эчки пўстак устида ғужанак бўлиб ётган Сезгирга боқди. Сичқондан фил ясама, деб ўзини тинчитган бўлди.

— Ойпарча, нима десанг дегин, лекин директор барибир ҳақ, — деди у хулосасидан қониқмай. — Лапашангликка нуқта қўйиш керак. Мустақил бўлиш пайти келди. Акс ҳолда бесамар хаёллар, умидсизлик қули бўлиб қоламиз. Эгачинг Сулув нима дерди, ёдингдами? Сиздан ўрмончи чиқмайди, кўнгилчан, шафқатсиз, директордан ўрнак олинг. Оролда бир бўғоз буғуни бўрилар тилка-пора қилиб кетгани устидан чиқиб, роса ғам чекканимда шу сўзларни яна такрорлади... Аёл киши эркакка нисбатан юмшоқкўнгил деб юрсам, у менга дакки беряпти. Кўнгилга буюриб бўладими. У ахир шиша идишга ўхшайди: минг авайлаганинг билан бир бор синса бас, вайрон бўлади-қўяди. Сулуви тушмагур, одамнинг қалбига кириб кетарди-я. Ҳалок бўлса бўпти-да, табиат қонуни бу, деб юпатмоқчи бўларди. Мен, забонсиз ҳайвон ҳалок бўлаётганда фиғон чекмайди, қавмлари уввос кўтариб дод-фарёд қилмайди, сассиз бўлгани учун ҳам бу фожиага бардош беролмайман, дедим. Инсон ғам-ҳасратини дод-фарёд билан чиқаради. Ҳайвон-чи? Нидосиз ҳалокат — ҳайвон зоти учун ялпи қисмат. Бунга оддий ҳақиқат, деб виждон оғриғимизни босишга тушамиз. Оддий ва беписанд ҳақиқатлар ҳамиша хор: оёғинг тагида-ю, аммо кўз илғамайди. Ҳаётда ҳақиқат бўлмаса яшашнинг нима қизиғи бор?..

Орадан ҳафта ўтди. Табиатда тўлғоқ бошланган эди. Буни тиззага урадиган қор таги эриб, пастга чўкканидан, ҳаво босими тез-тез ўзгариб турганидан, илиқ мўътадил оқимларнинг такрорланишидан сезса бўларди. Лекин табиатнинг бу беқарор ўзгаришлари кўпни кўрган Суяр Суюн назаридан четда, зоҳирда содир бўларди. У эса кўрган ҳодисаларнигина таҳлил қилишга одатланган эди.

Пешиндан оққач, изғирин шамол тўхтаб, сийрак лайлак қор ёға бошлади. Суяр Суюн осмон раъйига қараб, қорнинг узоқ ёғмаслигини, ҳавонинг юксак қатламларидаги шамол пароканда қилган булутларни Боботоғ сари жадал суриб кетаётганини кўрди. У манзарани очиқ жойдан кузатишни мўлжаллаб, вагондан чиқди. Унинг ортидан Сезгир сакради.

— Мен билан киндигинг бир-да, а?— деди у ичи жун пўстини енгларига қўл суқаркан.— Тўғри қиласан, Сезгир, кўриб қолиш керак. Балки бу сўнгги қордир. Ўзи-ку, қишга ишониб бўлмайди. Унинг бир куни ҳам қиш... Юр, қадрдон тошимиз устидан томоша қиламиз.

Сой бетига ўрлаган ҳам эди, Сезгир тўхтаб, ортга қаради.

— Нима бўлди сенга?— Суяр Суюн киприкларига қўнаётган қордан кўзлари пир-пираётган итнинг жундор бўйнидан тортиб, тақимига босди.— Пайқабсан-да, дарров.

Ойпарча улар изини ҳидлаб алпанг-талпанг келар, совқотган панжасини кўтарганда мувозанатини йўқотар ва қорга биқинлаб қоларди.

— Бизга-ку, зарур, сенга ким қўйипти,— Суяр Суюн Ойпарчанинг белидан ушлаб қўйнига соларкан, пўстини билан бекитди.— Биламан, сен бизни яхши кўрасан. Хонада уззукун қолиб зерикшинг ҳам сир эмас. Бироз сабр қил, баҳор келсин, сени ҳам ҳамроҳликка оламиз,— у вагонча эшигини очиб, мушукни ичкарига киритиб юборди ва эшикни зичлаб ёпди.

У тошга ўтираркан, ёнгинасига чўнқайган Сезгирнинг ҳўл бўйнига пўстин этагини ташлаб, кучоқлаб олди.

Атроф жимжит. Қорнинг ёғиши ёқимли. Шу онда у шовқин-суронли шаҳарни, ишдан қайтаётган шошқалоқ одамларни кўмсади.

Термизда қор камдан-кам ёғади. Қор ёққан маҳаллар Сулув шаҳар кўчаларида яёв кезишни яхши кўрарди.

— Мана, ҳозир ҳам ёнимдасан, йўқ, ҳам борсан, ҳам йўқсан. Одам бўшлиқни тўлғазиб турган тирик жон. Мен айни пайтда маконда мужжасам. Сен кетдинг — бўшлиқ эса ўша-ўша ҳолича, пинагини бузгани йўқ. Ҳатто шу тошчалик ҳам эмасмиз. Тирик жон бунчалар мўрт, синувчан бўлмаса. Кўзларимни юмсам армонли хаёллар чангалзорини кўраман. Унда адашиб қолиб, бу афтода хаёллар харобаларида нима излаб юрибсан, деб ўзимни сўроққа тутаман... Айтмоқчи, Айришинг шу ерда, лекин кўз ўнгимда йўқ. Тўйиннинг қайси бир ўнгирида ҳарам кўриқлаб юрибди. Бир-бирларингдан нима фарқларинг бор? Ёнимда бўлмасаларинг. Фақат алам қиладигани шуки, сен борган манзил аниқ. Айришни ки эса номъълум. Мавҳумият баъзида умид уруғининг униб чиқишига замин бўлади. Ҳамон умид изидан қувиб юрибман. Балки бу шунчалик баҳона, ниқобдир, аслида ниятим яна сенинг висолингга етишмоқ; Айришинг осмон қулаб тушса ўзимнигина эмас, сурувимни ҳам сербутоқ шохларим билан тўсиб қоламан, деб керилиб юрибди. У ҳали ҳам кеккайган, ёш. Мардона яшаш оғир қисмат эканлигини тан олгиси келмайди. Эҳ-ҳэ, унинг йўлларида қанчадан-қанча хавф-хатар, пистирма, тўсиқ. Шунча йиллар ҳаммасига чап бериб, бенаво, қутсиз тўқайларга безак бўлиб омон юрибди. Бугун эса у Тўйинда. Балки у ҳам кўп жаҳонгашталиқдан сўнг ҳақиқатга бош эггандир. Фақат емиш-қумортқи эмас, сенинг меҳринг, кароматингни кўмсаб келгандир. У туфайли мен ҳам келдим. Интизор кўмсашлар масофа, макон билмас.

* * *

Саҳарга яқин ит ғингиб, эшик тирнади. Уйғоқ ётган Суяр Суюн:

— Эшикни кўп тирнама, бўёгини кўчириб юборасан, сабр қил, ҳозир очаман,— деди.

Вагонча эшигидан сакраб тушган ит зимзиё қоронғиликка ўзини урди. У ҳадеганда қайтавермади. Кулранг пўстинни елкасига ташлаб, эшикни очган Суяр Суюн ҳанг-манг бўлиб қолди: Тўйиннинг сипсиллиқ қорли ўрқачлари устидан сутдек оқ тонг ёришиб келарди. У атрофга анча қулоқ солиб турди ва қорни ғарч-ғарч босиб тепаликка кўтарилди.

— Маҳ-маҳ, Сезгир!— овоз берди у.— Нима бало бўлди экан?

Итдан садо чиқавермагач, диққати оша борди... «— Қизик, Айриш шарпасини сездимикан? Ҳайвон зоти бир-бирини тез танийди. Апоқ-чапоқ бўлиб қувлашиб юрган бўлса-я».

Битикчашма тарафдан келаётган Сезгирнинг қораси кўринганда воҳа тонг шафағидан уйғонган эди. Ит унга бир неча қадам етмай тўхтади, келган йўлидан кўз олмай гоҳ чўнқаяр, гоҳ думи билан қор супурарди.

— Пишириб қўйганмикан, еб келдингми? Қилиқларинг менга ёқмаяпти. Узбошимча бўлиб кетяпсан. Қани, уйга кирайлик-чи.

Тумшугини эшик тирқишидан олмай, думини ликиллатаётган Сезгир кирови овқат ҳам емади. У нимадандир бесаранжом эди. Суяр Суюн нари-бери нонушта қилган бўлди-да, карабинни елкасига ташлаб, дурбинни пўстин тагидан бўйнига осди.

Тоғ устидан кўтарилиб, қуёшни тўсган бир тўп булутни ҳисобга олмаганда осмон тиниқ эди. Икки чақиримча юришгач, ўзлари солган қорли сўқмоқ қолиб кетиб, Етим тепага йўл олган ит изидан илдам кетди. Сезгир ортга қарамай, қор ҳидлаганча узоқлашиб борарди. У тепалик ошса кўздан йўқотишини фаҳмлаган Суяр Суюн бақириб чақирди. Думини гуноҳкорона қисганича қайтиб келган ит бўйинбоғидан ушлаб олди-да, кунгли тинчиди:

— Нима бўлди сенга, босар-тусарингни билмай қолдинг? Ҳовлиқиб, қош қўяман деб, кўз чиқариб қўйма, тагин. Бефаросат қилиқларингдан оғзим куйган. Бўлди, бир қадам ҳам жилмайсан ёнимдан. Узимга қўйиб берди, билганимча қиламан, деб ўйлаяпсанми, чучварани хом санабсан.

Воҳа ўртасидаги Етимтепа устидан теварак-атроф кафтдагидек кўринади. Башарти Оқ қояларда буғулар юрган бўлса қорамизни кўрсатиб, ҳуркитиб юбормайлик, деган хаёл билан вазиятни аниқлагунча тепалик устида ўтиришга жазм қилган Суяр Суюн елкасидан карабинни олиб қорга қўйди. Бушалган ит шитоб билан тепаликдан пастга чопиб кетди.

— Қайт, Сезгир, қайт дедим сенга!— зуғум қилиб қичқирди Суяр Суюн.— Тез кел ёнимга!.. Баччағар, ҳалитдан бўйсинмай қўйдингми? Ҳазиллашма, бола. Авзойингдан кўрапман ниманидир сезяпсан. Тилинг бўлса экан — гапирсанг. Бўзраясан, думингни ликиллатасан... Боғламасам бўлмайди.— У ит бўйинбоғига қўшиб боғланган чилвир учини ечиб, кирза этиги почасига кийгизди.— Худбин бўлмаслик керак. Юрсак бирга юрайлик, кўрсак бирга кўрайлик-да. Шерик ҳам шундай бўладими.

Суяр Суюн тиззаларини пўстин этаклари билан ўраб олди-да, қорга бафуржа ўрнашиб ўтирди. Пешонасига тушган телпагини юқори кўтараркан, кўзларига дурбинни тутди. Оқ қоялар билан Етимтепа оралиғидаги масофа бир чақиримча. Тоғ ошиб ўтган қуёшнинг қия нурлари харсанглардаги қор уюмларини ялтиратар, қимирлаган жонзот кўринмасди. Ётиқ сой ўнгирлари, харсанглардан тушган кулранг соялар оқ сукунат оламида сирли кўланка бўлиб туюларди.

Оқ қоялар воҳасининг тоққа туташ белида ғалати олмос ёғду чарақлаб кетди. Суяр Суюн дурбин кўзларини турли маромда бураб қанча тикилмасин, бу нурнинг фарқига боролмади: нотаниш сайёҳлардан қолган консерва қутиси ёки дераза парчаси узоқдан бундай кўринмайди, ерда бўлса қор тагида қоларди. Қизиқ, нима бўлди экан?

— Акиллашингдан бир гап борга ўхшайди. Энди сени бўшатаман. Фақат узоқлашма,— деди у ўрнидан туриб, итига эргашаркан.

Йўл-йўлакай қор устидаги изларни кузатиб борди. Қуриган сассиқ коврак танасини кемириб, дарча очган кўрсичқонлар нозик панжалари билан кашта тиккан. Қандайдир қуш ризқ-рўз излаб чиққан митти жониворларга чанг солган. Қуш кўтарилганида қанотлари қорда кесик елпиғичдек тароқ чизган. Тоғ чумчүк шувоққа чирмашиб ўсган нўхатак донини чўқиб титкилаган. Калтакесак харсанг тагидан чиқиб, қумоқ тупроқда ағанаган. Бироқ буғулар изи ҳеч ерда кўринмасди.

— Чарақлаган нур нима бўлди экан?.. Ий-е, мотоциклми?! Ана холос. Аҳ-ҳа, вой фирибгарлар-эй, Оқтовни айланиб ўтишибди. Излар ўша ёқдан келяпти. Сезмай қолишимиз сабаби ҳам шу.

Ит эгасининг ҳай-ҳайлаганига қарамасдан олға ташланди.

Кажавали тўқ яшил яп-янги «Урал» устига эски шолча ёпилган. Атайлаб катта харсанг панасига қўйишган. Одам излари Битикчашмага қор кечиб кетган. Бир неча дақиқа ўйланиб қолган Суяр Суюн шолчани кўтарди-да, шамчақмоқни сими билан бураб чиқариб олди ва чўнтагига солди.

— Қани, Сезгир, қайтамиз. Булар ипсиз боғланди. Меҳмонларни уйда кутамиз,— деди у итнинг елкасини силаб.— Сенга қойилман. Саҳардан бери акиллашингнинг сабаби бор экан.

* * *

Сезгир эшик табақасига бор бўйича сакраб, ташқарига талпинди. Суяр Суюн дераза пардасини кўтариб салт икки кишининг олдинма-кетин келаётганини кўрди. Улар вагончадан анча нарида тўхтаб:

— Ҳой, ким бор,— деб овоз беришди ва чопиб келаётган итни кўришиб иккаласи ҳам таппа қорга энгашиб, тими́рскиланиб қолишди.— Итни олинг-э! Ҳой, биродар, тезроқ чиқинг.

Қор сочаётган йигитларни гир айланиб ҳуриб чопаётган итни бир амаллаб ушлаган Суяр Суюн, вагончага кираверинглар, деб ишора қилди. Ўзи эса ит бўйнидан чилвирни бўшатиб, вагонча гилдирагига боғладида, кулбага кирди. Йигитлар ечинмасдан совқотган қўлларини ишқаб, уҳ-уҳлаб даҳлизда туришарди.

— Сал қолди-я оп ташлашига, худо кўрсатмасин, ит ҳам шундай бўладими?— деди қалт-қалт титраётган йигитлардан бири.

— Ичкарига марҳамат — мезбон чўян печка ҳалқаларини косов билан кўтариб, хокандозда кўмир ташларкан, ўзини астойдил меҳмондўст кўрсатишга уринарди.— Келингләр-э, қандай шамол учирди?

— Сўраманг, айтсак ишонмайсиз,— деди ботиқ кўз, дўнг пешона, қорачадан келган барзанги йигит шолғомдек қизарган қулоғини панжалари билан силаб, хона ичига кўз югуртираркан, шерғинни туртиб.— Яйлов излаб юрибмиз.

— Яйлов! Қандай яйлов?— ҳанг-манг бўлиб сўради мезбон.

— Мол ҳайдайдиган яйлов-да. Қишни қаранг, чорвани тутдай тўкди-ку. Жанубнинг ҳар йилгидек енгил-елпи ўтар-кетар қишига ўрганган раҳбарлар пайтавасига қурт тушди. Таёқнинг бир учи бизнинг бошимизда синаман, деб турибди. Уласанми, тирилсанми — чорвани қутқазиш чорасини кўр, деб туришипти. Бу киши «Оқ тонг» совхозининг зоо-техниги...

— Ий-е, шомманг, — деди Суяр Суюн хокандозни челака ташлаб.— Янглишма-сам, у ерда Ойновот зоотехник эди-ку. Нима, ишдан кетдимиз?

Йигитлар бир-бирига бақрайиб қараганларича лол қолишди. Барзанги йигит ҳол-сизланиб, курсининг четига омонат чўкди-да, бошидан сур телпагини олиб, барра жунларининг гажагини ёзиб ўтирди.

— Кечирасиз, сал англашилмовчилик бўлди. Ойновот зоотехник бўлиб ишлаяпти. Бу киши Ойновотнинг ўртоғи...

— Э, шундай демасизми!— Суяр Суюн елкасини орқага ташлаб қулочини очди.— Ўзимиздан экансиз-ку. Тўйларингда бўлганмиз биз ҳам. Ундай тўйни бир кўрдим... Қаранг-а, тўлишиб, ўзгариб кетибсиз. Исмингиз?..

— Баҳодир.

— Ҳа-ҳа, Баҳодиржон... Раҳи пушти барқут гиламда зар пуркалган момиқ пахта билан исмларинг ёзилган эди. Тонггача давом этганди тўй... Сулув қўярда-қўймай рақсга туширганди мени ҳам. Умримда ўйнамаган одам эдим.

— Ака, кечирасиз, бу кишини зоотехник деб...— курсида телпак силаб ўтирган йигит гапини тугатолмади.

— Қўйсангиз-чи,— деди ҳамон довдираганча мезбон.— Эру хотин қўш ҳўкиз, дейишади. Бир-бирининг оғирини, ташвишини кўтармаса бўладими. Ҳеч ажабланадиган жойи йўқ. Бай-бай-бай, қаранг-а, тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганлари шу-да.

— Ойновотни қандай танийсиз?— сўради ўзини босиб олган йигит сур телпагини дераза тоқчасига қўяркан, тарам-тарам қалин сочларини панжалари билан тараб.

— Ойновот синглим-ку... Айтаверсам, тарихи узоқ... Аввал таом кейин калом, дейишган кексалар. Энди борини кўп кўриб, тортинмай бафуржа ўтирингләр. Мен жир-пир қилай. Даштники шу-да... Кутилмаган қувонччи қаранг. Ғариб кулбамни тўлғазиб юбордиларинг. Бунинг устига Ойновотнинг куёви кепти. Бировга айтсанг ишонмайди. Мен бўлса не хаёлларга бориб, сизлардан гумонсираб юрибман.

* * *

«— Яна бир аломат воқеа юз берди, Сулув. Ойновотнинг йигити ўз оёғи билан кулбамга кириб келди. Учрашган жойимизни кўр. Нималар бўляпти, ўзим ҳам ҳайрон. Тақдир бир маҳаллар нуқта қўйиб, узиб кетган ҳаёт ришталари қайта уланаяпти. Мен ва Айриш қаердаю, Ойновот билан унинг қайлиғи қаерда. Бугун яна ўша доира атрофида тақдир ўйини... Ойновот ҳалигача фарзанд кўрмапти. Турмуш қурганларига олти йил бўпти. Шундай зарба бўлдики, ўзимни бу шум қисматда гуноҳқордек сездим. Баҳодирнинг кўзларига қарай олмадим. Кўзларида жаҳаннам уфқи: йироқ ва рўёбга чиқмас армонлар уммони. Унга ғарқ бўлишдан қўрқаман. Шунда сенинг бепарзандлик тўфайли кечирган изтиробларингни юракдан ҳис этдим. Оғир, ғоят оғир бўларкан. Энди ўйласам, сени барвақт ҳазон қилган бемурувват қисматнинг ана шу қалтис, ўнглаб бўлмас зарбаси экан... Сен билан меники қўш армон эди. Сабаби, шифо излаб чопмадик, чунки тополмасдик ҳам. Илқоният, шароит кўтармади. Булар эса дунё кезиб юришипти. Ҳаммаси беҳуда. Бу хулоса қатъийлашгани сайин улар билан ҳаёт орасидаги чоҳ шу қадар тубсиз маъно касб этиб чуқурлашмоқдаки... Шўрлик Ойновотга қийин бўпти. Сенинг билмаганинг ҳам бир ҳисобдан яхши. Унинг ҳам ғамию, ҳасратини чекиб, куйиб кул бўлардинг. Йигитларни кузатдим, улар қолдириб кетган бир олам азоблар гирдобиди қолдим. Қаердан ҳам келди улар... Пешинда Тўйиннинг чаппа шамоли турди. Бир ҳафтадан буён эсмаган эди. Даштга чиқиб, кўкрагимни шамолга тутдим. У қорни чирпирак қилиб учирди-ю, кўнглимдаги ғурбатни олиб кетолмади.»

ЕТТИНЧИ БОБ

Бир учи Аму соҳилларига тақалган Кайки тоғи Тўйиннинг давоми бўлса-да, ўзгача виқор билан керилиб туради. Афғон даштлари ва туранғизор ўрмон, тўқайзор соҳил-

ларидан эсадиган шамоллар дастлаб унинг яланғоч ўмровига урилади, панд егач, шаштидан қайтади. Унда на чуқур сой ва жилға, на шамолпана даралар бор. Икки кундан буён бетиним увлаётган изғирин буғуларнинг суяк-суягигача қақшатиб юборди.

Совуқдан, очликдан мадорсизланган гала баланд тепалик пойида панада тупроқ ҳидлаб қур ташлаб ётарди. Учкунлаб ёғаётган сийрак қор буғулар жунига қунар ва шу ондаёқ эриб кетарди.

Саҳар чоғи Айришоҳнинг кўзи илинган экан, бехосдан сесканиб уйғониб кетди. Буни сезган мода буғу аввал орқа оёқларига турди, сўнгра кучаниб олдинги оёқларини ростлаб, гавдасини кўтарди.

«— Чўчидинг. Нега?»

«— Емон туш кўрдим. Жуда ёш эмишман. Кўкёл қувяпти. Мен қочаяпман. Соҳилдаги бўтқа ботқоққа сакрадим. У мени тортиб кетяпти. Оёқларимни қимирлата олмайман. Йиртқич эса ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа уриб, тиш қайраяпти... Кейин қиз пайдо бўлди. Ботқоқдан судраб чиқарди. Опицлади. Оёқларим мадорсиз, осилиб ётибди. Қизнинг жуссаси меникидан кичик, лекин мени кўтарди. Қочдик. Кўкёл қувиб келяпти...»

«— Рост, у қувди, ҳаммамиз қочдик. Ҳалигача ўзимни босолмайман».

«— Беҳудага ваҳима қилма. Ёвуз ниятли кўкёл бўлганида изимиздан тушарди».

«— Ҳадиксираш — сут билан кирган одат».

«— Мен ичган сутда — ишонч».

«— Айришоҳ нима қилмоқчи?»

«— Оқ қоялар воҳасига қайтамиз».

Ҳарамдаги ёш мода буғулар апил-тапил ўринларидан туришиб, ҳаво ҳидлай бошлашди. Сурув йўлга тушди. Буғулар бироз юришгач, увишган томирлардаги қон қизишди. Хас-хашакка сероб Оқ қоялар манзилгоҳи паноҳига етиш иштиёқи сурувга далда ва қувват берди.

Ит қувлаган кундан буён анча вақт ўтган бўлса-да, Айришоҳ паришонҳол бўлиб юрарди. Узини ҳамиша тўдадан четроқда тутар, ҳатто бетоқат ёшларга зуғум ҳам қилмасди. Унинг хаёллари ғира-шира, хотиралар билан банд. Олис ва таниш товуш, чопачопа ҳолдан тойиб қолиб кетган итнинг ночор ғингшиб акиллашлари аҳён-аҳёнда қулоқлари тағида тақоррий садо бериб турарди.

«Бизни қувлаган кўкёл пойлаб турган бўлса-чи?»

Она буғу унга яқин борди.

«— У кўкёл эмас — ит. Мен сингари одамларга топинган зот. Бир замонлар қавми кўкёл бўлган. Энди эса фақат сумбати қолган».

«— Уни танидингми?»

«— Ҳа. У ёқимтой, шўх ит».

Айришоҳ она буғудан илдамлаб кетиб, бир тепалик устида тўхтади.

Атрофга сер солди. Қулоқларини динг қилиб, ҳарчанд уринмасин, биронта ғайри товуш эшитмади.

* * *

— Наҳотки уларнинг мақсади яйлов бўлса? Ишонмайман,— деди Раҳмат Аҳадов жун пайпоғини ечиб, кирза этигининг қўнжига соларкан.— Бирон ғайирлик сезмаяпсизми, Суяр ака?

— Ким билади дейсиз, мол оласи ташида, одам оласи ичида.

— Мотоциклдан чакмоқшамни нега олдингиз, деб сўрашмадимми?

— Куёв кўнгли очиқ йигитга ўхшайди. Шериги анча қув кўринди. Калондимоғ, ўзига бино қўйган.

— Нима, пўписа қилдимми?

— Гапининг зайилидан шундай хулосага келдим. Хужжат кўрсатинг, деди.

— Хўш?

— Кўрсатдим. Бошқа нима ҳам қилардим.

— Сиз ҳам талаб қилмадингизми?

— Ҳей, Раҳматжон, биласиз-ку, мени, бировни тергашга тобим йўқ.

— Бундай пайтда хушёрлик зиён қилмайди. Хизмат мавқеингиз ҳам шуни тақозо этади... Ҳаммага ҳам ишонаверманг. Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур. Узоқ даштда ёлғиз ўзингиз.— Директор чўнтагидан ёндафтар олиб нималарнидир ёзди, пиёладаги илимилиқ чойни хўплади.— Ҳа, айтмоқчи, ваъдаси қачон?

— Якшанба куни дейишган.

— Демак эртага... Яхши. Бирга кутиб оламиз. Фақат, бир илтимос, мени зинҳор директор, деб танитманг. Қариндошингизман. Кўргани, ҳол сўрагани келганман... Боринги, шогирдингизман.

Суяр Суюн астойдил кулди: директорнинг тадбиркорлигидан эмас, бунга у ҳеч ажабланмас эди, биргина тун ҳамхона бўлишидан қувонди.

Сезгир керишиб ўрнидан турди ва узун тумшугини эшик тирқишига тикди.

— Ҳа, қистаб қолдимми?— директор эшикни очди.— Дайдиб юрма, сени қоронғида

излайдиган бекорчи йўқ... Суяр ака, машинанинг багажнигида йиғма каравот билан уйқу қоп бор, шуларни киритинг.

— Нима қилардингиз, мен полда ҳам ётавераман.

— Шу пайтгача бировга оғирлигим тушмаган. Ҳали ҳам раҳмат денг, шофёрни қолдириб келганимга. Тўйи бор экан. Роса тор жойда томоша бўларди-да.

— Кўнгил кенг бўлса, жой топилади. Бундан ҳам мушкул шароитларни кечирганмиз.

— Туш тоқчадан,— деди Ойпарчага Суяр Суюн йиғма каравотни дераза раҳига тақаб, уйқу қопни ёзаркан.— Тагин адашиб, эгамники деб, уйқу қопга кирма, чиқарга йўл тополмай димиқиб ўласан.

— Гапга тушунади-я, бунингиз?— хаёлсираб сўради директор ёндафтардан бош кўтармай.— Менга қаранг, Сезгингиз узоқ кетди. Хабар олмайсизми?

— Чилвир тушираётгандир-да. Келади, келмай қаерга ҳам борарди.

— Зап итингиз бор-да. Иккаласининг орасида ҳеч низо чиқадими?

— Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади.

Директор ёндафтарни четга суриб қўйиб, совиган чойдан хўплади:

— Энди, Суяр ака, бери иш қилсангиз. Кундалик тутинг-да, буғулар галасига тааллуқли бўлган неки ҳодисани кузатсангиз, ёзиб боринг. Бу, аввало, ҳисобот учун керак, кейин — энг муҳими, бу — тарих. Езувчилик қобилиятингизга ҳеч ким шубҳа қилмайди.

— Қўлимга қалам олганимга ҳам неча йиллар бўлиб кетди. Бир замонлар газетада ишлаганим туш бўлиб туюлади. Машқ йўқ, ҳафсала йўқ...

— Надоматга эш берманг. Турк шоири Шайх ўғли Сотунинг ибораси эсингиздами: етук аллома бўлиш учун ўттиз йил ўқи, ўттиз йил сайру саёҳат қил, сўнгра ўттиз йил кўним билан ўтириб, одамларга кўрган-билганингни нақл қил. Сиз ҳозир иккинчи босқичда — саю саёҳатда юрибсиз.

— Илмийлик-чи... Буёғи нима бўлади?

— Буни қўйинг, — директор унинг сўзини бўлди. — Ҳарқандай илмийликнинг пировард мақсади инсон ақл-заковати, руҳиятига таъсир этиш, пешлаш.

— Одамлар: ношуд, омадсиз шўрлик ўзига таскин берипти, деб ўйлашмайдими?

— Асло. Майли, туйғулар бўлсин, чекинишлар, эркин мулоҳазалар бўлсин. Биз табиатни ҳимоя қиламиз, деб оғиз кўпиртирамиз-у, аслида қуруқ сафсатадан нарига ўтмаймиз. Минг хил муаммо, ҳаётдаги хос ҳодисалар орасидаги чоҳ пайдо бўлиш сабаби ана шу боқий туғённи пинҳона сақлашда. Илмийлик билан руҳият орасида боғлиқлик бўлмаса ўрнида зўрма-зўракилик, узилиш юз беради... Ҳей, Суяр ака, ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳаммаси рисоладагидек кетганда эди, олам гулистон бўларди. Табиатга ҳамдардлик уйғотамиз, деб кўпчиликни томошабинга айлантириб қўйдик. Томошабин одамни такрор-такрор мудроқ босмайди, деб ким кафил бўла олади? Башарти ҳис-туйғуларни, даҳлдорликни барқарор қилмасканмиз, сўнгги илинжларни ҳам бой бериб қўйиш ҳеч гапмас. Сиз билан бизнинг сарсон-саргардонлигимиз ҳам чақага арзимаёқ қолади. Сувга оқиб кетади... Шунинг учун ёзинг, тап тортмай ёзинг. Ҳозир мисқолча ҳақиқат ҳам қадрли. Айришга келсак, у бу ақидаларсиз ҳам, сиз учун бир дунё.

Тўйин ортидан кўтарилган тўлин ой хонани ёритгач, Суяр Суюн чинакамига хавотирга тушди:

— Бундай одати йўқ эди, ҳайронман, — деди у этигини кийиб, пўстинини елкасига ташларкан. — Хабарлашай.

— Шошманг, мен ҳам бораман.

Директор апил-тапил кийинди. Улар аёздан тарашадек қотган қорни қатир-қутир босишиб, сал юришгач, тепалик ортидан чопиб чиққан итнинг қорасини кўришди. У ҳансираб келганича, думини ликиллашиб, Суяр Суюнни бир айланди-ю, директорнинг тиззасига сакради.

— Тур-э, қилғиликни сен қил-у, узрни мен сўрайми? Бор, эганга ёпиш!

— Бери кел-чи. Қани, гапир, нимани кўрдинг? — Ит ялтоқланиб Суяр Суюннинг пахталик шимига тумшугини ишқади, тилини осилтириб, акиллади. — Наҳотки, Айришни кўрган бўлсанг? — Сезгир унинг елкасига сакради, юзини яламоқ бўлиб, тилини чиқарди. — Ол-а, торт тумшугингни, уятсиз!

— Бир гапи бор бунинг...

* * *

Намозшом шамоли сутда димланган оқ жўхори ва ёрма арпа ҳидини адир ошириб келтирди. Бундан эсанкираб қолган Айришохнинг динг қулоқлари ғалати чийилдоқ товушга тоб беролмади. У бошини орқага ташлаб, ҳавони зўр бериб ҳидлай кетди. Чамбарак шохлари елкасига қадалиб оғритгач, ўзига келди. Бу кўнгил оздирувчи ҳидни фақат ўзи пайкагани, тўданинг эса парвойи фалаклиги уни ҳайратга солди.

«— Ҳид сезмаяпсанми?»

Она буғу ҳўл тумшугини шовдираган қуп-қуруқ бурган поясидан кўтариб, ҳаво ҳидлади.

«— Йўқ».

«— Ёқимли ҳид, жуда таниш».

«— Яна туш кўрдинг».

Адирликлар оша елган шамол тинди. Ҳид ғойиб бўлди.

Орадан уч кун ўтгач, бу хуморли ҳидни пешинда, кун қизиб сал эрувгарчилик бошланганда яна сезиб қолди. Камардан чиқиб, тепаликка кўтарилиб, шу ҳид томон интилди. Аммо куппа-кундузи очиқликда юриш кутилмаган хавф-хатарлар келтирарди. Дамини ичига ютди. Айришоҳ иштаҳадан қолди. Яна шамол эсиб, оқшом маҳали ҳид таратишини кутди.

Ой қизариб, тоғ ўркачи оша чўтир юзини кўрсатган пайтда нар-наваз ёлғиз ўзи тепалик устида турарди. Ёнига имиллаб келаётган она буғу яқинлашгач, ер тепинди.

«— Яна уша ҳид!»

«— Айришоҳ ақлдан озди».

«— Сурувга қара, тарқалиб кетмасин».

«— Қаерга?»

«— Оқ қоялар воҳаси менга тор...»

Айришоҳ кенг сой ўртасида чўпқори беда ғарамини кўриб ҳанг-манг бўлиб тақа-тақ тўхтаб қолди. Шу алпозда у чорак соат тош ҳайкалдек қотиб турди. Унинг бутун вужуди кўз-қулоққа айланди. Ҳадик асорати кўтарилгани сайин сут димлама оқ жўхори ва арпа ёрма ҳиди тобора бурқсиб, кўнглини оздириб, кўзларини тиндирарди. Беда ғарами ва унинг ёнига узунасига қўйилган ёғоч охур буғунинг кўзларига чўғдек кўринди. Айришоҳни талвасага солган ҳид охурдан тараларди. У ўзини тийишга уриниб кўрди, лекин ёввойи, тўпори бир куч сеҳрига бардош беролмади. Нар-наваз бир-бир қадам ташлаб, ғарамга яқинлашиб борарди. Шу онда оппоқ тепалик устида ит кўринди. У хурмади, бошини олдинги оёқларига қўйиб, қор устида биров судралди, буғунинг тек турганини кўргач, бош-оёқ тепалик устида чопа кетди. Ниҳоят у ғарам рўпарасида чўнқайиб ўтирди-да, мунгли ғингишиди, қорга ётиб ағнади, турди, яна чопди. Думларини қисиб олиб, қулоқларини чимириб чопди...

Айришоҳ янглишмади, уни таниди. Неча кунлар ҳаловатини ўғирлаган бу ҳайвон унутилган ёшлигининг шериги Сезгир эди. Шу топда у беда ғарамини ҳам, димлама оқ жўхори ва арпа ёрмани ҳам унутди: ғувлаётган бошини аранг кўтариб, ҳолсизликдан қулашини ҳам, кўрқувдан тумтарақай қочишини ҳам билмай сеҳрланиб турарди.

САККИЗИНЧИ БОБ

— Тасодифан учрашиб қолганимизни уйдагиларга айтсам, ишонилмади. Ойновот эса бирга бораман, деб туриб олди. Тоғда қор кўп, шамоллаб қоласан, деб бир амаллаб тинчитдик, — деди Баҳодир вагонча эшигини очаркан темир зинага оёқ қўйиб. — Ҳаммаси салом айтишди.

— Қайнотангиз бардамми ҳали? — сўради Суяр Суяр юлқинаётган итнинг бўйинбоғидан маҳкам ушлаб.

— Отдай.

— У одамлар ҳали-бери қарийдиганлардан эмас.

— Эҳ-ҳэ, биздан бошқа ҳам меҳмон бор-ку, — Баҳодир хонага киргач, Раҳмат Аҳадовни кўриб таажжубланди.

— Эски қадрдоним, йўқлаб кептилар.

— Одам одамга ғанимат. Даштда эса бу мақолнинг қадр-қиммати юз карра ошади. Биз ҳам отамлашайлик, ёлғизлигингизга шерик бўлайлик, деб келдик.

— Бир кўрган таниш, икки кўрган билиш, учинчисида эса дўсту биродар, оғайни.

— Бу гапингиз тўғри, меҳмон, — деди Раҳмат Аҳадов Баҳодирнинг қўлидан оғир сумкани оларкан. — Даштда таниш орттирдим, эски қадрдонлар экан, бугун келишмоқчи, деб кеткизгани қўймади бу киши.

— Яхши бўпти-да. Сиз билан ҳам танишамиз. Мен — Баҳодир. Суяр ака тортинчоқ одам чоғи, ўтган гал сўраб-суриштириб ҳам турмади. Касбиқоримиз домлалик...

— Мактаб директори денг, — луқма ташлади шериги.

— Барибир домла-да... Шеригим, исмлари Ботир, райпода завторг. Болалиқдан бирга ўсганмиз, бир майиз топсак, бўлиб еймиз.

— Суяр ака билан ҳамкасб экансиз, — деди Аҳадов деразага тақалган каравотни йиғаркан.

— Ойновот туфайли эса тутинган ака.

— Хизр ҳам бундай омадни орзу қилолмайди.

— Кечирасиз, ўзлари-чи? — барзанги Ботирнинг туйқусдан берган саволи директори гангитиб қўйди, чунки бирданига самимий ва қизгин тус олган ўзаро мулоқот уни ҳам тамомила ром этган эди.

— Менми?.. Суяр аканинг шогирдиман. Домламиз бўлган бир пайтлар.

— Яхшининг сабоғини олиш ҳам туман бойлик... Суяр ака, бафуржа ўрнашиб ўти-

райлик. Бугун дам олиш куни. Тенг ҳуқуқли граждaнлармиз. Қани, Ботирбек, топган-тутганингизни столга қўйинг. Кўнгил чигилини ёзмасак бўлмайди.

Тандирқабоб ҳидини олган Сезгир очиқ эшикдан мўралади. Ботир лаҳмлари сидиб олинган қўй курагини итга улоқтирди.

— Хонгулнинг одамга эл бўлиши мумкинди, лекин бир бор ўз тўдасига қўшилган ҳайвоннинг яна одамзод ҳузурига қайтишига ишонмайман, — деди Баҳодир тивит астарли нимчасини ечиб, илгакка иларкан.

— Тўғри бу қийин жумбоқ, аммо тарбияга ҳам кўп нарса боғлиқ, — Суяр Суюн пиёлага чой куйиб Ботирга узатди. — Бир ҳафта бўлди охурга емиш солганимга. Кеча жонивор ҳидни олипти. Айришнинг бир ўзи келибди. Ҳечқиси йўқ, эҳтиёткор бўлгани ҳам яхши. Қарабсизки, эртага сурувни бошлаб келади. Бунга шубҳам йўқ.

— Қуш уясида кўрганини қилади, қумсайди, демоқчисиз-да, — деди унга ён босиб Баҳодир.

— Аввал-ибтидо меҳр қонга сингади. Ойновот айтгандир, Сулувнинг Айришни қандай парвариш қилганини... Ҳа, шундай. Уни еру кўкка ишонмасди. Туни билан тиним йўқ. Ошхонада тиқир-тиқир. «Ҳой, хотин, мунчаём жон койитмасанг. Одам ўз боласига бунчалик меҳрибон бўлмас!» Унга гапирдинг нима-ю, деворга гапирдинг нима — барибир. Пинагини бузмайди. Билганидан қолмайди. Қарабсизки, бир маҳал ошхонадан сутга димланган оқ жўхори ҳиди анқийди. Бошингиз айланиб кетади... Ҳеч туйганмисиз шу ҳидни?

— Йўқ.

— Гап шунда-да, — деди Суяр Суюн энтикиб. — Уруш йилларини кўрган одамлар бу ҳид қадрига етишади. Сулув ҳам қаҳатчиликнинг бир четини кўриб қолган... Хуллас, ҳид хонага таралади, кейин ҳовлига тарқалади. Сулув эса биқинимга туртиб, ошхонанинг пардасиз деразасини кўрсатади. Бир жуфт олмос кўз бақрайиб лўқ бўлиб тикилиб турибди. Бу — Айриш. Димлама оқ жўхори совигунча деразадан нари кетмайди. Айланиб юргани-юрган. Кет десангиз, ер тепинади. Ҳей, укам, нимасини айтасиз, у хотин мен-ку, мен, етти ёт ёввойи ҳайвонни ҳам меҳри билан ром қилиб олганди. Фаришта эди. Ойпарча мушугимиз ҳам, сизларни қирма-қир Оқтовгача таъқиб қилиб борган Сезгир ҳам унинг тарбиясини кўрган. Мушукни эса пайпоққа солиб дарахтга осиб, тошбўрон қилмоқчи бўлган кўчабезори болалар қўлидан тортиб олган.

— Ҳа, Ойновот ҳам кўп таърифлади Сулув опани.

— Унга ҳам меҳри сингган.

Сухбатга қўшилмай қовоғини солиб ўтирган Ботир ўрнидан турди. Илгакка осилган пўстини чўнтагидан сигарета олиб, ташқарига чиқмоқчи бўлди, бироқ ит ёдига тушиб, иккиланиб қолди. Раҳмат Аҳадов унга ҳамроҳ бўлиш ниятида ўрнидан турди.

— Буларнинг гап халтаси очилди, — Ботир лабига сигарета қистирди.

— Мен ҳам ҳайронман, Суяр аканинг бундай гапдон эканлигини энди сезишим, — директор чекиш одати бўлмаса-да, сигарет сўраб қўл узатди.

— Ҳаром-ҳариш ит билан мушук орасида зерикиб ётгач, гўр бўлармиди. Юрагини кимга очсин. Мен бўлсам икки кунда тарс ёрилардим. Шуям ҳаёт бўлди-ю!

— Ботир, қўйинг, шунга ҳам тажанг бўласизми. Ҳар кимнинг йўриғи ўзи билан.

— Ҳалиям... Машина сизданми? — қўққисдан сўраб қолди Ботир. — Таниш кўрилади.

— Уни кўрмагансиз. Домланинг юртидан келган.

— Тўғри айтасиз, нима кўп машина кўп, бир-бирига ўхшайди-да... Сизни ҳам ўзимизга қиёс қилиб, овчимикан, деб ўйловдим. Ўтган гал келганимда шу одамнинг ўзидан гумон қилдим, — Ботир кўз қири билан вагон тарафни кўрсатди. — Хужжатларини кўрсам, ҳаммаси жойида.

— Домла катта топшириқ билан келганлар бу ерга, — Раҳмат Аҳадов маънодор қилиб қош учирди.

— Сал-пал фаҳмим етиб турибди. Фақат бизга пашшаҳўрдалиги ёмон бўлди-да. Айриш-пайриши бошидан қолсин.

— Нима эди? — тусмоллаб сўради директор.

— Бизни ёввойи чўчка қизиқтиради. Битикчашмада бир галаси юрибди. Ўтган йили шу пайтларда учтасини ағдарган эдик. Домлангиз эса дард устига чипқон бўлди. Тўнғиз отсак, хонгулларни ҳуркийтиб қўямиз. Бу эса ўлсаям розилик бермайди. Авзойидан сезиб турибман. Отмасак, яна бўлмайди. Овчилик билетимиз бор, рухсатнома бор. Ов муддати ўтиб боряпти.

— Йўлини қилиб сўраб кўриш керак, балки келишарсизлар, — директор Ботирнинг кўнглидаги бор гапини билиб олмоққа қарор қилди.

— Узи-ку, бир ҳисобдан бу ерларга қўриқхонанинг даҳли йўқ. Қўриқхона қаерда-ю, Тўйин қаерда. Орадаги масофа юз чақирим. Кўзни чирт юмиб, таваккал қилиб иш тутсанг, у ҳам бўлмайди. Бу одам изимизга тушади. Гап кўпайиб кетади.

— Бергандан ҳам бир сўра, бермагандан ҳам, дейишади. Кўнгли ийиб розилик берар.

— Кўзим етмайди. Эшитдингиз-ку, ҳайвон тўғрисида эмас, етти пуштининг ривоятини қилиб ўтирибди.

Ичкарида эса суҳбат қизгин давом этар, Суяр Суюн ихтиёрни батамом қўлига олган эди.

* * *

Суяр Суюн йўл-йўлакай ўзи-ўзидан турлиғиб, кўпириб борарди:

— Ана у суҳтаси совуқ, писмиқ Ботирнинг гапини эшитдингми? — деди у ўсмоқчи-лаб ёнида ер ҳидлаб кетаётган итга. — Битикчашмада тўнғиз отармишлар! Келиб-келиб кимга де, директорга айтадимми! Ҳай, безбет! Наҳотки тақдир гаровга қўйилганлигига фаҳм-фаросати етмаса. Қандай кўрлик бу. Ўх-х, браконьерни кўришга кўзим йўқ! Унинг жирканч иши ўз уйига ўғирликка кирган ғаламис қароқчининг кирдикори билан тенг, фаҳм-фаросат-ку гўрга-я, савод ҳам йўқ. Бўлганда эди қизил китобга кирган неки жонивор бор, қаерда, қачон юришидан қатъи назар муҳофазага олинганини биларди. Мърифатсизнинг кўзи кўр, жоҳил... Қорасини бир кўрсатсин-чи, у муттаҳам, ўзим биламан нима қилишимни! У бугун тўнғизни отади, эртага шаксиз хонгулга чанг солади...

Ит ҳидини олган буғулар изи тоғ ўрқачига бошлаб кетди. Баландликка кўтарилаётган Суяр Суюннинг тажанг асаблари таранглашди, юзини тер босди.

— Кел, Сезгир, биров дам олайлик, — ит унинг ёнига чўнқайиб ўтириб олди. У ҳам ҳансирар, оғир нафас оларди. — Хорижга борипти, дунё кезганмиш. Шу ҳам муаммо бўптими. Ана, одам ойга ҳам чиқиб келди. Нима, шу билан сен оламни тушундим, англадим, деб ўйлаясанми? Азизим, бу хато. Ўз ибтидонг-аслингни тушунишинг, англашинг бундай сайру саёҳатдан минг карра мураккаб. Оқсоч ҳаётнинг жулдур чопонига тирикликнинг сўнги илинжи, деб ёпишган хонгулнинг дуркун сакрашио ирғишлалари, ҳушёрлигию ўктамлиги, ташвишу таҳликаларини кўз олдингга бир келтир. У сингари изтироб чек, тирик қолиш учун куралиш нақадар оғир қисмат эканлигини биров англа. Ана шунда сен бир кун келиб хонгулга айлиниб кетгинг келади. У сингари мағрур, бўйсинмас, танги, туқчи бермас мавжудот қиёфасига кирасан. Ташвишланма, энди улар билан бир сафдамиз. Шу алпозда афсонавий диёр аро ғойиб бўламанг. Авлиёлар ғойиб бўлишган-ку, кейин уларга топинишган. Эртақлар тўқишган... Одамлар эртақларни ўқимай қўйишди, энг доғда қолдирадигани — эртақларга ишонинмагани. Афсус. Ваҳоланки, одамзод умри мангу борлиқ умри олдида лаҳза, олам аро, — агар сен ўша оламни ўзингда кашф этолган бўлсанг, — ялт этган учкун. Ботир бўлса менга шу учкунни барвақт сўндиришни маслаҳат беряпти. Тўғри, шу орзулар олами парвози, шарпалари, сирли шивирларига чек қўйиш учун нўхатдек кўрғошин — ўқ кифоя... Осмондан тош-шағал ёғилади, илоҳий ҳайкал қулайди. Унга жон ато қилиб турган ҳаракат тинади. Ҳаракат — қон, тирикликнинг онаси, ибтидоси. У қай шаклда, тахлитда бўлмасин, кечмасин — туйғудами, хаёлдами, рафтордами — тириклик нишонаси. У сўндими — ҳаёт тўхтади. Ҳаракат қанча рангбаранг, хилма-хил, товланувчан, турланувчан ва кўп бўлса, шунчалик олам гўзал, маф-тункор, мунаввар кўринади.

Жазави қўзғатган туғён аста-секин босилгач, Суяр Суюн ўзига келиб, атрофга синчиклаб қарай бошлади. Хонгул излари тўмпайган ажиб тўнкалар ёнида қорни босқилаб пайҳон қилган. У устидаги қорни қоқди-да, ўрнидан туриб ўша тарафга юрди.

— Бу нима бўлди экан? Қизиқ, — Суяр Суюн тўнкалар устида ҳуччайиб турган қорни енгил билан суриб, обдан кузатди. — Эҳ-ҳэ, булар туғдона-ку. Қара, қанча тўнка тоғ бетини эгаллаб ётибди. Излар эски. Мана бу баланд тўнкага буғу қичиган биқинини қашиган. Бечорога қана ёпишган шекилли. Жунга қара, пайрахалар орасига кириб қолибди. Айришниги эмасми, ҳидлаб кўр-чи?

Ит ҳўл бурнига ёпишган жундан ижирғаниб, қорга бурнини тикиб, қаттиқ акса урди. Суяр Суюн итни ўз ҳолига қолдириб, тўнкалар оралаб кетди. Бир нечасининг ёнига бориб силаб кўрди, устидаги қорни сидириб, йил ҳалқаларини ўқимоқчи бўлди. Тўнкалар аллақачон тош-метинга айланган, ёшига оид бирон белгини аниқлашининг ҳеч бир иложи йўқ эди. Афтидан туғдонлар бир неча аср бурун кесилиб кетганди.

— Одам чатоқ, — деди Суяр Суюн баркашдек япаски тўнка устига бафуржа ўтираркан, Сезгирнинг бўйнига қўл ташлаб. — Табиатда неки яхши, асл нарса бўлса, албатта тагига сув қуяди. Таг-томиригача нест-нобуд қилмай тинчимади. Кўриб турибсан, бу ерда қандай ўрмонлар гуркураган. Тўнкасининг йўғонлигини қара. Шунга яраша тана, гавда, қомат ҳам бўлган-да. Тўнкалар қучоққа сиғмайди. Тўнкалар ғуж, демек дарахтлар баланд ўсган. Ўрмонда четда ўсган ёлғиз дарахт бақалоқ бўлади... Момом айтарди: туғдона хосиятли дарахт, уни кесган одам қатл этилган. Шўрлик момолар шунга ишонинган. Одамларни лақиллатиш учун атайлаб шундай овоза тарқатишган. Чунки туғдона кимларгадир зарур бўлган. Туғдонлар учун одамлар жабрланганида эди, ўрмонлар кесилмасди. Йўқ. Бу фирибгарлик. Туғдона чиндан ҳам хосиятли. Умри боқий, қаттиқ. Бошига етган касофат ана шу хислати. Афғон, Қободиён, Сурхон юртидаги неча авлод-аждод зоҳидларнинг тасбеҳлари, чўпон ва бахшилар дўмбирасининг асл зотдори ундан ясалган. Тўйин билан Кайки тоғдаги туғдондан нишона ана шу тўнкалар... Айtdим-ку сенга, одам чатоқ, деб. Энди ишонгандирсан. Табиатни қаритди у. Баднафслик ва калтабинлик дарди

ёмон. Шундай ҳайбатли ўрмонлар бўлганида булоқлари сувга сероб, ўтлоқлари бир жаҳон бўлиб яшнаб турарди. Бу тўнкалар бир замонлар тоғларга безак, довулларга тўсиқ, шабадага мусиқа бўлган қадим ўрмонлар қабристониди. Ўрмонсиз тоғ — ўзга сайёра. Одамзоднинг яна бир қусури бор: неки нарса ман этилса, таъқиқланса шунга хуружни кучайтиради. Қани у тасбеҳлар — дунё кезиб кетди, қани у дўмбиралар — ўтмишнинг ғуборли, онгқақшар сарҳадларига сингиган ўксик оҳанглар, қани у туғдонзор — мана шу афтода мазор. Туғдоннинг шохлари одамлар қабристониди яловли туғлар... Нима муқаддас ўзи? Чалкашиб кетган. Ёлгон дунё деймиз-у, унинг яратгувчиси, сабабчиси кимлигини билмаймиз. Уни ёлгон отга чиқарган ким? Ўзимиз, ҳа-ҳа, инсоннинг ўзи... Тоғларни абадий дейсанми? Рўё. Ишонмайман. Бу яланғоч чўнг тепаликлар даврнинг парчаловчи, емирувчи, чанг-тўзон қилиб учирувчи азалий зарбасига дош беришига кўзим етмайди. Жуда кекса, ҳолсиз, қувватсиз, мададсиз. Аччиқ қисмат олдиди тиз чўккан нотавон қўноқлар.

Олис сойлар тубида буғулар суруви кўринди. Улар туғдонлар мазорини узоқлардан четлаб ўтиб, кенг ялангликдан турнақатор бўлиб туманлаб кетиб боришарди. Суяр Суюн шоша-пиша кўкрагини пайпаслади. Дурбин кулбада эсдан чиқиб қолиб кетган эди. У тутатиб ўзини сўкди, ғазабланиб қорға тупурди.

* * *

Сўққабош турмуш Суяр Суюнни ҳар хил нағмага соларди. Одамови бўлганидан уйига меҳмон кам келарди. Бирон кимса келган тақдирда ҳам жуда севинарди, аммо меҳмон кетгач, хонада анча вақт турғун қоладиган бегона ҳидга тоқати йўқ эди. Шу боисдан, вагончани шамоллатиш учун эшик-дерезасини ланг очиб қолдирган эди. У Ойпарчанинг каравоти устида кулча бўлиб ётганини кўргач, дераза-эшикни апил-тапил зичлаб ёпди. Печка чўғини титкилаб, ўтин қалади. Ҳаш-паш дегунча олов гуруллаб, хонага хушбўй саксовул хиди ёйилди.

Кундузи кечирган нохуш ҳаёллар ва ҳаяжон унга кечаси алламаҳалгача тинчлик бермади. Оёқ учида узала тушиб ётган Ойпарча аллақачон хуриллашдан тўхтаб, чуқур уйқуга кетган, бурчақда эчки пўстак устида ётган итнинг нафаси чикмасди. У нима биландир шикаста асабларини овутиши керак... Ёлғизликнинг ягона шериги — сукунат. У ташқаридаги олам сукунатига қулоқ тутди. Ҳатто тиқ этган арзимас товуш, сезилар-сезилмас эпкин ҳаракати таранг тортилган инсон руҳиятида акс садо беради. Башарти бу ҳодиса юз бермаса, беқарор ҳаёлот одамнинг ўзига, ички оламига қўним излаб қайтади. Қайсар ҳаёл бўшлиққа мурасасиз, жавоб излайди, жой қидиради.

Суяр Суюн энтикиб нафас олди ва енгил тортиб ўзига-ўзи: яхшиямки, табиат инсонга ҳаёл суришни ато этган, бўлмаса шўрлик ўн йилча ҳам умр кўролмасди, деди...

У туш кўрарди.

Ёмғир савалаб ўтган туғдонзор ўрмон устида оқ-қуроқ булутлар оҳиста яйраб сузиб бормоқда. Ердан ҳовур кўтариляпти: жилғалар, сойлар ўнгирларига қапишганича тоғ ўрқачлари сари ўрляяпти. Неки тирик мавжудот бўлса қуёш нурларини қаршилаб, олқишлаяпти. Қушлар сайрайди, чирқиллайди, шохдан-шоҳга учиб-қўнади. У эса ўрмон рўпарасида буларни кузатиб ўтирибди. Гавжум, ғала-ғовур, жарангдор бу жаннатмакон гўша ҳаёт оқимиға халақит бергиси келмайди.

Бехосдан ўрмон талвасага тушди: шовуллади, дарахтларнинг шохлари қасир-қусур синди, қушлар хуркиб учди. Бир гала буғу ўрмон четига жонҳолатда чошиб чиқиб, нишаб сойга ташланди. Олдинда она буғу. У чопмасди, сакрамасди — учарди. Таҳликадан қочаётган хонгул парвозидек гўзал ҳаракат ёруғ оламда бўлмаса керак. Унга қанотли жониворлар ҳам шу дамда ҳавас қилса арзийди. Унинг парвозини шу чоқ янграган мудҳиш ўқ овози ҳавога михлаб ташлади. Парвоздаги буғу билан тошлоқ ер орасидаги масофа бор-йўғи бир неча қулоқ. Аммо қудратли куч силтови синди. Буғу бир нафас тинди-ю, сўнгра олдинги оёқларини кўкрагига йиққанича мункиб кетиб, ўмгаги билан ерга қулади. Ҳозиргина чағир-чуғури оламини тутган нурафшон ўрмон жонсиз суратга айланди-қолди.

Суяр Суюн шахд билан сапчиб ўрнидан турмоқчи ва ғаними устига ташланмоқчи бўлди... Аммо оёқлари мадорсиз, жонсиз, қимирлата олмайди, ер муштламоқчи бўлди — қўллари шалвираб, осилиб қолди, бор кучи билан ўкирмоқчи бўлди — нафаси чиқмади.

«— Эй, ноинсоф фалак, шундай ҳам хўрлайсанми мени?!» — у тупроқ капалади.

«— Урнингиздан туринг, Суяр ака, арзимайди бу қотил қилмиши». Юпатмоқчи бўлади Баҳодир.

«— Наҳотки! Ёвуз Ботир ғолиб чиқиб кетаверса...»

Ночор, заиф, нотавон Суяр Суюн хўнграб йиғлаб юборди.

Сезгир унинг юзини ялади.

Эс-хушини йиғиб олган Суяр Суюн:

— Бир балодан қутқаздинг, Сезгир, — деди ва итининг бўйнидан кучиб, юзига юзини босди.

Тун ярмидан оққанда буғулар Битикчашма камарида бир-бирининг пинжиги тикилишиб ётишарди. Бўрон увлар, сой елкасидаги қорни шопириб, тик зов тепасидан сочарди. Бундай кучли бўронда фақат энг ашаддий очиққан йиртқиқларгина ўлжа излаб тоғ кезишидан хабардор Айришоҳ хотиржам эди. Бир ой мобайнида у Тўйинда кўкёлларнинг қораси у ёқда турсин, изини ҳам кўрмади. Уни онда-сонда ташвишлантирадиган ҳодиса — тўнғиз галасидаги бесаранжомлик эди. Уларни бор-йўғи уч марта кўрди, лекин ҳар гал таҳлика, қандайдир хавф-хатар таъқиб этаётгандек, бирон жойда қўним топмай, елиб-югуриши саросимага солиб турарди. Ҳозир ҳам у тоғдан энадиган торгина тўнғиз сўқмоғидан кўз олмас, шубҳали овозни илғаш мақсадида қулоқларини динг қилиб турарди. Айришоҳ охири бу беҳуда уринишдан толиқди ва босиб келаётган мудроққа ўз ихтиёрини берди.

У тўнғизлар галасини эллик қадамча қолганда бехосдан сезди. Елка, биқинлари оппоқ қорга беланган, нинадек дағал ёллари тикрайган қобон юмшоқ сўқмоқдан овоз чиқармай тушиб келарди. У камардаги буғуларга парво ҳам қилмасдан тўдасини туманга бошлаб кетди.

«— Улар оч. Тоғда қаттиқ совуқ. Ер музлаган. Бўрон борини ҳам кўмди. Тигли тиш ва чақмоқ туёқ иш бермай қолди. Тўда ҳолдан тойипти. Кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Кўр».

«— Раҳмим келади. Айришоҳ, сездингми, ҳушёрликни ҳам унутишибди».

«— Очлик ёмон».

«— Рост. Зора, пичан ғарамига етиб боришса. Охурда ҳам унча-мунча емиш қолган эди».

«— Очлик мажбур қилади. Улар ҳам биздек. Топиб боришади. Ит уларни қувлайди. Булар эса кўкёл деб ўйлаб, қочишади».

«— Ит уйда биқиниб ётибди. Озор беролмайди».

«— Айтиб бўлмайди. Ит бизни кўрса уларга тегмайди».

Айришоҳ сурувни эргаштириб, илдамлаб кетди ва тўнғизлар тўдасининг олдига ўтиб олди. Галани бошқариб бораётган баҳайбат қобон бир-икки бор ўшқариб, хириллаб пўписа қилди, бироқ буғуларнинг беозорлигини, илтифотини пайқаб, дарҳол тинчиди. Бўрон чап биқиндан хуруж қиларди. Изма-из кетаётган буғулар қорбўрон шиддатини улкан гавдаси билан тўсган Айришоҳни пана қилиб боришарди. Битикчашма дарасидан воҳага туташ сойга тушишгач, чўқчалар ҳам буғулар билан аралашиб кетишди.

Пастқам сой ўртасидаги ғарамнинг ярми қор тагида қолган. Ғарам, охур ва беозор итга ўрганган Айришоҳ тап тортмади. Буғулар ғарамни ўраб олишиб, бедага ёпишганини кўришган тўнғизлар бирваракайига емишга ташланишди. Аввал қобон ўзини охурга урди. Тўда бир-бирини туртиб, итариб хўр-хўрлар, пишқириб, буғулар орасига кириб, биқинларига тумшуклари билан туртишар, ғарамни таг-тубигача емиришга чоғланган кўйи хавф-хатарни унутишди.

Тонг саҳарда чегара тарафга учиб ўтган вертолёт ҳайвонларнинг ҳушини жойига келтирди. Қобон пишқириб, шошилишч йўлга тушди, ортидан тўда эргашди. Ҳаш-паш дегунча чўқчалар тўдаси кўздан ғойиб бўлди. Бу ҳолат буғуларга ҳам кўчди. Айришоҳ титилган, топталган беда ғарами, шамол учириб, қорга сочиб ташлаган хор-хасга қаради ва чамбарак бошини елкасига ташлаб, ҳавони симирди. Ёқимтой ит югуриб чиқадиган тепалик ортидан сутга димланаётган оқ жўхори ҳиди келаётганини сезди ва ўша томонга оҳиста юриб кетди.

* * *

— Вертолётнинг овози бўлса-ку, гўрга-я. Мотоциклникими, деб гумонсираяпман. Нима дединг, Сезгир? Қани, олдимга туш. Ҳовлиқмасдан олдимда юр.

Суяр Суюн тепаликка чиқиб, ғарам тарафдан келган буғунинг қорга тиззагача ботган изларини кўриб қолди.

— Шошма-чи, бу буғуники. Тайин Айриш... Нега тепаликка чиқди экан? Аҳ-ҳа, у сен билан мени кўрмоқчи, ҳол-аҳвол сўрамоқчи бўлиб келган. Биз бўлса иссиқ хона, пўстак, кўрпа-тўшакка ўраниб, маза қилиб хуррак отяпмиз. У бечора совуққа тўниб, титраб-қақшаб турибди. Халақит бергиси келмаяпти. Начора, ҳам ташаккур, ҳам узр сўраймиз.

Ит из ҳидини олгач, ғарамга югуриб кетди.

— Эҳ-ҳе, ҳаммаёқ дабдала-ку. Бай-бай-бай! — бошини чайқади Суяр Суюн ғарамни айланиб кўздан кечираркан. — Бу, дейман, Айришинг жуда ноинсоф бўлиб кетибди, Сезгир... Кўявер, егани димлама жўхори бўлсин. Сут билан жўхори яна бир мартага етади. Директор ҳам бўрондан кўрқиб, идорага бекиниб олди чоғи. Ҳечқиси йўқ, келиб қолар... Ий-е, чўқчалар ҳам келганми, дейман. Ол-а! Бир камимиз тўнғизни боқиш қолувди. Охурдаги емишни очофат чўққа паққос туширган. Бу фақат унинг қўлидан келади. Мен бўлса Айришни ёмонотлиғ қилиб ўтирибман.

Суяр Суюн сирланган челагдаги димланган оқ жўхорини охурга ағдаргач, ҳайвон изларини кузата бошлади. Қор қалин бўлганидан қай бири чўчқаники, қайси буғуники эканлигини аниқлаш қийин эди. Излардан ҳосил бўлган чуқур сўқмоқ Битикчашмага бурилгани аниқ кўришиб турарди.

Битикчашма дарасида ҳам қор қалин тушган. Ҳайвонлар изидан кетаётган Сезгирнинг қорни сўқмоқ четларига тўрва бўлиб осилиб қолар, оёқлари ерга тегмас, хуноби ошиб типирчилар ва ноиложликдан ғингшир эди. У бир-икки қадам олдинга дуркун-дуркун сакраб, яна тикилиб қоларди. Суяр Суюн келиб куймичидан кўтармагунча, ялпайиб, тумшуғи билан қор сузиб ётарди.

— Олдинга мен ўтай, изимдан сен юр. Бу аҳволда ҳолинг хароб. Меҳнат қилмай кўп овқат ейишнинг оқибати шундай бўлади, — деди у ортидан йўғон жундор думини гажак қилиб, алпанг-талпанг келаётган итга ўгирилиб. — Ҳой, кўп зўриқма, қайтишни ҳам ўйла... Чамамда тоққа тушган қорни довул шу ерга келтириб босибди-да. Бу ҳам бўлса ернинг, тирик жоннинг насибаси.

Даҳанадан анча ичкари кирилгач, сўқмоқ туртиб чиққан баланд қирра бурунга етган жойда ит эгасини четлаб ўтдию, олға ташланди. Суяр Суюн бурунга етгач, тўхтади. Нафасини ростлаб олгач, палахса тошни ушлаганча панадан бошини чиқарди. Рўпарада жануб томони зов сайхонлик ястаниб ётар, тепадан шамол учирган қор буралаб-буралаб тўзон қўрамадан олдинга интиларди. Нам қоронғи камар қаршисида улкан нар-навазнинг шохдор боши кўринди. У қўрқувдан талвасага тушган сурувнинг йўлини тўсиб чиқди ва ер тепинди. Шағал тош камарда акс садо бериб бўғиқ қарсиллади. У олдинга ҳам, ортига ҳам юришни билмай ора йўлда ҳолсизланиб қолган итга яқинлашди. Сезгир ғингшиди ва унга талпинди. Бироқ буғу кескин тисарилиб, итга тикилиб қолди. Ит яна ғингшиб оҳиста калта-калта ҳуриб юборди. Камар ҳаракатга келди. Етти бош буғу камар деворига елка тираб, тарс туриб қочишга шайланди. Нар буғу сузмोकчи бўлганидек бош силкиб, уларни тинчитди ва яна итга яқин борди. Уч қадамча қолгач, бошини қўйи эгиб, қоп-қора айтироқ ҳўл тумшуғини итга чўзиб, ҳидламоқчи бўлди. Сезгир эпчиллик билан унинг тумшуғидан ялади. Буғу дик этиб ўзини орқага ташлади. Ит чалқанча ётиб олиб, оёқларини силкиб ўйнатди, ўзини даст ўнглаб олиб, буғу атрофида айланиб чопмоқчи бўлди. Бир неча қадамдан сўнг бор бўйи билан қор уюмига шўнғиб кетди. У ўртаниб ғингшир, тилини осилтириб акиллар, чопмоқчи бўлар ва чорасизлигини сезиб ингранарди.

Суяр Суюн бошини қирра тош панасидан чиқарган кўйи ҳайкалдек қотиб, томоша қиларди. Айришни яқиндан кўриш насиб этганидан эс-ҳушини йўқотар даражада ҳаяжонланарди. Унинг кўзлари буғунинг қўлоғидаги тамғага тушди: занглаб, қорайиб кетибди. Сулувнинг қўллари теккан тамға. Қўйиб берса, югуриб борса-ю, Айришнинг шохдор бошини қучоғига олиб, ўша занглаган тамғага лабларини босса, яласа.

Қор учқунлаб киприкларига, кўзларига қўнди. Суяр Суюн чидаб туролмади. Беихтиёр ёшланган кўзларини энги билан артди. Яна Айришга тикилди.

Буғу уни илғаган эди. У энди итга қарамас, улкан бошини мағрур кўтариб, бодроқ-бодроқ ёқут кўзларини Суяр Суюнга қадаб турарди. Бекинишнинг, нафас ютиб ўтиришнинг илжи қолмади. У оҳистагина эмраниб:

— Айриш... Айришим, — деди қўлини карнай қилиб.

Бу овоз ним ёруғ камарда акс садо бериб қайтганда Айриш дарҳол хушёр тортди, аммо жойидан жилмади.

— Айриш, бу менман, Суярман, — у гавдасини тош панасидан олиб, буғуга бўйибастини кўрсатмоқчи эди. Шу пайт қўлоқни тешиб юборгудек «вов-вов» наъраси янгради. Думини қисиб, ғинжайиб олган ит устидан Айриш бир ҳамла билан сакраб ўтди. Камардан салт буғулар ўқдек отилиб чиқиб, қор уюмларига таппа-таппа тўш ташлаб, ирғишлай-ирғишлай юқорига, тоғ тарафга чопиб кетишди.

— Ҳа, аттанг-а! — нола қилди Суяр Суюн.

Бу нидони буғулар эшитмади. Аллақачон узоқлашиб кетишган эди. Буғулар олдинма-кетин устидан сакраб ўтганда писиб қолган Сезгир атрофга аланг-жалаң қаради, эгасининг қорасини кўргач, изига қайтди.

Тўнғиз сўқмоқда қор кўчди, кўз илғаган қияликларда қор тўзони чангиди. Айришнинг наъраси юксакларда яна янгради, «вав-вав-вав» товушлари ҳавода тўлқинланиб тарқалиб борарди.

— Ҳей, Айриш қўрғур, бу ахир мен эдим — Суяр. Танимадингми? Яна жонингга озор етказдим мен ношуд. Чўчитдим-а. Ишқилиб, бирон жойларинг лат емаса бўлгани. Қайда бўлманглар, омон бўлсаларинг бас.

* * *

Сурув тоғ ўрқачига ўрлаган сайин довул шиддатли тус олиб, баттар ўкирарди. Айриш таъқибдан ўша заҳотиёк қўтилганини билса-да, сурувни тоғ устида узоқ олиб юриш ҳалокат эканлигини ҳам англади. У Тўйин ўрқачларидан ошиб ўтиб, Ориқтов оралиғи-

даги сайхонлик воҳага чиқди. Тўйиннинг ўрқачлари билан тўсилган воҳада бўрон шашти сезилмасди.

Она буғу чўлоқланиб, Айришоҳнинг ёнига келди.

«— Тўпигим тошга қаттиқ тегди».

«— Бекорга ҳовлиқдик. Одам ҳам, ит ҳам бизга зарар бермасди. Кўрдинг-ку, ювош, кўзлари жавдираган».

«— Сен бошладинг, кейин биз қочдик».

«— У одам кўзимга таниш кўринди. Лекин, барибир, одамлардан кўрқаман».

«— Уларни ёлғиз сен биласан... Шу ерда тунасақ. Ортиқ юришга мадорим йўқ».

«— Бу ерлар нотаниш».

«— У ёқда бўрон».

«— Илож қанча. Кетамиз».

«— Рост. Қара, дарахтлар кесилган. Тўнкалар кўкёлларга ўхшаб қунишиб, ҳурпайиб туришипти».

«— Одамлар кесишган. Афсус. Ўрмон бизга бошпана. У довуллардан сақларди. Емиш бўларди».

«— Терим қотди. Совуқ. Бўрон қачон тинади?»

«— Билмадим. Нега сўрадинг?»

«— Тинса, кичик оролларга кетамиз».

«— Қишда кичик оролларда катта фожиалар кутади».

УНИНЧИ БОБ

Кичик чилланинг ўрталарида Ойновот келди. Эридан уялмай-нетмай Суяр Суюннинг бўйнидан қучдию, аввал беқиёс шодланди, сўнгра титраб-қақшаб йиғлаб юборди. Ҳали у келмасидан бурун бу учрашувни ўйлаб юрган Суяр Суюн бошқача бўлишини тасаввур ҳам қилолмасди. Қиз қалбидаги бир неча йиллик тош-метин, берч армонлар чок-чокидан тирқираб сўкилди.

— Бўлди қил энди, — деди Баҳодир кўз ёшларини тиёлмаётган Ойновотга. У тик турганича чой қайтараётган мезбондан уялаётган эди.

— Баҳодир, қўйинг, майли юрагини бўшатиб олсин, — Суяр Суюн жувонга қаради. Унинг куюқ узун киприклари намланиб жуфтлашган, ёш оқиб тиниқлашган ғусса тўла кўзлари меҳр билан унга тикилиб турарди.

— Нега хафа бўляпсиз?.. Мана, яна жамулжаммиз.

— Кечиринглар мени, — деди Ойновот ва Суяр Суюннинг каравотига ўтириб, Ойпарчани кўлига олди, опичлади, юзини-юзига босди.

— Отам ҳам мушукни жуда яхши кўрардилар. Мош деган мушуклари бўларди, ҳамиша атир сепиб кўярдилар. Менинг эса атирга тоқатим йўқ. Мушукни ҳатто пайғамбар ҳам яхши кўрган, ухлаб ётган жониворга озор бермаслик учун тўйиннинг этагини кесиб туриб кетган экан, дердилар. Ойпарча энди қариб қолди. Тишлари заифлашди. Нонни ҳам чайнаб бераман.

— Қачонги Ойпарча, эҳ-ҳей. Сезгир ҳам нақ бўрининг ўзи бўпти-қопти.

— Эсингиздами, Сулув мушукка Ойпарча деб ном қўйгани.

— Менинг исмига уйқаш...

Суяр Суюннинг назарида Ойновот нимаси биландир Сулувга ўхшаб кетди. Хастадиллик. Соҳибжамол жувон юзидаги нур, жозиба ўрнига бемаврид паришонлик, умидсизлик кўланкасини сочган соя нима? Нега у Сулув ҳақида ҳеч гап сўрамаяпти. Балки эски яраларни эсга солиб, унга озор бермаслик учун атайлаб гап очмаётгандир. Айриш хусусида эса чурқ этмади. Суяр Суюннинг юраги увишиб кетди: у калаванинг учини топган эди. Туғмас хотинларга хос заифона хоксорлик Ойновотни аллақачон ўз тўрига илтириб, исканжага олган, ундан қутулиб кетиш чорасига бўлган ишонч чил-чил синган эди. Қовоғи солиқ Баҳодирнинг чеҳрасида ҳам бу мудҳиш кўланка кезиб юрарди.

Ойновот мушукни бағрига босганича, деразадан қорли тоғ ўнгирларига боқар, кўзлари беҳосдан Суяр Суюн нигоҳи билан тўқнашиб қолса маъюс жилмаяр, орага тушган ноқулай жимлик унинг бахтсизлиги туфайли содир бўлганини зимдан ҳис этган сайин ўзини кўярга жой тополмас, бу маломат кулфатдан қутултириш нажотини илтижо қилаётгандек мўлтирарди.

— Баҳодиржон, билишимча, бафуржа келгансизлар. Ғариб кулбамнинг тўри сизларники.

— Агар малол келмаса... Синглингиизнинг одатини биласиз-ку, ҳашша борамиз, деб икки оёқни бир этикка тиқиб туриб олди. Бундай ҳаёт кечирिशга ўрганиб кетган. Қирқим маҳаллари ҳафталаб тоғу тошда, дала-дашда бўлади.

— Ойновотни кўриб бошим осмонга етди. Сизлар қадрдонларим. Келдингизлар, уйим тўлди-қолди. Сўққабош одам бундан ортиқ хурсандчиликни орзу қилолмайди. Ойновот билан кўришмаганимизга неча йил бўлди ахир... Ҳа, шундай. Бундай бир қарасанг, умр оқар дарё, ўтиб кетганини, кексайганингни билмайсан. Яна бир қарасанг, умр бир хил, ўзгаршизиз тургандек. Ҳаммаси кайфиятга боғлиқ. Ойновот билади,

менинг умрим тўқайзор ўрмонларда, тоғу тошда ўтяпти. Улар ўзгармагани сингари меники ҳам ўзгарисиздек. Баъзан ўзимни сўроқ қиламан: ҳой, сен неча минг йилдан буён яшаяпсан? Кайфият сал паришонҳол бўлса, аксинча, дилозор таҳлика ўрмалаб киради кўнгилга... Сизларники эса ҳали олдинда, кўриб улгурасиз. Қувонч ҳам бўлади. Байрам ҳам бўлади. Фақат саломатлик бўлса бас.

— Сиз билан танишдим, астойдил ихлос қўйиб қолдим. Ҳавасим келади. Ёлғиз одамсиз, лекин оламсиз.

— Ёлғиз деманг, шер йигит, биз кўпчилик — Сезгир, Ойпарча. Даштда эса яна бир фарзандимиз бор — дайди-дарбадар.

Ойновот Суяр Суюнга ялт этиб қаради. Унинг кўзларида шу чоққача кўрмаган ҳайратомуз нур чарақлаб кетди.

— Ҳа, ҳа, ишонаверинг. Шуниси ҳам борки, баъзи серташвиш оилаларга хос диққатбозлик бизда ҳам содир бўлиб туради. Ота-она мўмин-қобил фарзанддан кўнгли тўқ, лекин дарбадар, ўйинқароқ боласига кўпроқ меҳрибон бўлгани каби бизнинг асосий ўй-ташвишимиз, ғамимиз — ўша. Нима қилди, нима қўйди, қаерда юрипти — хаёл ўшанда! Уники далада, даштда. Шундай оворагарчилик. Бу иккаласидан эса кўнглим тўқ. Ёнимда. Итоаткор, гапга юради. Сафарга чиқса ҳаммиша Сезгир ўнг қўлим. Ойпарча эса уйда кайвони. Итнинг бир буюк хислати — амрни бажо келтириш. Лекин бу амр эмас, аслида унинг орзуси. Ўз ирода, эркимни у орқали бажараман. Мўйловлари тикрайиб, қошлари уча бошласа билингки, ит зерикди. Бу ҳолда у тез синиқади. Шунда узоқларга бош олиб чиқиб кетамиз. Унга далда бераман: биргина хонадонни кўриқлаб ётган итларни кўрсанг, роса раҳминг келар-ов. Бечоралар остона ҳатлаб, кўчага чиқиша олмас. Дунёга келди нимаю, келмади нима.

— Суяр ака, безарар, беғам одамсиз, бир умр сизга ўхшаган одамга шогирд тушсам дейман. — Баҳодир ҳамсуҳбатининг қизариб кетганини кўргач, қўшиб қўйди. — Сиз мени тўғри тушунинг.

— Қарши эмасман-у, айтиб қўяй, бу турмушнинг ҳам машаққатлари бор.

— Одамлар орасида юргим йўқ. Давраларни кўнглим тусамайди.

— Укам, сизнинг йўригингиз бошқа.

— Йўриқларнинг қурбони бўлиб қоляпмиз-да.

— Қон-қонимизга чирмашиб олган қолипдан қутулиш осон эмас, — деди Суяр Суюн йиғма алюмин столнинг оёқларини кериб, клёнка ёзаркан. — Мен буни бошимдан кечирганман. Шу боисдан сизни ҳам тушунаман. Сезгир билан кўп гурунқ қиламан. Ҳой, дейман унга, ахир сен бир замонлар бўри пуштидан тарқалган бўрибосарсан. Бўри бўлса йўқ. Шунча ойдан бери тоғ кезамиз, қани, уруғга топилса. Бўрибосармиш. Нимани босасан. Умуман, кўлингдан келармикан... Итоатдан ўзга чора йўқ. Шароитга шунчалик мослашдингки, зотинг қадимда йиртқич бўри бўлганлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Тақдирнинг чикка-пукка ўйинига тан бер, иложсизсан. Унинг бир фазилати менга ёқди: баъзи итларга ўхшаб бўлар-бўлмасга ҳуриб, ташланавермайди, мен бўри авлодиданман, деб бемаҳалда увламайди. Забонсиз махлуқ-да, дарди ичида.

* * *

Зов тепасида оппоқ қировдан ҳурпайиб турган сербутоқ хатанак Ойновотнинг завқини келтирди:

— Шу бутани ўтган йили баҳорда ҳам кўрганман. Унда тўқ-яшил, жуда чиройли эди. — Жувон кипригига қўнган зирапча қорни қўл кафти билан сидирди.

— Ўтган йили? — ҳайрон бўлиб сўради Суяр Суюн.

— Ҳа. Бу ерга отам бошлаб келдилар. Тўл пайти отарлардан хабар олгани чиққан эдик. Қизим, сенга шу тарафларни ҳам томоша қилдирай, омадимиз чопса кўзиқорин ҳам терамиз, дедилар. Ана кўзиқорин, мана кўзиқорин, кўриб ақлингиз шошади. Чинакам баҳорни шу ерда кўрдим. Отам урушдан аввал бу ерларда бўлган эканлар. Тўйинда кийиклар пода бўлиб юрарди, ўз кўзим билан кўрганман, дедилар.

— Ташвишманд одамга бу гўзаллик бир пул. Қадрига етиш у ёқда турсин, ҳатто эътибор ҳам бермайди. — Баҳодир қорга кўмилиб ётган туятовоннинг сариқ-қизғиш шапалоқдек нам япроғини қўлида ушлаганича томоша қиларкан, тиззалаб ўтириб олди.

— Кейин биласизми нима бўлди?... Баланд тепаликка чиқиб, нонуштага ўтирган эдик, сой тубидан ғалати маърашни эшитдик. Мен отамга, отам менга қарайди. Улоқники ҳам эмас, қўзиники ҳам. Шундай бир ғариб, юракни тилка-пора қиладиган овозки, чидаб туриб бўлмайди. Отам, кийик ёки жайрон боласи, адашиб қолгандир, дедилар. Шофёр, отам, мен излашга тушдик. Сойдаги ўт белга уради. Қани энди топсак. Кун пешиндан оққунча овора бўлди. Ҳеч ерда йўқ. Осмонга учдими, ерга кириб кетдими, билмаймиз. Ҳориб-чарчаб ёзиғлик дастурхон теварагига ўтирдик. Иштаҳа қайда. Шунда сой ошиб бир шамол эсди. Ҳали-ҳали эсласам, хўрлигим келади, энтикаман. Ё тавба, шамол ҳам шундай бўладими!..

— Суяр ака, сизда ҳам шундай ҳолат бўлганми? Қандай жониворнинг маъраши бўлиши мумкин? — Баҳодир бўйнига осиглик дурбинни қўлига олди.

— Қизиқ... Ҳайронман.

— Ана уларга қаранг! — бехосдан ҳовлиқиб хитоб қилди Баҳодир. У дурбин боғичини бўйнидан ошириб оламан, деб сур телпагини тушириб юборди.

— Мен ҳам кўрай, нима экан, — деди тоқатсизланиб Ойноввот дурбинга қўл узатаркан.

Кўзи ўткир Суяр Суюн бир қарашдаёқ сурувни кўриб эди:

— Ойноввот, томоша қилинг, ўша — сиз кўришга интизор Айришингиз. Ҳарамини сайллатиб юрибди, — деди.

Сурув икки жилғани ажратиб турган торгина ўрқачдан қор чангитиб, тўнғиз сўқмоқ тарафга тушиб келарди. Ойноввот ҳаяжонланар, дурбин кўзларини шошиб юргизар, аммо сурувни кўрмасди. Суяр Суюн ўзини панага олиб, Баҳодирни имлаб чақирди.

— Топдим, топдим! — қичқириб юборди Ойноввот.

— Жим-э, — пичирлади эри унга.

Ойноввот мувозанатини йўқотиб, қорга чўккалаб қолди. Шунда ҳам у қўлларидан дурбинни қўймасди. Бу орада Суяр Суюн йигит билан режа тузиб олди.

— Бу ёққа юринг. Бас, кейин кўраверасиз, — деди Баҳодир Ойноввотнинг биллагидан ушлаб, панага тортаркан.

— Ойимхолнинг кўнишидан тушиб келишяпти. Кеч бўлди-да, қориннинг ташвишини, ғамини ейиш керак.

— Ойимхोलингиз ким? — таажжубланиб сўради Ойноввот.

— Ойимхолми? — кулди Суяр Суюн жувоннинг қизарган юзига боқиб. — Бир замонлар ўтган бой, тул хотин. Одамлардан ажралиб, ўша текис сайхонда яккамоҳов бўлиб кун кечирган. Утовлари, молу ҳоли кўп бўлган. Ойимхолнинг кўниши, деган ном шундан қолган... Гап бундай, буғулар барибир шу ердан ўтади. Бошқа йўл йўқ. Тўнғиз сўқмоқ уларни Битикчашмага олиб чиқади. Биз бу ерда турсак, юрагини ёриб қўлига берамиз. Кейин ғарамга йўламай қўйишади. Бу ердан жуфтакни ростламасак бўлмайди. Оқ қоялар воҳасига ўтадиган торгина жилға бор, паналаса бўлади. Ўша ерда кутамиз. Очiq жой, истаганча томоша қиласиз... Сезгир, кетдик, олдимга туш.

Ит орқасига қарай-қарай чор-ночор уларга эргашди.

Буғуларнинг яқинлашганини сезган Сезгир безовталана бошлади. Суяр Суюн имижим, пўписадан наф чиқмаслигини билиб, итни биқинига босди, бўйнидан кучоқлаб олиб, фингимаслиги учун чап қўли билан тумшугини қисди. Афтидан, буғулар одамлар из қолдириб келган сўқмоқни ўзлариники чоғлаб, тўппа-тўғри улар паналаган жар лабига келишарди. Ит оёқларини типирчилатиб юлқинди. Суяр Суюн уни жон-жаҳди билан қорнидан қисган эди, тумшуги юмуқ бўлса-да, «вақ» этиб шанғиллаб юборди. Тепадаги тапир-тупур оёқ овозлари узоқлашди. Тахминан эллик қадамча адоқда она буғу жилғани шошиб кесиб ўтди. Айни маҳал одамлар бекинган жар лабидан қор кўчиб тушди, ғусур-ғусур туёқ товушлари эшитилди. Суяр Суюн Баҳодирнинг биқинига туртиб, ҳали замон она буғу ўтган тарафни кўрсатди. Эни беш қулочча ўпирма жардан биринчи бўлиб чамбарак улкан шохини елкасига ташлаган Айриш сакради, кейин урғочи буғуларнинг парвоздаги қоматлари кўринди: олдингилари ерга тушган, кейингилари ҳамон ҳавода учиб боришарди. Бир сония маҳлиёликка берилган Суяр Суюн итни қўлидан чиқариб юборди. Бир зумда у нураган жилға муюлишида қор сачратиб, кўздан ғойиб бўлди.

— Бунақасини ҳеч кўрганим йўқ! — деди юзи қизариб-қаварган Баҳодир оқ жунли пўстини ёқасини ушлаб бош чайқаркан.

Эрқаклар тепаликка кўтарилишиб, кенг сайхонда қор уюмларига суриниб-тўқиниб чопаётган Ойноввотни кўришди. У «Айриш»лаб қичқирарди. Сезгир рўпарадаги сойнинг ўнгирига етган, бироқ ортдан келаётган фарёдни эшитиб, олға — буғулар ортидан чопишни ҳам, ортга — ҳолсизланган Ойноввотга қайтишни ҳам билмай икки жаҳон овораси бўлиб аросатда қолди.

— Бу азоб-уқубатлар кимга керак? — ғўлдиради Баҳодир.

Шу дамда хотинининг беўхшов ҳаракатларидан нафратланганини ҳам, унга раҳми келиб кетганини ҳам англаб бўлмасди.

— Айришни кўргани яхши бўлди, кўнгли юмшайди, — юпатди уни Суяр Суюн.

* * *

У-бу юмушларни баҳона қилган Суяр Суюн эру хотинни вагончада холи қолдирди-да, итини эргаштириб, тоққа чиқиб кетди. У хонгуллар тумшук тиқиб қушуя бўлиб кетган ғарамдан хабар олди. Қор роса топталганини кўриб буғуларнинг эл бўлганидан, шу кунгача кечирган ташвишлари зое кетмаганидан севинди.

Аммо қандайдир бетайин туйғулар юрагини гижимлаётганидан кўнгли хуфтон эди. Ҳуссамакон тоғлар узра имиллаб сузаётган оқиш-кулранг булутлар ҳам, адирлар устида судралаётган соялар ҳам кўнглига сиғмасди. Нега унинг руҳияти зилдай оғирлашди? Ойноввот келди-ю, фаромушхотир бўлиб қолди. Баъзида ҳаётда ҳамроҳ бўлиб, кейинчалик йўлдан чегирилган шериклар ҳам ўлган, ҳаётдан кўз юмган одамларга ўхшаб кетади. Илгарилари Ойноввот эсига тушганида у билан шу тарзда мулоқот қиларди. У эса ўз оёғи билан юриб келди. Бир ўзи эмас, нозик жуссаси кўтара олмайдиган, қалби

эмас — оламга сизмайдыган мудхис юк билан келди. Унга ким ҳамдам, ҳамдард бўла олади? Тоғни талкон қиладыган, ҳар юмушга қодир Баҳодирдек алп эр ҳам унинг олдида ожиз, лол. Севгилинг дарду фиғонини кўтариш оғир, зил...

Қоронғи қалб тўрида ялт этиб нур порлади. Шу фурсатни атайлаб пойлагандек, бехосдан чарақлаб кетди. Турмуш икир-чикирлари, таниш-нотаниш одамларнинг гавжум давралари туфайли Сулув қиёфаси олислашиб кетган эди. Кимсасиз яйдоқ даштда бошига тош теккандек гарангсиб кетаётган Суяр Суюн қаршисида унинг ўксик руҳи-рухсори пайдо бўлди. Авлиёдек пок-покиза, тип-тиниқ... Оламдан ўтган одамлар тириклар учун иккинчи ҳаёт кечири бошлашади. Холис ҳаёл азиз ва табарруқ хилқатни хору хас, иллату қусурлардан ажратиб олиб ювиб-чаяди-да, мусаффо этиб намоён қилади.

«— Келдингми, Сулув?... Орадан қанча фасллар ўтди. Атрофимда ҳамон мангулик ҳукмон. Аммо бунинг ҳаммаси сендек оташин хушторсиз кечаётганидан норози эдим. Инсон ранг-баранг, ҳудудсиз оламга ҳамиша муштоқ: ҳаёт, табиат, борлиқни мудом англашга уринади-ю, ўзи шу бесамар иштиёқ қурбони. Назаримда бу хил йўл тутган одам ҳар ҳолда тўғри қилади. Ғойиб булганида унинг изларини излаб топса бўлади. Ахир сени мафтун этган, асоратга солган у жумбоқлар ҳамиша бор, муҳайё. Одамзод бир-бирини такрорлайди, тириклар кетганлар орзу-истакларини елкаларида қутлуғ мерос янглиф олиб юришади... Сулув, мана ҳозиргидек қайсидир бир ғойибона чорраҳада руҳинг билан тўқнаш келиш мен учун олий бахт. Бундай хуфиёна такрорий учрашиш имкони туғилганидан фойдаланиб, тириклигингда айтолмаган, қиёмига етказиб тушунтиролмаган қалб розимни баён қилай. Эшит. Онда-сонда бир хулоса-ақида ёдимга тушадию, сескантириб юборади: баъзида ҳатто кирғин уруш, фожиа, мудхис жудолик шарпалари ҳам севги соғинчидек бедаво ғусса олдида ип эшолмайди. У барча азоблардан кучлироқ эзади, кемиради... Ҳасрат сизга зиён, дедингми? Қара-я, ҳамон ғамим билан бандсан. Қўлингни бер, Сулувим, дала-даштар бизни кутмоқда. Яқинда еру замин уйғонади. Сен-ла кечган ўша кўклам фасллар ҳали олдинда. Биз, ахир ҳамиша биргамиз-ку».

Суяр Суюн вақт пешиндан оққач, тоғдан қайтди. Димоғига гуп этиб ош ҳиди урилди-ю, дилхасталик, чарчоқлар бирдан унутилди. Уни Ойновот хушчақчақ кутиб олди. Баҳодир донг қотиб ухлаб ётарди.

— Декчада ош дамладим, — деди Ойновот шивирлаб, эрини уйғотиб юборишдан чўчигандек.

— Ташқаридаёқ сездим. Ошни роса соғинган эдим. Ош пишириш эса қўлимдан келмайди.

— Биламан. Қайғурманг, мен бор — ош ҳамиша бўлади, — деди Ойновот қошларини қоқиб, кўкрагига нуқиркан.

Суяр Суюн жувон узатган иссиқ чойни мириқиб хўпларкан, саришта-саранжом кулба кенгайгандек, ёруғроқ бўлиб қолгандек туюлди. У пиёладан кўтарилаётган буғ орасидан рўпарасида ўтирган Ойновотнинг юзига диққат билан разм солар, яноқлари қизарганидан, бутун рухсори ички нурдан шафақланиб турганидан, қизариб-қимтиниб қовжираган лабларини ялашидан, юзи ловуллаб ёнаётганидан ҳайратланиб ўтирарди.

— Э-бий, ахир Сезгирга алоҳида овқат қилгандим, эсим қурсин. У шўрлик ташқарида томоғи тушиб ўтирибди, — Ойновот ўрнидан туриб, печка ёнидаги товоқ қопқоғини очди. — Ҳали иссиқ, оғзини куйдиради.

— Сийлаб юборипсиз-да, уни.

— Арзийди. Сезгирга ҳар қандай сийлов ҳам кам.

— Нимасини айтасиз... Уни азбаройи яхши кўрганимдан, бир кунни меҳрим ийиб: ўлсак бирга ўламыз, сен-ла у дунё ҳам кўрқинчли бўлмас, дедим.

— Бундай совуқ гапларни қўйинг, Суяр ака.

— Нега? Улим ҳақ. Ениб турган шамнинг сўнги ёлқини лип этади — ўчади-қолади. Уни биз бўрттириб, ваҳима қилиб юрамиз. Биласиз-ку, одамзод ваҳимага уста. Магеллан тумонотидаги бир юлдуз бир юз етмиш минг йил бурун сўнган экан. Унинг портлашидан ҳосил бўлган ёғду шуъласи эндигина ерга етиб келибди. Инсонники нима бўпти? Чақмоқ. Зулматда бир чақнади: саросимага тушган йўловчига нури тушдию сўнди. Йўловчи яна зулумот ҳукмида қолди. Аммо муҳими бунда эмас — гап чақмоқнинг оний ёғдусида. Уша ёғду сизни нурлантирди. Хосиятли чақинлар зоега кетмайди, кимларгадир кўчади, кимларгадир тутантириқ. Токи тирик экансиз руҳиятингиз, онгингиз ундан нурланиб туради. Сўнган чақинга сиз соҳиб. Навбати келиб, ўзгаларни сиз нурлантира-сиз. Ана шу бахт... Ҳаёт навоси ғоят мураккаб. Улимдан даҳшатлироқ ҳодисалар ҳам юз беради. Шундан сақланиш керак. Елғон, сохта яшаш ва оний бир лаҳзада бу қабоҳатни англаб, умрни беҳудага ўтказиб юборганингни ҳис этиш — буниси бахтсизлик... Сулув опангиз ўшандай чақмоқ бўлди. Ундан менга, сизга зарралар сачради. У шамдан таралган нур ҳали кўп йўл кезади.

— Кўнглимдаги гапларни билгандексиз. Айтаман дердим, тилим бормасди. Ойсулув опамларнинг ўзлари биз билан бирга. Худди шундай, — Ойновот Суяр Суюнни эркалаб, елкасини силади.

— Шу тарзда давом этаверади. Лекин чақмоқлар ҳам ҳар хил чақнайди. Шундай ҳам бўладик, нурлантириш ўрнига куйдириб-ёндириб юборади.

- Бир коса совуқ сув бер, Ойновот, роса чанқадим.
- Чой ичинг.
- Фақат сув узат, — Баҳодир сувни сипқориб, чинни косани столга қўяркан, курсига ўтирди. — Сиз йўфингизда синглингиз билан маслаҳат қилдик: бир тележка беда, бир фляга суту бир қоп жўхори юборамиз. Баҳорги каникулда ўзимиз билан яна келтирамиз.
- Овора бўлиб нима қиласиз.
- Оворагарчилиги борми. Совхоз бу билан камбағал бўлиб қолмайди. Хонгуллар гамини фақат сизларгина эмас, халқ ҳам ейиши керак.
- Бу фикрингиз жуда ўринли. Раҳмат, ука, қани эди, ҳамма сиздек тушунса, қадрласа.

УН БИРИНЧИ БОБ

Хут охирлайвериб, кучли бўронлар эсганда писиб кетган Тўйиннинг чаппа шамоли яна жонланди. У Оқ қоялар воҳасида ҳуштак чалиб, ўрқачлар соябон қор қатламлари захрини сайхонликларга пуркарди. Пўстинининг ёқасини кўтариб ўраниб олган Суяр Суюн жанубдаги пастқам адирликлар ортига оққан қирмизи қуёшнинг йироқ дарё сатҳида ёлқин из қолдириб ботишини мароқ билан кузатарди. Қуёш қип-қизил чўғ ўтовдек аста-секин уфқ ортига чўкиб борарди. Изғирин шамол суяк-суягидан ўтиб кетганидан жунлари ҳурпайган Сезгир керишди.

— Совқотдингми, жонивор? Бўпти, кетамиз, — деди Суяр Суюн осмондаги лахта-лахта қорамтир берч булутларга қараркан. — Осмон ҳам биз сингари карахт. Қишнинг сафари ҳам тугаб қолди. Қиш — меҳмон, минг қовоқ солиб чиранмасин, барибир кетади. Изидан баҳор келади.

Сўнги кунларда оромини безовта қилган, мудроққа мойил руҳиятидаги мавҳум беқарор ғашлик қатлари чок-чокидан сўкилиб кетди. Вужуди шу дамда илған баҳор нафасидан сергак тортди. Вагонга қайтишга юраги бетламади. Баҳор арафасида ёввойи табиат қучоғида ёлғиз сайр қилишни ғоят улуғ саодат деб билган Суяр Суюн ўзини бундай пайтларда борлиқ билан уйғун сезар, бу оламда мангу юргандек, неча бор туғилиб, неча бор ўлиб, яна унинг фусункор оғушига қайтгандек ҳис этарди. Ҳар бир кўҳлик ва хокисор ўсимлик, кўкат сингари вужудига ёшариш шукуҳи шиддат билан кирганидан, олам кўз ўнгида кун сайин гўзаллашиб, файз касб этаётганидан севинарди. Шунда фаромуш армонлар ўрнида шодмон орзулар барқ урарди, чарчоқ ва ҳафсаласизликлар чекиниб, томирларида соф қон кўпирарди.

— Баҳордагина табиат билан чамбарчас боғлиқлигини равшан англамаган, бундай ҳаяжонни кечирмаган инсон умри занглаган темир. Қалби бўм-бўш, эҳтироссиз одам танбал, кўрс, жоҳил бўлади.

Суяр Суюн ўз хаёллари билан андармон бўлиб, ёнма-ён кетаётган ити ортда қолганини пайқамади.

— Ҳа, ниманинг ҳидини олдинг? — тоғнинг қори эриган ўрқачида элас-элас буғулар суруви кўринди. — Маккахўрақларми? Уларни ўз ҳолига тинч қўй. Энди кўнгил тўқ, беда кўп, жўхори қоп-қоп. Бўканича ейишин.

Сезгир, истар-истамас, эгасига эргашди. У танасидан иссиқ ўтиб, бўғиз атрофлари қордан холи бўлган шувоқларни ҳидлар, сорир, ўткир тахир ҳиддан акса урар, тумшуғини нам тупроққа суйкарди.

— Чўчкаминингки, тупроқни тумшуғинг билан ағдарасан. Қара, бурнингдаги лой бир энлик, — Суяр Суюн энги билан ит бурни учидаги лойни сидирди. — Бурнинг мунча совуқ. Қорнинг очдимиз? Э-эй, шундай демайсанми. Бу изғирин совуқ ичингдаги борини ҳам қатрон қилиб ялаб кетади. Очликка чидаш қийин. Ҳу, ана, Айриш ҳарамини ҳам ипсиз сиртмоққа боғлаб тоғдан эндириб келаётган ҳам очлик, — у мушоҳадага берилиб кетди. — Сени билмадим-у, менга буғуларнинг хос ёввойилиги ёқмаяпти. Нега бунча ўзини биздан олиб қочади. Арпасини хом ўрган бўлсак, айтсин. Нодон, ҳар кеча емиш дардида ўн-йигирма чақирим йўл босади. Мана, шамолпана сойда беда ғарам, охур тўла емиш. Е, ич, қорнингни қашилаб ёт. Тинчингни қўриқлаётган соҳибинг бўлса. Аралашиб кетаверса экан инсонга... Йўқ, уларнинг ҳам биз сингари кўнгли тинч, ором оладиган манзили бор. Бировларга кулбамиз катак кўринар, лекин бизга маҳбуб макон. Неки тирик мавжудот бор манзил излайди, макон талашади. У ўзинг яратган нурли маскан: ўпирма жарнинг совуқ камари саргардон буғулар учун қаср, музлаган тупроғи парқу кўрпа-ёстиқ, изғирин шамол садоқатли жарчи. Шунчалар ҳуркак, юраксиз. Ҳамиша қувгинда; тиқ этган, шитирлаган овоздан юраги така-пука. Бу азоб ўрнига кел ёнимизга, бош эг... Ғуруринг йўл бермайди. Биламан. Сен эркин ҳар нарсадан устун қўясан. Эрк сеवारлигинг бошинга минг хил кулфат, бало-қазолар ёғдиради. Эрк ҳар қандай қулайлик, фароғатдан юксак. Доно аждодлар мақтаган хосиятинг ҳам шу хислатинг бўлса керак. Дарвоқе, мутеликдан узил-кесил воз кечмай туриб эркинликни туйиш чала эртақ. Ҳурриятнинг тимсоли учқур асов зот — сизлар, сўнги истак, хилқат эмас — инсоннинг ҳали очилиб улгурмаган нотинч хаёл, парвозга маҳбуб туйғуларисиз. Шохларинг чамбарак — тунда самодан инжу юлдузлар ёғилса, тугиб қолмоқчисан. Шун-

дайми? Еки бошқа сиру синоат борми? Тенгсиз хосиятинг, салт гўзаллигинг қадрига етмаган инсон жаҳолатидан паймонанг тўлиб, кўкка илтижō қиляпсанми? Одамзод ҳам ғам-ҳасрат, кулфат тоғи нураб бошига қулаган кезлар ҳовучини, панжаларини шохларинг тиғи янглиғ кўкка очади. Чексиз самода қандай куч, нажот бор?.. Қайси куни Ойноввот шундай қилди. Унинг фиғонини сенлар эшитмадинг. Афсус. Ҳали-ку, тўпори хонгул экансан, тавқи-лаънат инсу жинс бўлганингда ҳам унга жон нисор ҳамдард бўлардинг. Мағрурда меҳр йўқ, дейишади. Балки ростдир. Лекин нега мағрур, ҳур зотга тавозе қиламиз? Жумбоқ... Ҳой, Сезгир, бас қил, демайсанми. Бошим ғовлаб кетди-ку.

* * *

Кунлар исиб қолди. Қуёшга бетгай ёнбағирликлар, ўркачлардаги қорлар эриб, жи-гарранг ер юзи кўринди. Эрувгарчилик авж олди. Орадан икки-уч кун ўтар-ўтмас, қордан бўшаган ерлар чимўтдан чиммат тортди. Тоғ тўшлари оппоқ қор, пойи эса юзига ҳарир тортган баҳор. Чимўт узоқдан латиф манзара касб этиб, кўзга ташлангани билан унинг яшил ранги тепган майдонга яқинлашиб борганингиз сайин таровати йўқолади. Шунчалик нозик, заифки, ҳали тупроқ ёриб нишламасиданоқ замин узра ботиндаги самовий яшиллик олови ҳовур чиқариб кўтарилаётгандек. Баҳорнинг илк элчиси адирдаги нимжон чимўт имиллаган қишни ҳуркитмоқчидек, унинг қоқшол панжаси — қор қатлами этагидан тутиб олган. Уз кучига бино қўйган мудроқ қишнинг қаҳри ошиб, устмас-уст зуғум қилади: гоҳ чимўтни қорга кўмади, гоҳ саҳарда заҳарли изғирин пуркаб, яхмалакка занжиртоб ўрайди. У эса қасдма-қасдига олиб, тобора ранг очади. Қиш бу хархаша, ёпишқоқ кўшнидан чекинади, оқ кўрпасини шоша-пиша йиға кетади. Чимўт эса уни қаричма-қарич тоб бермай таъқиб этади.

Қор тагида узоқ вақт димиқиб ётиб бўй, ранг кўрсатган замин кўзга қанчалар яқин: қумлоқ, тошлоқ, сербута, ажиндор, емирилган, ўпирилган, чўккан, юксалган сийнаси намоеън бўла боради. Бу ўзгаришларни кузатаркан, дилдан сириқтириб ўтказаркан, инсон қаҳратон қиш асоратидан халос бўлганини сезади ва кўкракларини кериб нафас олади. Упканинг тозалигидан, шаффоф ҳавонинг мусаффолигидан ва, пировард, беихтиёр антикаётганидан таажжубланади, шу аснода табиатнинг дилгир фарзанди сифатида ғафлатларга чап бериб, уйғониш маҳали унинг ёнида турганидан беҳад севинади. Ахир инсон муваққат бўлгани билан замин мангу, чанқоғи унда қолади.

Шиддат ва кўлам жануб баҳорига хос хислат. Пастқам адирликлар, воҳаларда эрувгарчилик бошланган бўлса-да, Тўйиннинг минг метрдан юқори ўмоврлари ҳали булутлардан ҳодир қурган совуқ шамоллар ҳукмида. Қуёшга бетгай сиртлар эригани билан тароқ сою жилғаларнинг тублариде қор берч қатлам бўлиб, босилиб ётарди.

Вагонча рўпарасидаги тепалик қордан халос бўлиб, силлиқ тўши чимўт билан яшилланди, кўзигуллар дийдираб ер ёриб чиқди. Тепалик соясидаги қор уюми кун сайин пастлади. Баҳор чор-атрофдан вагончага ёпирилиб келарди.

Суяр Суюннинг кулбаси бир кунда одамга гавжум бўлди-қолди.

— Билардим келишларингни, аммо қайси кунлиги номаълум эди. Қарасам, каникул ҳам бошланди, сизлардан дарак йўқ. Бугун тоғларда байрам. Васли баҳор — диққинафас ним қоронғи кулбанг мазор. Ҳамма табиат кучоғига талпинади. Ичимни ит тирнайди: қадрдон бовурларим фурсатни бой бериб қўйишмаса, бугун бор — эрта йўқ манзараларни кўришмаса, доғда қолишади, деб хавотирланиб турувдим.

— Термизнинг кўчалари чангиб ётибди, — деди директор яшиллик, кенглик қамаштирган кўзларини ишқаб.

— Термизликмисиз? — бир четда сигарета чекиб турган Ботир директорга яқин борди. — Янглишмасам, ўтган гал домланинг қишлоқдош шогирдиман, дегандек бўлувдингиз.

— Ботирбой, таажжубланманг: ҳисоб биру бир, — кулди Суяр Суюн.

— Қандай ҳисоб? Тушунмадим.

— Эсланг, эсланг. Сиз Баҳодирни ким деб танитган эдингиз? Биз ҳам қарздор бўлишни истамадик.

— Менга қаранг, Ботир ака, — деди Ойноввот бошини эшиқдан чиқариб, супургини темир зинага уриб қоқаркан. — Бу киши қўриқхонанинг директори Раҳматжон ака-ку!

— Йўғ-э! — Ботирнинг капалаги учди. — Наҳотки?.. Баҳодир, бунисига нима дейсан?

— Мана энди чинакамига танишдик. Кўнглингизга олманг, бўлади-да. — Раҳмат Аҳадов Ботирнинг кенг елкасига қўлини қўйиб, сигарета сўради. — Чекайлик.

— Ҳали шундай денг, — Ботир чўнтагидан шошиб сигарета оларкан, директорга бақрайиб қарарди. — Мен овсар гапга лаққа учибман. Уйламайсанми, устоз қаердаю, шогирд қаерда? Хом калла, — у пешонасига кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб туртиди. — Айтдим-ов, Ойноввот бу одамни қаердан таниркан, апоқ-чапоқ куюқ сўрашиб қолди деб, ҳатто кўнглимга ғайирлик ҳам келди. Ҳеч ўйламагандим, кечирасиз.

— Қўйинг, ўтган гапга салавот.

— Қани, хонага киринглар, стол тахт, — Ойновот ичкаридан товуш қилди.

Эркаклар стол теварагида ўтиришди, Ойновот хизмат қилиб турди. Суяр Суюн уни зимдан кузатаркан, Сулувга ўхшаб кетишини яна дили синиқиб тан олди. Жувон гапга аралашмас, қўли иш билан банд бўлсада, хаёли узоқларда эди. У деразадан тоғ ўркачларига ўгринча назар ташлар, ҳарчанд уринмасин ҳаяжонини яширолмасди. Ниҳоят у чидолмади:

— Бир нарса кўрсатсам нима дейсизлар? — деди у. — Деразага қаранглар.

Ҳамма ўгирилиб, деразага боқди.

— Нима бўпти? — талмовсираб сўради Ботир.

— Тоққа қаранглар, йўлбарс... — Ойновот ютинди хижолатдан.

Анграйиб қолишган эркаклар аввал ҳайрон бўлишди, кейин кулиб юборишди.

— Чинакам йўлбарсмикан, деб ҳушим учиб кетибди. — Ботир ўсмоқчилади. — Жилға-ю, сой...

— Кимга жилға, кимга сой... Топқирлигингизга қойилман. Йўлбарс терисининг ўзинаси. Йўлбарс терисини ёпинган Тўйин. Яшанг, Ойновот! Эртаю кеч атрофимда шу тоғлар, лекин аслига ўхшатолмапман.

— Бу кўзга, қарашга боғлиқ — деди директор гавдаси билан деразани тўсиб. — Биров қорни кўради, бошқаси жигарранг чўққини. Биров эса ҳаммасини яхлит тасаввур қилиб, хаёлида тирик сурат яратади. Рассом бўлиш ҳам қўлингиздан келаркан, Ойновот.

Бироқ жувоннинг журъати, топқирлиги даврадагиларни фаромуш хаёллар оламига бошлади. Ҳамиша вазмин, синчков Раҳмат Аҳадов Суяр Суюнни ҳайратга солиб, гапга тушиб кетди.

— Мўйқалам асарлари табиатдан олинган оний, лаҳзалик манзара. Уларни томоша қилиш учун музейларга, кўргазмаларга борамиз, пулдорлар миллионлаб маблағ сарфлаб, сотиб олишади. Аслида ўзимиз табиат аталмиш рассом яратган буюк асар аро яшаймиз. Шуниси қизиқки, ўзимизни ана шу мангу такрорланмас асарда танимаймиз.

— Сабаби? — сўради Ойновот.

— Чўнки ўзимизни йўқотганмиз...

Ботир оғзини катта очиб эснади ва чўнтагига қўл тиқиб сигарета олди-да, ташқарига чиқди.

— Ўзлигини таниган инсонгина табиат, умр, эзгулик қадрига етади.

— Раҳматжон ака, бир нарса сўрамоқчи эдим: Тўйин, Хонтоғай дейишади...

— Тушундим. Тўйинтоғнинг номини ўтмиш аждодлар топиб қўйишган. Илгарилари бу тоғда катта ўрмонлар, серўт, серфайз яйловлар бўлган. Чорвани тўйдирган. Чорва тўйса, одам ҳам тўқ. Тирик жонотни тўйинтирган. Хонтоғай тўғрисида кўп ривоят бор. Тоғай номли бир бой чўнг тошни чўкичлатиб, чорва учун қудуқ қаздирган. Ушанинг номига қўйилган, дейишади.. Суяр ака эса хонгуллар макони Хонгултўқай, дейдилар. Меники эса сал бошқачароқ.

— Шуни ҳам айтиб беринг, Раҳмат ака? — ёлворди Ойновот.

Мўғулистонда Гоби деган сахро бор. Баъзи жойларига ҳанузгача инсон қадами етмаган. Шу жойларда ҳовтағай деган ёввойи туялар яшайди. Уларни камдан-кам одамлар кўрган, жуда ҳуркак, асов ҳайвон. Ким билади, балки бир замонлар Тўйин этакларида ҳам ҳовтағайлар яшагандир... Одамзод эллик-юз минг йил ёввойи ҳайвонлар билан жой талашиб ёнма-ён яшади. Бор-йўғи юз йилда қатағон қилди. Инсон ўз қилмишига ҳисоб бермайди. У билимдон, оқил, фаросати пешланган сайин табиатга хуружи ошиб бораверди. Ҳар бири ўзини бир олам деб чоғлади. Бу — даҳшат! Эштинг-да, ўттиз-қирқ йил бурун Амударё бўйларида Турон йўлбарси ўкириб юрарди, десангиз — ҳозир-ку, ҳеч ким ишонмайди, биздан кейинги авлод мазах қилиб кулади, чўпчак айтяпсиз, дейди. Невара-чевараларимиз эса нафратланишади.

— Хонгуллар-чи? — Суяр Суюн хомуш гап қотди.

— Уларнинг қисмати ҳам бундан пеш эмас. Турон йўлбарси, Бухоро буғуси. Номларини эшитсангиз кўнглингиз тоғдек ўсади... Бир тасаввур қилинг: Ҳиндистонда филлар қирилиб битса нима бўлади? Еки Шимолий қутбда оқ айиқ изсиз йўқолса-чи? Биз эса қириб битирдик. Табиат Турон йўлбарсини миллиард йил ҳужайра саралаб, шу муҳитга мос қилиб яратган эди. Уни бир пуф билан она юрт тупроғидан учуриб юбордик. У бирон хилват жойга қочгани ёки адашгани йўқ. Батамом қирилиб битди. Бу йўқотишни ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайди. Бунинг ўлчови йўқ!.. Ҳа, айтмоқчи, Бухоро буғуси. Бу ахир шу юртининг кўркигина эмас, тирик тумори. Тумор бўлганда ҳам қанақаси денг! Унинг мағрур қиёфасини бир кўрсангиз бас, юрак ҳовучлайсиз. Ўзимиз яшаётган замин шундай афсонавий маҳлуқот яратганидан ёқа ушлайсиз... Тумордан одамлар илгари ҳайқишган, уни ёмон кўздан асрашган. Биз учун муқаддас тумор ҳам, жонзот ҳам, имон ҳам қолмади. Ҳинднинг гавжум шаҳарларида юрган эринчоқ сигирларни кўриб қолсам тилимни тишлайман. Ҳиндларга, бошқа халқларга тенглаша оламизми?... Хонгул. Бухоро буғуси. Тўғри, дунёда буғуларнинг уруғи кўп, тури юз хил. Лекин хонгул ягона, бетакрор. Аму ва Сирнинг бенаво, бефайз тўқайларига беназир безак бўлган бу жонивор ҳам тугаб

қолди. Жаҳонгир Чингизни мағрурлиги, гўзаллиги билан лол қолдирган хонгул. Босиб ўтган изида жаҳолат боғларини яратган қаттол бундай гўзалликни кўрмаган. Бу гўзаллик уни талвасага солган. Жангу жадал юришларни бир четга суриб қўйиб, хонгул ови билан банд бўлган. Ҳа, ҳа, ишонаверинг. Уша ёвуз Чингиздан омон қолди, аммо ном-нишонсиз чингизлардан тўдасини сақлай олмади... Юртнинг номи берилган антиқа ҳайвонлар қирилиб битса — юрт чўқади, юрт тўзади. Ахир биз бир замин, бир она фарзандларимиз-ку. Уларни эса кўра-била туриб мангуга йўқотяпмиз. Бу йўқотишни фақат шундай манзара билан тенглаштириш мумкин. Айтайлик, Сурхон юртининг фахри кекса Боботоғ бир тунда ер тарс ёрилиб, қаърига қулаб тушса, жаҳаннам фалокати бўлгани сингари хонгулнинг фожиаси ҳам шу тахлит. Юртга менгзатилган ҳайвонларнинг қирилиб-битишига сабр-тоқат қилиб бетараф томошабин бўлиб кузатиб турган ва мудҳиш ҳодисадан ларзага келган одам, жамоа, эл-эллат, миллат вақти келиб изсиз йўқолиб кетса ажабланмайман, асло таажжубланмайман. Қадриятларни авайламаганларни беқадрлик қисмати кутади...

— Майли, тўзиб қилишсин, қирон келтиришсин! — тутақиб ўрнидан туриб кетган Ойновотнинг юзи олов бўлиб ёнар, кўзлари чақнарди. — Хонгулга айланиб, ана шу қорли тоғнинг чўққисидан туриб, одамзоднинг жирканч қилмишидан кулсам бас... Ўлиб қутулмаса кун йўқ буларга. Наҳотки бу жоҳиллар, қаҳри қаттоллар гўзалликни ўлдириш мумкин эмаслигини, бу дўзахий гуноҳ эканлигини англашмаса?...

— Раҳматжон, одамни жуда тўлқинлантириб юбордингиз, — деди Суяр Суюн пиёладаги сувган чойни қулт-қулт ичаркан. — Хонгулсиз Тўйин, дашту адирлар, Амунинг тўқайзор ўрмонлари жуда ғариб, бехосият. Қирилиб битса — ўнглаб бўлмас даҳшатли кўргилик. Эл-ку ғафлатда, наҳотки руҳ тирик бўлмаса?!

* * *

Оқ қоялар воҳасидаги оҳактошлар орасида гоҳ ерга энгашиб, гоҳ бошларини кўтаришиб, лўкиллаб донлаб юрган кулранг турналарга олазарақ қарашаётган ёш мода буғулар тоғ оша учиб келган гала қуш қий-чув қилишиб, қанотларини шопиллатишиб, шериклари тўдаси томон қуйилганидан сўнггина тинчиб қолишди.

«— Турналар манзилларига йўл олишди».

Айришоҳ маҳзун, ланж, ҳорғин эди.

«— Бу ерда ўт-ўлан баланд ўсган. Улар ҳали-бери кетишмайди».

Она буғу Айришоҳга таскин берди.

«— Уларнинг қаноти бор. Бизда йўқ».

«— Қайғурма, сенинг чаққон оёқларинг ва чиройли шоҳларинг бор».

«— Парвознинг йўриғи бўлак. Осмон сеники. Осмонда тўсиқлар йўқ».

«— Бизнинг манзилимиз орол. У ерда ҳам ёш қамишлар, довпечаклар, қўзигуллар

ўсяпти».

«— Соғингдингми?»

«— Бу ерларни кўзим қиймаяпти».

Она буғу Айришоҳнинг ҳолидан хабардор эди. Тўйинда ўша сарви-суруқ жувон пайдо бўлди-ю, пурвиқор нар-навазнинг дилхаста кунлари бошланди.

«— У келди, сен ўзгардинг».

«— Улар икков эди, фақат бири келди...»

«— Одамлар кўпайди Тўйинда. Улар бизга хуруж қилишади».

«— Йўқ. У келди, кўнглим тинчиди. Энди асло қўрқма. У бизни асрайди».

«— Бундай ишонч боиси нима?»

«— Одамлар орасида аёлларга топинмаган, сажда қилмагани камдан-кам учрайди».

«— Нега?»

«— Тириклик чашмаси улар. Аёллар меҳрибон. Меҳр эса ҳамиша кучли, ғолиб».

«— Мени кечир, лекин ишонмайман».

«— Уни унутган эдим, у излаб топиб келди. Битикчашмада кўрдиму, қотиб қолдим.

Унга қарадим.. Титраб-қақшаб кетди. Елкасига бош қўйиб, қўлларини, юзини ялагим келди. Гурурим йўл қўймади... Оролларга бош олиб кетамиз. У қолади».

«— Сени яна топади».

«— Турналар учишмоқда. Сафаримиз тугаб қолди. Ёшлар йўл ҳозирлигини кўришсин. Бугун Оқ қоялар воҳаси билан хайрлашамиз. У бизга паноҳ, нажот бўлди».

«— Бу ерларга яна қайтамиз. Бизники бўлиб қолди».

* * *

— Ботир, ётаверасанми бижғиб. Осмонда турналар хирмон янчяпти, — деди Баҳодир «Нива» машинаси эшигини очаркан.

— Ойновот кўринмайди, — сўради Ботир салқиб қолган шимининг қайишини тортаркан.

— Чошгоҳда Сезгир билан чиқиб кетганича қайтиб келгани йўқ.

— Юришдан эринмаган хотининг бор-да.

— Тўйинга келишдан ният ҳам шу-да, — вагонча эшигини ёпаётган Суяр Суюн гап отди. — Раҳматжон, тайёрмисиз? Кетдик.

— Ут анча кўтарилибди, — Раҳмат Аҳадов шудрингдан ҳўл бўлган шимининг почаларини қайтарди. — Буғулар ҳам энди ўз манзилига йўл олишади.

— Оғзи энди кўкатга етгандами?

— Ботирбек, дўстим, ҳозир ороллар ҳам ям-яшил. Камситманг кўп. Қишда буғуларни бу тоғларга муҳтожлик етаклаб келган эди. Оролларда ўрмонлар бор, бекинадиган тўқайзорлар бор.

— Айриш ҳарамини бекорга эргаштириб юргани йўқ, — Суяр Суюннинг кайфи чоғ эди. — Қорни қаппайган урғочи буғулар, қилғиликни қилдинг, энди кўздан панароқ жой топиб бер, бу яйдоқ даштда қачонгача оғир оёқ талпанглаб юрамиз, дейишиб талаб қўйишяпти.

— Суяр ака, сурувнинг бошида Айриш эмас, ўзингиз юргандек гапирасиз-а, — киноя қилди Ботир.

— Ботирбой, укам, буларни кузда куйикда кўрганингизда эди, ҳазилдан ўзингизни тиярдингиз.

— Ўз санами, ҳарам-хоси, номуси нар-наваз учун ҳар нарсадан устун. Қутуради, кўзларига қон қуйилади. Бирон жонивор даҳл қилса, ёриб ташлашдан ҳам тоймайди...

— Буғулар кўринди! — деди ҳовлиқиб Баҳодир Оқ қоялар воҳаси томон бир-бир қадам ташлаб келаётган сурувни кўрсатаркан.

— Панага ўтайлик, — Суяр Суюн биринчи бўлиб кўндаланг турган сой адоғига чопди.

Сойнинг қия бети бир қарич ўт, кўрпадек мулойим, майин. Қаторасига юзтубан ётган йигитлар нам кўкат ҳидини симира кетишди. Шаффоф тиник, нозик ўт-ўлан ҳиди ҳамма-ни сармаст қилиб қўйди.

— Кўкаламзор қучоғи... Бай-бай-бай! — дерди майсаларни қучоқлаб Ботир.

— Аёл кишининг кўкраги, маммалари нега яратилган? — туйқусдан савол берди Суяр Суюн қўлидаги нўхатакнинг бинафшаранг гулларига боқиб туриб. — Гўдакларнинг эмиши учун. Биз бурун ишқалаб ётган дўнглик — она табиатнинг сийнаси. Қаранглар-чи, бир қулоч ерда неча хил ўт бор? Мен номини айтавераман, сизлар санангизлар: кийик-панжа, эчкичак, қўзиқулоқ, қушқўнмас, сувранг, шайтонкавуш, чўчқаёл... Ўсиб ётган майса-кўкат жамики мавжудот, хонгулдек гўл ва мағрур ҳайвонларнинг насибаси, она сути. Тили билан ямлаб, ўткир тишлари билан узиб, жағларида курт-курт чайнаш учун яратилган. Ана шу саховатли онанинг бир иши ишқал. Жаҳолат уруғини сепмоқчи бўлган кимсаларни дарҳол қаърига олмайди. Ҳаммасини одамларнинг ўзига қўйиб беради. Биз эса кўнгилчан, кечиримли, бағри кенг элмиз, деб кўкракка муштлаймиз...

Чорак соат ўтгач, Баҳодир сой тепасига эмгаклаб чиқди-да, хитоб қилди:

— Эҳ-ҳе, ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетибди-ку.

Буғулар билан турналар бир давра эди. Айриш онда-сонда тегажўғлик қилаётган Сизгирни сузмоқчи бўлар, тепалик устида тиззаларини букиб, оёқларини қўймичига қўйган Ойновотга ўхтин-ўхтин назар ташларди.

— Ақл бовар қилмайди, — Раҳмат Аҳадов энтикди. — Буғулар, турналар ва биз. Афсона...

* * *

Ойновот димлаб кетган оқ жўхори бўкиб, қозондан ошиб тушгудек тўлгач, Суяр Суюн сирланган челака ағдарди. Қуёш ботмасдан сайрга чиққан эру хотин ҳаяллаб кетишди. Хуфтон бўлдиям, қайтишмади. Сизгир уларга эргашиб кетганидан хавотир ола бошлади. Ботир «Нива»га кириб олиб орқа ўриндиқда хуррак отар, директор эса вагончада ёзув-чизув билан банд.

Суяр Суюн димлама жўхори солинган челақни кўтариб вагончадан чиқди. Тақир ялангликни кесиб ўтиши билан Сизгир ғарам тарафдан ёнига чопиб келди. Демак, эру хотин ўша ерда, деб хаёлидан ўтказди.

Шом еган ой чиққач, унинг қизғиш шуъласи ғарамни ёритди. Атрофида қимирлаган жонзот асари сезилмасди. У тепалик ошиб, ғарамни орқа томонидан айланиб ўтди. Гангур-гунгур овозни эшитгач, Сизгир ғарам тарафга чопиб кетди.

— Сен ҳам айтмапсан, қанд-панд олиб чиққанымизда Сизгирга берардик. Бизга қўшилиб бечора роса очикди. — Баҳодирнинг эркаловчи овози эшитилди.

— Итга ширинлик бериб бўлмайди, — деди Ойновот. — Қани, бизда ҳам шундай эсли ит бўлса. Тили йўқ-да, фақат. Бўлмаса одам билан гаплашарди. Кўрдингиз-ку.

Афтидан, иккаласи ёш буғулар камарлаб кетган ғарам ичида ёнма-ён ўтиришарди. Ҳайтовур, Суяр Суюн шундай тасаввур қилди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки бундай сирли суҳбатларнинг гаштини у ҳам биларди.

— Бугун кўрганларимни эсласам, ишонгим келмайди. Бундай манзарани етти ухлаб тушингда ҳам кўрмайсан, — йигит сўзларди.

— Бизнинг омадимиз бу.
— Булутлар оппоқ сут кўпигига ўхшайди-я. Ер ялаб, ўркачларни қучоғига боса-боса баландга ўрляпти.

— Дурбинда Айришнинг улкан шохдор боши кўринди. У сурувнинг олдига тушган. Сурувдаги буғуларнинг тана-тўши оппоқ булутлар ичида. Айриш оёқ остини кўрмапти. Булут шунчалик қалин ва қуюқ. Улар булутларга чўмляпти. Кўпик тошиб, уларни кўздан яширди.

— Умидни узувдик. Бахтимизга Битикчашма муюлишидаги това бурунда яна юзма-юз дуч келдик уларга.

— Агар Сезгир сездирмаганда эди, Айришни кўролмасдик. Шовуримизни узоқдан эшитиб, қочиб кетарди.

— Афтидан, ҳеч кутмаган бу тасодифий учрашувни. Ҳайратдан тахтадек қотиб қолди. Секингина «Айриш...» дедим. Шунда бир нигоҳ ташлади. Яна отини айтиб чақирдим. Бошини кўтарди. Яна ўша нигоҳ... Биласизми, Баҳодир ака, сизнинг кўзларингизда ҳам баъзан шундай ғалати учқун порлайди. Шунда вужудим ларзага келади, бўшашади. Суяр акани кўргани ўтган гал келганимизда буни сездим. Айришдан нимадир юққандек сизга. Ёки илгарилари буни пайқамаганман.

— Эсингдами, нима деганинг?

— Такрорлайми?... Жоним билан... Мен сизни албатта бахтиёр қиламан.

— Ушанда менда ҳам нимадир содир бўлди, лекин англолмадим.

— Барибир, меникича булмаса керак. Илгари ҳеч бундай бўлмаган.

— Нима у?

— Айтолмайман. Қўрқаман.

— Шунчалик сирми?

— Йўқ. Айтолмай ҳам туролмайман. Биласизми, туш кўрсам, — Ойновот қаддини ростлаб, ўнғайроқ ўтириб олди шекилли, қуруқ беда шилдиради. — Яхшиси, бир бошдан айтиб берай...

Суяр Суюн жимликдан фойдаланиб, жуфтакни ростламоқчи эди, ҳамон кўлида тутиб турган челақ ёдига тушди. Бўлгани бўлди, деди-да, елкасини ғарамга тираб, қулоғига тушиб турган телпакни ёнбош қилди.

— Тоғ чўққисига ой миниб турибди. Қизғиш, нурсиз. Бир тарафда эса қуёш ҳам бор. У ҳам нурсиз. Қуёшдан ғалати қанотли одамлар учиб келишди. Она қуёш сизларга ишонмай қўйди. Ҳаммасини нобуд қилдиларинг, дейишди. Кейин билагимдан тутиб олишиб осмонга, қуёш ҳузурига олиб боришди. Унинг овози момоқалди роқниқидек: «Айриш ҳалок бўлди», деди. Ўпкамни босолмайман. У сенинг фарзандинг эди. Одамлар қадрингизга етишмади. Лекин сен ўкинма. Қалбинг пок. Қалби пок одамлар ўкинса дунё кемтик бўлади. Сен авлод, орият, эрк учун яралгансан. Синовларда бунга ишондик. Қалбинг, сабр-бардошинг ҳурматига мана бу сийлов. У менга иккита буғуча берди: бири урғочи, бири эркак. Сен буларни эҳтиёт қил. Вақти келиб улар сени улуғлайди, кўкларга кўтарди. Бой бериб қўйма. Бисотимда энг сўнггиси шулар. Нобуд этсанг орамиздаги нурли йўллар бекилади. Лаънатлайман!..

Орага узоқ жимлик чўқди. Ит бесаранжом бўла бошлади.

— Сурув келяпти, шекилли, — деди Баҳодир. — Турайлик.

— Турамиз. Менга қаранг, ҳалиги гапни Суяр акага айтаман.

— Қандай гапни? Эслолмадим.

— Эшонбобонинг фолини-да.

— Шуни ҳали ҳам кўнглингга тугиб юрибсанми. Чўпчак-ку, — кулди йигит.

— Ботир акадан қўрқаман. Утакетган мутаассиб эшонпараст. Ҳеч нарсадан тап тортмайди. Эшонбобонинг тўпигини ялашга тайёр.

— Ўзинг биласан. Огоҳлантираман десанг, ихтиёринг, фақат кўп бўрттирма.

* * *

— Ойновот ажойиб туш кўрибди, — деди Суяр Суюн «Нива»нинг олдинги ўриндигига чўзиларкан, одатича ўзи билан ўзи гаплашган кўйи. Бироқ ортда Ботирнинг борлигини кўриб, ўсал бўлиб қолди.

— Орқа ўриндиққа ўтсангиз бўларди, Суяр ака, анча қулай.

— Раҳмат, Ботирбой. Бемаҳалда турадиган одатим бор. Сизни безовта қилмай.

— Туш кўрипти, дедингизми... Баъзи тушлар ўнгидан келади. Мен ҳеч туш кўрмайман. Сиз-чи?

— Асти сўраманг. Бўйдоқларга теккан касал бўлса керак. Баъзилари узундан-узоқ, қўрқинчли. Чўчиб кетаман. Уйғонаман. Кўзларимни юмаман — яна туш. Давом этаради.

— Текин кино денг, — ҳиринглади Ботир.

— Рост!

— Бугун роса юриб боқдик. Яёв юришга ўрганмаган одамнинг шўри. Болдирларим тош осгандек лўқиллаб оғрияпти.

- Халақит бермайман. Ухланг.
- Озроқ хуррагим бор, тагин кўрқманг.
- Ухланг, ухланг. Раҳматжоннинг ҳам шовури чиқмаяпти. Машинасига кирдию, тарракдек қотди, шекилли.

УН ИККИНЧИ БОБ

Булутлар тонг шафағида эриб кетди. Гулоби қуёш тоғ ўнгирларига қирмизи ранг пуркади. Совлиқ чувига ўч калхат ва қузғунлар чорва яйловлари тарафга уча бошлади. Бир гала қузғун Битикчашма устида айланавергач, Суяр Суюннинг кўнглига ваҳима тушди.

Икки кун бурун дом-дараксиз кетган итни изламаган жойи қолмади. Юрак ҳовучлаб борса, Сызгир ер бағирлаб ўсган туятовон устида ўлиб ётибди. Биров отганини ҳам, зовдан учганини ҳам билиб бўлмайди. Мурдани қопга солиб, кўтариб келди. Бир замонлар Сулувга тортиқ қилган оҳактош ёнидан қабр қазиди.

— Сен ўлдинг, қалбим ҳам мана шу очиқ лаҳат сингари ҳувиллаб қолди,— деди у изидан қолмай ўралашиб юрган Ойпарчанинг елкасини силаркан. — Энди иккимиз қолдик. Сызгир ўлди, унга қўшилиб сезгиларим ҳам гўрга кирди... Сен ўлма, Ойпарча, йўқса, кўздаги нурим ҳам сўнади.

Битикчашма тарафдан кававали мотоцикл сўқмоқ чангитиб, елиб келарди. Йўловчиларни таниди — Ботир ва Баҳодир эди.

— Бўри деб билмасдан отиб қўйибмиз,— деди гуноҳкорона бош эгиб Баҳодир.

— Ёмон ҳазил қиляпсизлар, йигитлар. Мен сизлардан буни кутмаган эдим. Жуда ҳурмат қилардим.

— Ҳурматингизга муҳтож эмасмиз,— кекиртагини чўзди Ботир.— Бадбахт одамларнинг ҳурмати хосиятсиз.

— Оғзингга қараб гапир!— ўшқирди Суяр Суюн сенсираб.

— Қўлингдан нима келарди? Бу кимсасиз тоғу тошда додингни ҳеч ким эшитмайди. Тақдирингга тан бер. Акс ҳолда итинг билан қўшмозор бўласан.

— Айт-чи, яна нима истайсан?

— Бизга Айришни бер.

— Мана буни истамайсанми?— Суяр Суюн Ботирга кўрсаткич ва ўрта бармоқлари орасидан бошмолдоғини чиқариб кўрсатди.

— Ҳали шундайми? Яхши гапга кўнмаган бўлсанг, ўзингдан кўр.

Кечга яқин Ойимхоннинг кўнишида устма-уст милтиқ овози эшитилди. Суяр Суюн терлаб-пишиб, ҳаллослаб етиб борганида иш битган эди.

— Нима қилиб қўйдинглар, ифлослар!— дерди гандираклаб йиқилиб-суриниб чопайган Суяр Суюн жони ҳалқумига келиб.

Нишаб сойдаги пистирмадан чиққан Ботир милтиғининг кўндоғини ерга тираб, тирсаги билан унга суяниб турарди: ғолиб, мағрур, шод. Жон узаётган ўлжасига мамнун боқмоқда. Буғу чағир тошлар устида ётар, оёқлари силтаниб титрар, бошини кўтармоқчи бўлар, аммо у оғирлик қилиб, тўлғонаётган танага бўйсинмасди.

— Вой, лаънати, шундай ҳайвонни ҳам отадими киши! Қандай кўзинг қийди, қотил!— фиғон қилди Суяр Суюн.

— Вой-бўй, нима бўпти!? Бор-йўғи битта буғу ўлипти, шунга шунча ваҳимами. Осмон ўйилиб ерга қулайдими? Ҳеч гапмас, бунақаларнинг нечасини ер тишлатганман. Ундан кўра, сен бунинг шохларини томоша қилиб, кўриб қол. Қучоққа сиғмайди-я, баччағар. Меҳмонхонамга кирадиганларнинг кўзини ўйнатадиган бўлдим-да. Бунақа шохона безак ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Хонгул, хонларнинг гули. Нимамиз кам улардан. Хоннинг туғи тиллоданми.

Суяр Суюннинг ғазаби қуюшқондан чиқди:

— Вой, аблаҳ! Жумла жаҳон безагига арзигулик бу ҳур жонзот чамбарак шохи келиб-келиб сенинг мурдор, ҳаром хонангни безаса — руҳим минглаб лашкар тортиб, сенга ташлансин, шу жирканч ақидани сингдирган авлод-аждодинг уйига ўт қўйсин, қунпаякун қилсин! Сен, эй муртад — ҳаёт ва бахт, гўзаллик ва рўшнолик қадрининг мисқолини англамаган кўркаламуш, ҳозироқ жазонгни олсан. Панжаларим нобуд қилганинг — хонгулнинг тигдек учли, найзадек беаёв бигиз шохларига айланади ва укки кўзларингга, пўстак кўрагингга санчилади.

— Сенсан бахт ўғриси, Суяр, кўп ҳам жаврайверма. Эски туллак, хотинингни ҳам бир буғу деб, тузоғингга илинтирган эдинг. Уни ҳалок қилдинг. Навбат Ойновотга келдими? Бу найрангинг ўтмайди.

— Жондормижоз аблаҳ, буғу гўштини егандан кўра, ана у қора тошни кемирсанг ўласанми?!

— Уни сен кемирасан.

— Сен, бадбахт, тирикликнинг энг муқаддас илдизига болта урдинг. Инсон ўлаётганида ўзидан сўнг из қолдиради. Менинг изим — Сызгир ва Айриш эди...

— Қайғурма кўп. Валдирайверсанг, улар изидан ўзинг ҳам равона бўласан.

— A-a!.. Ҳали шундайми?!— Суяр Суюн бир ҳамла билан сакраб, Ботирнинг рўпасида пайдо бўлди.— Бошга бош, жонга жон!

— Тушунмадим... Ҳой, енгилтаклик қилма... Хунини тўлаймиз. Бизни ким деб ўйлаясан: мардга мард, номардга номардмиз. Ма, ол, умринг охиригача етади.— Ботир бели синмаган икки даста пул узатди.

Суяр Суюн пул тахламларининг қизил ҳошияли қоғоз белбоғини шаҳд билан юлқиб, даста пулни Ботирнинг юзига сочди. Шамол қоғоз пулларни сойма-сой, дарама-дара чирпирак қилиб учираб кетди.

— Айриш ва итнинг ёлғиз хуни сенсан! Узингсан!

— Отасанми? Ма, от!— Ботир қўлидаги милтиқни Суяр Суюнга узатди.

— Йўқ. Мард бўлсанг бу ишни ўзинг қил... Қилолмайсан. Йиртқич қотиллар табиатан қўрқоқ бўлишади. Улар нафс гадоси. Сен ҳам гадо! Бир олов ниятим амалга ошди: жамики ҳалок бўлган буғулар учун ақалли бир нокасан хумордан чиқиб қасос олишим керак эди. У сенсан. Буғуларнинг барча қотиллари учун сен, ёлғиз сен хун тўлайсан.

Умрида бировнинг ёқасини ушлаб кўрмаган Суяр Суюн рақибига шердек ташланди. Икки-уч мушт ва беш-олти тепкидан сўнг у сулайиб қолди.

— Бас, урма уни,— Баҳодир ғазабдан кўзлари отилиб чиққудек Ботирни четга тортди.— Адойи тамом бўлди-ку. Ўлдириб қўясан!

— Бешбаттар бўлсин!.. Менга қара, Суяр, хотининг Сулув, бегуноҳ Ойновот дийдасини, пуштини қуритган тавқи лаънат шу махлуқмиди? Кўриб тур, чамбаракшоҳ бошини танасидан жудо қиляпман... Мана! Энди фарзанд бўлар. Эркаклик номуси оқланар. Бахт кулиб боқар.

Суяр Суюн ачишиб, ловуллаб ёнаётган чап биқинини ушлаб, сўнгги кучларини тўплади.

— Қонхўр қотил! Илиқ оналик меҳри илк бор қулф урган жувон бу даҳшатни эшитса, пушти-камарига ўзи ўт қўяди. Жоҳиллик уни оналикдан маҳрум қилди. Ёшлигида норасида гўдаклиги туфайли жаҳолатни тушунмаган эди. Энди камолоти туфайли англаб етади.

— Аҳ-ҳа, ҳали ҳам совуқ нафас қиляпсанми? Мана сенга, ҳаққингни ол.

— Ақлдан оздингми, Ботир. Хушингни йиғиб ол.

— Нима бўлса бўлар. Бир каллага бир ўлим.

Суяр Суюн ўрнидан турди, гандираклай-гандираклай чағир тош устида қонга беланиб ётган буғу шохидан ушлади, Суяр Суюннинг лаб-лунжидан қон сирқиб оқмоқда эди.

— Садқаи сар шу бош. Қўй. Тезроқ кетайлик бу ердан... Қаёққа қочяпсан? Қопларни ким кўтаради?..

Суяр Суюн кечаси алламаҳалда эти совуқдан увишиб хушига келди.

— Айриш, сенмисан?— деди у буғунинг шохини пайпаслаб ушларкан, аранг шивирлаб.— Келдингми?.. Билардим келишингни. Алданмадим. Одамлар ишонилмаган эди... Бизни ажратилмоқчи бўлишди-я, ярамаслар. Сени қанчалар соғинган эдим. Кечир мени, улар ғафлатда қолдиришди. Яхши гапнинг ғариби бўлиш ҳам мутеликнинг белгиси... Вой, азамат-эй, шохларинг бундай улкан, чиройли бўлмаса. Қанча йиллар, шамоллар, довуллар, эл-эллатлар, қонхўр йиртқичларни доғда қолдириб қувғинда яшадинг. Сени эса бир лаҳзада кўз ўнгимда бой бериб қўйдим. Бундан ортиқ мудҳишлик бўладими. Менга ишонган эдинг, қадрингга етолмадим... Ёдингдами, Сулув — эгачинг шохларингни айри қилиб турган пешонангни силаб қаширди. Сен мурғак шохларингни эгиб, хузур қилардинг. Энди ҳаммамиз биргамиз. Шунчалик гап экан... Нега кўзларингда ой шуъласи? Ўлдиришдими? Иккимизни бирга ўлдиришди. Азият чекма. Инсон ёшлигини соғингани сингари башарият мозийдаги осуда болалигини қўмсайди ва шаксиз сени эслайди. Беозор, тўпори замонларга ҳамроҳ бўлган сендек хурриятпарвар зот ўлмайди. Демак, ҳаётдаги хонгул йўқ... Гўзалликни топтаб, ўлдириб бўладими? Гўзаллик хазон бўлган жойда разолат ва қабоҳат чечак отади... Кўзларингни юм, озгина дам ол. Мен ҳам нафасимни ростлай. Негадир ҳаво етишмаяпти... Кейин йўлга тушамиз. Манзилимиз эса кўп олис... Нега сескандинг? Чамбарагинг оғирлик қиляптими? Менга бер, бир зум бўлса-да, унга бош суқай, сендек гўзал, мағрур хонгул бўлай. Улимни қандай мард кутиб олдинг. Қойилман...

Суяр Суюн кўзларини катта-катта очиб, Оқ қоялар воҳасига аввал оҳиста, сўнгра эса шамолдек елиб кетди.

Қай бири инсон, қай бири ҳайвон — билиб бўлмасди. Иккала хилқатнинг дунё фароғатига, саодатига тўйган ташна гавҳар кўзлари туғилиб ўсган, умрининг асл дамлари кечган тоғларга, адирларга тикилиб ётарди.

Сезгир ёнида яна бир қабр пайдо бўлди. Суяр Суюн, ўлсанг, кирои шундай ерга дафн этилсанг, деб ният қилувди, деди Раҳмат Аҳадов.

Тўйиннинг устида эса савр булутлари қисмат лаънатлаган шип-шийдон тоғу тош, яп-яланғоч адирларга чақин найзаларини беаёв санчар, момогулдур силсиласи еру заминни ларзага соларди.

Емғирдан жикқа ивиган озғин бир ирkit мушук икки қабр ўртасида қунишиб ўтирарди...

УН УЧИНЧИ БОБ

— Суяр ака, туринг. Ярим соатдан бери кузатаман — алаҳсиганингиз-алаҳсиган.

— Нима бўляпти ўзи?— Суяр Суюн сачраб уйғониб кетди. Қўл тормоз ричаги қадалган биқини қаттиқ санчар, машина баранкасига ёпишган панжаларининг қони қочиб увишган; очилиб қолган оёқлари музлаб ётарди.— Сизмисиз, Ботир? Астаффирулло!

— Ҳа, мен, танимаяпсизми?.. Гулдурмомони эшитяпсизми? Машинага яшин тушмасмикин, деб қўрқиб ётибман.

Суяр Суюн жавоб бермади. У ҳамон карахт эди.

— Чатоқ одам экансиз. Одам ҳам шундай ухлайдими. Вой-бўй...

Суяр Суюн ўзига келди-ю, чуқур нафас олиб, анча маҳал мийиғида кулиб ўтирди.

Тоғларда осмон кундузи йироқлашади, тунда яқинлашади.

Диққинафас хонада ўтириш жонига теккан директор Суяр Суюнга ташқарида гулхан ёқсангиз, атрофида ўтириб, тоза ҳаводан мириқиб нафас олсак, деди. Бу таклиф ҳаммага маъқул тушди. Гулхан гуруллаб аланга олгач, Баҳодир билан Ойновот охурга оқ жўхори солишни баҳона қилишиб, ўринларидан туришди.

— Одамзод ҳамиша енгиллик, қулайлик излайди,— деди Раҳмат Аҳадов буруқсиётган саксовул ёўласини олов дамига сураркан.— Иссиққина хонада ўтирсак бўлмасмиди. Йўқ. Торлик қилиб қолди. Тоза ҳаво етишмайди.

— Ҳамма нарса инсон учун,— Ботир чўпни оловга тутиб ёндирди-да, ундан сигарета тутатди.

— Буни қай тарзда англашга ҳам кўп нарса боғлиқ. Худбин одамга барибир. Бироқ у ўзини қанчалик баланд олмасин, табиат яратган қушлар, ҳайвонлар орасида энг пасткаши. Забонсиз мавжудот табиат қонунларини билмай яшайди, инсон эса билатуриб, хунук оқибатларини сезатуриб яккаш эмас, кўпайишиб баҳамжиҳат поймол қилишади. Қонунлар эса занжирдек, бир ҳалқаси узилдими, ўнглаб бўлмас путур етади.

— Уларга бўрилар ҳам қирон келтириб ётибди-ку,— Ботир томоғини қирди.

— Бўри қолдими... Суяр ака, айтинг-чи, тоғда яшаётганингизга беш ойча бўлди, биронта йиртқичга кўзингиз тушдими?

— Кўрмадим... Лекин одамлар орасидан чиққан бўрилар бор.

— Менга шама қияпсизми?— Ботир яна сигаретани лабига қистирди.

— Сиз ўзингизга олманг, Ботир, гап ўроли келди, айтди-қўйди-да. Ҳали фикрим тугагани йўқ. Борингки, ўзимизни олиб кўрайлик. Инсон ўзи яшаётган уйни бемаврид бузмайди, қимматбахо гиламига ўт қўймайди, антиқа чинни сервизларини чил-чил синдирмайди. Дунё, олам деган катта уйнинг ташвишини эса қилмайди. Қайсарона худбинлик ана шу ақидани англашга йўл бермайди сира. Англаган одамлар эса ночор. Касбимиз — табиатни кўриқлаш. Мана, ҳозир, шу дамда юз чақирим нарида дарё ўртасидаги оролда нима содир бўлаётганини қаердан биламиз. Оғзимиздагини олдириб қўямиз, кейин фарёд чекамиз. Ниҳоят, иш битганини кўргач, бўлгани бўлипти, бўёви синипти, деб ўзимизни овутамиз. Танбалликни қарангки, бу айбимизни ўзгаларга ёпиштиришга уринамиз.

— Одамларнинг бу хил жирканч иллатларига ёдгорлик қўйиш керак. Қачонгача ўтмиш авлод издан тош отамиз. Ўзимиз нима қилдик?— Суяр Суюн четга ўгирилиб тупуринди.

— Ўзингиз гувоҳ, шу хонгул деб сарсон-саргардонмиз, авлодларга қолсин, улар олдида уялмайлик, деймиз. Эшитинг, Ботир, бир жўяли гапда. Бир ғаламис хонгулларга қасд қилди, дейлик. Борингки, ўлдирди ҳам. Очликдан бу ишни қилмайди у. Ҳайвоний ҳирс, васваса уни бу қотилликка етаклайди. Бир тасаввур қилинг, сирим ошкор бўлмасин, деб Суяр акани ҳам нобуд қилди, изим қолмасин, деб мурдани вагонга солиб, ўт қўйиб юборди.

— Мен ўлимдан ташвишланмайман. Агар Айриш ҳалок бўлса у дунём, бу дунём қуйиб кул бўлади,— Суяр Суюн асабийлашиб кетди.

— Айришни ўлдираман деганнинг боши иккитами?..

— Шошманглар,— деди беихтиёр ўрнидан турган Ботир айб устида қўлга тушган боладек қизишиб, ҳаяжонини сездириб қўйди.— Бу дейман, мени тергашга тушди-ларинг чоғи... Нима, чўт қоқишу, пул ортидан итдай акиллаб қувишдан бўлак нарсанинг фаҳмига етмайдиган нодон, деб ўйлаяпсизларми? Кечирасиз, ҳаммасини тушундим. Айтиб қўяй, бошида шундай қарорим бор эди. Буни азбаройи дўстлик, Ойновотга

яхшилиқ қилиш важида қилмоқчи эдим. Сизлар билан танишдим, турмушингизни кўрдим, кўлим совуди... Фақат эшонбобонинг олдида ўсал бўлганим қолди.

— Нима деб фол очди у?

— Сиз сўраманг, мен айтмай. Гап кўп.

— Баҳодирдек, сиздек тушунган, фаҳм-фаросатли, билимдон йигитларни ишонтирган эшоннинг асосли далиллари бордир. Чунки ашаддий жинойтчилар ҳам бундай ишга қўл урмайди.

— Кўзимиз учиб турувди,— энсаси қотди Ботирнинг.

— Фалокат бир ўзи келмайди, унинг ортидан бошқалари ҳам бош кўтаради,— директорнинг овози қатъийлашди.— Биз ҳозирча тасаввур, тахмин қиялпмиз. Илтимос, тушунинг.

— Мен энди сизларга бегона эмас, айтсам айтибман-да,— гап бошлади Ботир косов билан чўғ титкилаб.— Иккови бир-бирини жуда яхши кўради. Орада фарзанд йўқ. Севгини туташтирадиган фарзанд-ку. Ўзбекчиликда бунинг иснодига чидаш юз карра қийин. Топиниб бормаган жойимиз, кўрсатмаган докторимиз қолмади. Қирғизнинг фолчисига, тожик-туркманининг табибига кўрсатдик. Ҳаммаси бефойда. Кун ўтяпти, умр кетяпти. Бир-бирдан ажралгиси келмайди. Охири Қорамиёнхон эшонга бордик. Дан-галини айтди: неки қусур дард берган бўлса — даво ҳам ўзи, деди. Биздан бир кун илгари Ойновотнинг онаси бир-икки художўй кампирлар билан бориб келган эди.

— Нима экан у қусур?

— Айришоҳ. Ҳа... Гўдаклик йилларида бир буғучани боққан, кейин уни қизалоқдан мажбурлаб тортиб олишган, ўшанда ғам-аламдан қизчанинг дийдаси куйган. Давоси ўша буғу. Келтиринглар, гўштига дам солиб бераман. Бошқа чораси йўқ, деди.

— Вой, доно эшонбобо-ей, буғу гўшти егилари кеп қопти-да. Қойил.

— Халақит берманг, Суяр ака. Кейин-чи, Ботирбой?

— Қалби кемтик, кўнгли куюкка шифо, малҳам керак. Чўкаётган одам хасга ёпишади. Иккала севишган ёш бахтига забун бўлган зот бир буғу бўлса, дунё кетса кетсин, айтганингизни муҳайё қиламиз, деб сўз бердик... Суяр акани қора қилиб, кўриқхонага бордик. Ахир, бу киши ҳам одам-ку, Ойновот бегона эмас, кулфатига шерик бўлар, деб умид қилувдик. Бу киши эса Тўйинга, буғуларни кўриқлагани чиқиб кетган экан. Айни муддао... Бу ерга келсак, шароит бошқача. Кейин ўзимизча, яхшиси ими-жимиди қиламиз, тоғ кенг, хилват, ҳеч ким билмайди, деган қарорга келдик.

— Бор гапни айтганингиз учун минг раҳмат, Ботир!

— Мен бўлса ҳали-ҳали юрак ҳовучлаб, гумонсираб юрибман.— Суяр Суён астойдил кулди.

— Сизлар билан танишдигу, эшонбобога эмас, хонгулга ихлос қўйиб қолдик... Энди бир маслаҳатга муҳтожмиз. Ўзингиздан қолар гап йўқ: эшонбобо ранжиса-ку, гўрга-я, лекин авом бор.

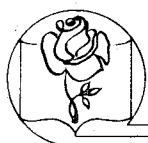
— Эшонбобони менга қўйиб беринг. Ўзи авомга тушунтиради. Закариё пайғамбарнинг¹ мазорини кўриқлаб юрган Айришни қатли ом қилдиришдан ҳайиқса керак. Бўйин товласа халққа ошқора қиламиз. У ҳам инсон-ку. Табиатга кимки қасд қилса — тирикликнинг ашаддий душмани. Эшонми, халқ арзандасими, пурҳикмат амалдорми, барибир душман. Ҳозирги дин — табиат. Бундан кейин башарият ана шу ягона дин остида бирлашади. Акс ҳолда ҳалок бўлади.

* * *

Тоғ осмонини тўлдириб, тўс-тўполон, қий-чув қилиб туни билан турналар учди. Чошгоҳда шаҳардан чопар келди. Чегарачилар кўнғироқ қилишиб, тонг сахарда тоғдан энган буғулар суруви тугал ҳолда оролга ўтишганини хабар қилишибди. Уларни улкан, тамғадор шохдор буғу эргаштириб юрган экан.

— Энди биз ҳам қайтамыз. Вазифани ўтадик ҳисоб,— деди Раҳмат Аҳадов.— Суяр ака, ҳозирлигингизни кўринг, кечгача трактор етиб келади. Бизларни дарёдаги кичик оролар кутмоқда.

¹ Пайғамбар ороли кўриқхонасидаги қуръоний авлиё Зулл Кифл мақбараси. Закариё пайғамбар қадамжойига менгзатилади. X—XI асрларда бино қилинган ёдгорлик. (Муаллиф)

Оллоёр

СЕН ЙИЛЛАРДАН ҚЎРҚМАГИН, ГУЛИМ

Бир кун

Одамзотнинг келар куни ҳам,
кетадиган куни ҳам — бир кун.
Шодлик билан ёруғ кундузи,
ғам-кадарли туни ҳам — бир кун.
Яширади икки қалб мудом
бир муҳаббат афсонасини...
Яширарлар ва лекин дунё
билиб олар буни ҳам бир кун.

Сени менга етказди йиллар!
...Айрилиқ нақ ёнимиздадир.
О, кўрқаман — етказмасайди
бошимизга шуни ҳам бир кун.
Сен йиллардан кўрқмагин, гулим,
йиллар бизга келтирмас ўлим.
...Бехавотир кечган йилларда
келтиради уни ҳам бир кун...

Армон

Бола пайтим ён қўшни — кампир,
жони чиқиб мен қилган ишдан,
қувлар экан қарганиб дерди:
— Кўрсатардим, кўлимга тушсанг!
Мен-чи, сира қилмасдим парво:
чопқир эди икки оёғим.
Тутқич бермай қўшни кампирга
ўтиб кетди болалик чоғим.
Бўй ҳам етдим.
Тинчиди кампир —
дуо қилар кўриб бўйимни.
Лекин энди бир синфдош қиз
тинчин бузди сокин ўйимнинг.
Яқин келиб, гоҳо олисдан
термулардим,
сира тўймасдим.
Не бўлса ҳам, мактаб ё йўлда,
уни ўз тинчига қўймасдим.
Ҳазил қилдим бир кун ботиниб
ва сал қолди — ер эдим муштин.
Қиз ортимдан қолди қўл силтаб:
— Кўрсатаман! Қўлимга тушгин!
Лекин менга қилмади насиб
қизнинг қўлларига тушмоқлик.

Унинг менга аталган муштин
олиб кетди қўшни қишлоқлик.
Кампирдан ҳам айрилдик, уни
ўтган йили обкетди ўлим.
Синфдошим билан гоҳида
тўкнаштириб қўяди йўлим.
«Яхшимисиз» дегим келади,
лекин сира айланмайди тил.
У индамас — берган ваъдасин
тамомила унутган шекил.
Сўнг уйқусиз ўтар кечалар —
кўз олдимга келар кампир... қиз...
— Айтинг, — дейман, — гар қўлингизга
тушсам нени кўрсатардингиз?!
Кўр бир бора йўқотар асо.
Кўрдим.
Билдим.
Тажриба ортди!
Лекин энди кимга ҳам керак
айтинг, мендай юраги ёрти?!
...Ҳаёт эса қилар ўз ишин;
қаргаганча қолар холалар,
ҳамон қўлга тушмоқдан кўрқиб
тутқич бермас чопқир болалар!

Уйғон, болам!..

Уйғон болам!
Уйғонмасанг
гап қочади орадан.
Ё отангинг,
ё онангинг
бағри бўлар ярадор.
Кулгинг билан тўлдир, болам
ҳар кемтик,
ҳар раҳнани.
Ўзинг ўзгарт энди сўнгги
«оилавий саҳна»ни.

Уйғон болам!
Икки ёнда
юрак нишон, ўқлар тахт,
Улгир болам,
улгир болам,
тарк этмасдан уйни Бахт!
Уйғон болам!
Кенгдир дунё:
сен — кичиксан, хавф — катта.
Ўтда қолган Ғарб-Шарқ аро
ётаверма ғафлатда!

* * *

Ҳовлингга бойўғли келиб сайрармиш
умидларим узилган кундан...
Қўни-қўшни, уй ичинг бари
безовтамиш тунлари шундан.

Қўлга тушса тошми-кесакми,
фарқи йўқдир, отар эмишлар.
Ҳар кеча жой солиб: «Илоийм,
келмасин...» — деб ётар эмишлар.

У келармиш.
У сайрар эмиш.
Худо билар, бу қуш не тилар.
У тил топган бўлса не ажаб
кўксингдаги булбуллар билан?!

Бир кун келар қай бир мерган қўл,
уни ер-ла қилар чил-парчин,
...Жоним, менга ачинмасанг ҳам,
кўксингдаги булбулга ачин...

* * *

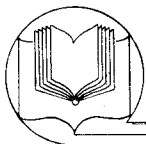
От мени обқочди.
Ёмон обқочди.
Мақтов ва шон-шуҳрат томон опқочди.
Кўрганлар ҳайрат-ла ортимда қолар:
— Қаранг қандай эпчил чавандоз бола!
От мени опқочди.
Ёмон опқочди.
Ишонч ва умидлар томон опқочди.
Қулоғим остида шамол хуштаги:
— Тизгинни, болакай, маҳкам ушлагин!
От мени опқочди.
Ёмон опқочди.
Қўрқув ва хавотир томон опқочди.
Кўзимга бирдайин бўлди оқ-қора:
— Ҳозир йиқилади бола бечора!
Бошимдан учди хуш.
Терларга ботдим.
Кўзимни чирт юмдим.
Ўзимни отдим.
Кўтариб олди ер...
Соғ қолдим, омон!
...От-чи, қочиб кетди МАНГУЛИК томон.

Қўшиқ

Остонагнинг у ёғи жаннат,
бу ёғида дўзах даштлари.
Бу дунёни менга муҳаббат
тенг иккига бўлиб ташлади:
У ёғида яшайдирсан сен,
бу ёғида яшайдирман мен.

Ошиқ учун ёр васли нишон,
ҳатто тоғлар бўлолмас тўсиқ.
Сени дедим, бир сени, ишон,
эй, қалбимни куйдирган кўшиқ.
Сени дея келгандим-ку мен,
дарвозангни очмадинг-ку сен.

Остонагдан бош олиб қайтдим,
кўзларимга ёш олиб қайтдим.
Бир тошчалик кўрмадинг, эй ёр,
қалб ўрнида тош олиб қайтдим.
Остонагдан бош олиб қайтдим...

Нормурод Норқобилов

ИККИ ҲИКОЯ

Алам

Нодир хонада қамалиб олиб, кетма-кет сигарет тутатарди: «Ярамас чол, бетинг-кўзинг демади-я... Бошлиққа ҳам шундай муомалами?! Бугун бири ҳақорат қилса, эрта ким билади, бошқа бири... Бунақада обрў қоладими? Эзма-чурук эмиш! Қани энди, мановини эзғилагандай, қилтиллаган бўйнини эзиб қўйсанг! — У сигарет қолдиғини кулдонга жаҳл билан босганди, чўғи бармоғини куйдирди. — Аблах!»

Тунги сменада юз берган «чп»ни шарҳлай туриб, коллективни ҳушёрликка чақирмоқчи эди. Маза қилиб гапираётган эди. Ҳамма оғзингга тикилиб турса, гап дегани ичингдан қайнаб чиқавераркан. Бир чеккада ғижиниб ўтирган Толиб ака «қайнаб турган қозон»га тўсатдан бир парча муз ташлаб юборса бўладими. «Э, бўлди-да, бунча чўзғилайсан!» Нодир, ҳузур қилиб қайнаётган луқмасидан тош чиққандай, қалқиб тушди. Довдираб қолиб, оғзидан чиққаниям шу бўлди: «Агар, ёқмаётган бўлса, марҳамат, чиқиб кетинг!» «Вақт... — чол бармоғини билагидаги соатга нуқиди. — Нима қиласан, бекорчи гаплар билан бошни қоғириб! Лўндасини айт-қўй-да». Шундан сўнг Нодир у деди, Толиб ака бу деди. Ахийри чол: «Эзма-чурук!» дея, эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

Дастлабки тўқнашувдаёқ чол билан ўйлашиб муомала қилиш лозимлигини сезган эди. Яна нима жин уриб, ўша билан ади-бади айтишди-я? Зокир чапани бас келолмаган одамга у тенглаша олармиди?..

Нодир ўн беш кунча бурун бу коллективга расман аъзо бўлган. Депо ҳовлисини айланиб юриб, бир состав ёнидан ўтаётганда, бўғиқ бақариқ-чақариқни эшитди. Эътибор бермади. Шунда биров тепада чақирди. Бошини кўтариб, очиқ вагон эшигида турган Толиб акани кўрди. Чолнинг юзи ғазабдан гезарган. Нодир ҳайрон бўлиб, вагонга кўтарилди. Чол, буни кўр, дея эшик биқинидаги кўмирхонага ишора қилди. У ерда яқин манзилларга қатновчи составларга ишлатиладиган резина нусха кулранг тормоз «колодка»лари қалашиб ётарди.

— Кўрдингми?! Қани, акт туз. Фамилияси Сатторов, исми Зокир.

Нодир нимқоронғи йўлакда гуноҳкорона ишшайиб турган Зокир чапанини пайқади. Ҳеч нарса тушунмай, бир унга, бир чолга қаради.

— Буни кўмир ўрнида ёқади! Қулай-да! Иккитасини ташлаб қўйса олам-замон ёниб ётади. Ташвиши кам, қўли оппоқ! — Толиб ака проводникка юзланди. — Э, буйтиб тирикчилик қилгандан кўра...

— Товба қилдик, отагинам, — деди Зокир чапани истехзо аралаш. — Бировдан узр сўраган одам эмасмиз...

— Ўтган сафар ҳам товба қилгансан, қасам ургур! — Чол Нодирга юзланди. — Ёзасанми, йўқми?

— Келишинглар-да, энди, шунга шунчами?

— Жа-а, одамини топиб айтган эканман-ку!..

Чол сўкинганча пастга тушиб кетди. Кўп ўтмай, депо бошлиғи билан бош инженерни бошлаб чиқди. Депо бошлиғи гапни чўзмади, «колодка»ларга шунчаки қараб қўйиб, бош инженерга Зокир чапанини кўмир ташувчиликка ўтказишни буюрди-да, Нодирни кабинетига бошлади... Ўша куни зиғирча имкони бўлганидами, ишингга ҳам, ўзингга ҳам тупурдим деб кетворган бўларди-ю, бу ерга осонликча келгани йўқ-да. Қўлтиғида йўланма билан борган чўлдаги станцияни эсласа ҳануз эти увишади...

Нодир хонада тутундан бўғилаётгандай бўлаверди. Тўлиб қолган шиша кулдонни бурчакдаги челаққа ағдарди-да, деразани очиб юборди. Хонага илиқ март ҳавоси ёпирилди. Ҳовлидан тепловоз сигнали эшитилди.

У ташқари чиқиб состав оралаб юраркан, ишнинг боришини кузатди. Бир-икки ишчи олдида тўхтаб, ўзича маслаҳат берган бўлди. Аммо, қаерга бормасин, кўзи беихтиёр Толиб акани излар эди. Уни бир состав охиридан топди. Чол лабида сигарет, зўр ҳафсала билан «колодка» алмаштирарди. Нодир берирокда тўхтаб, уни киши билмас кузатди. «Қани, энди, турган жойига қозиқ қилиб қоқиб қўйсанг!»

— Оббо, бу болада кўз-пўз деган нарса борми ўзи! Тагин яроқсиз нарсани кўтариб кепти-я! — Чол ерда ётган «колодка»ни кўздан кечираркан, хуноби ошиб, пешонаси тиришди. Кейин, ҳар елкасига биттадан «колодка» кўтариб, лапанглаб келган семиз йигитга захрини сочди, — Гиёс, сенда кўз борми?! Бу нимаси?!

Гиёс оёғи остига келиб тушган «колодка»ни четлаб ўтиб, бирини чолга узатди-да, иккинчисини сал нарига олиб бориб ташлади. Миқ этмади.

Нодир ажабланди: «Товба, ғинг деёлмади-я! У — ишчи, бу — ишчи, нимасидан кўр-қади! Айлантириб солмайдими?!» У изига қайрилди. Ортидан пишиллаганча Гиёс етиб келди.

— Нодиржон, — деди у пешона терларини артиб... — Сваркачиларга айтсангиз, аравани тузатиб беришса, бир чақиримдан «колодка» ташийвериб елканинг яғири чиқди. Анови буни тушунмай, бақиргани-бақирган.

— Нимага миқ этмайсиз? Тилқисиқ жойингиз борми?

— Қизиқмисиз? Эрта-индин йўлга чиқадиган одамман. Характеристикани расво қилиб берса нима бўлади?..

— Характеристика?

— Янгисиз-да... Уртоқ палончиев меҳнатда яхши ўрнак кўрсатди, деган бир энлик қоғозни ўшанинг рухсатисиз беролмайсизлар-ку. Минг қилсаям, бригадир!

Нодир, ҳа, дея ўзини бу тартибдан хабардордай кўрсатди, аммо қовоқлари солинди.

— Эҳ, йўлга чиқсам, «колхоз-полхоз»ини яқинлаштираман. Тинчгина тирикчилигимни кўзгатиб юраман!

— «Колхоз»ингиз нимаси?

— Билети йўқ пассажирларни шундай деймиз...

— Қизиқ...

— Бу сафар Ариснинг йўлида қўлга тушдим. Байрам олди, йигирматасини тикқандим, шаппа ревизор босди...

Йигитнинг ўзи билан дардлашгиси келаётганини сезган Нодир қадамни секинлатди. «Колодка»лар тахлами ёнида бирпас туриб қолишди.

Йўлда бирор хатолик қилиб, жазо тариқасида маълум муддатга ремонт ишига ўтказилган проводниклар коллективда «ўгай» саналади. Айниқса, тоғни урса талқон қиладиган йигитларнинг йўловчиларга чой ташиб юришини Толиб ака ҳеч ҳазм қилолмайди. Шундан бошқасига ярамайсанлар, дея нукул уларга «колодка» ташиттиради, ҳуда-беҳуда аямай чақиб олади. «Оқлов қоғози» илинжида юрганлар тишини-тишига қўйиб чидайди. Йўлга чиқишгач эса чол билан салом-аликни йиғиштириб қўйишади. Чол бунга парво қилмайди. Қанчалик жиззаки бўлмасин, кек сақлашни билмайди. Уша Зокир чапани воқеасидан сўнг чол Нодир билан очилиб гаплашган. Нодир буни кутмаган эди, жим ўтириб эшитди. Қирқ йиллик ҳамроҳи — болғасига қараб-қараб гапирарди чол: уни қўлга тутганида ниҳоятда оғир кезлар бўлган экан. Топгани маошдан маошга етмаган, иши эса мушкул. Истаган поездига ўтиб кетиши ҳам мумкин бўлган экан. У ўтмабди, хоҳламабди буни...

Нодир чолга бош ирғаб туриб кўнглидан ўтказди: «Шунинг нимаси билан мақтанасан, тентак чол! Нима, ҳукумат сенга ҳайкал қўярмиди?» Лекин кўнглининг бир четида ҳасадга ўхшаш нимадир ялтиллади, яна тезда йўқолди... Умуман, инсон табиати шундай: унда эзгуликнинг куртак отиши ҳар қалай секинлик билан боради. Адоват эса тез илдиз олади. Нодирнинг юрагида чолга нисбатан ниш урган адоватни дилдан қилинган суҳбат ҳам узиб ташлаёлмади...

Тушга бориб, Нодир эрталабки дилхираликни хийла унутди. Ошхонада узоқ ўтириб овқатланди. Сўнг ҳовли четидаги ўриндиқда мириқиб сигарет тутатди.

— Нодиржон, юринг, чой ичамиз.

У бошини кўтариб, сал нарида тиш ковлаб турган Гиёсни кўрди.

— Чой? Емон бўлмасди.

Улар состав бўйлаб юриб, бир вагон эшигида тўхташди. Эшик қулф экан. Тақилла-тишди. Оппоқ парда кўтарилиб, уйқусираган башара кўринди. Кейин эшик очилиб, остонада майкачан, қориндор амаки пайдо бўлди.

— Чой қайнаятими, Собир ака? — сўради Гиёс бетакаллуф ва тантиқ оҳангда. Собир ака, ҳа, дея бош ирғади.

Купелардан бирига киришди. Мезбон пастки ўриндиқларга тўшак ташлаб, бежири-м чойнакда чой дамлаб келди. Конфет қўйди.

— Ишқилиб, калла пишдимми? — Гиёс чой қуя туриб, Нодирга ишора қилди. — Танишинг, янги мастер — Нодиржон.

Собир ака шишган қовоқлари остидан шундайми, деган маънода қараб қўйди.

— Қани, ука, олиб ўтиринг.

Шу тариқа улар ундан-бундан гаплашиб, уч чойнак чойни бўшатишди. Бир пайт қўшни йўлдаги состав ҳаракатга келди. Нодир очиқ эшикларда тик турган проводникларни кузатаркан, юраги узоқ сафар гаштини туйди. Қани эди, шу поездлардан бирортасига ўтириб, узоқ-узоқларга кетса...

— Сиз — проводникларга мазза-да!

— Эплаганга мазза. «Колодка» ташиши ҳам бор!

Кулишдилар.

— Қани, энди, проводник бўлсангу, узоқ йўлларга сафарга чиқсанг!

— Бўлинг, сизга ким бўлманг, деяпти? — Фиёс конфет қоғозларини ойнадан улоқтирди.

— Мумкин эмасдиров... олий маълумотлимиз.

Фиёс кулди.

— Олий маълумотлилардан нечасини санаб берай? Қолаверса, камина тўртинчи курсдан кетганман...

— Бизда составда артистлар ҳам бор, — гапга Собир ака қўшилди.

— Йўлда гап кўп, албатта, эплаганга! Сиз, яхшиси, шу ерда маҳкам томир отинг. Насиб этиб, депо бошлиғи бўлсангиз, биз — камбағаллар сизнинг соянгизда, а?

Улар ташқарига чиқишганда, қўшни вагон ёнида проводниклар тўдалашиб туришар, икки киши баланд овозда сўкинарди. Сал нарида кўмир юкланган прицеппи трактор.. Нодир яқинроқ бориб, Толиб ака билан Зокир чапани ёқа бўғишаётганини кўрди. «Яна чол! Ҳеч тинчимас экан-да, бу, а?!»

— Ув, нимаси бу?! Ажратсаларинг-чи!..

Фиёс шаппа Нодирнинг билагидан тутди:

— Қўяверинг, Зокир чапани бир адабини берсин!

— Бирор кор-ҳол бўлса ким жавоб беради?

— Сиз кўрмадингиз, вассалом. Эрталабки қилиғи эсингиздами? Отасига яхшилиқ қилмайди бу чол! Қўяверинг.

Ойнадан бошини чиқариб турган Собир ака бепарво оҳангда қўшилди:

— Сизга нима, бир-бирини гўштини емайдимиз?

Бу маслаҳат бир жиҳатдан Нодирга маъқул келди. Тўғрироғи, юрагидаги ўч ҳисси шундай қилишни буюрди. Секингина «томошабинлар» ортига яширинди.

— Атай ташладинг, атай! — дерди Толиб ака бўғилиб.

— Тухмат ҳам эви билан-да, отагинам! — Зокир чапани чолни ошкора калака қиларди. — Депонинг бўшовли итига тегиб бўларканми!

— Нима-нима?! — Чол ғазабдан кўкариб кетди.

— Ҳеч нима, алаҳсираяпман, отагинам. Тагин буниям югуриб бориб начайникларга айтиб юрманг. Нақ шўрим қурийди-я!

Қаҳру ғазабдан тили калимага келмай қолган чолни калака қилган сайин атрофда пиқир-пиқир кулги кучая борди. Охири «ўйин» жонига тегиб, Зокир чапани чолни ўзидан нари сурди. Лекин чолнинг қўли гўё чангак бўлиб қотиб қолган, қўйиб юбормасди. Шунда Зокир уни илкис итариб ташлади. Чол қоқ ерга оёғи осмондан келиб тушди. Бошидаги дўпписи учиб кетди. Кимдир югуриб қўлтиғидан тутганди, чол унинг қўлини силтаб ташлаб, аста ўрнидан турди.

— Сен бола ёмон иш қилдинг, — деди у алланечук осойишта оҳангда. Ердан болғасини олиб, ясси томонини кафтига сурди. — Ёмон иш қип қўйдинг!

— Бу ҳам кам сенга!

— Сенлама!

— Сенламай ким бўлсан? Оддий бир ит, на отлиқни қўясан, на пиёдани...

— Сенлама деяпман!

— Э, бор, қўлингдан келганини... — у гапини тугатолмади, болға зарбидан бўкириб юборди-да, бошини чангаллаганча аввал чўккалади, сўнг бир ёнбошига ағдарилиб тушди.

Ҳозиргина кулиб турганлар ҳар томондан овоз чиқаришди:

— И, бечорани, ўлдириб қўйди-ку!

— Бошини тешди!

— Тилини тийсин эди!

— Нега ажратмадинглар?

— Важоҳатини кўрдинг-ку! Ўша болға ўзинга тушарди.

— Сўкишиб-сўкишиб тинчийди, деб ўйладик-да!

— Бало ҳам ургани йўқ... Мана, мастер шўтта экан, ўзи ҳал қилсин! Тарқалинглари! Нодирнинг кўнгли бирдан равшанлашгандай бўлди: қасос дақиқалари етиб келган эди! Ана энди, бу чолнинг попугини шундай пасайтирадики...

— Нима қилганингиз бу?! Эсингиз жойидами?! Қани, юринг! Сиз билан бошқа ерда гаплашамиз!

Толиб ака эс-ҳушини йўқотган бир аҳволда шалвираб турарди. Нодир, ёш болани тўрткилагандай, унинг елкасига тўртгандан сўнггина чол итоаткорона эргашди.

Пивохонада

Оқиш телефон чўзиқ жиринглаганда, Баҳодир кетиш тараддудиди стол устини йиғиштирар, боши сим-сим оғриб турарди. Хушламайгина трубкани кўтарди. Ҳорғин чехраси кўпчиган хамирдек ёйилиб кетди. Трубкадан чиқаётган шағи овоз қулоқни қоматга келтирарди: «Новча! Ўзингмисан? Тирикмисан? Нега даминг чиқмайди? Алло!» Баҳодир лаб-лунжини базўр йиғиштирди: «Эшитяпман, бақалоқ!» Нариги томондан ясама дўқ эшитилди: «Туш пастга!»

Баҳодир, қанот битгандай, пастга отилди. Ойнаванд эшик ёнида ҳар билагиди келидай-келидай Абдурайим илжайиб турарди.

Обдан ялаб-юлқашидан сўнг Баҳодир меҳмонни уйига таклиф қилди. Аммо меҳмон унамади. «Пивога би-ир тўймасдан ҳеч қаерга бориш йўқ, жўражон. Кейин... қолганини сеникида давом эттирамиз».

Нимқоронғи пивохона одатдагидек гавжум.

Абдурайим семиз, бадқовоқ пивофуруш билан юз йиллик танишдек кўришиб-сўрашиб, энг четдаги стол устини пивога тўлдириб ташлади. Кейин, ҳафта бўйи чўлда қолган одамдай, кетма-кет тўрт кружкани бўшатди. Нафси қонгач, узун кекириб, соғинч тўла кўзларини унга қадади.

— Шуйтиб, юрибман де, жўра?

Баҳодир пивога азал-азалдан хуши йўқ, майда хўплаб бош ирғади.

— Бўйинг бироз чўзилганини демаса, ҳеч бир ўзгариш йўқ, ўша-ўша — новчасан.

— Ўзинг... энинг бўйинг билан баб-баравар бўлиб қолибди-ку!..

Абдурайим хахолаб кулди. Кулгусини пиво билан босиб, лабини ялади.

— Оҳ-ҳ, шаҳарнинг шуниси яхши-да!

— Ўзинг ҳам чўллаб ўлибсан.

Баҳодир балиқ суягини шимганча унинг гапини тинглаб ўтирди.

Абдурайим тагин бир кружкани бўшатиб, эшик томон аланглади.

— Намунча ҳаяллашди булар.

— Ким? — Баҳодир иккинчи кружкага қўл узатди.

— Елим... озгина хешлиги бор, жиянимнинг ўқишига ёрдам бер, деб нақ ҳиқилдо-ғимга ёпишиб олган. Ўзимнияш ишим бор эди, юринглар деб эргаштириб келавердим. Солига тўғрилаб қўйиб, фалон соатда, фалон жойда учрашамиз, дея сени олдинга чопганим.

— Соли? Ўзимизнинг Солими?

— Ҳа, «политехника»даги.

— У бу иш билан... ё айниганми?

— Айнимаган. Энди буям қутулишнинг бир йўли-да. Олдин ўзим кириб Солига тайинлаб қўйдим. Кейин ўзларини... Ҳадемай ранги гезариб келиб қолади.

— Бекорга овора қилмай, дангал айта қолмабсан-да.

— Кошки тушунса, елим-ку, елим. Ҳали келсин, кимлигини билса, сенгаям ёпишиб кўради. Бўш келма. Утган йили биттасининг орасига тушиб роса бўлганман.

— Қизиқ, биз ўқиган кезлари бу ишлар алланечук уятли эди. Кўзимизга нуқсли кўринарди ўшанақалар. Курсимизда биттаси бор эди... То битиргунча рангини чиқармаганмиз.

— Ҳозир бу билан мақтанишади.

— Ҳалиям заводдамисан? — гапни бурди Баҳодир.

— Йўқ, училишида, ўқитувчи. Ҳалваси кам, тинчгина юрибмиз-да, жўра.

— Қўйни бўрига ишонишибди-да.

— Нима деганинг бу?

— Сен бу соҳанинг одами эмассан-ку! Ундан кўра қишлоқ болаларига курашни ўргатсанг тузукмиди?

— Ҳалиям физрукмиз, жўра, — Абдурайим йўғон билакларига кўз қирини ташлаб қўйди. — Заводдалигимда цех бошлиғимиз сенинг факультетининг битирган бола эди. Ҳозир директорга зам бўпти. Бунга нима дейсан?

— Э!..

— Шунча, — Абдурайим унга синовчан тикилди. — Тор кабинетга қамалиб олиб, ҳақиқат деявермай, қўлингдан келаркан, ошна-оғайнига ёрдам бериш пайида бўл. Албатта, одамга қараб. Лекин Солига ҳам қойил эмасман, йилда бир-икки... фойдасини билмайди, тентак!

— У ҳаром томоқдан ҳазар қилади!

— Ҳазар қилиб қаёққа боради. Узи институтда ўқитувчи-ю, уйига кирсанг...

— Хўш?

— Қаттиқроқ йўталсанг, акс-садонгни эшитасан.

— Негадир, сени танимаяпман!

— Бу туришингда ҳеч қачон, ҳеч кимни танимайсан. — У бўш кружкларни йиғиштира бошлади. — Бўшат, тўлдириб келаман.

Баҳодир кайфи ошаётганини сезиб, балиққа зўр берди, ора-сира пиво хўплаб қўяди.

Боя бутун қалбини қамраган шодлик изсиз йўқолган, меҳмон ҳурмати, тилини тийиб ўтирарди.

Эшикдан кириб-чиқаётганлар орасида қорачадан келган, қориндор одам кўринди. Қўлтиғида қоғоз папка. Қаватида чувак юзли, хипча йигитча.

— Хуш? — деди Абдурайим улар стол атрофидан жой олишгач.

— Кўнмаяпти, қизталоқ, — дея жавоб берди келган одам маъюс ва асабий оҳангда, каттакон дастрўмоли билан юз-кўзини артаркан.

— Ие, — Абдурайим Баҳодирга киши билмас кўз қисиб қўйди. — Менга, ўйлаб кўрамиз, деганди-ку.

— Ишни хом қилдингиз-да, ўртоқ. Олдига бирга кириш керак эди. Сизга ҳўп деган одам бизга йўқ деб ўтирибди.

— Замон нозик, ҳар томонини ўйлаган бўлса керак-да.

— Замон дейсиз, кишилар қиялпти-ку!

— Зардангиз нимаси? — Абдурайим жеркинган бўлди. — Одам топ дедингиз, топдим. Таништириб қўйдим. Яна нима истайсиз?

— Топганингиз кўнмаяпти-ку?

— Бу учун мен айбдор эмасман.

— Шаҳар ўзимизники деб керрајганингиз қаерда қолди, биттаям тузук танишингиз йўқ-ку.

Келган киши шу гапни айта туриб, гап кўчага чиқаётганини пайқаб қолди. Дарҳол тилини тишлаб, бу ким, деган маънода Баҳодирга саволомуз қаради. Абдурайим таниш-тиргач, бирдан хушёр тортди. Тўнг юзига табассум қалқиди.

— Ана, бу киши боракан-ку, — деди оғзининг таноби қочиб. — Бундай одамнинг қўли истаган томонига етади.

— Бу одам ундайчигин ишлар билан шуғулланмайди, — деди Абдурайим негадир кулимсираб.

— Биз учун... бу ёғи ҳамюрт эканмиз... йўқ демас.

Баҳодир уни ёқтирмай турарди, бирдан ёрилди.

— Менга қаранг, исмингиз нимади? Қосим? Қосим ака, кўринишингиздан дуппа-дуруст одамга ўхшайсиз, — ноҳақ ўкситилган гўдақдай тумшайиб ўтирган йигитчага тешиб юборгудек тикилди. — Қачонгача буларга «келажак» яратасиз? Қўйинг, аралашманг, калласи этса кирсин, етмаса, кетмонини кўтариб далага чиқсин!

Йигитча унга манғлаи остидан ёвқараш қилди.

Қосим ака олдидаги кружкага бир чимдим туз ташлаб, бир зум сукутга кетди.

— Ҳақ гап, — деди у пиводан ҳўплаб. — Менам бунинг отасига — акамга шўйтиб айтдим. Йўқ, борим шу боланики, ўқишга жойламай қайтма, дейди. Касал одам... икки ой бурун, ўзи загаткаторда ишлайди, авария қилиб касалхонада ётибди. Гапини икки қилолмадим. Бўлмаса, шу иссиқда шаҳар кезиш зарилми?

— Бу, ўзи, қайсига кирмоқчи?

— Сиз қайсинисига десангиз ўшанга-да, укажон, — Қосим ака унга умидвор тикилди. — Ишқилиб, институтга кирса бўлди. Бу ёғидан хавотир олманг, бел бақувват.

— Е, алҳазар! — Баҳодирнинг кўнглида нимадир илий бошлаганди, бирдан муз қотди. — Бу қандай гап?

— Энди, эртан бурнини оқизиб қайтса, одамлар гап қилади-да, иним. Уйдан катта гап билан чиққанмиз. Яхшлик ерда қолмайди. Ака-ука бўлиб қоламиз, укажон!

— Ҳа-ҳа, ака-ука бўлиб қоламиз! — Баҳодир кружка бандини маҳкам чангаллади. — Мен... мен уйимни гиламга тўлғизаман. Овоз чиқса акс-садо бермайди-да!

— Тўққизда ўқийдиган ўғлим бор, — деди Қосим ака унинг тиззасига қўл ташлаб. — Уям сиздай дангал! Насиб этса, таништириб қўяман.

— Ёлғон! — Баҳодир унинг қўлини итариб ташлаб, кўзларига тик қаради. — Сиздай отадан дангал бола чиқиши — кечаси қуёш кутган билан баробар!

— Кўп алжима! — деди дўсти, шимиётган балиқ думини оғзидан чиқариб. — Нима, дарров маст бўлиб қолдингми?

Баҳодир ўрнидан қўзғалди. Бўш кружкага тирсаги тегиб, тушиб кетишига оз қолди.

— Қаёққа? — Абдурайим турмоқчи бўлди.

— Ўтир, — у камарини тутиб, ташқарига имо қилди. — Истамайман... ҳатто ўша ерга сен билан боришни.

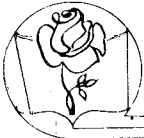
Баҳодир хиёл чайқалганча, катта йўл томон юрди. Ғиз-ғиз ўтаётган машиналар ора-лаб нариги томонга ўтди. Дуч келган машинага қўл кўтариб турганида, усти ёпиқ машина сал нари ўтиб тўхтади. Икки милиционер келиб қўлтиғидан тутди. У қаршилиқ қилмади, аччиқ жилмайди.

— Жамоат тартибини буздимми? Ҳов анови ерда... Пивохонага киришлар, дунёни бузаётганлар ўтиришибди!

— Кўп алжирама! — милиционерлар уни машина томон сургашди.

Зумда у ўзини маст-аластлар орасида кўрди. Бири ўтирар, бири думалаб ухлар, яна бири...

Ортдан эшик қарсиллаб ёпилиб, машина ўрнидан қўзғалди.

Гулчехра Муродалиева

ЗАНГОР БОҒЛАР ҚҰЙНИДА ҲИЛОЛ

* * *

Келаётган ўқтам кунларда
ҳар лаҳза бор менсиз ўтмаган.
Лаҳзаларга мен мангу қулман,
у кунларда абадий ҳаммол!

Ўтаётган ўқтам кунларда
бир лаҳза бор — менга аталган.
У лаҳзада мен — маликаман,
у лаҳзада олам менга қул!

Ўзимга

Қақроқ чўлдек дарз кетган умид
йўлларидан асрагин, бағрим.
Мақсадлари тоғдек бу дилнинг
ишончлари бўлмасин ярим.

Зангор боғлар қўйнида ҳилол
оққанчалик оқиб боряпмиз.
Дунёга ё кечикиб келдик,
ёки эрта ўтиб кетяпмиз.

* * *

Мен — тошбағир,
мен бир бегона.
Кутмаганим ишқ — қуёшмиди?!
...Узоқдаги шувоқнинг ҳиди
юрагимни эзиб юборди!

Кўзёшингни, айт, қайга элтай? —
Меҳрим селдай,
тўқолмам, она.

Нега бунча дардли алқадинг —
қўйларидан менмас девона?!
юрагимни эзиб юборди!

Мен — тошбағир,
мен бир бегона.
Истаганим ишқ — қуёшмиди?!
Пойимдаги шувоқнинг ҳиди
юрагимни эзиб юборди!

Кечикиш

Тунлар
бахтдан бошинг айланар,
лабларингга қўнади ойлар.
Энтикасан, бундай лаззатни
билган эмас
ҳатто худолар!..

Фақат... чапда — кўксинг остида
недир инграр,
инграр тонггача —
тирикликнинг ғамин унутиб,
лабларингга кўнганда ойлар...

Тушунча

Очиқ турган бу кўл — менингдир,
ташлаб ўтманг шафқатингизни.
Тўлмаётган кўнгил — менингдир,
ташлаб кетманг нафратингизни!
Қон ҳаётнинг дилгир, мосуво
кўшиғида ҳордим, чарчадим...
...Олмасангиз олманг бу ишқни,
кўлда юрак — кундан парчадир!
Ўйларингнинг йўлакларида
балки кезмак асли гуноҳдир.

Дўст, бир кунлик гуноҳимни ол,
бугун менга соғинчдан гапир.
Зор дунёнинг ҳасрати лим-лим
косасини симирдим беун.
Бахт тилагин менга бир кунлик
ва бир тунлик умр сўрагин.
Ўйларингнинг йўлакларида
сенсиз кезмак, ахир, гуноҳдир.
Дўст, бир кунлик гуноҳимни ол,
яна бир бор армондан гапир.

* * *

Пешонангни босади намчил
суйилмаган кунларнинг шўри.
Юрагингдан кетмайди титроқ —
толган каби одамнинг ғўрин.

Бу — менмасман, дейсан қалтираб,
рўпарангдан чиқиб қолса бахт.
...Нега мени бунчалар суйдинг,
қийноқлардан ўсаётган тахт?

* * *

Мен учиб кетаман. Кечиринг —
юрак ҳам қолмади куймоққа.
Бошим-да йўқ менинг — фидойи,
пойингизга сўнг бор кўймоққа...

Севги — куёш. Севги — дарёдир.
Саҳродир у — йўллари тақир.
Эҳ суйгандинг — зилдай дунёни
кўксинида овутиб учган фақир!

* * *

Ойнинг нури кўксимни тиглар —
Ўйларимдай кўзи паришон...
Она, нечун юзларинг йиғлар? —
Бутун асло ўлмаيمان, ишон,
Ўйларимдай кўзи паришон!
Деразамдан райҳонлар кирар.
Куйлар тонгни келтирган шамол:
Узоқларда кимдир соғинар —
Она, энди ўлмасман, ишон,
Деразамдан райҳонлар кирар!

...Ахир, нечун юзларинг йиғлар?..

* * *

Ҳаловат бор, заминда, ахир,
Яшамоқ бор — дунё парчаси!
Изламагин, бир туни мени
олиб кетса ойнинг шарпаси.
Ҳаловат бор заминда, ахир!..
Йўқ. Кўнгилни тўкиб бўлмадим.
Кўзларингга тўймадим.
Бироқ —
йиғламагин... Бир туни мени
ташлаб кетса ойнинг шарпаси...
Ҳаловат бор заминда,
ахир!..

Жўрақул Ажиб

ҚАСОС

Ҳикоя

Қорачиқ тўла ерни
бефаросат бир деҳқон
омоч солиб ҳайдади.
Тоҳир ҚАҲҲОР

— Улдираман лаънати... итдек сўйиб ташлайман!..

У йигитлик чоғларида — бундан олтимиш йиллар муқаддам — худди шундай ғазаб билан наъра тортган эди. Ҳозир ҳам...

Чолнинг туксиз афти буришиб, яккам-дуккам тишлари қисирлаб кетди.

— Ё пири комил...

У бостирма устунини ушлаб, зўрға ўрнидан турди-да, увишиб қолган қаддини ростлади. Сўнг ҳассасига суянганча, ўнг оёғини судраб босиб, ҳовли адоғидаги анжомхона сари юрди.

Анжомхона — туйнуксиз кичкина тор ҳужра — ним қоронғи, ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб ётарди.

У, кўзи ҳеч нарсани кўрмай, анча вақт ҳассасига оғирлигини ташлаганича серрайиб туриб қолди. Кўзи сингишгач эса, бу ерга нима учун келганини унутиб, каловланди.

— Э сабил, нима эди-я... Эсимам қурсин...

Чол ғудрана-ғудрана энкайди-да, ҳужра билан битта бўлиб ётган лаш-луш, темир-терсақларни тимирскилай бошлади. Қўлига болта сопи илингач, қаддини ростлаб, ташқарига йўналди. Кўзи қамашиб, чўлоқ оёғи алланимага илиниб, мункиб кетди. Юзтубан йиқилишига сал қолди.

Узини тутиб олгач, қўлидаги занг босиб кетган ўтмас болтага қаради.

— Сенга Носирнинг кимлигини кўрсатиб қўяман, ҳароми, — деди чол хирилдоқ овозда, худди қаршисида биров тургандай. — Саксонимда яна қон тўкадиган бўлдим, аттанг...

У болтани оёғи тагида ётган газетага наридан-бери ўради-да, қўлтиққа уриб, кўчага чиқди.

Қишлоқнинг нариги четида устахона бор эди. Қария шу томонга жўнади.

Чолнинг кўнглига мудҳиш ният ўрнашиб олди. Бир ҳафта — ўн кун кўксини ерга босганича ёлғиз ётиб, ўйлай-ўйлай шу қарорга келди. Аслида, шу ётганча ўлиб кетсам керак, деб ўйлаганди. Лекин жон дегани жуда қаттиқ бўлар экан. Кейин... Миясига тўсатдан урилган шум ният уни оёққа турғизди.

Машинанинг кескин дудутлашидан Носир кўса чўчиб тушди, қўлтиғидаги болтасини ташлаб юбораёзди.

Чанг тўзгитиб шундайгина ёнида тўхтаган қизил машинага ўқрайиб қаради. «Москвич»нинг орқа эшиги очилди.

— Миниб олинг, бобой.

Чол бир амал-тақал қилиб ичкарига кирди.

— Шу сабилни сал кенгроқ қилиб чиқарса, давлат камбағаллашиб қолармиди, — деди ўзини ўнглаб ўтиришга уринаркан.

— Кенгроғи ҳам бор-ку, бобой. Унинг отини «Волга»жон дейдилар. Ҳозирча бизга уни миниб насиб қилмаяпти-да...

Чол кимнинг машинасига ўтирганини англаб, бадани жимирлаб кетди. Бу — ўша, бир ҳафтадан бери башараси кўз ўнгидан кетмаган амалдор, етти ҳовли наридаги ҳамқишлоғи. Мана шу говкалла кимсани — лаънатини, ярамасни, ҳаромзодани... Унинг ўзи бундан беҳабар, парвойифалак, йўқса ўз қотилини машинасига миндирармиди.

— Йўл бўлсин, бобой? — деди у машинани жилдираркан, чолга қарамай. — Болта қўлтиқлаб олибсиз?..

— Чархлатмоқчиман.

— Э, қариганда нима қиласиз, ўзингизни уринтириб. Ҳали қиш узоқ-ку. Унгача... «Борсанми-йўқсанми, демоқчи, лаънати, — хаёллади Носир кўса. — Кўрамиз ҳали...»

— Ўтин майдалайман, денг?

— Йўқ... Одам майдалайман.

У бош силкитиб қўйди. Сўнг чолнинг сўзларига эътибор бериб, бирдан орқага ўгирилди-да, сўради:

— Нима? Одам майдалайсиз?..

Носир кўса, подадан олдин чангитганини сезиб кулди:

— Ҳа.

У ҳам ошқовоқдек бошини сарак-сарак қилиб, чолнинг кулгисига қўшилди.

— Бобой, жуда шўхсиз-да, лекин...

Носир кўса шўх эмас, ҳақ гапни айтган эди. Азбаройи ғазабига чидаёлмаганидан, сирини ошкор қилиб қўйганди. Борди-ю, у «кимни?» деб сўраганида, чол ҳеч тап тортмай, «сени», деб юборган бўларди.

Барибир, у қилт этмасди. Биринчидан, бу Носир кўса деганлари ўзи шунақа довдир, вайсақи одам. Иккинчидан, ўлай деса қўли тегмай турган чўлоқ чолнинг қўлидан нима ҳам келарди.

У Носир қариянинг акси кўриниб турган ойнага қаради. «Турқи бунчалар совуқ бу кўсанинг. Афсоналардаги ялмоғизларга ўхшаб кетадими-ей. Одамларнинг ҳам рўйхуш бермасликлари шундан... Лекин қизи ёмон зўр-да! Одамнинг бағрида эриб кетади-да...»

— Мана, бобой, етиб келдик.

Носир кўса индамай машинадан тушди-да, эшигини ҳам ёпмай, устахона томон жўнаб қолди.

— Қари эш-шак... — сўкинди машина эгаси, чўзилиб эшикни ёпаркан.

— Манавди, — деди чол болтасини уста Фақирга тутқазаркан, — шундай ўтқир қилгинки... Ҳақингни уч баробар зиёд бераман.

— Бўпти-да, — деди уста Фақир илжайиб. — Шу билан соч олмоқчимисиз, тағойи?

— Йўқ, — дея бош чайқади Носир кўса. — Қутирган итнинг бошини янчмоқчиман.

— Бисёр савоб иш...

«Савоб иш, — хаёлидан ўтказди у чархдан учаётган сон-саноксиз учқунларга тикиларкан. — Фақат бардош бера олсам бўлгани...»

Носир кўса, ниятимни амалга оширишга юрагим чидамаса керак, деб хавотирланаётган эди.

Уша кун, бундан бир ҳафта илгари, қизи — дунёдаги ёлғиз таянчи кўз ёши тўкиб унга изҳори дил қилгач, юраги тўхтаб қолаёзди.

— Шарманда бўлдим, отажон! — деди Санам зор-зор йиғлаб. — Орзуларим чил-чил синди... Уз қўлингиз билан ўлдириб ташланг мени, отажон!

— Ки-имм? — сўради ота ваҳшиёна хириллаб. — Айт... Кимлигини айт менга, бахтиқаро қиз...

— Энди нима фойда...

— Айт!.. — Чол бир хезланиб, қизининг сочига ёпишди. — Ўлдираман... Ки-им ўша?..

— Ўлдилинг, майли... Энди менга яшашнинг қизиғи йўқ...

— Айт дейман... Айт, ахир...

— Бошбеков.

— А-а-а!.. — Чол қизининг сочини қўйиб юборди-да, мувозанатини йўқотиб, орқаси билан гурсиллаб йиқилди. Худди томири кесиб ташланган дарахтдай. Ағдарилди-ю, дардли инграганча, ерни муштлай бошлади. Ҳамма-ҳаммасига мана шу ер — сирти силлиқ муртадларни кўтариб юрган мана шу тупроқ айбдордай.

Э, чиндан ҳам у Носир кўса, шўрпешона — худо уриб, пайғамбар ҳассаси билан туртган одам экан. Оёғи гўр лабига бориб қолганда бу нима кўргилик, ахир?! Эҳ тақдир, тақдир... Аини бўзбололик палласида Умар хумкалланнинг тўдасига қўшилиб босмачилик қилди. Ақл қочганда анча-мунча бемаъни ишларга қўл урди. Аҳвол қисталанг бўлгач,

хорижга қочди. У ерда ҳам кун кўролмади, орқасига қайтди. Ҳалимига рози бўлиб... Улдиришмади. Қозоқ чўлларига жўнатишди... Ёши олтамишга етай деганда қисилиб-қимтиниб юртига қайтди. Тил хумори, эл дийдори ҳар қандай андишалардан устун келди. Унуттирмаган экан. Бир гунг қариқизга уйлантириб қўйишди. Сара гунг ўзидан мана шу Санамни ёдгор қолдириб, дунёдан ўтди-кетди.

Ҳамқишлоқлари хушламасликларини яхши билади у. Ўз қўли билан юлдузини хира қилган. Орқасидан «босмачи, кофир, чўлоқ» деган лақабларни қўшиб сўкишади. Қишлоқ мўйсафидлари, айниқса, уни ёқтиришмасди. Сабаби аниқ: Носир кўсанинг тоат-ибодатга унчалик хуши йўқ — намоз ўқимас, рўза тутмас эди.

Унинг тоат-ибодати ҳам, орзуу умиди, бу дунёю у дунёси ҳам ёлғиз фарзанди — ана шу Санам эди.

Санам сулув ва оқила қиз бўлиб ўсганди.

Ўрни битиргач, отасини ташлаб кетишга кўзи қиймай, котибалик қила бошлади. Ўша лаънати амалдорнинг идорасида. Сиртдан ўқимоқчи эди.

Отанинг эса... ширингина тўй қилиб, қизини от-обрўйи билан бир бандаи мўминнинг ақл-тамизли ўғлига узатиш нияти бор эди. Бу унинг яккаю ягона ўкинчу армони эди. Қани эди, яратганнинг ўзи раҳм-шафқат кўрсатиб, қариганда уни набира суйиш бахтига муяссар этса!..

Энди, ҳаммаси тугади...

— Мен бошимни олиб кетаман, отажон!

— Кет, қизим, — деди Носир кўса ўксик овозда. Кейин алами келди, жини кўзиди. Бор овозда бўкирди. — Ке-ет... Йўқол-л!.. Энди сенга бу уй, бу қишлоқ ҳаром... Яшаш ҳам... Йў-ў-қо-олл!.. Тўрт тарафинг қибла...

Санам, боши эгик, кўзида ёши, кетди. Қайгадир, қайларгадир...

Бирдан чолнинг ҳаёти бўм-бўш бўлиб қолди.

Ажалидан беш кун бурун ўлишни ихтиёр қилди. Кейин миясига машъум фикр келди... Ўйлаб, бадани яйради.

«Савоб иш...»

— Э, чи бало, нос элитдуми, тағойи?..

Носир кўса ўзига келди. Оғаётган экан.

— Нос эмас, Фақирбек, хаёл элитиб қўйди мени. Сабил қолгур...

У уста узатган болтани олиб, дамини бармоғи билан кўргач, киссасига қўл солди. Кавлана-кавлана, битта ғижимланган ўн сўмлик чиқарди-да, қўли ишда-ю, кўз қири билан уни кузатиб турган устага узатди.

— Майдангиз йўқ, эдуми, тағойи? Бир сўм...

— Издани керакмас, — деди чол ҳассасини дўқиллатиб жўнаркан. — Қолганига дуо берсанг бас, уста жиян...

Чол уйига етиб келди, бостирма тагига чўкди. Бесабрлик билан кеч киришини кута бошлаган эди у. «Саратоннинг кунлари бунча узун бўлмаса, сабил қолгур...»

Ниҳоят, кун ҳам ботиб, қош қорая бошлади. Носир кўса уйга кириб, чироқни ҳам ёқмай, дераза ёнига бориб ўтирди. Йўл пойлади. Амалдор. одатда, кеч келади. Машинасини ғувиллатиб шундан ўтарди.

Бу гал ҳам кеч келди. Тун ярмидан оққанди. Чол совуққонлик билан алланималар деб пичирлаб, юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан дадил турди.

Қишлоқ жимжит, тўлин ой нурига ботиб ором олади. У кўчага чиқди. Қўлида болта. Ҳассасини олмади. Атайлаб. Энди керак бўлмас.

Бахтига темир дарвоза очиқ қолган экан. Ичкаридан занжирлаб қўйилганида киролмасди. Унда... Дарвозани тақиллатиб, чақиради. Чиқса, қарсиллатиб манглайига солади болта билан. Кейин нима бўлса бўлаверсин.

Дарвозани қия очиб, шарпасиз ичкари кирди.

Узум чайласи тагидаги катда ётганди у. Чалқанча. Бериги четида. Нарёғида хотини.

Ўртада бола-чақаси.

У аллақачон пишиллаб ухлаб қолганди.

Чол унинг қошига борди. Хиёл энкайиб юзига қаради. Узи! Димоғига бижғиган қўланса ҳид урилди, ўқчиб юбораёзди. «Ичиб олибди, лаънати. Мастлигича дунёдан ўтиб кетадиган бўлди, итдан тарқаган... Бир зарб билан хумдай бошини танидан жудо қилиш керак».

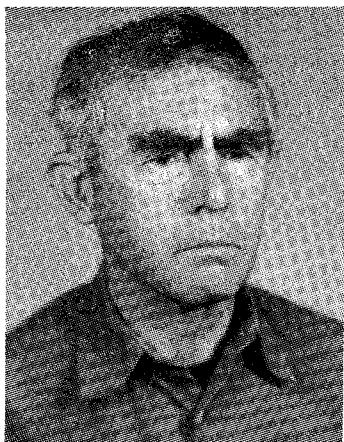
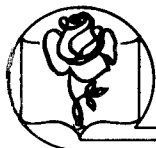
— Узинг кечир, парвардигор...

Икки қўллаб болта сопини сиқиб ушлади-да, энди кўтармоқчи эди, отасининг ёнида ётган қизалоқ уйқусираб ўрнидан турди. Кейин отасининг бўйнига чирмашиб минғирлади:

— Ат-та-а... Ат-та-жо-он!..

— Ё пирим, ўлимини худо хоҳламади-ёв. — Орқасига тисарилди. — Майли, қизинг бор экан, саниям бошингга келсин...

Чол шарпасизгина чиқиб кетди.

Толиб Йўлдош

ЧЕЧАКЛАР КЎТАРАР ҲАЁТ ЖОМИНИ

Таниқли шоир Толиб Йўлдош 1919 йилда Тошкентда туғилган. У халқ хўжалиги техникумида, В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг филология факультетида таҳсил олган, узоқ йиллар мобайнида мактабда ўқитувчилик қилди, «Ленин ўчқуни», «Еш ленинчи» газеталарида ишлади.

Толиб Йўлдошнинг ilk шеъри 1937 йил эълон қилинган эди. Биринчи тўплами 1941 йилда чоп этилди. Шундан буён ўтган йиллар мобайнида унинг «Аттанг», «Ажабсанда», «Ошиқ кўнгил», «Кўнгил деганлари», «Гул ҳақи» каби шеърий тўпламлари нашр этилди. Толиб Йўлдош болалар учун ҳам баракали ижод қилиб келмоқда. Шоирнинг «Дўмбоқчалар», «Копток нега қочади?», «Оқ теракми, кўк терак?», «Бизнинг уйда», «Қуёш билан суҳбат» сингари йиғирмадан ортиқ китоби кичкинтойларга бағишланган. Кўплаб шеърлари қардош халқлар тилларига таржима қилинган.

Толиб Йўлдош «Ўзбекистон ССР халқ маорифи аълочиси» нишони билан мукофотланган.

Таниқли шоирни қутлуғ етмиш ёши билан табриклар, эътиборингизга янги шеърларидан намуна ҳавола қилаётимиз.

Ўзбекмиз

Заҳматкаш ўзбекмиз, бели белбоғли,
Улуғ оилада бирга, бир сафда.
Ҳаммадан бекиёс сахийлигимиз —
Дурни яширгандек гўё садафда...

Меҳнатни меҳрдан ўхшатиб обдон,
Хунарни ҳимариб, тўқиганлармиз.
Ҳали ёзилмаган кўп китобларни
Идрок кўзи билан ўқиганлармиз.

Ўзбекмиз, ўзидан ўзи бохабар,
Она ер дуосин олган заршунос.
Тупроқни кимёга айлантирган биз,
Бу илм, бу санъат бизларгадир хос.

Биз шарқдан — ўзбекмиз, бутун жаҳонга
Манзур қила олган қўшни ошини.
«Сизнинг паҳтангиздан» — дерлар миннатдор,
Ер юзи одами усти-бошини...

Ота ўғиллармиз тарихи қадим,
Асрлар орзуси, йилларнинг ёди.
Ўзбекмиз эзгулик ишқида ёнган,
Табаррук зотларнинг тўнғич авлоди.

Қушча

Бир қушча чирқираб, хас-чўп ташмалаб,
Хув дарахт шоҳига уясин солди.
У, ҳаёт ишқида ҳорганин билмай,
Зир елди, кўп ўтмай болалаб олди.

Энди у яккамас, оила боши,
Тўйдириш фикрида полапонини,
Ўзи оч қолганин сезмай, қушчалар
Оғзига ташлайди топган донини...

Баҳор севгиси

Баҳор, баҳойингни мен беролмайман,
Бисотим етмайди таърифнинг этсам.
Тоғдайин қалб керак, бунга ожизман,
Бутун борлигингни унга беркитсам.

Сен шундай фусункор, олам ошифинг,
Сен билан безайди ёшлик номини.
Сен деса гўзаллик пешвоз йўлингда,
Чечаклар кўтарар ҳаёт жомини...

Кўнгил майли

Кўнгил майли ҳамон болалик,
Ҳамон мени етаклар, кўймас.
Шўхликлар-ла, маст бўлган довдир
Кунларнинг ҳеч гаштига тўймас.

Болаликнинг хаёли билан
Кўнгил шундай эриб кетади.
Тарвуз пўчоғидан у менга
Аравалар бериб кетади...

Тор кўчалар чангин бурқитиб,
Елишимни, унда, кўрсангиз.
Кошки эди ўша дамларни
Ҳаётимда кунда кўрсангиз.

Йўқ, ўтганинг такрор қайтмайди,
Изласанг-да, топмайсан киши.
Болаликнинг хаёли билан
Яшаш фақат кўнгилнинг иши.

Онам руҳига

Қалбим қони билан ёзсам-да камдек,
Табаррук онамнинг муборак номин.
Минг афсус, этагин тута олмайман,
Туюқсиз тақдирнинг менга инъомин.

Тонгги туш мисоли ўтибди, қаранг,
Болалик йилларим лаҳзадек, изсиз.
Бугун пешонамга уриб, армонда,
Ўтганлар ҳажрида ёнаман, эссиз!

Онаизор экан дейман марҳумнинг
Тириклик чоғларин эслаганимда.
Болам, болагинам, дея кўзимга
Термулиб тургандек бўлар ёнимда.

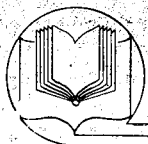
Бағримни тўлдириб оламан нафас,
Не чора, ўлим — бу кўпга келган тўй.
Қулоғим тагида раҳматли отам
Овози: — Бас энди, ҳолимизга қўй...

Марҳумлар ўтади кўзим олдидан,
Ранглари синикқан, ташвишли, ҳорғин.
Гўё нимадандир умидвор улар,
Ёлбориб дегандек: — Ўғлим, юборгин...

Жим қараб боришар бир ҳол сурғалиб,
Бари мотамзада, қора кийимда.
— Тўхтанг, булар ота-онам-ку, — дейман, —
Куйиб адо бўлган менинг кўйимда.

...Тумандек тарқалиб йўқ бўлар улар,
Кимсасиз хонада ёлғиз бир ўзим.
Девор, токчаларга синчиклаб боқиб
Ҳаяжон ичида изланар кўзим.

Ҳеч нарса кўринмас, фақат сочилган
Маржон донасидай уй анжомлари.
Қулоғим том битган, тўнган лабимда
Аста такрорланар онам номлари...

Зоя Туманова

ГОСПИТАЛЬ, 1943 ЙИЛ...

Ҳикоя

Ғира-шира тонгдагидай бўзранглик ўрнини аста-секин ёруғлик эгаллади, сўнг кўзларига оппоқ-оппоқ нур ёпирилиб, оғритиб юборди.

Шифт. Яна алаҳляпти шекилли — бу оқ шифт қаердан келиб қолди? Кирилл алаҳлашдан қутулиб, ҳушини тўплаб олишга уринди.

Кимнингдир бесаранжом овози эшитилди:

— Оғайнилар! Анови жон беряпти шекилли! Ҳой, ҳамшира!

Лаблари, тили қотиб қолгандай қимирламасди, шунга қарамай Кирилл хириллаган овозда зўрға:

— Нега... ундай дейсан?.. Тирикман-ку...— деди.

— Тирик экан-н! — яна шанғиллади ўша киши афсус оҳангида.— Мен бўлса, бунинг тўшаги юмшоқ экан, деб ўзимга мўлжаллаб қўювдим-а...

— Ифлос одам экансан-ку сен, Кешка! Битта тўшакни деб тирик жонни гўрға жўнатмоқчимисан? Қараб туриб ҳайрон қоласан, бунақалар қаердан пайдо бўлишади ўзи...

— Тажрибамиз бор-да, Куземов тоға, нима, бизга буни мактабда ўргатишармиди?

...Оппоқ нур хиралашиб, кўз олдини ғубор босиб, жиз-жиз ачита бошлади. Қуёш кўзларини қамаштирмоқда. Булар менинг кўзларим. Бу менман. Янги кийимда, янги келганлар сафида қоққан қоziқдай бўй чўзиб турибман. Сержант Федорчук бақириб буйруқ беради, нега бақиради, гаранг эмасман-ку... «Сафсата ефрейтори, ўнг қулоғингиз чап қулоғингиздан баланд турсин! Бургутқараш қилинг!» Бургутқараш! Фақат бургутгина қуёшга тик боқа олади. Қуёш эса қип-қизил, осмон қонга бўялган. Мени чақиршяпти. Юраман, сирпанчиқ, ўнқир-чўнқир майдонда лой кечиб эмаклайман. Ёмғир тинмай ёғади... Ёмғир неча кундан бери томни тимдалайди. Йўқ, ёмғир шифтга қоқилган тахталардан пастга — снаряд гильзасига томчилаётган экан. Тиниқ, жарангланган овоз чиқади. Қулоғингда, бошингнинг ҳар бир нуқтасида чакиллаган овоз янграйди. Ёмғир чакиллашига қўшилиб бошқа бир овоз эшителиди: «Ҳамшира, кимни олиб келяпсиз?» «Ҳарбий фельдшер экан. Ярадорни орқалаб ботқоқ кечиб келибди. Ўзига ҳам осколька теккан». «Медсанбатга!» — «Медсанбатга боргунча узилади, доктор!»

Йўқ, алаҳсираётганим йўқ. Ҳаммаси худди шу тарзда рўй берди... Медсанбатга ҳам олиб келишди. Ҳаммасига чидадим. Госпиталдаман. Тирикман!

Кирилл кўзларини базўр очди, қовоқлари худди кўпчиган хамирдай ёпишиб ётибди. Госпиталь. Оқ шифт, оқ деворлар. Деворларнинг бирига чизиб ташланган тахта осиглиқ. Мактабми? Яна алаҳсираяпти шекилли?..

Бош қотиришга ҳам арзимайдиган нарса — аввал мактаб бўлган албатта, энди эса госпиталга айлантирилган, эсига келмаганини қаранг — умуман, булар бари майда гаплар.

Ёнидаги катда — боши бинт билан ўраб-чирмаб ташланган кимдир ётибди. Фақат

сап-сариқ бурни понадай чиқиб турибди. Кўзлари ҳам ялтираб кўринади-ю, лекин нигоҳи бир жойда қотиб қолган, ҳамма нарсага бефарқ...

Дераза ёнида кўпчилик уймалашиб ўтиришибди. Афтидан, домино ўйини қизиган. Ғала-ғовур:

— Уйнасанг, тўғри юр!

— Настя шундоқ юр деди, бахтинг синаб кўр деди.

— Бир шўрлик айтган эканки, ҳам егим келяпти, ҳам ичгим...

— Юрдикми?!

— Дубель кимда, оғайнилар, айтақолинглар!

— Қайси томондан кўйдинг, калла! Бу ёқдан олдини тўсиб турувдинг-ку! Айтсанг, яна ўргатдинг, деб тўнғиллайди...

— Ҳамшира, мени соф ғалаба билан табриклашингиз мумкин!

— Бу ўйинда ҳамманг қаҳрамонсан, — аёлнинг лоқайдгина овози эшитилди.

— Қаҳрамон бўлганда қандоқ, ҳақиқий қаҳрамон ўзларимиз-да! Ишонмайсизми?

— Утиб кетай! Қўлингизни олинг!

— Мунча шошиласан, жонон қиз? Эҳ сингилжон, уруш тугагунча ҳам ҳозиргидай ялтираб турармикансан?! Айтиб қўяй, мен бўйдоқман!

— Бу ерда ҳамма бўйдоқ.

Кулги. Сафсата-ю шовқин. Қўлтиқтаёқларнинг тақир-туқур овозлари.

Ҳаёт.

Кирилл бу ердаги ҳаётга энди-энди ўрганияпти. Ҳозир нонни кўрганда иштаҳаси очилиб кетади. Оғриқлар ҳам пасайган. Одамларга қизиқиш билан қарайди.

Қўшниси — боши бинт билан ўралгани эмас, униси — ҳозир кўринмайди, кетган шекли, ўнг томондагиси, жуда хурсанд, ўтган-кетганга гапириб ётади:

— Ватаним шу ерда менинг! Ўзбекман, тушуняписизми?! Ҳамма қариндошларим шу ерда, юз йигирма километр нарида! Ҳали келишади — байрам бўлиб кетади!

У берилиб нимадир кавшайди, кейин хушхўрлигидан уялгандек ўзини оқлайди:

— Қуршовда ётибмиз. Тўрт юз эллик уч соат туз тотмадик. Чўнтагимда нон увоқлари бор экан, қоқиб-сидириб оғзимга соламан — тош чайнагандай! Энди эса, еб тўймаяпман. Майли... Тўқ қорин билан жанг қилишга нима етсин!..

Бурчакда сибирлик Кузёмов ётади. Ёши анча жойга борган, ақлли одам. Кўпчилик маслаҳатга унинг олдида келади. Акиндин деган мордвин йигит — чал қўли елкасидан йўқ, ўнг қўли ярмидан узилган — худди сажда қилаётгандай, бошини Кузёмовнинг кенг елкаларига тираб, бўкиради:

— Узинг айт, кимга керагим бор энди? Қаерга бораман шу аҳволда? Колхозда нима иш қила оламан? Чумчуқдай сакрашдан бошқа ишга ярамасам!

Кузёмов бирон-бир қарорга келгунча, гапга Кешка сукулади:

— Ҳисобчи бўласан, жўра! Ҳисобчи бўлсанг ёмонми? Идорада ўтириб, кетинг билан стулни ўйнатасан-у, санайверасан!

— Тўғри, тўғри! Қаламни тишинга тишлагин-у, башарангни қоғозга суркайвер! — Акиндин ўтдай пов этиб ёнади-ю, дарров сўнади.— Маълумотим етмайди ҳисобчиликка.

— Шуям гапми? — чуқур хўрсинади Кузёмов. Бирданига ишончли оҳангда, донадона қилиб гапирга бошлайди.— Ўқийсан. Ўрганасан. Ҳеч қийин жойи йўқ бунинг. Муҳими — ўз ишинга пухта бўлсанг бас. Ҳозир ўзи қишлоқда эркакларни жуда қадрлашади...

Баъзан ярадорлар Кузёмовнинг теварагига тўпланиб олиб, урушдаги ўтган-кетгандан гап очишади:

— Немис еру кўқдан ўқ ёғдираяпти-ю, менга эмаклаб бориб алоқани улаб кел, деб буйруқ беришди...

— Бўлинмамиздаги йигитларнинг кўпчилиги созанда эди...

— Разведкада энг муҳими нима? Қўрқувни унутиб, фақат берилган топшириқнигина ўйлашинг керак...

Яна Кешка чинқиради:

— Ўйлаб нима қилардинг? Командиринг ўйласин. Бузмасанг бас сен уставни, эгаллайсан шон-шухратни!..

Ғалати рдам экан бу Кешка деганлари, шалдир-шулдир, бир қоп ёнғоқ. Баъзан ўзидан-ўзи мактабни қолади:

— «Ерофеич» ароғини ичиб кўрганмисан? Қалай? Уни менинг бобом ўйлаб чиқарган. Ерофей Кондратьич Митиннинг олтин боши туфайли бу ароқ дунёга келган, билиб кўйинг! «Уч айиқ» суратини кўрганмисан? Урушдан аввал чиққан «Айиқча» конфетидоги сурат, эсингга тушдими? Уша рассомни менинг бобом ўрмонга эргаштириб борган. Рассом айиқларни чизган-у, донғи оламга кетган.

Кешка госпиталь ходимларини ғийбат қилишни ҳам хуш кўрарди.

— Улар бизни қандай чув тушираётганини биласанми? Ҳам ўнгдан, ҳам чапдан ейишади ҳақимизни... Тамарка бор-ку, ҳалиги, хирургиядаги ҳамшира-чи... — шундай деб у ҳамсўхбатининг қулоғига шивирлайди, тамшаниб, ҳингиллаб кулади, бирдан қийқириб юборади: — Худди шундай қилди! Одам эмасман ёлғон айтсам!

— Ҳали одамман деб юрибсанми? — Куземов босиқ овозда гапга аралашади, — одам эмассан сен, Кешка, илоннинг ўзисан... Улар бизнинг ҳаётимизни асраб қолиш учун жонларини жабборга беришяпти, тун бўйи ухламай чиқишяпти. Сен бўлсанг...

Кешка шуниям ҳазил ўрнида қабул қилади, яна баттар қиқирлаб кулади.

Палатада ҳар хил одам бор эди.

Кундузлари унчаликмас, чидаса бўлади. Туннинг ўтиши — азоб.

Кундузлари ҳар хил овозларни эшитиб ётасан — пол ювиладиган таёқларнинг тақир-туқури, уёқдан-буёққа ўтаётганларнинг қадам товушлари, форточкаларнинг ғийкиллаши, кўлтиқтаёқларнинг дўкиллаши.

Тунда эса фарёд, оҳ-нола кучаяди. «Грелка қўйсаларинг-чи!» — деб шивирлайди жон-жаҳди билан кимдир, шу шивирлашнинг ўзидан унинг жони азобланаётганини ҳис қилса бўлади. Бошқа бири унга ўргатади:

— Дори ўз кучини йўқота бошлаганини сезган заҳотинг дод солиб инграйвер, яна укол қилишсин...

Бундай лаҳзаларда Кирилл ҳушини йўқотади, сўнг яна ўзига келади, кўз ўнгидан ҳар хил башаралар ўтади, исмларни адаштириб, аралаштириб чақира бошлайди. Аллақайёқлардан, ғира-шира қоронғиликдан ғўнғиллаган овоз келади:

— Қорнингдан яралансанг, энг баттари шу бўларкан. Врачлар ҳамма ичак-чавонингни ағдар-тўнтар қилиб чиқариб ташлашади, кейин яна ҳаммасини тиқиб, қорнингни тикишади. То жой-жойига келгунча уч-тўрт кун вой-войлаб ётасан...

Буларни эшитиб Кириллнинг баттар уйқуси қочади, ўнг-туши қоришиб кетади.

...Тиббиёт ичакларни лотинча ном билан атайди. Нега? Ичак номлари лотинчада дабдабали янграйди — шунинг учунмикан? Иланг-биланг трансшеялар худди илондай буралиб кетган, мен ана шу эгри-бугри хандақлар ичида чопавериб бошим айланиб кетяпти, ҳолдан тойдим, ҳу ана, қорни ёрилиб, ичак-чавоғи ташга отилиб чиққан кимдир қонга беланиб инграйди. Югур, ҳарбий фельдшер, чоп, йод ҳидларини бурқситиб югур, оёқларинг ғилдирак бўлиб кетсин! Яна тез чоп! Янада! Ғилдираклар пилдира-син! Тез! Тўхтовсиз қон отиляпти, бутун дунёни замбараклар гумбури тутган. Худди калланга қозон кийдирилган-у, кимдир тўхтовсиз шу қозонни темир таёқ билан савалаяпти — калланг шишиб кетган, ҳозир, мана ҳозир ёрилади. Уст-бошингдан чанг-тўзон, қум ёғилади, тутундан қорайиб кетгансан, афт-ангорингни таниб бўлмайдди. Энди эмаклашинг керак, этикларинг эса чўяндай оғир. Оёқларингга нима бўлди экан, бор-йўқлиги сезилмаяпти... Оёқлар тугул, уларнинг ўрнида суяқдан ҳам асар йўқ...

Суяклар... Суякларнинг ҳам лотинча дабдабали номлари бор, улар уч юзтадан ошиқ, тавба, бунча ном нима учун керак ахир, уч юзта суяк ҳам бир хил оғриқ билан азоб беради-ку...

Кўз ўнги зим-зиё. Шу зулмат ичида алланималар ялтираб учади. Булар изиллаб учаётган ўқлар бўлса керак. Балки қопқоронғи осмон бағрини ўтқир нур тиглари билан тилаётган прожекторлардир? Ҳали бу нарсаларнинг нима эканлигини англаб етмай туриб, бирдан бошингнинг қоқ ўртасидан зарб ейсан. А-а-а!

— Қичқирманг, бемор! Агар бу ердаги ҳамма ярадор сизга ўхшаб бақираверса...

Укол қилишди. Ҳамширанинг кўли енгилгина экан, оғритмадиям. Ари чаққандай жимирлашни сезасан-у — бутун вужудингни чексиз ҳузур-ҳаловат эгаллай бошлайди. Оғриқ пасаяди. Юзингга совуқ ҳаво ёпирилиб кела бошлайди... Бу юзингга уфурган салқин — тоғдан, пионерлар лагерини оралаб ўтган дарёдан келяпти... Ғира-шира, мовийранг тун, сўқмоқда бир қизалоқ кўм-кўк кўзларини пирпиратиб турибди... Нигоҳи шунчалар жозибали, осойиштаки...

— Эҳ биродарлар! Тонг қачон отар экан-а?! Тонг отса, азоб ҳам камаяди, кундузи оғриққа чидаш осон!..

Кундуз чидаса бўладими азобларга?!

...Масалан, яраларингни қайта боғлаб, бинтларни алмаштираётганларида! Йўқ, яхшиси бу ҳақда ўйламаслик керак. Уз-ўзингга раҳминг келиб кетади, ачина бошлайсан. Танангни ўққа тутгандай чидашинг керак барига, начора.

Кундузи ҳақиқатан ҳам оғриқ биров енгиллашади: ғимир-ғимир ҳаракатлар, овқат ташвишлари, айниқса Бош врачнинг аҳвол сўрашга келиши! Унинг келишини ҳамма ярадорлар ғалати кўрқув ва умид билан кутишади, кутишади-ю: яна ҳеч ким буни бошқаларга билдиргиси келмайди. Кутиш лаҳзаларида, ҳар хил аччиқ-чучук ҳазиллар, латифалар айтишади, ғала-ғовурни атайин авж олдиривади, бирдан — эшик очилади-ю, палатани сув қуйгандай сукунат босади...

Бош врач Кириллга танбеҳ беради:

— Медик, сен учун энг асосий дори — уйқу эканлигини биласанми? Нега ухламай чиқасан?

Уйқу дейди-я. Ухлаши кераклигини ўзи ҳам билади, пардай тўшақда тош қотиб ухлаш — энг яхши малҳам эканлигини тушунади. Бироқ, қани ўша уйқу?! Кирилл ухлаш учун кўзларини юмгани билан, жанг майдонида бақрайиб ётган кўзлар — юмилмайди-да... Қорайиб кетган кунгабоқарлар қишки изғиринда тўнгиб-қалтираб турибди. Узиб оладиган одамнинг ўзи йўқ... Олма дарахларининг пўстлоқларини оч қолган жанговар

отлар шилиб ташлашган. Проекторларнинг тиғи осмон бағрини худди оловли қиличдай тимдалайди. Ерга қапишганича қотиб қолган одам ётибди — ўрнидан силжитиб бўлмайди, муз парчалари янглиғ кўзлари бир нуқтага қадалиб қотиб қолган... Қўлинг сал тегса бас — ўрнидан сапчиб туради ҳозир бу одам, йўқ, у ўлмаган, қўлингни теккиз — ҳозир туради, теккиз қани...

Уйқу дейди-я, ухлаб бўладими?

Вақт эса ўтиб борарди. Ёз офтоби аямай ўт пуркар, елвизак юрсин учун хоналарнинг эшик-деразалари очиб қўйилган эди. Радио маълумотларидан одамларнинг руҳи кўтарилган, суҳбатлар ҳам шунга яраша, қизғин.

Куземов чуқур мулоҳаза юритарди:

— Албатта фашист ҳали-вери жон таслим қиладиган эмас, кучи кўп... Иблисларнинг танклари ҳам, самолётлари ҳам етарли. Сталинградда еган тепкиси учун қасос олиш пайида ҳозир. Лекин, мени айтди дерсизлар, биз унинг юмшоқ жойига энди қайтиб ўрнидан турмайдиган қилиб тепамиз. Ўзини ўнглолмай қолади...

Июль ойи ўтиб борарди.

...Тушига яна уруш кирибди — замбараклар қулоқни тешиб юборгудай гумбурлайди, кейин «ур-ра-а-а!» гулдуриси дунёни тутайди, Кирилл ҳам бу гулдуросга жўр бўлиб қичқиради, қичқиради-ю, лекин қуриб битган томоғидан бирон-бир товуш чиқмайди. У яна бир марта зўр бериб бақирди...

Бақирди-ю, уйғониб кетди: ўнгида ҳам тушидаги ҳолатни кўрди — тўпларнинг гумбур-гумбури, «ур-ра» овозлари, қувонч садолари коридордан палатага, палатадан бошқа хоналарга ўтиб, госпитални тўлдириб, титратиб юрибди.

— Эшитяпсанми, жўра,— кимдир койкага яқинлашиб энгашди,— қўрқма, радиодан салют беришяпти! Тушуняпсанми — Ғалаба салютлари бу! Курскда немисларни шундай эзиб ташладикки... Эшит, оғайни: юз йигирма тўртта тўпнинг ҳар биридан ўн иккита залп!

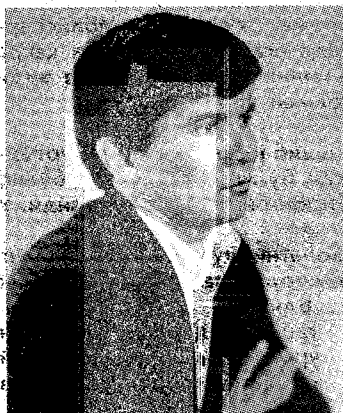
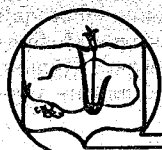
Куземовнинг овози келди:

— Мен нима деган эдим, қадрдонларим! Биз ғалаба қозонамиз! Ғалаба албатта бизники бўлади!

Кирилл палатага кўз югуртириб, ётган жойида таниш чеҳраларга бир-бир назар солиб чиқди. Вужудига қаёқдан куч қуюлганини ўзи ҳам сезмаган ҳолда шарт тикланиб ўтирди — оғриқ-у азобда, ҳуш-беҳушликда кечган кунлар, уйқусиз тунлар, узундан-узоқ кечган неча-неча ойлardan кейин, мана, биринчи марта гавдасини тиклаб, тўп садоларини худди мусиқа тинглагандай мириқиб эшита бошлади.

Улуғ Ғалаба томон йўлнинг ярми энди-энди босиб ўтилган эди...

Русчадан **Музаффар АҲМЕДОВ** таржимаси

Фахриёр

ҚЎРҒОШИН ХАЁЛЛАР ЭЗАДИ БАҒРИМ

Дунёсима

1

Еш шоирнинг ўз шеърхони билан топишиши — мушкул юмуш. Бунда баъзан, ҳатто унинг истеъдоди ҳам ёрдам беролмаслиги, айни шу истеъдоднинг «ғалатлиги» туфайли у шеърхондан, шеърхон ундан узоқ вақт ётсираб туриши мумкин...

Фахриёрнинг бир неча йилдан бери матбуотда эълон қилинаётган шеърлари шунга яқин бир аҳволда кўринди, десам хато бўлмас. Еш шоирнинг ўзи суянган эски ақидалардан узилолмаган ҳолда уларни рад қилишга уриниши унинг изҳорларини оддий даъвога айлантириб қўяётгандай туюлди. Лекин бу даъволар замирида руҳ янгилинишига таъналик, эркин фикр сурури йўқ эди, дейиш ноўриндир.

Мана, унинг бир туркум янги шеърлари — оғир юмушнинг навбатдаги бир натижаси, еш шоирнинг ўзини нечоғли чуқур англаб, ўз кўнглидаги туйғулар тартиб-тутуви тушуна бориши тобора шеърхонга яқинлаштишини, ижодий меҳнат шунчаки кўп ёзиш, кўп шеър чоп эттириш эмаслигини исботлайди.

Муҳими — бу шеърлар, биз шу пайтгача билган Фахриёрнинг саркашлиги собит кўнгли исбидан келиб чиқишини, бу ижодий исбн узоқ давом қилишини кўрсатадики, унга биров тилаган «оқ йўл» ҳам керак эмас — йўлини ўзи топиб, ўзи оқартириб олади. Шунга ишонаман.

Аҳмад АЪЗАМ

Гуноҳлар кун-бакун ўсадир.
Буғдой ўғирлашдан бошланган гуноҳ,
миллиард марта катталашган Хиросимадир,
замин гувоҳ,
замон гувоҳ.

Гуноҳлар ўсмоқда.
ўсмоқда улар.
Оғирлашаётган заминнинг вазни
энди бир ҳўкизга оғирлик қилар.
Усаётган гуноҳлар вазмин.—

Оролни симирар гуноҳлар,
қуриб бормоқда денгизнинг шўри.
Босиб келганидай бир замон оқлар,
туз босиб келмоқда ўзбекнинг ерин.

Гуноҳлар аёлни далага ҳайдар,
гуноҳлар — пахтанинг тарозибони.
Аёлнинг вақти йўқ.

Бизларда ойдан
бўлак ҳеч ким рақс тушмас «Оразибон»ни...

Гуноҳлар ўсмоқда,
ўсмоқда улар.

Улар ҳам дев каби, аждарҳо каби
болаларни еб кун кўрар.
Келажак бурқситиб чекмоқда жабр...

2

Синдиринг минг йиллик таассубларни,
гуноҳларга ҳайкал қўйинг, одамлар,
улар асраб қолар кўпларни

фано сари сўнги қадамдан.
Тошга айлантинг гуноҳингизни,
тош гуноҳнинг кўзларин ўйинг.
иқтисод қилинг кўзни,
яхшиликка асраб кўйинг.

Келажакни кўрмасин
гуноҳлар токи,
токи улар омон юрмасин,
имкон топинг, имкон топинг.

Дунёсима, алҳазар, Дунёсима!
Гуноҳларга ҳайкал кўйинг.
Эҳтимол, мен осийман,
аммо ҳаёт — қалтис ўйин...

Фақат ҳайкалларингиз
миллионлар очдан ўлаётган дамда
буғдойзорлар, экин пайкалларини
банд қилмасин, одамлар.

* * *

Бир аёл ишқига бўйинсунган эрк,
Мингта савдоси бор савдогар юрак.
Бахт билан ўртада битта эшик берк
Ва битта қаноат удумга кўра.

Зарар кўрмаслик учун висолдан,
Ҳижрондан тикилган ҳимоя кийим.
Сизни суюнтирадиган мисолдан,
Кўнгил билан куйиб кул бўлган уйим.

Ичилиб бўлган май. Паймона — ярим,
Чеккулик бир алам, бир ўй — сургулик.
Онажон, куйинма, буларнинг бари
Фоже эмас, оддий кўргулик.

* * *

Орамиз булутли кундаин очик,
Нафратлар орага бемалол сиғар.
Қирлари қуриган аёлдай меҳр
Дор — ишонч риштасин ўртадан йиғар.

Кийиммас — бу дорга илинган матох,
Чойшабмас — осилган куннинг кўрига.
Агар у шўр бўлса, бизнинг шўримиз,
Агар у оқ бўлса, демак, қуриган.

* * *

Ун бўлмаса ҳамки уйда
Деҳқон элагини сотмайди.
Шикоятлар келмас ўйига,
Бировга арз қилиб ётмайди.

Очлик енгиб: тоқ бўлса тоқат,
Икки дунё тор келса кўзга.
У зорланмас, сўкинмас, фақат
Элагини тутар оғизга.

* * *

Ёшим дарёсида оқаетган сандиқ,
Кўзим қирғоғида ғафлатсари — мен!
Оқиб кетаётган бахтиёр тантиқ —
Сандиққа атайдан ётиб олган сен!

* * *

Ишим шу.
Сиз менга халақат берманг.
Гарчи ўзга хилқат истайдир юрак.
Бутун эл-юрт менга қараб турганда,
Мен ишончни оқлашим керак.

Бир қўлда чўткаю бир қўлда бўёк,
Чопаман раият кўрсатган томон.
Ишончнинг қизарган жойларини мен
Бўёк чаплаб оқартираман.

Ишонч эса ўжар. Оқариб турмас,
Оқланган сари у оёғин тирар.
Шиорлар ёзуғлик матоҳ сингари
Қизаришин кўймайди сира.

Мен ундан қайсарман. Тушун, севгилим,
Кўряпсан, мен бандман. Изҳорлар кейин.
Ишқни-ку кўятур, шеърга вақтим йўк,
Оқлашим шарт. Бўлақол, кийин...

* * *

Аёлни эсламоқ кўзёшдай оғир,
видодай оғирдир уни эсламоқ.
Қўрғошин хаёллар эзади бағрим,
жанда умидларга соламан ямоқ.

Аёлни эсламоқ муқаррарлиги
келгуси кунларга илдиз ёяр, оҳ!
Бироқ бу илдизнинг на дарахти бор,
на-да бир мева бор ва на бир япроқ!

Азиз Абдураззоқ

КИЧИК ҲИКОЯЛАР

Ассалому алайкум, амаки!

Уруш бошланганида ёш бола эдим. Уқирдим. Кўп ўтмай мактабларнинг анча-мунчаси ҳарбий касалхонага айлантирилди. Жумладан, бизнинг кўчамиздаги тўрт қаватлик мактаб ҳам. У ерга деярлик ҳар куни урушда ярадор бўлган жангчиларни олиб келишарди. Еттинчи синфни битириб, заводда ишлайман. Кўпинча ишдан чиқишим билан касалхонага югураман: назаримда урушга кетган акаларимдан биронтаси келиб қолагандай...

Ниҳоят, бир акамдан «қора хат», иккинчисидан «қора хат»дан қолишмайдиган ҳужжат — «дом-дараксиз йўқолди» деган хабар келди-ю, касалхонага қатнамай кўйдим.

...Уруш тугади. Тўрт йиллик жангда омон қолганлар уйларига қайтиб кела бошлашди. Уларнинг ичида менинг акаларим йўқ: аммо, ҳар куни кўлим бўшади дегунча, кўчага чиқиб йўл пойлайман. Баъзан, ёнимдан таниш аскар — бирор маҳалладошим ўтиб қолади. Шунда:

— Ассалому алайкум, амаки! — деб қичқираман.

У мен билан қучоқлашиб кўришади. Шундай пайтларда акаларимнинг ҳидига ўхшаган бир ҳид димоғимга урилиб, томоғимга бир нарса тикилиб келади-ю, кўзларимдан беихтиёр ёш қуюлади.

Кейин маҳалладош жангчининг юklarини кўтаришиб уйигача бирга бораман.

Маҳалламиздаги машҳур иморат устаси, урушдан кейин уйимизни икки марта текинга ремонт қилиб берган марҳум Бузрук акани ҳам:

— Ассалому алайкум, амаки! — деб кутиб олганман.

...Яна йиллар ўтди. Акаларимнинг бу ёруғ дунёда йўқлигига, энди улар ҳеч вақт қайтиб келмаслигига ишондим. Энди мен ҳам катта одамман. Гоҳо кўчага чиқиб, ахён-ахёнда эшигим олдидан ўтиб қоладиган аскар йигитларга разм соламан: бирортасидан акаларимга ўхшашлик қидираман. Шундайлари ҳам учраб қолади. Ушанда қачонлардир шинель кийган акаларимни кўргандай бўламан. Бир куни, қуёш ботиш олдида, кўчага чиқиб, осмонда ўйин тушаётган каптарларни томоша қилиб турсам, қулоғимга ўзимнинг ўша болаликдаги овозим эшитилгандай бўлди:

— Ассалому алайкум, амаки!

Сесканиб кетдим. Бундоқ қарасам, рўпарамда бир аскар йигит жилмайиб турибди. У худди тушимдагидай мени қучоқлаб олди. Кейин, бир-биримиз билан қўл олишиб кўришдик. Шундагина ўзимга келиб, аскар йигитни танидим. Бузрук аканинг набираси — Саиджон.

«Амаки» бўлиб қолибман-а! Хаёл олиб қочади. Кўнглимда ҳам аламга, ҳам қониқишга ўхшаш бир нима. «Амаки» деган сўзни эшитиш бахт эмасмикин?.. Қувониб кетдим. Ўзимни ўзим «амаки» ёшига етганлигим билан табриклайдим:

— Ассалому алайкум, амаки!

Қўшним

Квартирамизнинг деворлари юпқароқ. Менинг радиойим, овози баландлатилса, қўшнимга ҳам етиб ортади. Унинг бир оёғи йўқ — урушда бомба парчаси узиб кетган. Баъзида қўшнимнинг курси суянчигига омонат тираб қўйилган қўлтиқ таёғи полга шарақлаб тушади. Шундай пайтларда кроватчасида пишиллаб ухлаб ётган қизим уйғониб кетади. Борди-ю, у уйғоқ бўлса, кўзлари ола-кула бўлиб бағримга отилади. Мен уни тинчлантиришга уринаман, ҳеч нима бўлгани йўқ, дейман. Аслида шундайми? Ундай эмас. Урушни кўрмаганман. Қўшним оёғини йўқотганида мен ҳам гўдак эдим. Лекин биламан, уруш бошимга электр токидай урилди-ю, тўрт йил давомида товонимгача зирқиратиб турди. Қизимнинг эса, катта бўлганида тарих китобларидан ўқир, балки тасаввур қилиши ҳам қийин бўлар. Менинг-чи? Курси суянчигига тираб қўйилган қўлтиқ таёқ ногоҳ полга шарақлаб тушса, қўшнимнинг оёғини узиб кетган ўша бомба шундайгина ёнимда портлагандай бўлади...

Булоқ

Кўчамизда водопровод йўқ эди. Ариқ сувини ичардик. Ариқ қўшнилариимизнинг чорбоғлари оша бизнинг жарга қўшилиб кетарди.

Мен жар ёқалаб юришни яхши кўрардим: капалак қувлардим, ниначи тутардим, гул терардим, чўмилардим... Тепаликдан пастга шовуллаб тушаётган шаршаракни кузатишга нима етсин! Кейин, тегирмонга кирардим. У ерда ишлайдиган кишиларнинг ҳаммаси ўзимизнинг маҳалладан, отамнинг улфатлари эди. Бақиришиб гаплашардик. Гоҳо тегирмондан пастга тушиб, туби олтиндай сап-сарик бўлиб йилтираб турган булоқдан сув ичардим. Таъми ҳали ҳам оғзимда қолган. Ҳар куни, акам ишдан келди дегунча, кичкина челақ билан ёғлоғи кўтариб бориб ўша сувдан олиб келардим. Акам ундан бир пиёла ичиб, кейин овқатланарди.

Кўп ўтмай водопровод қурилди. Акам урушда нобуд бўлди. У жангга кетишидан бир кун илгари ҳам ўша булоқ сувидан ичган эди...

Уруш вақтида тегирмонга ҳам, булоқ ёнига ҳам боришга имкон бўлмади. Сувдан кўра ун зарур эди. Онамнинг топшируви билан рўзғоримиздаги лаганми, патнисми, ҳар қалай бирон нарсани унга айрибошлаб келардим.

Урушдан кейин тегирмон ҳам тамом бўлди — зилзилада қулаб тушди. Уни қайта тиклайдиган одам топилмади. Алам қиладиган жойи — булоқнинг устига қулагани...

...Бу воқеага йигирма йил бўлди. Шаҳарлик бўлиб кетганман. Яқинда маҳалламиздан шифобахш сув чиқибди, деган гапни эшитиб қолдим. Суриштириб кўрсам, ўша кўмилиб кетган булоқ. Бор нарсани, тўғрироғи, эътиборсизлик, беғамлик тупроғига кўмилган булоқни очган олимларга раҳмат. Энг муҳими — булоқнинг кўз очгани!..

Отамнинг ўрни

Дастурхон атрофида ҳамманинг ўзига яраша ўрни бўларкан. Отамнинг ўрни энг юқорида эди. У жуда эрта вафот этди (ўшанда мен ўн уч ёшда эдим). Унинг ўрни хийла вақт бўш турди. Биз ҳар куни овқат вақтида шу ўринга қараб хўрсиниб-хўрсиниб кўярдик. Бир куни онам:

— Сен мана бу ёққа ўт! — деб қолди.

Мен отамнинг ҳувуллаб турган ўрнига ўтирдим. Уша кундан бошлаб шу жойда овқатланаман. Барибир отамнинг ўрни менга билиниб туради.

Кўп ўтмай онам кўлимга пул берди:

— Энди бозор-ўчарни ўзинг қиласан, ўғлим.

Томоғимга бир нарса тиқилгандай бўлиб, кўзимга ёш келди. Пулни ёғимлаганимча ерга қараб туравердим.

— Укаларинг ёш... Каттам сенсан...

Индамай ўчоқ бошига бордим. Девордаги михдан отамнинг бозор халтасини олдим. У, бўш бўлса ҳам, назаримда оғирдек эди.

Чиноқ катта

Чиноқ катта ҳар куни бир хилда хаёл суради: «Э, анув чумолилар ҳам болаларини эргаштириб юрибди... Бола кўрмапман-а... Умрим ёлғизликда, қулликда ўтибди-я!..»

Қани энди унинг бутун ёшлигини, куч-қувватини хазон қилган қўйчи бой ҳам шундай хаёл сурса... Йўқ, «ўзинг учун ўл етим», деганларидай жонзот бор-ки, аввало ўзини ўйлар экан. Қариб, куч-қувватдан қолган Чиноқ катта офтобга узатилган олдинги оёқларига бошини қўйганича мудраб, уйқуга кетади. Бироқ дам ўтмай пашшаларнинг ғув-ғувидан уйғониб кетади. Қани энди аввалгидай қулоқлари бўлса-ю, жиндай бошини ликилланти-

ши билан пашшаларни елпиб ҳайдаса... Йўқ, қулоқларини, думини қўйчи бой кестириб ташлаган.

Чиноқ каттанинг шодланган вақтлари ҳам бўлган. Бироқ ҳар сафар ҳам шоду хуррамликнинг умри қисқа бўлган. Чунки, хурсандлигини билдириш учун думини ликиллатолмай хуноб бўлаверган.

У ўзининг қулоқлик ва думлик вақтини сал-пал эслайди. Уни қўйчи бойга келтириб беришганида ҳали ҳеч нимани билмайдиган, одамларнинг ҳаммасини, айниқса, ёш болаларни чинакам дўсту меҳрибон деб биладиган содда, ювош кучукча эди.

— Ит эмас, сиртлон бу! — дерди қўйчи бой. — Чинакам бўрибосар мана шу!

Кейин, қўйчи бой чўпонларга буюриб, кучукчанинг қулоқларини, думини кестирди. Гўё қулоқсиз, думсиз ит абжирроқ бўлар эмиш. Қўйчи бойларнинг эътиқоди шунақа. Итнинг жони оғригани билан уларнинг иши йўқ. Жонини, дилини оғритиб, ўз ишини битиргани-битирган, ноинсофлар!..

Бир замонлар бахмалдай майин қулоқлари, ипакдай ҳилпираган бароқ думи бўлган кучукча бир умр қўйчи бойга хизмат қилиб, энди қариган, ишга яроқсиз бўлиб қолган чоғида Чиноқ катта номини олиб ўтирибди. Қулоқлари ва думлари билан бахтиёр йилтироқ тозилар, ялтоқ-ялтоқ лайчалар, гоҳ жангари, гоҳ ювош гуржи кучуклар қари бўрибосарни Чиноқ катта дейдилар.

«Ажабо... Қанжиқ зотини искамадим... Аммо... Қанақасига энди катта бўлар эканман?» — ўйлайди у афсус ва надоматлар билан.

Чиноқ катта ўз қадрига йиғлайди: «Тўғри, қўйчи бой мени яхши боқди, — деб ўйлайди у. — Ёғлик-ёғлик суяклар билан сийлади. Ундан кўра, эй зиқна, суякнинг ёғсизини берсанг ҳам, майлига оч қўйсанг ҳам ўзимга муносиб жуфт топиб берсанг ўлармидинг?! Ўзинг-ку, хотин устига хотин олдинг. Нима бўлди? Менинг уволим тутдими, бири ўлди, бири касалга чалиниб қолди, яна бири қочиб кетди. Баттар бўл!..»

У шундай хаёллар билан мудраб ётганида олдига бўрибосарнинг кенжаси, худди Чиноқ каттанинг болалик вақтидагидек кучукча пилдираб келиб қолди.

«Оҳ бўлажак бадбахт!.. — деди Чиноқ катта. Кейин, бошидан ўтган воқеаларни бирма-бир ҳикоя қилиб бераркан, деди: — Тушундингми? Балли... Бу ерда умринг зое кетади, вақт фаниматида ҳали кесилмаган думингни хода қилиб қочиб қол».

«Қаёққа қочаман?» — сўради кучукча қўрқувдан ўзини йўқотгудай бўлиб.

«Мен ёрдам бераман, юр», — деди Чиноқ катта булутдай чанг тўзириб ўрнидан тураркан.

У шундай деб, кучукчани эргаштирганича тоққа қараб жўнади.

«Мана шу ерда қоронғу тушгунича ётасан, — деди Чиноқ катта бир жуфт наъматак ўсган жойни кўрсатиб. — Тунда бўрилар келади. Уларга мендан салом айт. Чиноқ каттанинг маслаҳати билан қўйчи бойга хизмат қилишдан бош тортдим, мен ҳам бўри бўламан дегин. Шундай десанг, бўрилар сени олиб кетиб тарбия қилишади. Менга ўхшаб, қариганингда сўппайиб қолмайсан...»

«Бўри эмасман-ку, — деди кучукча ташвиш ва қўрқув билан. — Улар мени қанақа қилиб ўзларига қўшиб олишади?»

«Қўрқма! — деди Чиноқ катта. — Бўрилар бизнинг ота-боболаримиз. Афсуски, буни кеч тушундим. Улар мени танишади. Қўй совға қилиб турибман...»

Бу гапдан кучукча дадилланиб, думини ликиллатди.

«Сиз ҳам қўшила қолинг!»

«Йўқ, — деди Чиноқ катта, кўзига ғилт-ғилт ёш олиб. — Қоним совиб қолган... Сен, оғзинг қон бўлса ҳам ўз уюринг билан бўл!..»

БИРГА ҲЙНАЙМИЗ, ТЕЗ ЧОП!

Дилором Тожиева

Онажоним

Фарзандини Ҳйлаган доим,
Келажагин сўйлаган доим,
Соғлом ўсиб, бардам бўл, деган
Менинг ғамхўр, меҳрибон ойим.

Юзларидан силаб қўяман,
Меҳр билан эркаласалар,

Ўпиб-ўпиб, қониб тўяман,
Мендан хурсанд бўлиб кулсалар.

Онажоним доим кулсинлар,
Алишмайман ойга, куёшга.
Бахтимга соғ, омон бўлсинлар
Ва кирсинлар роса минг ёшга.

Укаларим

— Қалам беринг, чизаман,
Ручка беринг, ёзаман.
Расм дафтар менга ҳам, —
Дейди кичкина Ҳамдам.

— Ҳўб бўлади, мана, ол,
Ёзсанг ёзгин, чизақол.
— Боғчамда ёзаман-ку,
Дарахтлар чизаман-ку.

Уйнинг ҳам расмин солдим, —
Дейди бидирлаб Олим. —
Менга ҳам беринг дафтар
Чизмоқчиман оқ каптар.

— Жуда яхши, «беш» баҳо,
Бўлинг ақлли, доно.
Чизсангиз йўқ демайман,
Ёзсангиз йўқ демайман.

Рустам Назар

Соҳилдаги қайиқ

Қумга ботиб ётибман
ов палласи — авжи ёз.
Бус-бутунман мен, ахир,
зшакларим йўқ, холос.

Гоҳ тақдирнинг ҳазили
аҳволингни қилар танг.

Қийин экан агарда
етишмаса бир ниманг.

Сени дарров бутунлай
яроқсизга йўйишар —
ҳатто кулиб устингдан,
тўнкариб ҳам қўйишар!

Донишманд момо

Момом жуда донишманд, зукко,
юзларида ажинлар қат-қат.
Кўчамизнинг ёш-у қариси
доим ундан олар маслаҳат.

Мен дарсимни тайёрлайман гоҳ
ёнбошида ўтирганча тек:

«материя», «падеж», «камарад»,
« H_2O », «тангенс», «игрек».

Ёқасини ушлайди момом,
саволларга кўмади мени.
Донг қотаман: уларга, ахир,
ўргатишган мактабда нени?!

Менда нима айб?

Мени ёмон кўрар муаллим,
сўзлари кўп аччиқ ва тахир.
Отам пора учун қамалган,
лекин менда нима айб, ахир?!

Юмшатоқмас уни кўз ёшим,
чақчаяди мисоли укку:
«— Ким бўлардинг отангдан ўтиб,
табиатнинг қонунидир бу!..»

Оғир экан маломат тоши,
кўтарилмас эгик бошларим.
Нимадандир кўрқиб, ёнимга
йўлашмайди синфдошларим!

«Мен йўқотиб қўйдим ўзимни,
қизиқишим сўнди дарсларга.
Гоҳ кўл силтаб, хайр ҳам демай
учиб кетгим келар Марсларга!

Алаимимни енга олмайман,
зада дилим истайди қасос.
Муаллимнинг гаплари — ёлғон,
ҳақлигига топмайман асос!..

Мени ёмон кўрар муаллим,
сўзлари кўп аччиқ ва тахир.
Отам пора учун қамалган,
лекин менда нима айб, ахир?!

Содиқжон Иноятов

Янги бола

У сузонғич таканинг
Ушлолмади шохидан.
Нок ўғирлаб чиқмади
кўшниларининг боғидан.

Дедик: — Кўрқоқ бўлмасанг,
олапарни битта сол!
Эпполмайсанми, унда
бу ердан тез жўнаб қол!..

Хуллас, бизнинг «синов»дан
ўта олмади сира.
Маҳаллада йўқ унга
битта ҳам ўртоқ, жўра.

Аммо кўшни болакай
чўкаётган пайт сувга,
Ўзини сойга отиб,
тик боқди у кўрқувга!

Тулки

«Тез кунда дарё тошиб,
Сув босармиш ўрмонни!..» —
Совуқ хабар қайғуга
солди барча ҳайвонни.

Ўрмон — Она Ватандан
наҳотки бўлсак жудо?
Эҳ, буни ўйлаган чоғ
тордир кўзларга дунё.

Кекса Кийик холанинг
юрагига қил сиғмас.

Уч кундирки эзилиб,
на ўт ва на ем емас.

Ҳатто қудратли Шер ҳам
маъюс, эгиб бошини,
Ҳеч кимга билдирмасдан
тўқар алам ёшини.

Аммо Тулки беташвиш,
юрар доим кайфи чоғ.
Ўрмон бўлмаса ана,
борку, ахир, чўл ё тоғ...

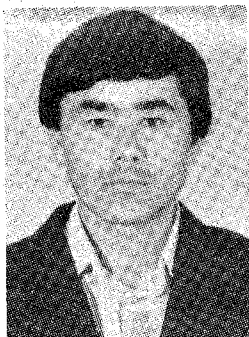
Ҳашарчи ошарчилар

Нури буви уйини
суваб берсак лой билан,
Меҳмон қилди севиниб:
ҳолва, майиз, чой билан.
Хол буванинг ҳиммати
ошиб тушди ундан ҳам.

Келтирган нақш олмаси
бир саватдан эмас кам.
Мазахўрак бўп қолдик
шундоқ совға-сийловга.
Текин ёрдам бериш йўқ
маҳаллада бировга.

Десалар энди агар:
— Бир юмуш бор сизларга!
Деймиз:
— Ҳўш, эвазига
не берасиз бизларга?

Гурлан

Ҳозирги болалар адабиётини кузатган синчков китобхон қўйидаги манзаранинг шоҳиди бўлади — яъни, катталар адабиётида «омади юришмаган» айрим ижодкорларни, кўр-кўрона тақлид билан шуғулланиб, «бўйиқ»ни тўлдириш учун зўр бераётган «ҳашарчилар»ни кўради.

Аммо, болалар адабиётининг улкан дарғалари Зафар Диёр ва Қудрат Ҳикматларнинг маҳорат мактабидан изчил ўрганиб, ўз устида қунт билан ишлаётган иқтидорли ёшларнинг машқларини ўқиган чоғингда ҳаяжонингни босиб, «хайрият» деб шукрона келтирасан. Қўқонлик Зафар Исомиддинов, хоразмлик Содиқжон Иноятов ва самарқандлик Ориф Тўхташевлар табиатан болалар шоирлари. Биринчиси муаллим, иккинчиси район газетасининг ходими, учинчиси мактаб ўқувчиси — бошловчи ижодкор. Ҳар учови ҳам қайноқ ҳаёт ичида, ўз қахрамонларини «крас-сворд каттакларига ўхшаган бетон ҳужралардан» излаб юришмайди. Уларнинг журналхонлар эътиборига ҳавола этилаётган ушбу машқлари фикримизнинг гувоҳидир.

Мен Зафар билан Содиқжонга бардош тилаш билан бирга, жаҳон болалар адабиётини кўпроқ мутолаа қилишларини истайман. Орифжон Тўхташев олдида эса ўрта мактаб, меҳнат дорил-фунуни каби юксак довлар турибди.

Турсунбой АДАШБОВ

Зафар Исомиддинов

«Жадвал»

Биринчи дарс тугаса —
тўртта майиз... Бас.
Эрталабдан кўп ейиш,
йўк, яхши эмас.

Иккинчи дарс тугаса —
сомса, пирожний.

Учинчи дарс тугаса —
газ-сув, морозний.

Тўртинчи дарс тугаса —
нок билан узум.
Вазифа: ҳаммасини
ейман бир ўзим!

Сўз топ

— Бирга ўйнаймиз, тез чоп!
— Қанақа ўйин?
— СУЗ ТОП.
Ёзиб кўрсатай: КИЧИК
Тескарисин ўқи-чи?
— КИЧИК.
— Билволдинг, мана.
Бошқа янги сўз: АНА.
Хуш ёқдимми?
— Жуда боп.

— Энди сен шундай сўз топ.
— ИККИ!
— Бўш келма, ука.
Мен сенга кимман?
— АКА
— Қойил, зеҳнинг дуруст-ку.
Бугунча бас, Шотурсун,
Иккита сўз топганинг,
Кутиб қолди коптогинг.

«Андижон полькаси»

Рубобда бу куйни
Акаси чалсин-да!
Бошлади ўйинни
Биринчи Фазлиддин.

«Андижон полькаси!»
Қарсақ чалинг, қарсақ!

Алижон, Носир ҳам
Тушяпти, қараса, —

Қўшилди Норқўзи,
Даврадан қолсинми?
Улар деб бир ўзи
Ҳо, қарсақ чалсинми?

Ориф Тўхташев

Шамни ёқинг...

Алишер, Зоҳид ва Нор,
Кўрар эди телевизор.
Лип этиб ўчди чирок,
Қоп-қоронғи ҳамма ёқ.

Шунда кичик Алишер,
Акасига шундай дер:
— Тезроқ ёқингларчи шам,
Кўрайлик давомин ҳам.

Йиқилибди

— Аканг имтиҳондан,
Йиқилибди, вой!
— Ойи, уст-боши,
Бўлмабди-ку, лой!..

Улар кўп-да

— Ука, нега автобусда,
Жой бермайсан қарига? —
— Ёнимда чол кўп, жойни
Қайдан топай барига?

Ўқишни билган сичқон

Ўғри сичқон жовонимга,
Аста кириб олибди.
Китобимни ўқийвериб,
Муқоваси қолибди.

Тузатиб не қиламан?

— «Икки»ларинг бунча кўп,
Тузат тезроқ, Ғаникул.
— Тузатиб не қиламан,
Тўрт кундан сўнг каникул.

Самарқанд.

Америкалик савдогар Абдул Рауф Мақсудийнинг катта, биздаги янги солинган участка-уйлар сингари ҳовлисида ўтаётган зиёфатда, ўнлаб ватандошлар даврасида ўқилаётган шеърлар куй-қўшиққа, рақсга, табрик сўзларига уланиб кетди. Бу учрашув тафсилотига ҳали қайтамыз. Ҳозир сафаримиз боиси ҳақида икки оғиз сўз.

«ФРЕНДШИП ФОРС» — «КУЧ-ҚУДРАТИМИЗ — ДЎСТЛИКДА»

Чет мамлакатлар билан дўстлик ва маданий алоқалар Ўзбекистон жамияти жаҳондаги мамлакатлар халқлари билан ҳамкорлик ўрнатиш, дўстлик алоқаларини йўлга қўйиш, яхши қўшничилик кайфиятларини туғдириш, иқтисодий, маданий ҳамда фан ва техника соҳалари бобида олиб бориладиган ишлар эшигини очиш жонбозидир. Жамиятнинг бу борада қилган таҳсинга лойиқ тadbирлари кўп. Биз шулардан бирининг гувоҳи бўлдик. Унинг АҚШдаги «Френдшип форс» — «Куч-қудратимиз — дўстликда» деб аталадиган жамоатчилик ташкилоти билан келишувига мувофиқ биз «Озод дунё»га боришга мушарраф бўлдик.

«Френдшип форс» ташкилотининг атрофига миллатидан, танасининг рангидан қатъий назар хоҳиш билдирган, имконияти даражасида уни қўллаб-қувватлашга жазм этган кўплаб сиёсат ва жамоат арбоблари, турли касб ва мартаба эгалари, дин пешволари, кексалар, ёшлар бирлашган. Ташкилотнинг юзага келиш тарихи жуда қизиқ. Бунақаси фақат Америкада бўлиши мумкин. Сабабчиси англияликлар.

Ун йилча илгари Англиядан турли касбга, миллатга мансуб бўлган, дунёқарашлари ҳам ҳар хил уч юз киши Америка Қўшма Штатларига саёҳатга боради. Фавқулудда бир сабаб билан меҳмонхонага эмас, америкаликларнинг хонадонларига жойлашилади. Сайр-томшалари тугаб, сафарлари қаригунча соҳиби хонадонлар билан танишиб, биродарлашиб оладилар. Икки мамлакат халқи вакилларининг бундай ҳолис, самимий, оилавий, фавқулудда ҳам рамзий мулоқоти ўша вақтда АҚШ президенти бўлган Жимми Картер ва унинг рафиқаси Розалини Картерни қизиқтириб қолади.

1977 йилда Джимми Картер бундай мулоқотни қўллаб, таъкидлайдики: «Бу шундай ишки, у билан ҳар биримиз шўғуллансак арзийди, уни ҳатто ҳукумат алоқаларидан ҳам кенгроқ даражада олиб боришимиз мумкин». Бу фикрни Президент Рональд Рейган 1982 йилда юборган ўз табригида давом эттириб, «сизларнинг ташкилотингиз дунёда халқлар ўртасида ўзаро ҳурматни ва бир-бирини тушунишни вужудга келтиришга ёрдам беради», дейди. Нима учун бошқа мамлакат халқлари вакиллари билан инглизлар сингари ҳамкорлик ўрнатиш, айни вақтда у мамлакатларга америкаликларнинг сафарини уюштириш мумкин эмас, деган фикр туғилади.

Шундай қилиб, янги «Френдшип форс» ташкилоти вужудга келади. 1987 йили Англияда унинг ўн йиллиги нишонланди. Тантаналарда ташкилотнинг фахрий раиси Розалини Картер хоним бошчилигидаги бир гуруҳ америкалик фаоллар қатнашдилар.

Ҳозирги кунда ташкилотга атлантик Д. Вэйн Смит президентлик қилапти. Ташкилотнинг халқаро штаб-квартираси Жоржия штатида. Унинг ходимлари унча кўп бўлмай, минглаб кўнгилли ёрдамчиларга таяниб иш кўради.

Дунёдаги одамлар бир-бирларидан фарқ қилишдан кўра, кўпроқ бир-бирларига ўхшаб кетишади, деган хулоса асосида иш кўради ташкилот. Д. Вэйн Смитнинг таъкидлашича, ташкилотнинг мақсади — оддий, фахрли ва олижанобдир. У ҳам бўлса, бутун дунёда тинчликни мустаҳкамлаш — ҳукуматларнинггина бурчи бўлиб қолмай, айни вақтда ҳар бир инсоннинг ҳам бурчидир, деган халқ дипломатияси ниятини қарор топтиришга хизмат қилишдан иборат.

Чиндан ҳам, сафар давомида иқдор бўлдики, халқ дипломатлари — оддий совет ва америка кишилари, ўзларининг шахсий алоқалари билан халқаро даражадаги ўзаро ишонч ва ҳамкорлик муҳитини, вазиятини мустаҳкамлашга ёрдам беришга қодирдилар. Бу ҳаракатнинг хайрли ишлари ҳақида америкалик журналист, халқ дипломатияси кашшофларидан бири, Совет Иттифоқида олти марта бўлган Гейл Уорнер «Халқ дипломатияси» деган китоб ёзибди.

«Френдшип форс» ҳозир Америка Қўшма Штатлари бўйлаб кенг алоқа ёйган. Унинг 44 штатда клуб ва бўлимлари бор. Турли тузумдаги 41 мамлакат билан алоқа ўрнатган. Шу кунгача «Френдшип форс»нинг иштирокида минглаб кишилар дўстлик тadbирларида қатнашди. Ташкилот ҳеч қандай олди-соттига аралашмайди, моддий манфаатдорликни кўзламайди. Дўстларимиз тинчлиги — бутун дунё тинчлиги, деган ниятга хизмат қилади.

1985 йилда Совет Грузияси делегацияси Жоржия штатида муваффақиятли меҳмон бўлиб қайтган, «Френдшип форс» Чет мамлакатлар билан дўстлик ва маданий алоқалар Совет жамиятлари союзи билан алоқа қилишга киришади. Кейинроқ Жимми Картер билан Розалини Картер Москвада Валентина Терешкова билан учрашади. Жамоатчилик делегацияларини мунтазам юбориб туриш тўғрисида икки томонлама шартнома тузилади.

Бизнинг делегация РСФСР, Озарбайжон, Грузия жамоатчилиги вакилларидан кейин тўртинчи бўлиб Америка Қўшма Штатларига йўл олди.

Ўзбекистон жамоатчилиги делегацияси республикаимз экономикаси, фани, маданияти, адабиёти ва санъатидан хабардор II кишидан иборат эди. Жумладан — Жўрабеков Исмоил Ҳакимович — Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари, Ўзбекистон Давлат агросаноат комитетининг раиси (делегация раҳбари), Тешабоев Фаттоҳ Ғуломович — чет мамлакатлар билан дўстлик ва маданий алоқалар Ўзбекистон жамияти президиумининг раиси (делегация раҳбарининг ўринбосари), Рашидов Турсун Рашидович — Ўзбекистон ССР Фанлар академияси вице-президенти, Эркин Воҳидов — Ўзбекистон ССР халқ шоири, Бобожонова Жамилахон Аъзамовна — Тошкент Давлат университети роман-герман факультетининг декани, Жумаев Ҳайдар Васильевич — Ўзбекистон КП Тошкент шаҳар Киров район комитетининг секретари, Сигедин Виталий Николаевич — Олмаликдаги В. И. Ленин номики металлургия комбинатининг директори, Дилафрўз Жабборова — Ўзбекистон ССР халқ артисти, Исмоилов Саидғанихўжа Иброҳимович — ўлка медицина институтининг катта илмий ходими, шифокор олим, Эргашев Ёқубжон Абдуллаевич — Чет мамлакатлар билан дўстлик ва маданий алоқалар Ўзбекистон жамияти капиталистик мамлакатлар бўлимининг катта референти ва камини. Делегация аъзоларидан Ф. Ф. Теша-

боев, Ж. А. Бобожонова, С. И. Исмоилов, Е. А. Эргашев инглиз тилини яхши билишарди. Уларнинг тил билишлари бутун сафар давомида жуда асқотди.

ЙЎЛ БОШИДА

Сафарга отланиб, йўл бошида турганимизда Вашингтонда КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Михаил Сергеевич Горбачёв билан АҚШ президенти Рональд Рейган ўрта ва ундан камроқ масофага учадиган ракеталарни қисқартириш тўғрисидаги Шартномани имзолаганликлари ҳақида хушхабар келди. Улуғ Ватан урушининг шафқатсиз жангоҳларида ажал ўқларининг «виз-визи» ўчган даврдан буён ўтган қирқ уч йилдан кейин, биринчи марта тинч замонлар умрини узайтирувчи, дунё осойишталигини асословчи тарихий ҳужжат туғилган эди. У мунаввар ҳаёт, дўстлик офтоби, озошлик йўли, тотувлик неъматини янглиғ эллар-элатлар, миллионлар қалбига умид чирогини ёқди. Ер сайёраси узра ҳаво ёришгандай бўлди.

Қуёш гоҳ чиқиб, гоҳ булутлар ортига яширинади. Ҳаво анча совуқ. Сафаримни эшитган дўстларим тўпланишган. Менга оқ йўл тилайдилар. Уларни кузатаман, қалбда кўтаринкилик руҳи мавжланади. Икки ҳукумат раҳбарларининг эзгулик сари қўйган илк қадамлари, қайта қуриш, ошкоралик, янгича фикрлаш муҳити сафаримиз муваффақиятига тамал тошини қўйганлигидан кўнгишлар тўқ. Чиндан ҳам йўлларни хору хасдан пок қилиб, зеҳнларни ёритиб, буюк бир муҳит вужудга келган эди, чин йўл топилган эди.

Шундай жаҳон тўлкинга келган вақтда АҚШга бораётганимиз ички бир қувонч, ҳаяжон бағишларди. Гапнинг очиги агар уч-тўрт йил аввал мени шу сафарга чорлашса бормасдим. Ҳозир бемалол, иккиланмай отландим. Очиқчасига, ошкора гаплашиб, ҳақиқатни сўзлаш, фикр алмашиш имконияти яратилган ҳозир.

Жаҳон тақдирига нажот излаб йўлга чиққан раҳнамоларимиз изидан, яхши ниятларни қалбларимизга пайванд қилиб биз ҳам жўнадик.

«ХУШ КЕЛИБСИЗ!»

1988 йил 12 январь. Москвадан учган «ИЛ-62» самолёти 11 соатдан кейин Вашингтондаги Даллес аэропортига қўнди. Учқичдан чиқар эканмиз Америкага хос қулайлик бошланади. Нарвонзиналар орқали пастга-юқорига чиқиб юрганимиз йўқ. Эшик очилиб, катта бир зални эслатувчи автобус хонасига ўтдик. Чарм курсилар ўрнатилган, йўлкालари кенг зал-машина тўғри аэровокзалга олиб бориб улади. Эшиклар автоматик очилиб, хонадан-хонага ўтгандек, ҳужжатларни кўздан кечириб, ташқарига йўллайдиган ходимлар рўпарасидан чиқдик. Дағал ва бесўнақай полиция ходимлари айланиб юрардилар. Чемодан қўядиган енгил, қулай аравачалар қатор турибди. Ҳаворанг кийимли аэропорт хизматчилари ўтирган жойнинг орқасидagi залда бўйнига «Френдшип форс» деб ёзилган лавҳани осиб олган баланд бўйли, нуруний бир киши қўлини ҳавода чайқатиб, кулиб турарди. Биз олдинма-кейин текширувдан ўтиб, унга яқинлашар эканмиз ўзига хос бир талаффузда «Хуш келибсиз!» деб қаршиларди. Унинг ёнида ёши йигирмалардан ошган, қадди-қомати келишган, оқ-сарикдан келган йигит бор эди. У биз билан рус тилида «Добро пожаловать!» деб кўришди. Ҳаммамиз тўпланиб бўлгач, оқсоқол ўзини таништирди. У «Френдшип форс» ташкилоти Вашингтон комитетининг жамоатчи директори, профессор, юрист Веттер Чок экан. Ёнидаги йигит Хожман Эдуард, рус тилини билгани учун таржимонлик қилар, ярим машо ҳисобига шу ташкилотда кунбай ишлар экан. Х. Эдуарднинг ўн ўринли, биздаги «РАФ» автомобилига ўхшаш машинаси бўлиб, меҳмонхонага ўзи ҳайдаб борди. Вашингтоннинг марказига жойлашган кўп қаватли «Авлиё Жеймс» деган меҳмонхонагача эллик километрча йўлни босиб ўтдик. Икки қанотида арча, қарағай дарахтлари бўй чўзган, кўм-кўк ўтлоқларни қиличдай кесиб ўтган йўл жуда равон, кенг эди. Ора-чора фермерларнинг уйлари, уч-тўрт қаватли иморатлар ҳам учраб турарди. «Булар — идоралар, магазинлар», деб тушунтирди Э. Хожман.

Ниҳоят, кенг йўл машўр Потомок дарёсидан ўтиб, икки томонида баланд бўлмаган бинолар қад кўтарган, кичик-кичик ошхоналари, дўконлари бўлган, турлича кийинган кишилар билан гавжум тор кўчага туташди. Машиналар оқими тинмас, уларнинг тури, ранги шу қадар кўпки, бир хил иккита автомобилни топиш қийин эди. Бу йўлларда тезликнинг чегараси йўқ, хавфсизликни асра-сангиз бас. Меҳмонхонада ҳамма қулайликлари бор хоналарга жойлашдик. Хонада электроплитка бор. Хоҳлаган киши чойдан ташқари, истаган таомини тайёрлаши мумкин.

Эртасига ошхонага кириб борар эканмиз, сал олдинроқда ҳаяжонли, бироз титроқ овоз эшитилди: «Ассалому алайкум, Эркин ака! Сиз бўлсангиз керак, хуш келибсиз! Сизни ҳам кўрайдиган кун бор экан-ку, оллога шукур! Ассалому алайкум, Турсун ака! Абдурасул ака!..» Тавозе билан тоза ўзбек тилида ҳар биримизни бағрига босиб, қадрдонлардек қучоқлашиб, самимий кўришиб кетди, оппоқ сочлари юзларига нур сочиб турган, кулча юзли, ўрта бўйли, костюми тик қоматига ярашиб турган киши.

— Камина, Абдулла Чифатойман, туркистонлик, — ўзини таништирди у.

«Америка овози» радиостантисиданги ўзбек тили редакциясининг бошлиғи Абдулла Чифатой қаршимизда турарди. Ўзбекистонда радио орқали у кишининг овозини озмунча эшитмаганмиз.

— Сиз мени қаёқдан танийсиз? Бу кишининг Турсун ака эканлигини қаёқдан билдингиз? — сўради Эркин Воҳидов.

— Эркин ака, биз Сизни яхши биламиз; «Шарқ юлдузи» журналида расмларингизни кўп кўрганмиз, китобларингизни олиб турамыз. Турсун акани бўлса, ҳозир, — деб у ён чўнтагидан бир қоғоз олди. — Мана, мана бу ўзбек қомусидан ўқиб таниганмиз. — Унинг қўлида Ўзбек Совет энциклопедиясидан фотонусха олинган, Турсун Рашидовичнинг расми ва у ҳақдаги ахборот турарди.

Бизга тўрдаги столга дастурхон ёзилган эди. Ҳар ким хоҳлаган жойига, биз Абдулла Чифатой билан этакдаги стулларга ёнма-ён ўтириб, танишишда давом этдик.

— Нью-Йорк шаҳрида яшайдиган ватандошларимиздан Абдул Рауф ака Мақсудийга телефон

қилган экан, сизларни келишингиз ҳақида. Мени ҳам йўқлашибди. Йўқ эканман, ёздириб қўйишибди. — У бизга лотин алифбосида ёзилган хатни кўрсатди.

Идеологик жиҳатдан тарафма-тарафлигимизни, яшаб турган давлатларимиздаги ижтимоий тузум турлича эканлигини Абдулла Чигатой ҳам, биз ҳам яхши англадик. Амалий олоқалар жараёнида, умид, ишонч, такомиллашиб бораётган совет демократияси, ошкоралик муҳити барқарор этаётган Совет ва Америка халқлари ўртасидаги илиқ муносабатлар дастурхони атрофида суҳбат қурдик, Абдулла Чигатой ўз ҳаёти, кўрган-кечирганлари, ишлари, ҳамсоялари ҳақида гап бошлаган эди, танаффусимиз тугаб, яна Вашингтоннинг диққатга сазовор жойларини, ёдгорликларини кўришга йўл олдик.

— Узилиб қолган суҳбатимизни уйда давом эттирамиз, — деб меҳмонга таклиф этди Абдулла Чигатой.

Биз кечқурун «Кеннеди марказида» сиёсий мавзудаги қўшиқлар концертига таклиф қилинган эдик. Эртасига вақтлик Вашингтон штатидаги учиб кетишимиз режаланган эди. Шу билан Вашингтонга қайтмасдик, Абдулла Чигатойни ортиқ кўрмаслигимиз мумкин эди.

Имкони бўлса, концертдан кейин, меҳмонхонага келишини, гурунглашиб ўтиришни таклиф қилдик. У бизни меҳмонхонага кузатиб, сўнг ишига қайтди.

— Вашингтон АҚШнинг бошқа йирик шаҳарларига нисбатан тинчроқ, ҳаракат камроқ шаҳар, кўриб турибсиз, — тушунтирди мезбонимиз профессор Веттер Чок, — Вашингтонда йирик sanoat корхоналари йўқ. Устахоналар, магазинлар, майда корхоналар, ёдгорликлар бор. Оқ, қора, сариқ танли халқ аралаш яшайди. Асосан амалдорлар, ҳукумат идоралари ходимлари, йирик радио ҳамда телевидение марказлари шахри.

Мезбон бизни маҳабатли оқ мезана ёнига олиб борди.

— Бу — Жорж Вашингтон хотираси шарафига тикланган ёдгорлик. Америкаликлар унинг номини зўр ҳурмат билан тилга оладилар, ҳаёти ҳақидаги асарлар дарсликларга ҳам кирган. У ёшлигидан софдил, тўғри сўз бўлган. Мактаб программасига кирган ёзувчи Уимснинг Ж. Вашингтоннинг болалик йиллари тўғрисида ҳикоя қилувчи асаридан қуйидаги ибратли парчани эшитинг: Ёш Жорж боғдаги олчани кесиб ташлайди, бемаъни ишни ким қилганлигидан хабар топган отасининг ниҳоятда жаҳли чиққанини кўрган ўғил, дейди: «Мен ёлгон гапирмайман, ота, биласиз, мен ёлгон гапирмайман. Дарахтин болта билан мен чопиб ташладим.» Шунда кўнгилларни тўлқинлантириб, беихтиёр кўзга ёш чиқарадиган воқеа юз беради. «Бу ёққа кел, ўғлим, —деб хитоб қилади ҳаяжонини босолмай ота, — бу ёққа кел, қўлингни ташла, мен хурсандман, Жорж, сен мени дарахтин кўриган бўлсанг ҳам, эвазига минг карра қимматлироқ нарсани ҳаёда қилдинг, баракалла! Уғлимнинг кўрқоқлик қилмай, ботирларча қилган ҳаракати қумуш гулли, тоза олтин мевали минглаб дарахтдан қиммат туради». Унинг рўпарасида АҚШнинг бошқа давлат арбоби, президенти бўлган Авраам Линкольн ёдгорлик-мақбараси. Американинг буюк граждани, деб тушунтирди мезбонимиз. Қулларни озод қилиш тарафдори бўлган. Қўлдорлик тарафдорлари ёлланган жосус бевақит отиб ўлдирган. Линкольнни ҳамонки халқ ардоқлайди. Мақбара улкан санъат саройига ўхшатиб қурилган. Уч томонининг деворлари ташқарисидан — нақшли устунлар билан ўралган. Вашингтон ёдгорлик-минорасига юзма-юз турган томони очик — айвонга ўхшайди. Айвоннинг тўрида баландда — икки ёни тиргакли курсида Авраам Линкольн ўтирипти. У худди олисада кўриниб турган Вашингтон ёдгорлигига қараб ўйга чўмиб қолгандек. Икки томондаги деворда, унинг ибратли гапларидан парчалар.

Кўчалардаги бинолар пештоқида шиорлар деярли кўринмайди, фақат шу мақбарадан чиқиб бироз юрилган шундай лавҳа бор: «Америка билан фахрлан».

Обод хиёбонларни оралаб кетган кўчадан бироз юрилса, олча дарахтлари саф тортган сайроғога чиқилади. Унинг этагида президент Жефферсон I Унинг, оқ мармардан қилинган мақбараси, ёнма-ён пул ишлаб чиқарадиган корхона, у ёғида турли идораларнинг бинолари, министрликлар. Энг каттаси қишлоқ хўжалиги депортаменти экан. Бир-бирига ўхшамайдиган ўзига хос иморатлар. «Мустақиллик» кўчасида Шарқ санъати музейини, ҳозирги замон санъати музейини, бир неча гектар ерни эгаллаган, ойнавандли космонавтика музейини кўрдик. Бу ерда Союз-Апполон ракетаси, Ойга кўнган учқич, Ойдан келтирилган жинслар — ҳамма-ҳаммаси табиий ҳолда берилган. Космонавтларнинг ҳайкаллари ҳам ўзларидан нусха олинган. Қўшдан андоза олиниб ясалган биринчи учқичдан, ҳозирги ракеталарга бўлган давр ҳақида ҳикоя қилувчи рангли, оҳанрабодек тортиб турувчи кинолента зулуксиз айланиб туради. Ҳар бир ёдгорлик ёнида, уни тушунтирувчи ёзувдан ташқари, уни тайёрлаган, бошқарган кишилар ҳақидаги ҳужжатли фильмлар телевизор экранларида кўрсатиб турилади. Музейда Ой ҳақида ҳикоя қилувчи ҳужжатли фильмдан парчаларни жуда ҳайратланиб томоша қилдик. Тенгги йўқ манзара, жасоратга тўла ҳаракат, Ер сайёра-мизнинг Ойдан туриб олинган расмини кўрсангиз — нақадар гўзал, бой, кўзлар қувонади, диллар фахрга тўлади, унинг шу маҳалгача биз кўрган суратларда акс этмаган юзи бор.

Музейларни томоша қилиб бўлгач, «Оқ уй»га бордик. Ана, пастаккина темир панжара билан ўралган дарахтзор, гуллар, майсалар билан қопланган майдон ўртасида фаввора, унинг орқасида, расмлардан таниш икки устунли оқ бино кўзга ташланади. «Оқ уй» ёқалаб йўлка, ўртада кўча, унинг қанотида ҳам йўлка-да, у ёғида унча ҳам катта бўлмаган, дарахтлар, майса ўсган майдон.

— Айтинг-чи, Чарльз Хайдер қаерда ўтирган эди?

Америкалик олим Чарльз Хайдер 1987 йилда — ядро қуролини кўпайтиришга, урушларга қарши узоқ вақт очлик эълон қилганда шу майдонда ўтирганини эшитгансиз. Ҳозир у бу ердан кетган бўлса ҳам, унинг ўрни бўлиши керак-ку.

— Ҳу, дарахт турибти-ку, ўша ерда! — кўрсатди бир қизча, бироз топталиб, босилган ерга ишора қилиб.

Мана шу Лафайет-паркдаги тахта супадан 1987 йилнинг май ойида кетган доктор Чарльз Хайдер ҳурматли олим, АҚШ аэронавтика ва коинотни тадқиқ этиш миллий бошқармасининг ҳамда атроф-муҳитни илмий текшириш марказининг собиқ ходими бўлган.

— Ҳозир нима иш қилади?

— Кунини кўриб юрибди.

У илгари тинчлик ва адолат учун очлик эълон қилиш, ўзини-ўзи қурбон қилиш йўли билан

курашган бўлса, эндиликда фаол ҳаракат йўли билан курашаётган экан. Олим икки буюк мамлакат ўртасида тузилган шартномаларни қўллаб-қувватлаб, унинг ижобий, тарихий қадамлигини кенг тушунтириш ишида қатнашаётганини айтишди.

— Ёдингизда бўлса, жаноб Горбачёв «Оқ уй»даги нутқида, биз азим тинчлик дараҳти бўлиб ўса оладиган мана шу ниҳолни экаётганимиздан фахрлансак арзийди, деган эди. Ана шу ниҳолни фақат сиз — совет кишилари эмас, биз ҳам парваришлашимиз керак, оловлардан, бўронлардан асрашимиз керак. Кўраёписизми, имзоларни, тинчликсеварлар сафи тобора кенгайиб бормоқда.

Вашингтон кўчаларида баланд симёғочлар кўринмайди, бўйи уч-тўрт метр келадиган бежамли устунлар учидagi оқ қандиллар билан ёритилар экан. Шаҳарнинг ўнг томон теграсига йўл оламиз. Потомок дарёсининг кўпригидан кўриниб турган тепаликда мангу олов алангаси шуьлаланади. «Миллий қабристон» деб тушунтириб мезбонимиз, ўша томонни кўрсатиб. Жудда катта майдон мангу уйкуга кетганлар макони. Ака-ука Кеннедилар ҳам ўша ерга қўйилган.

Кечқурун «Кеннеди маркази»да Сиёсий сатира, ашула ва рақс гуруҳининг концертини кўрдик. Мўъжазгина сахна. У ерда ҳам электроника мавжуд. Қўшиқ мазмунига қараб, сахна орқасини рангли йирик фотопарда қоплайди. Гурппа икки негр, бир оқ танли аёл, бир негр, уч оқ танли эркак артистдан иборат. Қўшиқ, қисқа-қисқа интермедия ижроси билан бетанаффус уланиб кетаверади. Улар орасида президент Р. Рейганининг баъзи томонлари устидан заҳарханда ҳам бўлди.

Концертдан чиқиб ўша ердаги фотосуратларни томоша қилиб, баъзи америкаликлар билан суҳбат қурдик. Икки буюк мамлакат раҳбарларининг учрашуви, унинг самараси муносабатларимизга қанчалик ишонч бахш этгани сезилиб турарди.

Яхшининг шарофати деганларидек, мезбонларимизда кўтаринки бир руҳ, халқимизнинг шону-шуҳратини орттирган буюк тарихий қадам таъсирдан мамнуният ҳис этдик. Юртимизда-ку бунга амин бўлгандим, Америкада ҳам кишилар қандайдир кўз илғамас қалб, ақл-идроқ риштаси билан дунё тақдирига, жамият ҳаётига, мамлакат қисматига пайванд умр кечираётганликларини дарров пайқадиқ.

Ядро қуролининг икки туркуми ракеталарини тугатиш тўғрисидаги Совет-Америка Шартномасини имзолашга бағишланган тантанали маросим бошланганлигидан дарак берган фанфараларнинг даъваткор овозлари, дўмбира садолари кулоғимиз тагидан кетгани йўқ ҳали, дейишди.

Концертдан кейин кечки овқатга ресторанга таклиф этишди. Бу ерда «Френдшип форс» ташкилотининг фаолларидан икки-уч киши суҳбатга келишибди. Улар билан у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, маошларини сўрадик. Барбара исмли аёл, рус тилида жавоб берди:

— Аввало, ўзларини ҳурмат қиладиган америкаликлар ҳақиқатни гапирадилар. Ҳамма нарса-ни очиқ, ҳалол, ҳолис айтадилар. Мен Сизга ўзимни таништирсам, таржимонлик қиламан. Уртача ойлигим минг доллар. Лекин дқим пулсизман. Сабаби, 300—350 доллар квартира ҳақиға кетади. Университетда ўқиганимда, ўқиш пулини вақтида топиб, ҳисоб-китоб қилолмаганман, ўқиш ҳақини узишим керакми? Унга тўлайман. Суғурта бор. Хуллас, қўлимда битта қўйлакка етар-етмас маблағ қолади.

— Оилангиз борми?

— Йўқ. Бизда кейинги вақтда оила қуришга унча интилиш ҳам йўқ. Ташвишли ишдай кўринади. Лекин мени ўзим оила тарафдориман...

Меҳмонхонага пиёда қайтдик. Кўчалар чароғон. Чорраҳаларда, туни билан савдо қиладиган кичик-кичик озик-овқат, мева, турли ширбат, сигарета... дўконлари. Тагидан иссиқ сувми, буғми ўтган, қуруқ йўлқалар устида, қалин кийим, одеалларга ўралиб олган уйсизлар, ўз иши билан қаергадир шошиб бораётган башанг кийинган кишилар...

Меҳмонхонага кириб, энди телевизорни бураб, дам олишга отланган эдим, Абдулла Чигатой рафиқаси Гулсара хоним билан келиб қолди. Эркин Воҳидов жойлашган хонада суҳбат қурдик.

«Америка овози» радиоси ҳақида билганларимни эсладим. «Америка овози» Совет Иттифоқиға саккиз тилда ўттиз соатдан кўпроқ эшиттириш беради. Кейинги вақтда улар ҳам бизнинг мамлакатимиздаги қайта қуришни тан олишга мажбур бўлмоқдалар. Америка Қўшма Штатлари ҳукуматининг ҳаётини, қарашини, мақсадини акс эттирувчи эшиттиришларида Совет Иттифоқи ҳақиқий ва асл демократияга қарши бир мамлакат, деб такрорлашлар бәрҳам топмоқда. Қайта қуриш, янгиланиш шундай қилишга мажбур этмоқда.

Улар бир катта лағанда сомса, термосда аччиқ чой дамлаб олиб келишибди. Биз ҳам Ўзбекистондан олиб борган мағизларни, патир нонларни дастурхонга қўйдик.

— Қисмат экан, — деб гап бошлади Абдулла ака, — мана шу ерларда кун ўтказаяпмиз. Бир ўғил, икки қизимиз бор. Ўғлимиз йигирма икки ёшда. Туркияда, қайнонамиз ёнида, дорилфунчунда ўқийди. У ерда ўқиш ҳақи Америкадагидан арзонроқ. Катта қизимиз Коллежда, кичиги мактабда таҳсил кўрмоқда, ўн уч ёшда. Исминини — Узнур қўйганмиз. Маънисини — Ўзбекистон нури. Узнур. Юртимизни номини унутмаслик ниятида, мен ҳам туғилган жойим Тошкентдаги Чигатой кўчасини ўз исмига қўшиб олганман, Абдулла Чигатой деб. Амакимнинг ўғлини Зоҳид Чигатой деймиз.

— Вашингтонда ўзбеклар кўпми?

— Ўттиз хонадонча, тахминан 150 кишимиз. Тез-тез учрашиб турамиз, эркаклар алоҳида, хотин-қизлар алоҳида гап ейишади.

Биз бир-бирини узоқ йиллар йўқотиб, бугун топишиб олган оға-инилар, соғинган қариндошлардай самимий гаплашардик.

— Ўқиш бу ерда беш кун, шанба кунлари болаларни масчитга ҳам ўзбек тилини ҳам диний одат, маросимларни ўргатгани олиб борамиз. Иншолло, урф-одатларимизни ҳам, тилимизни ҳам унутган эмасмиз.

— Уша сиз туғилган, ёзда чанг, қишда лой Чигатой кўчалари жуда ўзгариб кетган.

— Ростдан-а? Қалай, тилимиз жуда ҳам ғализ эмасми?

— Йўқ, яхши сақлагансизлар. Умуман туркий тил дунё тиллари ичида ниҳоятда ўзига хос тил. Унинг кейинги минг йиллик тарихига назар солсак, бошқа тилларга нисбатан, жуда кам ўзгараган.

Буюк аллома Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғот-ит турки» асарини ҳозир ҳам тушунаемиз-да.

— Ҳа ўзбек тили энг гўзал, энг бой тиллардан. Тилимизни туркийда сўзлагувчи юз миллионли халқ бемалол тушунади, иншолло. — Абдулла Чигатой бироз ўйлана туриб қўшиб қўйди.

Барибир талаффуз, баъзи сўзларни ўрнига қўйиб ишлатиш борасида, қийин бўлиб бораёпти. Лотинча ёки арабча ҳарфларда битилган ўзбек тили алифбоси зарурга ўхшайди.

Ҳозирги қайта қуриш, ўзгаришлар омил бўлиб, тилчи олимларни таклиф этиш ёки тажриба учун Ўзбекистонга бориш, ҳамкорликда алифбо сингари зарур дарсликларни чиқариши муаммолари ечилишига умид боғланди.

Гулсара хоним Ўзбекистонда яшаётган хотин-қизлар ҳаёти, ишлари, болаларнинг тарбияси, билим олиши билан қизиқди. Ўзининг Туркияда туғилгани, Абдулла Чиғатойга турмушга чиққач, эр қаерда бўлса, хотин ҳам шу ерда, деб бу ёқларга келиб қолгани, озиқ-овқатдан бўлак ҳамма буюмлар билан савдо қилувчи магазинда, сотувчига ёрдамчи бўлиб ишлаши, кўпроқ болалар тарбияси билан шуғулланиши ҳақида гапириб берди.

Хайрлашар эканмиз, Абдулла Чиғатой, уч ёшида ота-онаси билан тарк этган юртини ҳадемай кўриш насиб этишини, Совет Иттифоқининг қатор республика ва областларида, шу жумладан Тошкентда «АҚШ ҳаётида информатика» кўргазмаси очилишини, шунда изоҳловчи сифатида боришини маълум қилди. Биз, нон-тузни қайтаришга тайёр туришимизни, интизор кутишимизни айтиб қўл олишдик.

АМЕРИКАЛИКЛАР ХОНАДОНИДА

— Ўзингиз бу ерда бўлсангиз ҳам, фикру-ёдингиз Ўзбекистонда, аниқ, — деб гап бошлади Веттер Чок, нонушта вақтидаги суҳбатимизда. — Ҳадемай кўрасиз. Бу ер — ўзгача мамлакат, одамлари ҳам бошқача.

Бу мамлакатда кўпроқ савол берган яхши. Кўпроқ нарсани билиб оласиз. Гапнинг очиги, кўпчилик америкаликлар сизларнинг юртларингиз ҳақидаги ҳикояларингизга мунтазир. Ўзбекистон, унинг Самарқанд, Бухоро, Тошкент каби шаҳарлари ҳақида ҳамма ҳам дуруст маълумотга эга эмас. Сизлар Америка ҳақида кўпроқ биласизлар, сизларда ўқитишади. АҚШ тарихи сизларга нисбатан жуда узоқ ҳам, бой ҳам эмас. Биз ўтмишдан алоқани узиб, янги ҳаёт бошлаган, асосан кўчиб келган халқмиз. Кўпроқ бугунги ва эртанги кун ҳақида ўйлаймиз. АҚШда яшовчи кишидан миллатини сўрасангиз «америкаликман» дейди. Радио, телевидение ҳам шу кун ҳақида гапирди. Хонадонларда яшаб, мезбонларингиз билан танишганингизда буни ўзингиз ҳам сезасиз. Энди сизга оқ йўл, сафарингиз бехатар бўлсин! Мен сизлар билан хайрлашаман, Хожман Эдуард сафарингиз сўнггида Нью-Йоркда кутиб олиб, уйингизга жўнатиб қўяди, досвидание!

Атлантик океани соҳилларидан бошланган сафаримиз Тинч океани қирғоқларигача давом этишини, Нью-Йорк, Портленд, Ванкувер, Олимпия, Сиэтл, Мемфис каби шаҳарларда бўлишимиз режаланганини, турли касб ва ёшдаги америкаликлар хонадонида истиқомат қилишимиз мўлжалланганини билиб олдик. Жаъми салкам 40 минг километр йўл босишимиз керак эди.

Қайси шаҳарга бормайлик, бизни аэропортда «Френдшип форс» фаоллари табрик сўзлари ёзилган шпорлар, исм-шарифларимиз йирик ҳарфлар билан битилган қоғоз, тахта лавҳалар, гулдасталар билан самимий кутиб олишарди. Билардикки, исмимизни ёзиб, ёдлаб, тинмай такрорлаб турган америкаликларнинг уйи қароргоҳимиз бўлади. Токи шу шаҳарда эканмиз ўша оиланинг бир аъзоси бўлиб кун ўтказамиз. Гоҳ раҳбаримиз кўмагида, гоҳ ўзимиз, лавҳада номи ёзилган меҳмон эканлигимизни билдирамиз. Бир зумда аэропорт мезбон ва меҳмонларнинг шоду-хуррам овозлари, кулгилари билан тўлиб, даврага файз киради. Кексалар меҳрибон ота-онадек, ёшлар соғинган фарзанддек, тенгқурлар оқибатли дўстдек меҳмонларни тезроқ уйларига олиб кетишга ошиқадилар. Ташқарига чиқамиз. Ҳаммаларида машина. Кекса-ёш, аёл-эркак бирдай уни бошқаришга қодир. Телефонларимиз ёзилган, қаерда, қачон учрашишимиз, қаерга боришимиз тайин қилинган қоғозларни олиб уй-уйимизга йўл оламиз.

Олимпия шаҳрида Саидганиҳўжа Исмоилов билан бирга Лиза Жонсон ҳамда Тим Келли хонадонида меҳмони бўлдик. Уй соҳиблари эр-хотин шифокор эканлар. Хотини университетнинг медицина факультетини тамомлаган, болалар врач, эри урта маълумотли мутахассис вафизасида. Уй-жойлари шаҳар ташқарисидаги мовий кўл соҳилида экан. Бир қavatли, олти хонали иморат. Эшикдан киришингиз билан эни олти метр, бўйи йигирма метрча келадиган усти берк саҳнга кўзингиз тушади, шундай кираверишда ўнг томонда, олди баланд пештахта билан тўсилган ошхона, кейин икки томонда ихчам уйлар — бири ётоқхона, яна бошқаси дарс қиладиган, ишлайдиган жой, юз-қўл ювадиган хона иккитадан. Ҳамма хона нимага мўлжалланган бўлса, ўшанга хос зарур ашёлар билан мукамал жиҳозланган. Уй саҳнини этагидан бир қисми меҳмонхона қилиб ажратиб қўйилган. Ўнг томондаги ётоқхоналарнинг усти, олди очиқ болхона. Болхонада видеомагнитофон, рангли телевизор. Учта ётоқхона бирдай шинам жиҳозланган. Хонадонда ҳар биримиз ўзимизни таништирамиз-да, кейин қизиқтирган саволларга жавоб оламиз. Совет турмуш тарзи, урф-одатларимиз ҳақида гапириб берамиз. Урф-одатлар ҳақида сўзлашганимизда, гап ҳақида айтган эдик, бизда ҳам шунга ўхшаш аёллар зиёфати бор, деб куйидагиларни ҳикоя қилиб беришди.

— Сир эмас, беозоргина қилиб айтганда «Хотинларни гапи сира ҳам адо бўлмайди», деб айблаб қўйиш борми — бор. Ҳа, биз — аёллар ичимиздагини тўкиб солмасак бўлмайди. Мавридими, йўқми барибир гапирамиз, шуниси чатоқ. Ер кўррасида нимаики юз берса, барибир юракдан ўтади — ўтади. Юракка теккан воқеани гаплашса нима бўлибди.

Кунлардан бир кунга дугоналарни, аёл қариндош-уруғларни уйга чақирамиз. Яхшилаб дастурхон тўзатилади. Тансиқ мева, ширинликлар қўйилади.

Меҳмонга келганлар навбатма-навбат ўзлари, фарзандлари тўғрисида, янгиликлар, оилалари ҳақида гапириб беришади. Кейин ашула, ўйин-кулги қилиб, алламаҳалда тарқалишади.

Мезбонларимиз бизга ўз ҳаётларини ҳикоя қиладилар. Ҳамиша тинчлик, осойишта яшаш, ҳамкорлик қилишга интилиш борасида муштарак ниятда эканимиз юзага чиқади. «Перестройка» — хорошо, дейди Лиза рус тилида. Уй эгалари шифокорлар бўлишгани учун медицина хизмати кўрсатиш мавзусида суҳбатлашамиз.

— Мамлакатимизда икки касб эгаси доим эътиборда, — дейди Лиза Жонсон. — Бири адвокат бўлса, иккинчиси — шифокор. Бизда ҳаммаси пулли. Шифохонада ётиш ҳам, жарроҳнинг хизмати ҳам, дори-дармон ҳам.

— Қимматли?

— Америкада уч тури бор — шахсий, пулли ва медицина суғуртаси системаси бўйича тўланадиган шифохоналар. Аппендицит — кўр ичакни операция қилишга 2000 доллар, ётганингиз учун кунига 300—600 доллар тўлайсиз. Электрокардиограмма 200 доллар, тишингизни plombа қилдирсангиз 30—50 доллар, қонни анализ қилишга 40—60 доллар, хуллас ҳаммасининг белгиланган нархи бор.

Ҳамроҳим Саидғанихўжа Совет Иттифоқида медицина хизмати қандай йўлга қўйилганини айтиб беради.

Меҳмондорчиликлари дуруст. Борларини аямай ўртага қўядилар. Қўшимча бирон нарсани кўнглингиз тусаса айтасиз, дарров муҳайё қиладилар. Лекин устма-уст овқат тайёрлаб, исрофгарчиликка йўл қўйишмайди. Нонуштага қўймоқ қилиб беришмоқчи бўлишса, нечта тухумдан қилиш лозимлигини сўрашади. Деярлик нон емайдилар. Бузоқ гўшти, кўкат, ҳўл мева, ҳар хил шарбатни кўп истеъмол қилишади.

Турар жойлардаги шарт-шароитлар қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам бир хил. Иссиқ-совуқ сув дейсизми, бошқа қўлайликлар дейсизми, бари муҳайё. Фақат қишлоқларда осмонупар бинолар йўқ. Асосан бир ёки икки қаватли уй-жойлар. Аммо бу имконият, бу яшаш шароити фақат иш топган, ишини ўринлатиб бажарадиган америкаликларга насиб этади...

Лиза Жонсоннинг белидаги камарда ҳаммиша кичкина бир электр аппарат осғилик турарди. Бир куни бутун делегациямиз, «Куч-қудратимиз — дўстликда» ташкилотининг фаоллари кечки овқат-зиёфатга уларниқига тўлландик. Лиза Жонсон хизматда бўлди. Шунда бирдан ҳалиги белидаги электроаппарат «дид-дид»лаб қолди.

Лиза Жонсон меҳмонларга ҳам қарамай, шифохонадаги навбатчиға телефон қилди. У тез етиб келиш лозимлигини айтди. Мезбон меҳмонлардан узр сўраб, машинасига ўтириб жўнади. Алламаҳалда қайтиб келди. Айтишича, бир бола ниманидир ютиб юборган экан, шуни чиқариб олиб, даволаб келибди. Бормаса бўлмаслигини, ҳеч қандай узр, важ қабул қилинмаслигини айтди.

Америкада кишилар ишидан айрилиб қолмасликка ҳаракат қилишар эканлар. Америкалик аёл Кэри — кўзи ёрийдиган кунигача ишлаб, уч эгизагини чуқурлиги 320 метр келадиган кўмир қонида туққан. Америкалик публицист У. Мендельнинг ёзишича, АҚШда ҳомиладор хотиннинг қачон ишни тўхтатиб, қачон ишга чиқишини 40 процентга яқин хўжайин ўзи белгилар экан. Мутахассислар орасида хотин-қизлар кам, врачлар орасида 7 процент холос.

Америкаликлар меҳмонга борганларида одатда кўп овқат ейишмас, кўп ичишмас экан. Қўрблари етса ҳам столда ортиқча нарса кўринмайди. Меҳмонга борадиган одам бирон-бир овқат ёки ширинликни тайёрлаб, совимайдиган қилиб (у ерда шунга мос термос-идишлар кўп), кўтариб келар экан.

— Мен суяқ овқат билан, яхши сомса қилиб келдим, ҳали еб кўрасан! — деди бир меҳмон ошхонадан чиқиб келаркан, дугонасига.

Ҳамма олиб келган таомини ошхонадаги столга кўримли, олиб ейиш қўлай бўлган жойга қўяди. Идиш-товоқ, ўзи истаган бирон таом уй бекасидан. Сўнгра чой, кофе билан сийлар экан. Мезбонга кўпам оғирлик тушмайди. Олиб келинган таом ейилганча ейилади-да, қолганини эгаси устини ёпиб, қайтариб олиб кетади. Қўшиб, тугиб бериш, алмаштириш йўқ. Тежамли, ҳеч нарса исроф бўлмайди. Йиғиштир-йиғиштир ҳам йўқ. Идиш-товоқ, қошиқ-пичоқ ювилса бас. Уларнинг кўпи енгил елимдан тайёрланган, бир марта ишлатилиб ташлаб юборасиз. Овқатнинг ранг-баранглигини айтмайсизми — рус-русча, япон-японча, қўйингки, турли миллатга мансуб меҳмонлар ўз халқларининг энг яхши таомларидан бирини тайёрлаб келишар экан.

— Рус дугонамизга кўпинча боршч буюрамиз, — дейди кулиб мезбонимиз. — Яхши кўрамиз. Озиқ-овқат магазинида масаллик етарли.

Меҳмондорчилик, суҳбат, ўйин-қулги, тонготар давом этарди-ку, эртасига эрталаб, вақтли Сизтл шахриға боришимизни ўйлаб, барвақтроқ тарқалдик.

СИЭТЛДАГИ «ТОШКЕНТ» КАФЕСИ

Тошкент шахримиз Американинг Сизтл шахри билан биродарлашгани, дўстлик алоқалари мустаҳкамланиб бораётгани ҳақида кўп эшитган, матбуотда ўқиган эдик. Пойтахтимизнинг Шота Руставели кўчасида, айни вақтда Сизтл шахрида «Тинчлик боғи» барпо этилаётгани, амалий тадбирларнинг бири сифатида, кўнгилларни хушнуд этди. Ҳамшаҳарларимиз қатори сизтллик кўнгилчилар ҳамкорликда бунёд этган бу боғ ҳозир Тошкентнинг энг гавжум, файзли сийлгоҳларидан бириға айланган.

Шундай қувончли тадбирлар қаторида Сизтлда «Танавор» ансамбли ташкил этилганлиги, унга америкалик Лоуренс Грей хоним раҳбарлик қилаётганини эшитгандик. Унинг Тошкентда бўлиб, ўзбек рақс санъатини ўрганганини билардик. Сизтлга қадам қўяр эканмиз, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг изларини кўришга имоним комил бўлса ҳам, Тошкентдан минглаб километр олинсадаги Америка шахрида ўзбек овозини эшитаман, деб ўйламаган эканман.

Сизтлга борадиган кунимиз уй беги ҳам, бекаси ҳам иш билан банд эканлар. Иккаласида ҳам алоҳида-алоҳида машина. Лекин эр-хотин — икковлари ҳам ишга боришлари керак. Ишларидан қолишнинг иложи йўқ экан. Лекин биз бундай ноқўлай ҳолатни, то иккинчи бир одамнинг машинасига ўтирмагунимизча билмадик. Сездирмадилар, кўнглимизни заррача бўлса ҳам чўктирмаслик учун ҳамма озорликларни ўзларига олиб, ишни пиширдилар. «Френдшип форсинг» ўша кунни бўш вақти бор, лекин уйига таклиф қилишга меҳмон етмаган яна бир аъзосини ташлабди. Улар бизни Сизтлга бажонидил олиб бориб, сайр-саёҳат қилдириб келишга рози бўлишибди. Фақат бир шарт қўйишибди. Шарт ҳам кўнгилли, меҳр-оқибат, меҳмондўстлик аломати.

— Бу гал бизга меҳмон тегмади, биз мезбон бўлолмадик. Энди сиз меҳмонларнинг бизникиға олиб келасиз, биласиз, жойларимиз кўрса-кўргудек, бир пиёла кофе ичди-да, кейин Сизтлга олиб кетаверамиз.

Чиндан ҳам, ҳовли-жойлари одамни баҳри-дили очиладиган ўрмон бағрида, мезбон бекасида экан.

— Ассалому алайкум! — деб табассум билан кутиб олди бўсағада ўрта ёшлардаги, баланд бўйли, кўҳли киши.

— Ваалайкум ассалом!

Мезбонга эргашиб уй ичкарасига кирдик. Эрта билан кўкка кўтарилаётган қуёшнинг кўл ёқасидаги арча учларида бир зум илиниб туриши, шўъласининг сувлар мавжиди олтин сочиб жимирлаши, уй пешайвонидан эртақлардагидек мўъжизакор, уста рассомлар тасвиридаги оҳангдор манзара янглиғ завқ-шавқ, жонли табиат гўзаллигига сингиб, беҳудуд ҳузур оғушида мириқиб нафас оламиз. Мезбонимиз бизни табиатнинг шу он нашъасидан, танга роҳат бахш этувчи шабадасидан баҳраманд бўлишин, деб қорлаган экан. Шу гўзаллик дамларини расмга олиб, мангуга муҳрлаб берди-да, эру-хотин бизни кузатиб йўлга чиқдилар. Бир гапириб, икки куладиган мезбонимиз, ўрмон оралаб кетган йўлдан катта асфальт ётқизилган кўчага чиқиб олгач, жойлашиб ўтириб олди-да, гап бошлади:

— Биз—табиат фарзандимиз, табиат—бизнинг фарзандимиз, — деди кулиб у. — Эркалаймиз, эъзолаймиз! Мен кеч уйланганман, фарзанд бўлмади. Уша ўзингиз кўрган икки қаватли уйда иккаламиз яшаймиз. Олимпия шаҳрида соғлиқни сақлаш соҳасида ишлайман. Исм-фамилиям Деан Кейти, хонимники — Айлен Кейти.

Биз ҳам ўзимизни таништирдик. Саидғаниҳужанинг инглиз тилида яхши гаплаша олиши уларга жуда ёқиб қолди.

Сиэтлда «Тошкент» кафесига боришимиз керак эди. Ҳадемай манзилимизга етиб бордик. Кафе ўзбекчасига дид билан безатилибди, худди келин уйдагидек хис этасиз ўзингизни. Рўпарада сотувчи турадиган пештахта орқасидаги жовонлардаги қизил, ҳаворанг пахта гулли пиёла, чойнак, коса, лаганлар терилиб, атлас пардалар тўтилган. Деворларда эса дорпеч, кирпеч, дўппи, рўмол, атласлар осилиб турибди. Сотувчи йигитни бошида Марғилон дўпписи, кўли кўксиди. Залда оқ сариқ, тўладан келган аёл бизни мамнунлик билан кутиб олди:

— Люда Венченко, хуш келибсиз! Асли украиналикман...

Ўзбекчасига жихозланган мўъжаз зал, ўзбекча гапдан кўнгил сув ичиб, америкалик йўлдошларимиз билан ёнма-ён девор томонга узинасига қўйилган стол-стулларга ўтирдик. Биринкетинг тортилган таомларни кўриб, кўзларимиз чақнаб кетди. Аввало ўша ернинг ўзида ёпилган седанали кулча нонлар, чой тортилди. Кейин палов, манти, сомса беришди.

Биринчи саҳифасида турли таомларимизни тайёрлаётган, дастурхонга тортаётган, миллий кийимлардаги эркак-аёл ўзбеклар тасвирланган, йирик ҳарфлар билан «Тошкент» кафеси» деб ёзилган лавҳани беришди-да, яна нима таомни хоҳласангиз буюришингиз мумкин, дейишди. Лавҳада ўзбек таомларининг номлари, Тошкент тўғрисида қисқа-қисқа ахборотлар берилган эди.

— Америкада ўзбекча ошхона, ўзбек таомлари, ўзбек кафеси қаердан пайдо бўлиб қолди? Дилимиздан ўтган бу саволни мезбонлар сезишди шекилли, бир маҳал ўрта бўйли, ораста кийинган аёл ўрнидан туриб даврадаги меҳмонларга мурожаат қилди:

— Азиз меҳмонлар, ҳозир сизларни Сиэтл шаҳри мэрининг рафиқаси, Тошкент-Сиэтл биродарлашган шаҳарлар комитетининг президенти Розани Ройэр муборакбод этмоқчилар.

— Бундан 15 йил муқаддам бошланган Тошкент билан Сиэтл алоқалари Америкадаги тинчлик ва дўстликка интилаётган бошқа шаҳарлар учун намунадир, — деди Р. Рейэр. — Сиэтл шаҳар жамоатчилиги, диний бошқармаси, ижодий союзларнинг наомьяндлари, мактаб ўқувчилари, студентлар, болалар, артистлар Тошкент шаҳри орқали Ўзбекистон меҳнаткашлари билан бўлаётган мулоқотдан мамнун. Машҳур ўзбек раққосаси Малика Аҳмедова, таниқли хонанда Шерали Жўраев бу ерга ташриф буюриб, ўргатган куй-қўшиқлари, рақслари америкалик талантлар ижросида ҳамон янграб турибди, халқ уни севиб қабул қилаяпти.

Айниқса ўзбек пазандаси Саттор Йўлдошевнинг ҳозир ўтирганимиз кафедра маълум муддат ишлаб, миллий таомлар тайёрлагани, «Тошкент» кафесининг шўҳратини ошириб юборди. Бу кун биз уни «Тошкент» ресторани» деймиз. Негаки, Саттор Йўлдошев тайёрлаб кетган шогирдлар, у ҳада этган хушбўй, хуштаъм зираворлар ҳамон хўрандаларни қорлаб турибди. Ўзбек таомларини америкаликлар зўр иштаҳа билан тамадди қиладилар. Бугун ўзингиз ҳам тотиб кўрасиз — шогирдлар устоздан қолишмайди.

Мен, Сиэтл шаҳри мэри Чарльз Ройэр номидан, бизни йўқлаб келганингиз учун такрор миннатдорчилик билдираман. Тошкентга борганда шаҳар ижроия комитетининг раиси Шукрулло Раҳматович Мирсаидовга салом айтинглар. У киши бошлиқ жамоатчилик вакилларининг Сиэтлда бўлиб, икки шаҳар халқи ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашга қўшган ҳиссалари ёдимиздан чиқмайди, ҳозир уни янада ривожлантирмоқдамиз.

Делегация бошлиғи Исмоил Ҳакимович Жўрабеков табрик сўзи билан мурожаат қилди. Америка халқига, Сиэтл аҳолисига меҳмондўстлик учун миннатдорчилик билдирди, осойишталик, эсон-омонлик тилаб, ёдгорлик совғаларини топширди.

Кейин бир кўҳлик хоним соф ўзбек тилида сўзлаб, бизни Вашингтон университетига таклиф этди. Роза бўлди. У ерда бизни шарқона кийинган йигит ва қизлар кутиб олишди. Билсак, университетда ўзбек тили ва тарихини ўрганадиган группа бўлиб, бизни таклиф этган аёл уларнинг раҳбари Лиза хоним экан. Атлас кўйлак кийган, олтин ранг сочларини икита қилиб ўриб, гулли дўппи кийиб олган америкалик қизлар, тўн кийган йигитлар бизни ўзбекчасига салом бериб, шарқона тартиб-қоида билан кутиб олишиб, катта бинонинг ичкарасига бошлашди. Бу ерда Лиза хоним, университетнинг бошқа ҳурматли олимлари, турк-форс тиллари бўйича мутахассислар бор эди. Кичик хонага ўзбекча дастурхон тузашибди. Ўзбек тилидаги давра суҳбатиимизни Лиза хоним Эркин Воҳидовнинг шеърларидан бирини ўқишдан бошлади. Кейин шу шеърнинг инглизча таржимасини ўқиди. Бирдан магнитофонда шўх ўзбек куйлари янграб кетди. Даврага тиллақош кийган, ҳарир либослари филпираган икки ўзбек қизи, салона-салона юриб кириб келишди-ю, ўйинга тушиб кетишди. Товусдек товланиб ўйнаётган паривашларнинг бири-ку таниш, делегациямиз аъзоси Дилафрўз Жабборова, иккинчиси-чи? У шу ердаги «Танавор» ансамблининг раққосаси экан. Ўзбекча ўйинлар устаси бўлган бу япон қизни «Баҳор» қизларидан ажратиб бўлмайди. Ҳаракатлари, ишвалари бирам жозибали!

— Ҳозирги вақтда Америка Қўшма Штатларида «граждан дипломатияси», «халқ дипломатия-

си» деган терминлар пайдо бўлди. Эндиликда бу гап — фақат сиёсатчиларгина эмас, шу билан бирга оддий америкаликлар ҳам мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатлар ривожлантирилиши учун нимадир қилишлари кераклигини билдиради, — деди бир мезбон. Иккинчиси унинг фикрига қўшимча қилди:

— Баъзан америкаликка Туркистон тарихини, ўзбек тилини ўрганишнинг нима кераги бор? — деган савол туғилиб қолади.

— Аввалам бор, Россияни, Урта Осиёни яхши билмаган америкалик, Совет Иттифоқи фақат рус мамлакати, деб билади. Аслида, Совет Иттифоқи кўп миллатли давлат бўлиб, у ерда юздан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшайди. Эндиликда буни кўпчилик билмоқда. Уларнинг маданияти, тарихини билмай туриб, ҳозирги совет халқини тушуниш мумкин эмас. Биз дунё халқларини кўпроқ билишни истаймиз. Бунинг учун аввало унинг тарихини, тилини билиш керак. Ҳозир фақат бизда эмас, бошқа шаҳарларимиздаги университетларда ҳам ўзбек тили, тарихига қизиқиш катта.

— Мен Тошкентда бўлганман, — деб фахр билан гапни давом эттириб кетди, боядан бери, одоб билан, дўстнинг гапини тугатишини кутиб турган америкалик, — халқнинг очик кўнгиллиги, миллий қадр-қиммат туйғуси юқорилиги менда жуда катта таассурот қолдирган.

Бундан етмиш йил илгари Сиэтл шаҳри денгиз портига Совет Россиясидан биринчи марта «Шилка» кемаси келганлигини, унинг экипажи хурсанд бўлиб қайтганлигини биламиз. Уша кунларда «Шилка» кемаси бошқарувчилари орқали Сиэтлнинг жафоқаш юк ортувчилари буюк доҳиймиз В. И. Ленинга хат йўлладилар. Унга жавобан В. И. Ленин ўзининг «Америка ишчиларига хатлар» асарини ёзган.

Сиэтлнинг кўркам табиятини, ёдгорликларини томоша қилдик. Мен йирик телевидение марказини бориб кўрдим. Сиэтл телевидение ходимлари Совет Иттифоқи ва АҚШ шаҳарлари ўртасидаги телекўприклар олиб борилган студияни фахр билан кўрсатдилар.

Кечқурун денгизнинг сўлим соҳиллари, дарактлар билан қопланган тепалик ён бағирлари бўйлаб яна Олимпияга, яшаб турган уйларимизга қайдик.

ҲИНДУЛАР ҲУЗУРИДА

Америкалик мезбонларимизнинг зийраклигига, меҳмоннинг кўнглини олиш учун астойдил отланишганига Олимпия шаҳрида яна бир бор тан бердим.

Вашингтонда мезбонимиз ким яна нима билан қизиқса, ҳеч тортинмай айтсин, иложи бори-ча бажо келтирамиз, деганда ҳамма қатори мен ҳам муаллиф ҳуқуқлари билан шуғулланувчи мутахассис суҳбатини олсам, оммавий ахборот воситаларини манзилларини, туб америкаликлар — ҳиндуларни кўрсам, танишсам, деган ниятни айтган эдим. Олимпияга келганимизда Америка ҳиндулари ҳақида ахборот бериб, улар яшайдиган жой яқин эканлигини айтишди.

АҚШда 26 та штатда ҳиндулар резервацияси бор экан. Агар илгари Америкада 20 миллион ҳинду яшаган бўлса, ҳозир 1,4 миллион қолибди. Шундан тўртдан уч қисмидан кўпроги очлик ва қашшоқликда умр кечиради экан.

Туғилган ҳар учинчи ҳинду олти ой яшамай дунёдан ўтар экан.

Учдан икки қисми яшайдиган уй-жойлар оддий медицина талабларига ҳам жавоб бермайди.

Ҳиндулар америкаликларнинг ўртача ёшидан ўттиз йил кам умр кечиради. Уларга Олимпия шаҳридан 100-120 километр масофада ўрмон ичидан, дарё бўйлаб жой ажратилган экан. Ҳиндуларни шаҳарда кўриш, кўрганда ҳам дарров ажратиб олиш қийин. Айниқса шаҳарда ишлайдиган ҳиндулар кийинишда бошқалардан қолишмайди, ҳаммасининг тагида машина, инглиз тилида сўзлашадилар. Ҳиндуларнинг ҳеч нарсадан қайтмасликлари, чапдаст, оташ қалб чапаниликларини, эркин ҳаёт тарзларини кинофильмлардан кўриб, китоблардан ўқигандим. Эндиликда уларни кўргани бораётгандим. Бу халқни асли Ҳиндистондан келиб чиққан, Тошкентнинг Сағбон кўчаси этагидаги «Октябрь 40 йиллиги» маҳалласида ўтроқ бўлиб яшаб қолган лўлилар билан солиштириб кўриш нияти ҳам менга тинчлик бермасди.

Саҳарда ҳали биз турмасдан, уй бекасининг оёқ учида юргани эшитилди. Сабабини бироздан кейин билсак, бизга чой қўйиб, йўлга оч кетишмасин деб, қуймоқ тайёрлаб қўйибди.

Икки қанотини қуюқ ўрмонзор қоплаган йўлдан машинамиз учиб боряпти. Йўл қанотида на кўргазмали ташвиқот, на бир кўча белгиси. Фақат ора-чора магазин, кафе, бензин сотувчи дўкон, шоҳ қўчаларнинг қаерга олиб боришини кўрсатувчи лавҳа. Ниҳоят, ўрмон бағрига кириб йўқолган кичик кўчадан чап томонга бурилдик. Яна жимжитлик, бўм-бўшлик. Бир маҳал узоқдан чироқ шуъласи кўринди.

— Уша кўринаётган чироқ — ҳиндулар яшайдиган маҳалла. Биз — ҳиндуларнинг «хос хонаси», деймиз. Ҳукумат уларга махсус ажратиб берган ер-сув, бепоён бўшлиқлар маркази. Худди ариқча бориб, ҳовузга қуйилгандек, кўча бориб, катта майдонга қўшилиб кетади. Майдоннинг икки томонида, бир хилда солинган, бир-икки қаватли ёғоч, ғишт уйлар. Ҳамма уйнинг эшиги шу майдонга олиб чиқади.

Уйларнинг этагида, ё ёнида сарой, отхона, яна уй-рўзғор анжом-ашёлари турадиган омборхоналар, курсилар, ёғоч катлар қўйилган. Ҳали вақтли бўлса керак, кўчада дайдиб юрган итдан бошқа ҳеч кимса кўринмайди.

— Машинанинг эшикларини очманг, ким билади бу итларнинг феълени... — огоҳлантирди мезбонимиз. — Қаердадир гузари бўларди, уша ерда клуби, келувчиларни томоша қилдирадиган маркази ҳам бор.

Ҳар хил ашёлар сочилиб ётган майдонни кесиб ўтиб, ўнгдаги йўлга бурилдик. Ўрмон оралаб кетган йўл кўндаланг кўчага қўшилди. Рўпарада катта дарё.

— Ҳиндуларнинг ризқ-рўзи бу! — деди мезбонимиз. — Балиқ тутиб тирикчилик қилишади. Ўрмондаги овга ярайдиган жониворлар ҳам уларники. Бундан бир неча вақт илгари, ҳукумат балиқ овлашни таъқиқлаб қўйган эди. Бўлмади. Норозилик кучайиб кетди. Ҳозир яна балиқ овига рухсат берилган.

Машинадан тушиб дарё бўйига бордик. Тоza оқар сув пишқиради. Қўлларимизни чайиб, ўрмонни томоша қилиб қайдик. Унг томонга бурилиб, яна ҳалиги катта кўчага чиқдик.

— Демак, нарироқда гузар.

Бироз юрган эдик, чапга кўча келди. Шу кўча гузарга олиб боради деди ҳамроҳимиз. Сал юриб, жуда катта, ойна ва бетондан қурилган иморатга дуч келдик. Ичкарига киришимиз билан, атрофимизни турли ёшдаги болалар ўраб олишди. Жуда шўх, ерга урсанг осмонга сапчийдиган болалар... Кираверишдаги йўлнинг деворларида — ҳиндуларнинг турмуш шароитларини, миллий кийимларини, касб-корларини тасвирловчи, фотолавлалар кўргазмаси, ойна-жавон ичида баъзи асбоб, иш қуроллари, тақинчоқлар.

Мезбонимиз болалардан бирини тўхтатиб бирон катта киши борми, деб сўради. Бола эшик қолиб, навбатчи ўтирадиган пештахтадан ичкарига сакраб ўтиб, орқа томондаги хонага кириб кетди. Кўп ўтмай қайтиб чиқди-да: «Кираверар экансизлар!» деди. Пештахтанинг очиладиган жойидан ўтиб, ичкарига кирдик. Катта хона пастак тахта деворчалар билан ажратилиб, стол-стул қўйилган. Ҳисоблаш, ёзув машиналари, қоғоз, журналлар уюми... Ҳеч ким кўринмади. Бир маҳал тўғридаги эшик очилиб, энига бир метрча келадиган, бўйи ундан сал ошадиган, бақалоқ, қопқора сочлари калта қирқилган, буғдойранг бир аёл чиқиб келди. Эгнида шим, оёқларида шиппак, кўйлаги шим липпасини зўрға энлаб турибди. Аёл бизни америкаликларга хос табассум билан кутиб олди. Унга ўзимизни таништириб, Совет Иттифоқининг Ўзбекистон деган республикасида келганлигимизни айтдик. Аёлга ўзбек дўпписини кийдириб, республикамиз ҳақидаги китобларни тақдим этдик. Аксига, уларнинг дам олиш кунлари экан. Болалар, клубга кино кўргани келишган экан. Қолганлар баскетбол ўйнашарди. Ҳиндулар ҳаётиндан бироз сўхбатлашдик.

— Биз Американинг туб аҳолиси бўламиз, билансиз. Улуғ мамлакатимиз туб аҳолисининг тарихини инкор этувчилар ҳам учраб туради. Ҳинду маданиятини асрашга ҳаракат қилиб хато қилмадикмикин, деганлар ҳам топилади.

Яқинда «Правда» газетасида америкалик ҳиндулар жамоат марказлари директорлари кенга-шининг раиси Флорга Пробстнинг хатини ўқиб, ўша сўхбатни эсладим.

— Оқлар ҳокимияти, — деб ёзади муаллиф, — Американинг туб аҳолиси маданиятини йўқотиш учун бутун чоралар билан ҳаракат қилиб кўрди. Агар ҳиндуларнинг ботир-шижоаткорлиги, жасурлиги бўлмаганида, ҳамма зарбаларга қарши турмаганларида, мамлакатимизнинг граждандлари ҳиндулар маданияти берадиган ҳозирги устунликка ҳам, уни яратувчиларга ҳам эга бўлолмас эдилар.

«Уларни бунчалик эркалатиб юбормаслик керакмиди...» дейдиганлар ҳам бор.

Бу — энди ҳеч кечириб бўлмас манманлик, бу — бизга нисбатан кибр-ҳаво билан қараш. Эркалашга, қайғуришга муҳтож ёш болага қарагандай қарашдир. Санъатда ранг-барангликка, теранликка эришган, атроф-муҳит, ахлоқ, медицина ва инсоний муносабатлар соҳасида ўзининг ажойиб қарашлари бор халқ ҳақида шундай деб бўладими? Шунинг эътибори чиқармаслик керакми, америкача конституциянинг асоси Бенджамин Франклин томонидан яратилган.

«...Уша-ўша содда-саёз ҳаёт тарзини давом эттиришни истайдилар», дейишади.

Баъзилар айтгандай ҳиндуларнинг маданияти содда-саёз эмас, бу — хато. Уларнинг кибр-ҳаволарини, манманликларини, афзалликларини намунча кўз-кўз қилмасалар; ҳар бир халқ; ўз қадриятларини яратиш, ривожлантириш ва эъзозлаш ҳамда ўзи танлаган йўлдан тараққий эттириш ҳуқуқига эга. Америкалик ҳиндуларнинг қадриятлари на ҳокимиятга ва на феъли тор қизганчиликка асосланади. Доноликка дохил этувчи тараққий, ҳамма учун макон бўлган коинот, янги осмон ўпар бинолардан, янги қуроллардан, янги атом электростанциялардан афзалроқдир.

«Йўқ, бизга қўшилинг. Биз билан бирга гражданд бўлинг...» деб таклиф қилишади.

Ҳиндулар ҳамиша демократияга содиқ бўлиб келганлар. Биз яшаётган ер — бизнинг уйимиз. Туб америкаликлар, 1924 йилда овоз бериш ҳуқуқи берилгунга қадар ҳам, ундан олдин ҳам, ундан кейин ҳам ўз мамлакатлари учун бўлган урушларда қаҳрамонона жанг қилганлар, жонларини аямаганлар. Эшитган бўлсангиз А. Хайес деган одам ўтган. У ҳиндулардан эди. Иводзима оролидаги Сурибати тоғига чиқиб туғ илганлардан бири бўлган. Нима бу ҳисоб эмасми?

«Биз миллионларча акр ерни кўриқхона ёки хосхона — резервация деб атаб, уларга бериб қўйганмиз...»

Агар бу ҳазил бўлса, жуда ҳам кўпол. Америкалик ҳиндулар меҳмондўст мезбонлар бўлишган. Бугунги хос жойларга келсак, ўз еримизнинг кичик бир қисмидир.

Жуда ҳам кўпчилик, шу жумладан президент Рейган ҳам, шундай хато фикр юритадиларки, гўё ҳиндулар, ҳукуматдан қарз эвазига ёки кўпсонли нефть қудуқларидан келаётган фойда ҳисобидан, қандайдир чўтал оладилар. Биз барчанинг шимолий-ғарбдаги истаган хос жойга келиб, ўз кўзлари билан кўриб, нефть қудуқлари ўйлаб чиқарилгани, ёлгон эканлигига амин бўлишларини истардик.

«Биз миллионларча акр ерни кўриқхона ёки хосхона — резервация деб атаб, уларга бериб лаб қолишсин, ҳиндулар иши бўйича бюрога эга бўлишсин, улар ҳақида ғамхўрлик қилишга кўмаклашиш мудоаомиздир», дейишади.

Тағин ҳомийликми? Ҳиндулар иши бўйича бюро аввал ҳарбий идорага қарарди. Ҳиндуларни йўқотишга қаратилган оммавий кампаниячиликлардан кейин ҳиндулар қаршилигини бартараф этиш, ҳиндулар муаммосини «тийиб туриш», «ғамхўрлик қилиш» мақсадида шундай қилинганди. Ҳиндуларга нисбатан тийиб, ушлаб туриш сиёсати ҳамон давом этмоқда, фақат эндиликда бу иш маккорлик билан олиб борилмоқда.

Уларнинг кўпчилиги ўзига мос иш билан таъминланмаган. Кўча, майдонда тартибсиз ётган турли уй-рўзгор буюмлари ёнида енгил юк машиналари кўзга ташланади.

Ҳиндулар маҳалласини, яна бир айланиб уйга қайтдик.

Йўлга чиқадиган кунимиз, уй соҳиблари «Тайм» журналинини совға қилишди. Унинг муқовасида ўртоқ М. С. Горбачёвнинг фотосурати бор эди.

— Биз, — деди Лиза Жонсон, — Совет Иттифоқининг раҳбаридан миннатдоримиз. Ёш, истараси иссиқ, қалби очиқ, сўзи билан иши бир одам экан. Тинчлик жарчисигина эмас, фаол қатнашчиси. Тинчлик бўлсин, биз яна кўришайлик. — У рус тилида тутилиб-тутилиб гапирарди. Ҳозир кўпчилик америкаликлар рус тилини ўрганишмоқда. Сабаби, бу тилни билган киши кўп нарсдан хабардор бўлишини, ҳаётни чуқурроқ тушунишини яхши англаб етишмоқда.

Оила аълоларининг, ўша ўзингиз таърифлаган обод, қозод Ўзбекистон, Тошкент аҳолисига са-

лом айтинг. У қўлидаги инглизча-русча, русча-инглизча луғатини варақлаб, ўқиб хитоб қилди: — До свидания!

Мемфис шаҳарида эри собиқ ҳарбий хизматчи, хотини ибодатхона кенгашининг аъзоси бўлган хонадонда истиқомат қилдик.

Гаражга яқинлашар эканмиз, машина ичида берилган сигналга кўра автомат эшиклар ўз-ўзидан оҳиста очилади. Гараж ёнидаги эшикдан даҳлизга, кейин уйга ўтилади. Хоҳласангиз гаражнинг ўнг томонидаги бир табақали эшикдан ичкарига киришингиз мумкин. Хоналар кенг, қулай ҳовли янглиғ усти берк залга чиқасиз. Поллар ярақлайди, юмшоқ, қулай кресло, диванлар хизматингизда. Деворлар дид билан безатилган, турли расмлар, ёғоч ҳайкаллар...

Хонадон соҳиби уйга киришингиз билан — ўзингизни уйимдаман, деб ҳис этинг, тортинманг, нима етишмаса айтинг, деб меҳр-оқибат кўрсатади. Ҳамма зарур жойларни бирма-бир кўрсатиб, қандай ишлатишни ўргатиб қўяди. Кўзларида шодлик чўғи, лабларида табассум. Йўқ, бу меҳмон кутганда шунчаки такорланадиган, олдидан ёдлаб олинган қуруқ манзират эмасди, хонадан-хонага ўтган сари дилдоран тилига ўзи қуйилиб келаётган самимий сўзлар эди. Бир бурчакда компьютер, телевизор, газета, журналлар, хатлар...

— Бу ерда ишлаб, ўқиб, томоша қиласиз, телефон аппарати ҳам шу ерда...

Мезбонларимизнинг муомаласи Ванкувер шаҳрида истиқомат қилганимиз эру-хотин пенсионер Битти хоним билан Горальд жанобларининг муомаласини эслатди. Улар ётар жойимизни кўрсатиб, шундай дейишган эди:

— Икки хил тўшакли ухлаш хонамиз бор. Бири оддий, фақат кўрпасида электр иситгич бор. Бошқасининг тўшаги сувли.

— Сувлиси қанақа?

— Тўшак пар ёки жун ўрнига сув билан тўлдирилган, сўнг усти чарм ҳам мато билан қопланган. Унинг ичида ҳам электр иситгичи бор.

Сув тўшакка ётиб кўрсатади, бизни ҳам ётиб кўринг, дейди. Лиқиллаб турган тўшакка ҳамма жойингиз ботиб, бирдай тегиб турар экан.

— Яхшиси ўрганган тўшагимизда ётақолайлик.

— Марҳамат! Еруғ хонада стол, стул, ойна, алоҳида гардероб, бадан тарбия қилишга алоҳида гиламча.

Уй марказдан иситилади. Совуқроқ, деган эдик, печкага олов ёқиб юборишди. Саржинни маҳсус тунука идишга тахлаб олиб келишди...

Эрта билан нонуштага ошхонага таклиф қилишди. Бу ер кичик илмий лабораторияга ўхшайди, банка қопқоғини очадиган, картошка тозалайдиган, овқат иситадиган электр тугмачалар, ҳар хил винтлар, симлар, идиш товоқ шкафчалари... Каттакон, товушсиз холодильник...

Уй бекаси ошхонага кириб салом берди. Кейин:

— Чой ичамизми? — деб сўради-да, жавоб кутмай бир электр тугмачани босган эди, темир чойнак чиқди. Сув тўлдириб, электр плиткага қўйди-да, яна бир кнопокани босиб, холодильникни очиб, бир нарсани ола бошлади... Текис, чиройли, шкафчалар деворга ўрнатилган. Чойни ичиб бўлгач, чойнак-пиёлаларни бир идишга, қошиқларни иккинчи тоғорачага солиб, электр плитка ёнидаги ювиш машинасига қўйиб, қопқоғини ёпдида, тугмачасини босди. Узи келиб биз билан суҳбатни давом эттирди...

— Ошхона — уй-рўзгорнинг асосий хоналаридан ҳисобланади. Шунинг учун ҳамма қулайликлар бўлиши керак...

Бир мактабдаги учрашувдан қайтаётиб, харажатга озиқ-овқат магазинига кирдик. Кирдигу ташқарида қор, совуқлигини унутдик. Сархил меваларнинг хушбўй ҳиди димоғни қитиқлади. Бир томонда қип-қизил бананлар, қулупнай, катта пиёладек келадиган қирмизи олмалар... Апельсин, мандарин, ананас, бананлар ҳам сероб. Йўқ нарса йўқ... Боғдан ҳозир узиб келингандек диркиллаб турибди... Ерқин рангли этикеткалар, елим халталар, картон идишлар... Истаган маҳсулотингиздан истаганча оласиз, тарозиға қўйсангиз оғирлигини ўша захоти грамм-граммигача ўлчаб, нархини чиқариб, телевизор экранига ёзиб қўяди. Пулини тўлаб олиб кетаверасиз. Мабодо пул кўтариб санаб юришни хоҳламасангиз ё чек ёзиб узатасиз, ёки гугурт қутичадай келадиган, банкдаги ҳисоб-китоб рақамингиз ёзилган пластмасса лавҳани берасиз. Ундан нусха тушириб, харажати-нгиз ҳажмини ёзиб қолишади, кетаверасиз. Пулни банкдан ўзлари ундириб олишади. Кўпчилик қулай, енгил, тоза, ихчам бўлган шу лавҳадан фойдаланадиган бўлибди. Магазин катта бозорни эслатади, бу ердан фақат, ўзингизга эмас, балки мушук, итингизга ҳам емак олишингиз мумкин. Зарур асбоб-ускуна, идиш-товоқ ҳам бемалол. Кўпроқ нарса сотиб олсангиз, нархидан ташлаб беришади. Юкни аравачада машинангизгача олиб борасизда, бўшаган аравачани жойида қолдириб кетаверасиз, ўзлари йиғиштириб олиб кетишади. Хоҳласангиз машинангиз ёнига ўзлари олиб бориб беришади...

Уйга қайтиб келиб кўм-кўк барг рангдаги ялтироқ қоғозга ўралган кўк чойни томоша қиларканман, унга ёзилган сўзларнинг мазмунини билан қизиқдим.

— Авраам Линкольн ва бошқа буюк кишиларнинг ибратли сўзлари.

— Чой ҳақидами?

— Йўқ, инсонга фойдали, ибратли, ақлни пешлайдиган доно гаплар. Қани менга берингчи. — У чой халта устига ёзилган сўзлардан бирини ўқиди: «Синфий адоватни рағбатлантира туриб, одамларнинг биродарлашишига эришолмаймиз...

Авраам Линкольн

Буни қаранг, донолар бисотини халққа етказиш учун плакатлар қатори, турли буюмлар этикеткасидан ҳам фойдаланса бўларкан.

Уй-жой билан танишиб чиққач, мемфислик мезбонларимиздан фарзандлари ҳақида сўраймиз. — Америкаликларнинг фарзандлари — ўғилми-қизми — барибир ўн олти ёшида мустақил ҳаёт йўлига чиқиб кетишади, у ёғига инон-ихтиёри, қандай ҳаёт кечириши — ўз қўлида. Аммо ота-она уларга ёрдам беришни тўхтатмайдилар. Ўзлари эса умрларининг охиригача якка-ёлғиз қоладилар.

Ота-оналар пенсия олишади. Лекин бекор ўтиришмайди. Шифохонага бориб қарашишлари, турли спорт мусобақаларида қатнашишлари, жаҳон бўйлаб саёҳатларга боришлари мумкин. Хуллас, бирон-бир нафли юмуш билан шуғулланмайдиган қария кам.

Хонадонимиз соҳиблари ҳам ўғилларини алоҳида қилиб, ёлғиз туришар экан.

— Дам олиш кунларини қандай ўтказасиз, нималар билан шуғулланасиз?

— Митингларда, норозилик юришларида, президент сайловларида қатнашамиз... Булар жамоатчилик йўли билан, кўпчилик қатори қиладиган ишларимиз.

— Шахсан ўзингиз, оилангиз, бола-чақаларингиз даврасидагидан? — Ким қайси шахар, қишлоқда яшашига қараб, имкониятлар даражасида, дам олади, чарчоғини чиқаради, ёш фарзандларига қарайди.

Дам олиш ва истироҳат боғидаги болалар майдончаларида, худди ўзимиздагидек ёшлар қий-чуви.

Америкаликлар болаларини ёшлигидан чиниқтириб, семиришга қўймадилар, тоблаб ўстирадилар. Улғайгач совуқда ҳам бошланг юраверишади, ўрганиб кетишган.

Дам олиш кунлари ресторанга бориб овқатланишни ёқтиришади. Танлаш имкони бор, навбат кутмайсан, уринмайсан, дейишади. Икки кишига 50 доллардан 150 долларгача кетади, мириқиб овқатланасан, дам оласан. 14 долларга икки киши икки соат мазза қилиб кинофильм томоша қилиши мумкин.

Медицина хизмати қиммат бўлганлиги учун америкаликлар ўз саломатликларини жуда авайлашади. Бизга нисбатан кам еб, бир неча марта кўпроқ ҳаракат қилишади, чамамда. Ҳар куни тонгда, ишдан кейин хиёбонларда, йўлчаларда лўқиллаб чопаетган кишиларни кўриш мумкин. Спорт клубларида бўғин-бўғинларингизни, томирларингизни жой-жойига қўйиб, чарчоғингизни чиқарадиган анжомлар сероб экан. Бу америкаликларнинг бизга нисбатан кўпроқ яшашларини таъминлайди. АҚШда одамларнинг ўртача умр кўриши Совет Иттифоқидагидан 7—8 йил ортиқ. Дам олиш кунлари музейлар, кўргазмалар, кутубхоналар, театрлар эшиги томошабинлар учун ланг очик бўлади.

Нью-Йоркда болаларга ҳайвонот, ботаника боғлари, ўргатилган тюленлар, дельфинлари бор денгиз аквариуми ишлайди. Шаҳарларда кутубхоналар ҳам етарли. Аъзо бўлиш учун яқин орада олган, алоҳи бўлими муҳрлаган, уй адресингиз ёзилган конверт бўлса бас, вақтинчалик рухсат қоғози берилади. У билан уч ҳафтага 4-5 китоб олишингиз мумкин. Икки ҳафтадан кейин доимий рухсат қоғози берилади. Унда уч ҳафтага кўтарганингизча китоб олишингиз мумкин. Вақтида қайтармасангиз жарима тўлайсиз. Хоҳласангиз кутубхонанинг ўзида шуғулланишингиз мумкин.

— Кутубхонага нега конверт билан келишади?

— Америкада паспорт йўқ-ку, конвертга адресингиз ёзилган бўлади-да.

— Паспорт асосий ҳужжат-ку.

— Шундай. Лекин фақат Америкада эмас, дунёнинг кўпчилик мамлакатларида ички паспорт йўқ. Фақат чет элга борилаётганда паспорт берилади.

— Анархия, бош-бошдоқлик бўлиб кетмайдими?

— Йўқ.

— Кишининг шахсини қандай аниқлайсиз?

— Бу осон. Ҳар қандай гувоҳнома айтиб беради буни, керак бўлса кўпинча оғзаки тушунтирилади.

— У жиноятчи, давлат органлари излаётган шахс, болаларига нафақа тўлашдан қочиб юрган ота, айғоқчи бўлса-чи? Бундайлар оғзаки савол-жавобда айбини бўйнига олмаслиги мумкин-ку!

— Мумкин. Ундайлар бор. Лекин улар озчилик. Шу озчиликни деб, миллионлаб кишиларни шубҳа остига олиш, тонналаб қимматбаҳо қоғозни паспортлаштиришга сарф қилиб, ортиқча харажат, паспортлаштиришга кетадиган харажатнинг мингдан бирига ҳам тўри келмаса керак. Шулар ҳисоблаб қўрилиб ички паспорт йўқ қилинган.

АҚШда кутубхонага келувчи китобхоннинг аниқтас тўлғизиши қонун билан ман этилади, қайси китобни ўқиши ҳам ҳисобга олинмайди. Истаган киши истаган кутубхонага кириб, истаган китобини олиб ўқиши мумкин, у билан ҳеч кимнинг иши бўлмайди.

— Ўғирлаб кетса-чи?

— Ундай қилмайди. Чикадиган жойда электрон назоратчи бор, китобингиз бўлса ўтказмайди.

Америкаликлар турмуш тарзини, компьютерлар, электрон асбоблар ва ҳозирги замон алоқа воситаларисиз тасаввур қилиш қийин. Қайси хонадонга кирманг, бу «ақлли машиналар» уларнинг ҳаётини энгиллаштирганлигини ва мазмунли меҳнат қилаётганлигини кўрасиз. Америка турмушининг табиий қисмига айланган бу машиналар. Бу ерда ўттиз миллион шахсий компьютер бор экан. Биз эса ҳозирча бу йўлда дастлабки қадамларнигина қўймоқдамиз. Инженерлик фикри ўсган, аммо амалда ундан кам фойдаланамиз.

Биз Ванкуверда яшаган ўша хонадон соҳибларининг ўғли билан келини колледжда ўқитувчи экан. Улар бизни ўз уйларига нонуштага таклиф қилишди. Дастурхонга ўтиришдан аввал уй шароитлари билан таништирдилар. Бурчакдаги компьютерга эътибор бердик.

— Ўғлимиз ўрта мактабда ўқийди. Шу компьютер ёрдамида дарс тайёрлайди, — деб изоҳ берди уй эгаси. — Иншони ҳам қўлда ёзиб ўтирмайди. Машинкага диктовка қилади, кўчириб тайёр қилиб беради. Зерика турли ўйинларни ўйнайди. Мактабда ҳам компьютер билан ишлашади.

— Америка мактабларида компьютер аъло даражада йўлга қўйилган деса бўладими?

— Йўқ, муаммолар ҳам бор. Масалан, компьютер билан ўқитишнинг умуммиллий программаси йўқ. Ҳар бир мактаб, ҳар бир ўқитувчи ўзича ўргатади. Мактаб синфлари ва колледжлар, хонадонлар бирдай имкониятга эга эмаслар. Баъзи оилаларда катталардан ортсагина ёшлар фойдаланади.

Мемфисда эсдан чиқмайдиган воқеалар бўлди.

Сиэтлдан кейин ўзбек овозини эшитмаган эдик. Жанубий Теннесот штатининг йирик иқтисодий ҳамда маданий маркази Мемфисда, шахар мэри қабул этиб, кундан-кунга илиқлашиб бо-

раётган дўстлигимиз ҳақида гапирди. Ўзбекистон делегациясининг барча аъзоларини — 11 кишини Мемфиснинг фахрий граждандлари этиб қабул қилганлари билан табриклади. Ҳар биримизга Ёрликлар топширди.

«Френдшип форс» Мемфис ташкилотининг директори Люси Лавлесс сўз олди.

— Ўзбекистон вакиллари хонадонларда яшайдиган биринчи меҳмонларимиздир. — деди у. — Бизнинг ташкилотимиз турли миллатга мансуб граждандларни борди-келдисини уюштириб, тинчлик ва ҳамжиҳатликка хизмат қилолмоқда. Утган йили ёзда ташкилотимиз аъзоларидан бир неча киши Совет Иттифоқида бўлдилар. Шаҳримиз аҳолиси шу кунда Мемфиснинг Кук Конвенши Сентер саройида очилган «СССР. Шахс, оила, жамият» деб аталган мазмун ва мундарижаси бой кўргазмада совет турмуш тарзи билан танишмоқдалар. Сизнинг ташрифингиз Совет Иттифоқи тўғрисида билганларимизни янада бойитади.

Совет кўргазмасида Ўзбекистон санъаткорлари йигирма саккиз кундирки, ҳар куни уч мартадан концерт бериб, келувчиларни хушнуд этаётганликларини айтишди. Америкада яна ўзбек овозини эшитишга отландик. Совет кўргазмасига бораётиб йўлда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети халқаро алоқалар ва ахборот бўлимининг мудир Эркин Қаҳҳорович Ҳайитбоевни учратдик. У киши санъаткорларга бошчилик қилар экан. Юртдошлар бир-биримизни кўриб, соғинч ташналигини бироз қондирган бўлдик.

Кўргазма ўртасида катта зал, саҳна. Томошабинлар ҳам кўп. Улар ижрочиларнинг маҳоратини, ҳар бир ҳаракатини, авжини ҳисобга олиб олқишлаб, сўз билан баралла рағбатлантириб ўтирибдилар. Биз ҳам томошабинлар қаторига қўшиламыз. Фаттоҳхон Мамадалиев, Муножот Йўлчиева, Бобомурод Ҳамдамов қўшиқ-ашуулари, Дилмурод Исломов доирасининг садолари, «Лазги» қизларининг шўх рақслари, ўзбек миллий «Лаган» ўйини бир-бирига уланиб давом этаркан, залда чапак, олқишлар тинмайди.

Концерт тугайди, томошабинлар саҳнага чиқиб, Фаттоҳхон аканинг танбурини, Дилмуроднинг чилдирмасини, сурнайини узоқ томоша қиладилар. Наҳотки Шарқ халқларининг шу оддий чолғу асбобларидан шундай сеҳрли, дилларни ром қилувчи оҳанглар янграсса. Куйлари шунчалик таъсирли, сел қиладиган бўлса, унинг соҳиби — ўзбек халқининг турмуш тарзи, фалсафаси, шаҳар ва қишлоқлари ҳаёти қандай экан, деб қизиқиб қоладилар. Концертнинг ниҳояси қизғин савол-жавобларга айланиб кетади.

Эльвис Пристлиннинг (1935—1977 йиллар) таъсири бўлса керак, бу ердаги халқ музиканинг фарқига боради, чин санъатнинг қадрига етади. Асл, қиёмига етган санъат эгаси бошқаларни хушнуд қилиб қолмасдан, ўзи ҳам бахтиёр яшайди. Биз Эльвис Пристлиннинг уй-музейини зиёрат қилдик. Миссисипида яшаган, кейин Мемфисга кўчиб келган камбағал отанинг фарзанди Эльвис ўз санъати билан бой-бадавлат кишига айланади. Уй-музей олдидаги майдонда — шахсий хизматида бўлган иккита ростмана самолёт, битта автобус, ичкарида энгил машиналар турибди. Хоналарда олтин ва платинадан ясалган, куй-қўшиқлари ёзилган ўн эмас, юз эмас, мингларча дискалар. Буюк санъаткорнинг хотини, бир қизи бўлган экан. Уларнинг сурати қўйилган, ўзлари бошқа шаҳарда яшашар экан.

Шу шаҳарда ўз маҳоратларини маъқул этаётган азамат санъаткорларимиздан хурсанд бўлиб, қалбдан табриклар эканмиз, ўрта бўйли, сочлари мош-гуруч, америкача кийинган, аммо шакли-шамойили ўзимизникига ўхшаган бир йигит сўхбатимизга қўшилди.

— Мен, ўзбек санъаткорларининг доврғини эшитиб, атайлаб Нью-Йоркдан учиб келдим. Кейин билсак бу йигит, Нью-Йоркдаги Туркистон-Америка Ассоциацияси президиумининг аъзоси Абдуллаҳўжа экан. У бизнинг делегацияни ҳам Нью-Йоркда кутиб олишини айтди.

«ЯНГИ ДУНЁ» МАРКАЗИДА

Нью-Йоркка келдик. «Янги дунё» деб аталувчи мамлакатнинг йирик шаҳри. Кўп эшитганмиз, ўқиганмиз.

Саноат маркази, радио, телевидение уяси, концерт заллари, кинохоналар, театрлар шаҳри. У молия оламининг юраги. Шу оламнинг тимсоли бўлмиш Уолл-Стрит доллар империясининг маркази ва шу кўчадаги машҳур фондлар биржаси макони.

Машҳур Уолл-Стрит ҳамда Бродвей кўчалари бўйлаб томошага чиқамиз.

Уолл-Стрит асли ҳар икки томонида темир-бетон, ойнадан қурилган осмонўпар бинолар қад кўтарган торгина бир кўча. Ҳатто серкўёш кунларда ҳам бу кўчага ёруғлик камдан-кам тушади. Рекламалар билан чароғон, одамлар ва автомобиллар билан гавжум, камалак рангида товланувчи Бродвейдан фарқли равишда Уолл-Стрит ўзини кўз-кўз қилишни ёқтирмайди. Унинг вазифаси ҳам ўзгача, у Американинг машъали—доллардан чароғон. Оддий кишилар бу кўчага назар ҳам солмайди.

Уолл-Стрит азалдан капитализмнинг тимсоли ҳисобланади. Банклар, миллатлараро корпорациялар ва суғурта компанияларининг кўпсонли тармоқлари шу ерда бири-бири билан чирмашиб кетган. Шу ерда катта бизнес ҳоқимлари пулни пулга қақиб, мамлакат сиёсатини белгилайдилар. Уолл-Стрит ва Бродвейнинг муюлишида миллиардер Морган банки. Америкадаги энг йирик банк — «Чайз нэйшин бэнк» ҳам шу ерда, Рокфеллерга қарайди. Капитал оламидаги энг нуфузли фондлар биржаси бунда уларнинг асосий воситаси ролини бажаради. Ута бойлар ҳамда бошпанасиз, қорни нонга тўймаган минглаб камбағаллар шаҳри. Бутун дунё таниган «Озодлик ҳайкали» кўкка бўй чўзган шаҳар. Ана шу Аппер-бей қўлтиғи ёқда — машъал кўтарган хотиннинг баҳайбат гавдаси океанининг узоқ-узоқларига мунгли назар ташлаб турибди. Тунги Нью-Йоркни кўргани чиқамиз. Соат ўнларга бориб, кўчалар бўшаб, кишилар оқими, ғовур-ғувурлар, машиналарнинг товушлари тиниб, ҳар қадамда қулоқни қоматга келтириб янграйдиган магнитофонлар овози ўрнини соқинлик эгаллаб, кўчалар бўм-бўш бўлиб қолар, бутун Нью-Йорк уйқуга кетар экан.

Ҳар замонда ҳайбатли, резинка таёғини эрмак қилиб айлантириб ўйнаган қора мундирли полисмен кўриниб қолади.

Фақат долларнинг содиқ хизматчиси — ёрқин эълонлар тинмайди. Оловли ҳарфлар, чиролардан ясалган турли жасад, каллалар, шиша кўзлар, бўёқли минглаб шакллар липиллаб ўчиб-

ёниб, бир-бирига тутшиб, бошни айлантурувчи рақсини қўймайди... Ҳаддан ташқари кўп нур, ҳаракат тез чарчатади кишини.

Бродвейдаги жимлик, Уолл-Стритнинг осмон ўпар биноларидаги бедорликка кўчади. Биринкетин дераза ойналари ёришиб, ҳисобдонлар, режакорлар ишга тушади. Американинг худоси — бизнес, ҳамёнларни доллар билан тўлдириш истаги қандай ижобат бўлгани шу куннинг ўзида ҳисоб-китоб қилиниб, эртанги кун режалари белгиланади. Эртаси кун тузилган режаларнинг рўёби учун яна шиддатли гирдоб қўтириб ишга тушади, қайнайди, одамлар бор кучларини, бутун имкониятларини, қўлдан келган тажриба, маҳоратларини центларга алмаштириб, тер ва қонларини долларга бағишлаб, тинка-мадорлари қуриб, қолдан тойгунча тинмайдилар. Ноилож, сал бўш келинса, бошқа уддабурролар илиб кетади — долларни ҳам, ишни ҳам, оқибатда ҳаётни ҳам. Ҳамма нарсага доллар керак. Долларсиз кўчага машинангизни ҳам олиб киролмайсиз. Ҳар қадамда учрайдиган пул, автоматлар, автомат эшиклар, полисменлар доллар қонунига хиёнат қилувчининг қадамини ўлчаб туради.

Вақт зиқ. Кўп нарсани кўриш керак. Тонгда яна кўчага чиқаман. Туманга бурканган, осмонга бош урган бинолар ҳали уйқуда. Лекин қора, оқ, сариқ, елим қопларга солиб, оғзи бўғиб боғланган, йўлқаларга уюб ташланган чиқиндиларни мослама-машиналар ортиб олиб кетаётди.

Нью-Жерси, Бруклин, Хобокен каби санаот районлари томон шошилаётган ишчилар бедор. Гудзон остида метро поездлари, автобуслар ғуриллайди. Куч-қуввати, ақли зўр, тани соғ кишига насиб этади бу зир югуриш ҳам. Завод ва фабрикалар эшиги шундай кишиларнинг борини олиб, долларга алмаштиради. Манхеттен жонлана бошлаган. «Рокфеллер маркази», Медисон авеню кўчалари жим-жит. Америка корчалонлари қаёққа ҳам шошади. Манхеттен бўйлаб кесиб ўтган Бродвей кўчасидаги магазинлар, кафелар, пивохоналар эшиги очилаётди. Бу кўчада одамлар орасида газмол магазинининг хўжайини Акбархўжа ака, Абдул Рауф Мақсудийнинг ўғли ва қариндошлари, Саттор ўғли Мухаммадаминларни ҳам учратиш мумкин. Туннинг нурли рекламаси ўрини овозли, суратли ва жонли эълонлар эгалламоқда. Магазин витриналарида, ҳаракатга келувчи автоматлар, ҳайкаллар, суратлар йирик плакатлар, аёллар, манзаралар бағрида товарлар расми...

Кўчаларда яна машиналар гувиллайди, қичқириқлар, ғовур-ғувур тўполонлар, сигаретасини бурқситириб чекиб, қақиқ чайнаб кетаётган оқ, қора, сариқ танли кишилар. Қўнғироқлар, ҳўштаклар, сиреналар мотор товушларидан қулоқ қоматга келади. Уша осмон ўпар бинолар орасидаги тор кўчаларнинг иссиқ бурчакларида оҳиста ўрин-кўрпасини йиғиштираётган уйсиз, бошпанасиз бечораларни кўриш мумкин. Бу кишилар ялтироқ эълонлар, кўркама витриналар олдидан бепарво ўтадилар. Ана, йўлкада эти суягига ёпишиб кетган, рангсиз бир киши ётибди. У билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

Йигирма тўққиз йўлнинг ҳаммаси шу аҳвол. Ғала-ғовур, чигал бир ҳолат... Уолл-Стритнинг жанубига юрсангиз Бруклиндан чиқасиз, негрлар маҳалласи — Гарлемга бормоқчи бўлсангиз шимолга қараб юрасиз...

Кўчаларни айланиб «Ирокез» меҳмонхонасига қайтаман. Фойега қўйилган креслоларда Мемфисда учрашганимиз Абдуллахўжа, унинг ёнида ораста кийинган эллик ёшлардаги яна бир киши ўтирарди. Абдуллахўжа у кишини таништирди.

— Абдул Рауф Мақсудий, эътиборли кишиларимиздан... Абдул Рауф ака биз билан самимий кўришди. Икки марта Совет Иттифоқида, шу жумладан Ўзбекистонда бўлгани, танишгани, қариндош-уруғлари билан кўришгани ҳақида гапириб берди.

Делегация раҳбари И. Жўрабеков, унинг ўринбосари Ф. Тешабоев, Т. Рашидов, Эркин Воҳидов олдинма-кейин фойега келишди. Абдул Рауф Мақсудий ҳаммани меҳмонга чорлади.

— Бу ерда яшаётган ватандошлар, сизларни кўришга, суҳбатлашишга мунтазир. Вақтингизга қараб бир маҳални айтсангиз, ўзимиз келиб олиб кетамиз...

Тагин бир хушxabар, бугун қизимизнинг чаллариси, кечқурун уйимизга қудалар, узоқ-яқиндан, қариндош-уруғ, меҳмонлар йиғилишади, сизни ҳам таклиф этамиз, борсангиз бошимиз кўкка етади.

Маслаҳатлашиб, кечқурун Абдул Рауф аканинг уйида учрашадиган бўлдик.

ЮРАК ПАРЧАСИ

Оқшом Абдуллахўжа ўз машинаси билан, яна Абдул Рауф Мақсудий юборган бир машина бизни меҳмонхонадан олиб йўлга чиқди. Нью-Йорк марказидаги шовқин-сурон кўчалардан ўтиб, боғ-далаларни эслатувчи Нью-Жерси штати томон йўл олдик. «Биз ўзбеклар кўпчилик тинчроқ, холироқ шу штатда яшаймиз. Бир маҳаллада, бир кўчада турмасак ҳам ҳар ҳолда бир томонда яшаймиз. Умуман олганда ўзбеклар АҚШнинг бошқа штатларида ҳам бор. Бошимизни қовуштириб, бирлаштириб турадиган марказимиз Туркистон-Америка жамиятидир», — тушунтирди Абдуллахўжа.

Нью-Йоркнинг Бруклин деган жойидаги Вест авенюда катта мачитимиз бор. Ҳали учрашамиз, жамиятга ҳозир Неъматилла исмли ажойиб киши бошчилик қилади. Билсак, илгари бу жамиятга Абдуллахўжа раҳбарлик қилган экан. Утган йили отаси Акбархўжа мен қариб қолдим, сен қирқдан ошдинг, энди ўзингни дўконингни очиб, тирикчиликка урунсанг бўларди, деб оқ фотиҳа берибди. Шундан кейин Абдуллахўжа Нью-Жерсида, уйига яқин бир гузарда газлама дўкони очиб, жамоат ишидан узр сўраб кетибди.

Кенг йўл ёқасидаги дарахтзорлар орасида оқ уйлар мўралаб қолади. Мезбонимиз янги уй-участка қурибди, ҳали унга олиб борадиган йўл ҳам битмаган. Нью-Йоркнинг қоқ марказидаги Бродвейдан ўғли Фаридга квартира олишган. Ўзи бу ерда кун кечирмоқчи. Хоҳласа сотиб кетиши ҳам мумкин. Яхши об-ҳаво, баланд жой, атрофи бир неча гектар кўм-кўк боғ.

Киравериш даҳлизда бизни Абдул Рауф ака рафиқаси билан кутиб олди. Даҳлизнинг икки томонида кийим иладиган жавон. Сўнг яна бир даҳлиз, ўнг томонда мўъжаз бир уй, ундан ошхонага ўтилади. Чап томонда катта зал, унинг тўрида, ярим метрча баландда яна бир хона. Хоналар ўртасида эшик йўқ, шундай арк ажратиб туради.

Бизни шу чап томондаги, гир айлантириб стул, диван, креслолар қўйилган, ўрта-ўртасига кичкина, пастак стол қўйилиб, усти эрмак учун хандон писта, шўр майда ён, чақилган бодом, турли ширинликлар билан ясалган залга олдилар. Бирин-кетин меҳмонлар кела бошлашди. Улар рафиқалари билан совға-салом, «тоғора» кўтариб келишаркан, Абдул Рауф ака меҳмонларни биз билан таништиради, номларини айтади. Ҳаммаси туркистонликлар — ўзбек, тожик ва бошқа миллат вакиллари. Қудалари Афғонистонда истиқомат қилувчи тагли-тахли одамлардан бўлиб, бугун улар ҳам шу ерда эдилар. Зал кишилар билан гавжумлашиб, аёллар тўрдаги хонага чиқиб кетишди. Дилафрўз Жабборова ҳам улар билан хос хонага ўтди. Залда фақат эркаклар қолди. Яқингинада пенсияга чиққан, аммо ёшлардек чаққон, гапга чечан Алижон исмли кишига ўртани олиб бориш топширилди.

Оқсоқоллар тўрдаги диванларга ўтказилди. Ёш-яланглар кираверишдаги хонага жойлашишди. Ўртадаги хонада катта стол тўла шарбат, коко-кола, пепси-кола, минерал сув, пиво, турли ичимликлар билан тўлдириб қўйилган. Ёнида биллур қадаҳлар, пиёлалар, очкичлар. Ватандошлар билан араллашиб ўтириб, танишишамиз, суҳбат қурамыз.

Фариджон, Алижон ака ва бошқа ёшлар қадаҳлар тўла ичимликларни патнисга қўйиб бизга тутадилар.

— Нима ичадилар, марҳамат!

— Тошкент суви! — деймиз Абдулла Ориповнинг сўзларини эслаб.

Ўртага бир зум сукунат чўкади.

Боридан олиб ичамиз. Алоҳида идишларда муз парчалари. Виски, ароқ, коньякни муз билан ичиш одат.

Вашингтондан келган, «Америка овози» радиостанциясида ишловчи Мирзапўлат исмли йигитдан Абдулла Чиғатойни сўрайман, иш билан банд бўлиб, ноилож келолмаганини айтади.

Даҳлиздан «Келишди, келинлар!» деган овозлар эшитилади, ҳамманинг нигоҳи уша томонга қаратилади. Чилдирма жўрлигида ўзбек ёр-ёри янграй бошлади.

Оппоқ, ҳарир тўй либосидаги келин ва куёв ёш-яланглар ўровида оҳиста залга кириб келишди. Йигирманчи-ўттинчи йилларда тўқилган халқ оғзаки ижодига мансуб ёр-ёрни доира чалиб айтиб келаётган Зикриё кўйлашдан тўхтади. Ёшлар ўтирганларга таъзим қилишади. Тешабоев делегациямиз номидан атлас, Ўзбекистон чинниси сервизини ёшларга тақдим этади. Ёшлар оҳиста юриб юқоридаги хотин-қизлар ўтирган хонага, сўнг ўз хоналарига ўтиб кетишади.

Алижон меҳмонларни, ёшларни табриклаб, зиёфатни очик деб эълон қилади. Ҳалиги ёр-ёр айтиб келган йигит агар бирор сўзни бузиб айтса, кечирини сўраб «Ўзбегим» шеърини ўқийди. Йўл хотирамизни шу жойдан бошлаган эдик. Менинг ёнимга ёши олтмишлардаги, қотмадан келган, шинаванда бир киши келиб ўтирди.

— Бобоқурбон! — деб ўзини таништирди у.

— Абдурасул!

— Мен Абдулла Чиғатойнинг божаси бўламан. Қорамой савдоси билан шуғулланаман. Сизларни эшитиб, ўғлимни олиб, икки юз километрча жойдан ҳамма ишимни йиғиштириб учиб келдим.

Суҳбатимиз оила, бола-чақа, Ўзбекистондаги ўзгаришлар, америкача ҳаёт борасида давом этди, юрт нафасини нимададир сезиб, ҳис этиб туришга интилишлари аён. Бобоқурбон, америкаликлар Боб дейишар экан, ўғлининг отини Ўрхун қўйибди. У Эркин Воҳидовнинг ҳозиргина Зикриё ўқиган шеърига ишора қилади:

**Сўйласин Афросиёбу
Сўйласин Ўрхун хати,
Кўҳна тарих шодасида
Битта маржон, ўзбегим.**

У ўғли Ўрхунни, мен Эркин Воҳидовни чорлайман. Эркин Воҳидов Ўрхунга эзгу тилаклар билдиради. Бобоқурбон ака бизни меҳмонга чорлайди, ажралгиси келмайди, иложини қанча, сафаримиз қариган, вақт зиқ. Биз уни Ўзбекистонга таклиф этамиз. У насиб этса, ошкоралик, қайта қуриш муносабати билан ўзгаришлар юз бериб, йўллар очилса, албатта келишни, пул-давлатдан сиқиладиган жойи йўқлигини айтади. Улуғ Ватан уруши туфайли келиб қолганини биламиз. Соғлиқ, тинчлик тилаймиз. Шоюсуф исмли бир киши суҳбатимизга қўшилди. Юраги операция бўлиб, сунъий тўқималар ёрдамида яшаб юрганини, ҳар ҳолда Америкада медицина хизмати, пулингиз бўлса, ёмонмаслигини айтади. Бошқа меҳмонлар савол-жавобга тутадилар. Биз ҳам улардан баъзи нарсаларни аниқлаб оламиз. Узга юртда майда миллат бўлиб яшаш урф-одат, миллий маданият, она тилини йўқотиб катта халққа сингиб кетиш хавфи доим мавжуд эканлигини сезамиз. Бундай бўлмаслиги учун жуда қатъий чора-тадбир, қоида-тартиб ўрнатганларидан гапиршади. Бирон-бир ўғил ёки қизларини бошқа миллат билан оила қуришларига эҳтиёт бўлишар экан. Агар Америкада муносиб келин ёки куёв чиқмаса, Туркия, Афғонистон, Саудия Арабистонидан хабарлашиб олишар экан. Оилада Ўзбек тилида гаплашиб, Абдулла Чиғатой айтганидек, булар ҳам ҳар шанба кuni болаларини мачит қошидаги ўзбек тилини ўқитиш, ўрганиш мактабига юборишар экан. Тўй, ўлим маросимларини миллий анъаналар доирасида ўтказишар, диний байрамларни йиғилиб бирга нишонлашар экан. Қабристонда ўз хилхоналарига эга эканлар. Бутун диний маросимлар, мусулмончилик расм-русумларига тўла амал қилиб яшашга ҳаракат қилишар экан. Нафақат Туркистонда туғилган, ўсганлар, уларни авлодлари ҳам бемалол ўз тилларида суҳбат қурадилар.

— Нега, ўз юртингиздан келин-куёв қилмайсизлар? Зотан, қариндош-уруғларда тенглари топилади-ку.

— Ажаб эмас бундан буён насиб этса. Бизни нафақат қуда-андачилик борасида, бошқа соҳаларда ҳам сизлардан илтижо-илтимосимиз бор, сотиб олишга ҳам, ҳар қанча сарф-харажатга ҳам розимиз. Аввало борди-келдидаги расмиятчиликлар, шубҳалар ҳаддан ташқари кўп, керак-керакмас минг хил «чигириқ»лар камайса, кейин биз учун лотин ёки араб ҳарфида китоблар юбо-

риб турсангиз. Видеофильмлар нима деган нарса. Юртимиз ҳаётига, турмуш тарзига оид, сўлим табиати, кўркам кишилари ҳақида ҳикоя қилувчи, хонанда-созандалар ижросидаги куй-қўшиқлар ёзилган видеокасеталар, ленталарга зормиз. Бир нусхада бўлса ҳам майли, ўзимиз кўпайтириб оламиз.

— Нега ўзларингиз, ота-боболаримиз Навоий, Бобур, Улуғбек ҳақидаги, бошқа ўзингизга маъқул адибларнинг китобларини, шеърларини чоп этмайсизлар?

— Алижон, Неъматилла, Абдуллахўжа, Абдул Рауф ака, ўйлаб кўрсаларингиз бўлмайдимиз бу ҳақда. Хориждаги украинлар, белоруслар, арманлар ва бошқа миллат вакиллари нашр этадилар-ку, ҳатто Тарас Шевченко, Янка Купала ҳайкаллари бор.

— Биз ҳам Алишер Навоий бобомизнинг расмларини ишлатиб қўйганмиз.

— Қандай яхши, маъқул иш.

— Чўлпон шеърларини нашр эттирганмиз, Эргаш Булоқбоши исмли шоиримизнинг баёзлари ҳам чоп этилган.

— Ҳар ҳолда кўпроқ нашр этилса инглиз тилига таржима қилинса сизларга нисбатан халқларнинг ҳурмати ошмайди? Қарс икки қўлдан чиқади. Биз ўз томонимиздан ҳаракат қилайлик. Сиз бу ердан.

— «Совет Ўзбекистони» журнали, «Ойдин» газетаси жуда кеч келади, Ўзбекистон радиосининг ватандошларга берган эшиттиришлари бизгача етмайди. Ошкоралик очиқ-ойдин фикр алмашиш имконияти қанча муаммоларни ўртага қўймапти. Уйлаймизки, уларнинг ечими ҳам бўлади. Мутасадди идоралар, ходимлар бунни қўлга оладилар.

Хотин-қизлар хонасида рубоб, доира жўрлигида шўх қўшиқ эшитилади. Дилафрўз бошқа аёлларни ўртага чорлаб рақс тушади. Кексалар ижозати билан Дилафрўзни эркаклар даврасига чорлайдилар. Рубоб, доира чалиб ашула айтаётган яхудий йигитлари рақсдан кейин, вазмин классик мақом оҳангларига, ашулаларига кўчишади. Ватандошлар билан зиёфатимиз миллий таомлар — норин, палов, қовурма, чучвара, манти, варақи сомса, қазии қўйилган дастурхондаги овқатлардан олиб тамадди қилиш, сўнг чой, қаҳва ичиш билан тугади. Мезбонлар бизни меҳмонхонагача кузатиб қўйишди. Эртаси аэропортга бизни кузатгани ватандошлардан вакил бўлиб Абдуллахўжа, «Френдшип форс» ташкилотидан Эдуард Хожман чиқишди.

Учиш олдидан бир пиёла чойга таклиф қилишди. Э. Хожман, Абдуллахўжа биз билан бирга ўтирди. Даврада Турсун Рашидов, Эркин Воҳидов ҳам камина бор эди. Биз эътибор, меҳмондўстлик учун яна бир бор миннатдорчилик билдириб, Абдуллахўжани ота юртига таклиф этдик. У миннатдорчилик билдириб олло хоҳласа албатта саёҳатга чиқшини, бу истак кўпларда борлигини айтди.

— Эркин ака, ўсиб-унган жойингизда обрўйингиз баланд, ҳурматингиз яхши, лекин биз ҳам сизни севамиз, ардоқлаймиз. — У қизарган кўзларини дастурхонга тикиб, қўшиб қўйди. — Онанинг ўзига хос хушбўй ҳиди бўлади. Мен сизларда она ҳидини сездим.

* * *

Америка Қўшма Штатларида кўп нарсаларни кўрдик, ҳаммасини бир хотирот дафтарига сиғдириш қийин. Ҳамроҳларим тўлдиришар. Мен бир нарсага амин бўлдимки, халқ дипломатияси ҳаётбахш, хайрли, истиқболли дипломатия экан. Эркили башар, янги дунё солган бу янги йўлдан кўпроқ юрайлик. Хорижда фақат душманмас, дўстларни ҳам кўрайлик. Соғинчдан музга айланган сийналарни иситайлик. Поёни йўқ дунёда яхши ном, яхши из қолсин. Жаҳонгирлик сиёсати орда қолсин, дилда ваҳима билан яшамайлик, қонларга ким қонибди, ҳеч ким! Кишанлар тахти ёнсин, тинчлик, осойишталик қуёши, осмонимизда ҳаммиша порлаб турсин.

Михай Эминеску

Хайрли тун

Атроф жим-жит. Ухлар қушлар,
Ҳамроҳ бўлсин яхши тушлар.
Гуллар ухлар: ҳорғин, толғин —
Хайрли тун!

Майсаларни қучиб шудринг,
Ухлаётир маъюс, ширин.
Ўрмон ухлар. Атроф сокин —
Хайрли тун!

Титраб-титраб ухлар оққуш,
Ширингина кўрганча туш...
Майли, халал бермангиз, жим! —
Хайрли тун!

Ой ёришди. Кўринади
Энди аниқ, бор соялар.
Барча орзу, барча тушлар...
Хайрли тун.

Яна ўша муюлишда

Ўша таниш муюлишни
Ёритаркан ҳорғин ой,
Мени кўмсаб, деразангдан
Термулганда ҳойнаҳой,
Кўзга тушар таниш гужум,
Ҳамда унинг сояси.

ЮНЕСКО ижроия кенгаши 1989 йилда буюк румин шоири Михай Эминеску вафотининг юз йиллигини нишонлаш ҳақида махсус қарор қабул қилди.

Михай Эминеску (Михаил Эминович) 1850 йил 15 январда туғилган. Дастлаб гимназияда савод чиқарди, сўнг Ботошань шаҳрида трибуналда шогирд бўлиб ишлади.

1866 йилда «Фамилия» («Оила») журналида «Агар менда бор бўлса эди...», «Ўмид», «Ўзга юртда» номли шеърлари ҳамда «Уқувчилар кўз ёши» номли ilk шеърини тўплами чоп этилади. 1869—1872 йилларда Вена университетида фалсафадан лекция тинглаш билан бирга, «Адабий ўйлар» журналида ҳамкорлик қилади. Бу журналида «Венера ва Мадонна», «Эпигонь» шеърларини эълон қилади. «Император ва пролетарий», «Фаришта ва Иблис» поэмаларини ёзади. Берлин университетида фалсафадан магистратларни давом эттиради. 1874 йилда ватанига қайтгач, Ясси

шаҳридаги марказий кутубхонага директор қилиб тайинланади. У бир оз муддат мактаб инспектори, ревизор, «Ясси курьери» газетасида ходим бўлиб ишлайди. Бухарестда «Вақт» газетасига редактор этиб тайинланади. Шу газетادا унинг «Нома», «Луцаферь» поэмалари эълон қилинади. 1883 йилда оғир асаб касаллигига учраб, Италияга кетади. Даволаниб қайтгач, Яссидagi савдо билми юртида ўқитувчилик қилади. Оғир касаллик шоирни 1888 йил 15 июнда ҳаётдан юлиб кетди.

Шоир қисқа умр кўрди. Бироқ у миллий ва жаҳон адабиёти хазинасига ўзининг сермахсул ижоди билан муносиб ҳисса қўша олди. Барча улғуф адиблар каби, молдаван халқининг фарзанди, буюк румин шоири Эминескунинг ижоди ҳам чуқур инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилгандир. Унинг асарлари жаҳоннинг, шу жумладан, СССР халқларининг кўпгина тилларига таржима қилинган.

Х. АЛЪТМАН

Энди қайтиб келмас бир зум,
 Үтган дам муқояси.
 Энди сен ҳам бошқачасан,
 Бошқачадир кўзларинг.
 Лекин мен ҳеч ўзгармадим,
 Ҳазармади сўзларим.
 Эсингдами, қайси бир тун
 Кипригинга кўниб нам,
 Қоронғуда бутазорга
 Келган эдинг, жонгинам.
 Хижолатда ёниб секин,
 Бош қўйганча кўксимга,
 Муҳаббатдан роз ўқидинг,
 Сўзсиз, завқ билан менга.
 Қалб қувонч-ла тепар эди,
 Айланганди бошу кўз.
 Сени тинмай ўпар эдим,
 Керакмасди бошқа сўз.
 Мен маст эдим, тушунмабман,
 Бу дунёнинг зикрига.
 Тўғри дея ишонибман
 Хотинларнинг макрига.
 ...Дарпардангни ўйнаб шамол
 Кезса ҳамки кўкда ой.
 Мени қўмсаб термулсанг ҳам
 Кўролмассан ҳойнаҳой.

Ёлғизликда

Қайин курси. Эски парда.
 Ташқарида гувлар шамол.
 Печда лов-лов ёнар олов
 Бир зум тинчлик бермас хаёл.

Учиб кетди орзу — қушдай,
 Бир лаҳзада пириллаб.
 Мени қийнар гоҳ хотира
 Чигирткадай чириллаб.

Гоҳ порлоқ орзуларни
 Қучоғимга оламан.
 Парчинланган Исодай гоҳ
 Оғир ўйда қоламан.

Жимлик. Соялар. Гирдоб.
 Сукутни бузар шу он
 Китоб устидан шитоб
 Югуриб ўтган сичқон.

Халал бермас бу менга
 Ҳзи ўйимни ўйлайман.
 Сичқонларнинг рақсига
 Завқим тошиб қарайман.

Хайрлашмоқ ҳам бўлдим
 Шеърят билан кўп бор.
 Сўқиниб шеърлар ёздим,
 Ғамга тўлиб, аламкор.

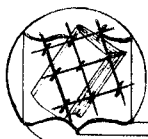
Лекин сичқон, чигиртка
 Уйда шовқин қилган он,
 Хаёлимда шеър бўлиб
 Гуллаб-яшнади жаҳон.

...Интиқ титрар гоҳ юрак...
 Ярим тун... Чирок... Ёғду...
 Эшик очилиб шу чоғ
 Кирар мен кутган ...Сулув!..

Келди, тўлдирди ўзи
 Ҳувуллаган уйимни.
 Севинч билан ёритди
 Қайғу тўла кўнглимни.

Вақт-ку тутқич бермайди,
 Учар умримиз ямлаб.
 Кел, эй севгилим, майли
 Лабларингга қўйгим лаб.

Русчадан **Муҳаммад РАЖАБ** таржимаси

Владимир Короленко

ЛУНАЧАРСКИЙГА ЁЗИЛГАН ХАТЛАР

Бошловчи сўз

Ушбу хатларни эълон қилиш билан, яна Россиянинг улугъ ёзувчиси ҳам граждани Владимир Галактионович Короленконинг шахсияти ҳақида сўз юритишимизга тўғри келади. Утган аср охирлари ва янги аср бошларидаги адабиётимиз тарихидан биз В. Г. Короленконинг номини тушириб қолдирамиз. Ажаблანарли, лекин бу бор гап. Толстойни эслаймиз, Короленкони бўлса — йўқ. Бу жуда катта ва йўл қўйиб бўлмайдиган йўқотишдир.

Ушбу хатларни эълон қилар эканмиз, аслида ҳеч истисносиз ҳар қандай инқилобга, айниқса граждандар урушига хос фожиа устидаги пардани яна хиёл очган бўламиз.

В. И. Ленин Октябрь инқилобининг дастлабки дамлари энг тинч, энг кам қон тўкиш билан кечганини айтган эди. Чиндан ҳам шундай бўлган — Муваққат ҳукумат уч юз йиллик умри давомида путурдан кетган подшо саройидан ҳокимиятни кам қурбон бериб тортиб олди. Советлар ҳокимияти учун қўғирчоқ Муваққат ҳукумат жиддий тўсқинлик қилолмади.

Ҳақиқатан, ҳокимият қарийб қон тўкишларсиз олинди, бироқ кейинроқ озми-кўпми чет эл босқинчиларининг иғвоси билан Россиянинг шимоли, ғарби, жануби ва шарқда бошланиб кетган граждандар уруши бу тинч жараёни бузди. Шу уруш ўзаро қиргинбаротни келтириб чиқардики, юртнинг жонқуяр фарзанди сифатида Короленконинг қалби бу ҳолга қарши курашмасдан туролмади.

Биз — бугун яшаётганлар у қиргинлар охиригиси бўлмаганини биламиз, шунинг учун ҳам улар бизга ниҳоятда фожиали кўринади.

Оталаримиз билан боболаримиз, совет ҳокимиятини қандай йўл билан бўлмасин оёққа турғазиб олсак, қиргинлардан воз кечамиз, деб ўйлашган эди.

Ундай бўлиб чиқмади, аксинча, шундай бўлдими, 1929—1931, 1937—1938 йилларда ва урушдан кейинги 1948—1949 йилларда уларнинг ўзлари «янгича» қиргиннинг энг биринчи қурбонлари бўлиб кетишди.

Социалистик жамиятимизда ҳали ҳам инқилоб давом этаётган экан, бундан бу ёғига энди ҳеч қачон ўшанақа даҳшатли воқеалар рўй бермасин десак, жамиятимиз тарихини билишимиз керак. Қисм-қисмларга ажратиб эмас, бир бутун ҳолда, тўла билишимиз керак.

Биз яна, ҳаминча ва ҳамма ерда, энг фожиали дамларда ҳам фақат ўз виждонларига қулоқ солган, ахлоқ ва адолат учун курашган олижаноб кишиларни унутмаслигимиз керак. Ахир, инсон бошига тушган қиргинчилик (терроризм) офати энг авжга минган кезларда ҳам қўлдан келганча (ҳатто ортиқ даражада) ундай офатларга қарши турган одамлар бўлган.

Балки, тарихан олганда, улар ҳамма масалада ҳам ҳақ бўлаверишмагандир, лекин барибир улар олижанобдирлар ва ҳақ хотирасида абадий яшаб қолишга ҳақлидирлар.

С. ЗАЛИГИН

БИРИНЧИ ХАТ

Анатолий Васильевич.

Бафуржа хат ёзарман деб берган ваъдамни унутганим йўқ, албатта. Қолаверса, хат ёзишни ўзим ҳам сидқидилдан истаётгандим. Ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим мавзулари хусусида ошқора фикрлар билдириш кўп самимий ёзувчилар қатори менинг ҳам ғоят зарурий эҳтиёжимга айланган. Эндиликда қарор топган «сўз эркинлиги» туфайлигина бу эҳтиёж қонмай қоляпти, холос. Биз каби ўзгача фикрловчилар мақолалар эмас, мурожаатномалар ёзишдан бошқа илож топмаямиз. Сизга мурожаат қилиш осон кўчадигандай туюлди ўзимга. Шаҳримизга ташриф буюришингиздан олган таассуротим шу ниятимни янада мустаҳкамлади ва мен ҳозирги замоннинг мушкул масалалари тўғрисида ёзувчи одам билан фикрлаша оладиган кунимни, қўлга қалам олар кунимни анча кутдим.

Аммо сиз келганингизда рўй берган нохуш отиб ташлашлар воқеаси икковимизнинг ўртамизга шунақа бир тўсиқ бўлиб тушдики, энди бу тўсиқни бир ёқли қилмай туриб ҳеч нарса тўғрисида сўзлай олмайман. Ўз-ўзидан ушбу хатимни ҳам ўша воқеадан бошлашимга тўғри келяпти.

Митинг олдидан сиз билан гаплашишга (аниқроғи, сизга расмий илтимоснома билан мурожаат қилишга) шайланаётганимдаёқ асабларим қақшай бошлаган эди. Чунки тупроқ тортишга тайёр қилиб қазиб қўйилган қабр устида айтган гапларимнинг фойдасиз бўлишини ғира-шира ҳис этар-

дим. Бироқ Фавқулудда комиссия бошлиғи сўзларининг залвори борлигига, беш кишининг ҳаёти-тини ҳали ҳам сақлаб қолиш мумкинлигига қаттиқ ишонгим келарди... Рост, нутқингизнинг умумий оҳангиданоқ англашилдики, ҳатто сиз ҳам бу нохуш воқеани одатдаги ҳол деб биларкансиз... лекин одам барибир умид қиларкан-да...

Эртасига эса, сиз юборган хатни ҳали олмасимданоқ, ғира-шира ўйланларим чин чиққанини эшитдим. Суд-пудсиз амалга оширилган бешта отув, бешта шаҳид жасади ўшандаги таассуротларим билан юрак зиқ ҳолда қўлга қалам олаётган ҳозирги дақиқаларим орасига кўндаланг бўлиб тушди. Отилганларнинг кимлигини маҳаллий «хабарлар»дан («Известия») икки-уч кун олдингина билдик. Иккаламизнинг учрашувимиздан бурун мен Аронов билан Миркиннинг қариндошларини кўрдим, бу шахсий фожиалар уларнинг менга нотаниш тақдирларига ўз нуқсини урганининг гувоҳи бўлдим. Ушанда мен митингга, биринчидан, озиқ-овқат шўъбасини бошқарадиган шахснинг расмий хулосасидан нусха келтирган эдим: унда озиқ-овқат маҳкамалари Ароновнинг фаолиятида декретларга ҳилоф хатти-ҳаракат кўрмаганлиги ёзилган эди. Иккинчидан, тегирмон ишчиларининг расмий илтимосномаларини ҳам олиб келган эдим: унда ишчилар Ароновни кўпол эзувчи ё чайқовчи ҳисобламасликларини исботлаб берганлар. Шу тариқа бу икки кишининг ҳаёти тўғрисида ҳатто расмий идораларда ҳам турлича фикр мавжуд эдики, бу турлилик ҳеч бўлмаганда эҳтиёткорликни, текширишни тақозо этарди. Ҳақиқатан ҳам бир ярим ҳафта илгари Фавқулудда комиссияга губижроқўмдан адлия маслаҳатчисининг хулосасига биноан Ароновни озод қилиш ёки ишини инқилобий трибуналга ўтказиш таклифи тушган эди.

У эса, маъмурий тартибда отиб ташланди.

Адабий фаолиятим давомида мен «фақат атиргуллар экмаган»¹имни ўзингиз биласиз. Чор ҳукумати даврида ўлим ҳукми тўғрисида кўп ёзганман, ёзавериб, ҳатто матбуот назорати (Цензура) руҳсат бергандан ҳам кўп ёзиш ҳуқуқини қўлга киритганман. Баъзан ҳатто ҳарбий суд ўлимага ҳукм қилганларни ҳам қутқара олардим. Шундай ҳоллар бўлганики, қатл ҳақидаги ҳукм тўхта-тилгандан кейин маҳкумнинг айбсиз эканига далиллар топилиб, улар озод қилинган (масалан, Юсупов иши²), баъзан эса, унақа далиллар анча кеч топиларди (масалан, Глускер иши³ ва б.), лекин барибир топиларди.

Шунга қарамай, судсиз қатллар, маъмурий тартибда отиб ташлашлар ҳатто ўша вақтларда ҳам камдан-кам учрарди. Мен фақат бир ҳодисани — ваҳшийлашган Искалон (Варшава генерал губернатори) икки нафар ўсмирни судсиз отиб ташлаганини эслайман. Бу ҳодиса ҳарбий суд соҳасида ишловчилар орасида шунақа норозилик уйғотган эдики, тийиқсиз шохнинг орқаворатдан «маъқулловигина Искалонни муқаррар суддан асраб қолган. Бош ҳарбий суднинг аъзолари ҳатто, энди бунақа воқеанинг такрорланишига йўл қўйилмайди, деб мени узил-кесил ишонтирганлар.

Уша вақтлардаям, ундан кейинлар ҳам ақлга сиғмас разилликлар кўп содир этилган, лекин тергов ташиқлотлари вазифаси билан ҳукм ўқийдиган (қатл қилишга) ташиқлот вазифасини уйғунлаштириш мумкинлигини очикдан-очик тан олиш ҳодисаси ҳатто ўша кезлари ҳам кузатилмаган. Болшевиклар Фавқулудда тергов комиссиясининг фаолияти бу жиҳатдан намуна, эҳтимол, маданий халқлар тарихида ягона намуна бўлиб турибди. Бир куни Бутунукраина Фавқулудда комиссиясининг кўзга кўринган аъзоларидан бири мени Полтава Фавқулудда комиссиясида кўриб қолиб (ўшандаям у ерга турли расмий илтимосномалар билан бориб турардим), таассуротларимни айтишимни сўради. Мен бундай дедим: чор ҳукумати даврида округ жандарма бошқармалари фақат Сибирга сургун қилиш ҳуқуқига эга эди, мабодо қатл қилиш ҳуқуқини ҳам олганида, ҳозир биз кўриб турганимиздай ҳол рўй берарди.

Бунга жавобан суҳбатдошим:

— Лекин бу ишлар, ахир, халқ манфаати учун қилиняпти, — деди.

Ўйлашимча, ҳар қанақа восита ҳам халқ бахт-саодатини таъминлайвермайди, бинобарин, икки йилдан бери тўхтовсиз тус олган маъмурий тартибдаги отиб ташлашлар халқни саодатга элтadиган йўл эмаслигига аминман. Утган йили Христ. Георг. Раковскийга⁴ ёзган бир хатимда сизлар аксилинқилобчи деб атайдиганлардан бир нечасини чекистлар кўчада отиб ташлагани ҳақидаги воқеани тасвирлаган эдим. Одатда, қатл қилинадиганларни очик мазорларнинг чеккасига турғазиб қўйиб ортиқча такаллуф-пакаллуфсиз шартта гарданларидан отишарди. Ҳалигиларни ҳам шу мақсадда қабристон сари ҳайдаб боришган-у, улар қочиб уринишганми (бўлиши мумкин), кўчадаёқ қўлпулемётдан отиб қўяқолишган шекилли. Ҳарҳолда, эрта билан халқ бозорга йиғилганда, итлар қон кўлмақларини ялаб юрган бўлади. Шу атрофда яшайдиганлар эса, одамларга тунги воқеани ҳикоя қилишарди. Ушанда мен Х. Г. Раковскийдан бир нарсани сўраганман: «Қанчалик зўр ташвиқотчи бўлмасин, шу одамлар тўпланганларга ҳалиги манзаранинг ўзидан ошириб бир нима дея олармидилар?» Айтгандай, ўшанда губижроқўм ҳам, Киев марказий ҳукумати ҳам бунақа тўп-тўп қилиб отишга уринишларни зудлик билан (икки марта) тўхтатиб қолган, ишни инқилобий трибуналга топширишни талаб қилган. Фавқулудда комиссия отувга ҳукм қилганлардан бирини суд оқлаб юборди ва бу қарорни йиғилганлар олқишлар билан қутиб олишди. Ҳатто соқчи қизил аскарлар ҳам қўролларини бир чеккага суяб, чапак чалишди. Кейин деникинчилар келишдида, умумий қабрдан илвирган 16 та жасадини қовлаб олиб, ҳаммага кўрсатиб қўйиб қўйишди⁵. Манзара ниҳоятда ваҳимали эди. Аммо деникинчиларнинг ўзлари ҳам оппоқ эмас, улар ҳам нечта одамни судсиз отиб юборишган. Шунинг учун мен: «Деникинчилар отиб ташлаган ўликларни ҳам қабрдан қовлаб олайлик-чи, аҳволи манавиларникидан яхшимикан», деганман уларнинг тарафдорларига. Ҳа, иккала томоннинг ҳам ваҳшийлиги ҳаддан ошиб кетди. Менга алам қиладигани шуки, тарихчилар биринчи Россия республикаси давридаги Фавқулудда комиссиянинг «маъмурий фаолияти» саҳифаларини алоҳида белгилаб қўядилар. Бунинг устига, бу воқеалар XVIII асрда эмас, балки XX асрда рўй бераётди!

¹Мен ҳақимдаги мақолаларингиздан бирида бу таъбирни ўзингиз ишлатгансиз. (Барча изоҳ В. Г. Ко-роленконники. — Ред.)

Овора бўлиб менга, инқилобнинг ўзига яраша қонунлари бор, деб ўтирманг. Албатта, ҳатто XIX асрда ҳам кўчалар қонга бўялган, инқилобчилар қаҳру ғазабга минган пайтлар бўлган, бироқ улар қатий тартибга эга эмасди, ўз-ўзидан юзага келган портлашлар эди. Кафиликка олинганларни коммуналчилар қандай отиб ташлаганлари воқеасини эслайлик... Шунақа воқеалар шафқатсизликда коммуналчиларни ордга қолдириб кетадиган версалликларнинггина эмас, ҳатто ишчиларнинг ўзлари ҳам нафратлантирган қонли тимсол бўлиб қолди. Аини чоқда, социалистик ҳаракатга ҳам анча-мунча соя ташлаб, уни узоқ вақт тўхтатиб қўйди.

«Хабарлар» ниҳоят 11 ва 12 июнь кунлари Аронов билан Миркиннинг отилгани тўғрисидаги айрим маълумотларни эълон қилди. Уларда айтилишича, иккаласи нонни чайқов қилганлари учун қатл қилинибди. Майли, шундай бўлақолсин, дейлик. Лекин барибир озик-овқат шўъбасининг хулосалари ёдга тушади: улар маҳкумларнинг хатти-ҳаракатларида декретларга хилофлик топишмаган эди-ку, ахир. Бир-бирига зид бу фикрлар жиллақурса суд текширувини тақозо этарди. Умуман, бу қайғули фалокат Буюк француз инқилобининг ижтимоий бир манзарасига ўхшайди. Ушанда ҳам қимматчилик бўлган. Ушанда ҳам бу қимматчилик бориб турган калтабинлик билан тушунтирилган: киборлар билан чайқовчиларнинг касрига қимматчилик бўляпти, деб атайдан оломоннинг нафрати кўзғатилган. Сўнгра конвент «халқнинг ҳис-туйғуларини инобатга олиб», ўша замоннинг ароновлари билан миркинларининг бошларини ўнта-ўнта қилиб жоди тигидан ўтказаверган. Бу тадбир барибир ёрдам бермаган, қимматчилик баттар кучаяверган. Ниҳоят, ҳалокат ёқасида биринчи бўлиб парижлик ишчилар кўзларини очишган ва конвентга илтимоснома билан мурожаат қилишган. Унда жумладан: «Бизлар нон сўраямиз, сизлар эса ўликлар билан қорнимизни тўйғазмоқчисизлар шекилли», деган гаплар бор эди. Тарихчи социалист Мишленнинг фикрича, бу саноксиз қатллар безор қилиб юборгани учун ҳам С. Антуан атрофида аксилинқилобнинг илк ўчоқлари аланга олган.

Маъмурий тартибда отиб ташлашларни нарх-навоми изга солишнинг жодидан авлороқ усули деб бўладими, ахир?

Отилганлар аниқ беш киши эканини халқ билиб турган бир пайтда 30 май куни расмий газета тўрт кишининггина исмини эълон қилди. Бундан аҳоли ташвишга тушиб қолди. Рўйхат демак тўлиқ эмас, деган хулосага келяпти. Яна бошқа исмлар ҳам саналаяпти. Ҳолбуки, гап инсон ҳаёти устида борганда ошқоралик ниҳоятда муҳим. Бу масалада ҳар бир қадам маълум қилиб турилиши керак. Бирон кишини қатл қилиш жуда зарур деб топилгани тақдирда ҳам, ҳаётдан жудо этилаётган шахснинг кимлигини, нима кирдикори учун ва кимнинг ҳукми билан отилаётганини билишга ҳамма ҳақли. Энг арзимас талаб бу. Ҳозир эса, эл саросимада. (Улганларнинг) бир қисмигина рўйхатда келтирилган, деяпти. Илгарилари бирон кишини қатл этишдан олдин айрим расмий тартиб-қоидалар мавжуд эди, энди шундай даҳшатли гаплар юрибдики, ҳатто ўша тартиб-қоидалар ҳам йўқ даражада қисқартириб юборилган эмиш. Одамлар, ҳозир судланувчини тергов қилиб ҳам ўтиришмайди, дейишяпти. Уйимча, бу миш-мишлар қўрқувдан туғилган алаҳсираш, холос. Аммо ҳозир воқеликнинг ўзиям алаҳсирашга ўхшаб қоляпти — одамларнинг калласидан бундай фикр-ни қандай чиқарасиз?..

Элни ҳушёрликка чорлаш, уларга адолатни эслатиш ўрнига, шу кунларда тобора қадрсизланиб кетаётган инсон ҳаётини авайлашга чақириш ўрнига ҳатто сиз ҳам, Анатолий Васильевич, ўз нутқингизда «маъмурий усулда отишларга» худди бирдамлик изҳор қилгандай бўлганингиз юрагимни эзиб юборди. Ҳарҳолда, маҳаллий газеталарнинг баёнида нутқингиз шунақа таассурот қолдиради. Бир пайтлар иккаламиз адолатли кураш олиб боришни, ҳатто душманга ҳам инсоний муносабат лозимлигини назарда тутиб, социализм ҳаракати инсон табиатининг энг яхши фазилатларига таяниши керак, деб ҳисоблаган эдик. Бизни бир-биримизга ҳам худди шу нуқтаи назар яқинлаштирган. Яна юрагингизни ўша кайфиятнинг акс садолари чулғаса, дейман. Ўтмиш бутунисича умрини яшаб бўлди, келинг, ҳайвонлик ва жоҳилликка асосланган адолатсизлик ўша ўтмишда қолиб кетсин, келажакка ўтмасин...

Мана, шууримда тош бўлиб ётган ҳамма фикримни айтиб олдим, умумий масалалар бўйича сиз билан дардлашиш истагимда тўққинлик қилиб келган зулмат пардаси энди ўртадан кўтарилди, чоғимда...

Кейинги хатгача хайр.

1920 йил июнининг 19-куни.

ИККИНЧИ ХАТ

Бу иккинчи хатимни аниқ бир ҳодисадан бошлайман. Шуниси осон менга. Мен сиёсатчи ҳам, иқтисодчи ҳам эмасман. Фақат, халқ ҳаётини кўп кузатганимдан, ўзимда унинг турфа ўзгаришларини қандайдир миқдорда сеза билиш қобилиятини шакллантирган бир одамман, холос.

1893 йили Чикагода ташкил этилган бутунжаҳон кўргазмасига мен ҳам борган эдим. Кўргазмага тайёргарлик ишлари ва кўргазманинг ўзи Чикагога жуда кўп ишчиларнинг оқиб келишига сабаб бўлган. Натижада, кўргазма тугагач, ёппасига ишсизлик бошланди, катта-катта ғалаёнлар келиб чиқди. Чикаго яқинида вагон уйлاردан иборат бир шаҳарча бор. Уша ер ва ҳатто Чикагонинг ўзи ҳам бирмунча вақт кўзғолончи ишчиларнинг қўлига ўтиб қолди. Шундай бўлишини Иллиной штатининг губернатори Алтгелж олдиндан билган экан. Дәдил-дәдил фикрлари ва ишлари билан донг таратган, америкача демократиянинг энг яхши вакилларидан бўлган шу одам чиқиб, ҳали кўргазма тугамасидан, ишчиларга мурожаат қилган, аҳволлари кейин қандай кечини ҳозирдан ўйлаб кўришга ва бир-бирларини қўллаш учун жипслашишга чорлаган экан.

Мичиган дарёсининг яқинида санъат саройи деб аталадиган бино бор. Шу бино олдидаги улкан майдонда бир куни ишсизларнинг митинги бўлди. Америкада ҳамма нарса дабдабали, митинг ҳам шунга яраша ўтди. Шунча улкан майдон игна ташласа ерга тушмайдиган даражада зич. Полициянинг дастлабки ҳисоб-китобига кўра, митинг очилишидан бир соат илгариеқ йиғилганларнинг сони икки юз мингдан ортиб кетган.

Митингга мен ҳам бордим. Манзара ўзига хос: одамларнинг бошлари денгиздай чайқалиб турибди, ҳар ер-ҳар ерга ғилдираклик баланд супалар ўрнатилган, ҳар бир супада биттадан нотиқ

йиғилганларга нутқ сўзламоқда. Машҳур Генри Жоржнинг сўзларини мен ўша ерда эшитдим. У ер рентасини йўқотиш йўли билан ижтимоий муаммони дарҳол ҳал этишга мўлжалланган «ягона солиқ» ғоясини тарғиб қиларди. Оддий темирчи, коржомасининг энгини шимариб олган социалист Морган эса, ишчилар синфини куч ишлатишга чорларди. Кенг майдонни қуршаб турган баланд уйлари кўрсатиб, «Сизлар оч юрибсизлар, ҳолбуки буларнинг бари сизларники!» дерди у. Учинчи супадан ўша пайтлари анчагина довруғ таратган ёшгина бир хоним сўзлар, ишсизликдан халос этадиган дори сифатида жон-жаҳди билан... справка идораларини тузишни таклиф қилар эди. Сўзловчилар орасида бир ишчи-нотиқ ҳам бор эди. У, модомики ишлаб чиқаришни капитал йўлга кўяр экан, айни чоқда у ишчилар манфаатига ҳам хизмат этади, демак, бу иккала синф — капиталистлар билан ишчилар синфи ўртасида мустақкам дўстона ҳамкорлик ўрнатилиши керак, деб фикрини қизгин маъқулларди.

Супаларда нотиклар алмашиниб турар, лекин ҳаммасидан қарийб бир хил қақриқлар янграр, асосан ҳамфикрлар сўзлар эди. Шунга мувофиқ одамлар ҳам тинимсиз ҳаракатланиб туришарди: у супа ёнидан бунисининг олдига кўчиб, ҳар ким барча партиянинг қарашлари билан танишиш имконига эга бўларди. Бу имкониятлар, афтидан, митинг натижасида ягона фикр пайдо бўлсин деб эмас, балки ҳар ким шахсий хулоса чиқариши учун турлича фактлар олиши мумкин бўлсин деб яратилган эди. Бу қандай самара бериши эса, ҳар бир партиянинг алоҳида-алоҳида ташвиқотига боғлиқ.

Ёнимда чуқур хўрсиниқ эшитилди. Эски ишчи кийимидаги эҳтимол ўзи ҳам ишсиз бўлган бир киши хўрсинарди.

— Эҳ... бари қуруқ гап, — деди у менга қараб. — Олдин ҳаммаси бир-бири билан келишиб олиб, бу ерга битта хулоса билан келиши керак эди. Ана ўшанда фойдаси бўлади.

Гапирётган одам ватандошларимиздан экани билиниб турарди. Рус жуҳудларидан экан. Митингга мен билан бирга келганлар ичида ажойиб бир киши бор эди. У ҳам руслардан, лекин Америкага болалигида келиб қолган. Гарчи русчага тушунса ҳам (оилада эшитган-да), ўзи анча қийналиб гапирарди. Иسمى — Стон, мистер Стон. Адашмасам, у ҳунарманд эди, лекин ишчилар мавзусидаги мақолалари билан эътибор қозонган, шунинг учун, бир томондан, Чикаго социалистик партиясининг кўзга кўринган намояндаларидан бўлса, иккинчи томондан, губернатор Алтгелж унга фабрика ишчиларининг манфаатини расман ҳимоя қиладиган фабрика инспекторлиги ўринларидан бирини таклиф этган. Америкада бунақа қарама-қаршилиқлар кўп учрайди.

Мен ўша одамга муурожаат қилдим:

— Сиз нима деб ўйлайсиз, мистер Стон? Мана бу ватандошимизнинг орзуси амалга ошишини сиз истармидингиз?

— Яъни? — деб сўради мистер Стон мени аниқроқ гапиришга қистаб. Балки жуҳуднинг ҳалиги гапини яхши илғамагандир.

— Яъни, шу ерга йиғилган ҳамма каллада дарҳол қанақадир мантиқий машина ишга тушса-да, булар, дарвоқе, нафақат булар, балки бутун халқ сиз социалистларга «Биз сизларнинг ихтиёрингиздамыз. Ҳаётимизни яхшилаб беринглар!» деб муурожаат қилишини сиз хоҳлармидингиз?

— Худо асрасин, — деб жавоб қилди америкалик социалист.

— Нимага энди?

— Биз ҳам, манави оломон ҳам, Америка муваассасалари ҳам бунга тайёр эмасмыз. Мен марксчман. Бизнинг фикримизча, капитализм ҳали ўз вазифасини адо этиб бўлгани йўқ. Яқинда бу ерга Энгельс келган эди. У «Сизларнинг капиталингиз ўз вазифасини аъло даражада уддалаяпти. Бу бари домамонстрлар келгуси жамятга зўр хизмат қилади. Лекин вазифасини ҳали охиригача ўтаб бўлгани йўқ», деди. Ҳақ гап. Америка ҳозирча фақат темирйўл хўжалигини давлат ихтиёрига ола олиши мумкин. Бу хўжалик ҳозирнинг ўзида бир неча миллиарднинг қўлида тўпланган. Бироқ ёнилғи масаласи... Темирйўл ишчилари билан ёнилғи ишлаб чиқариш соҳасининг ишчилар ўртасидаги муносабатни тез ўйлаб топиш... мумкин-у, лекин анча мураккаб масала. Катта бир мамлакат халқ хўжалигини социалистик йўлда ҳар томонлама ташкил қилишга келсак, бу вазифани уддалашга ҳали партизмизнинг кучи етмайди. Мисол учун, малакали ишчилар билан қора меҳнат ўртасидаги муносабат катта тўқнашувларга олиб келиши мумкин. Бу фақат қоғозда — «Утопиялар»дагина осон ҳал этилади. Биз марксчилар эса, бир юмалаб фаришталарга айланган одамлар билан эмас, балки миллионлаб алоҳида, ҳатто айтиш мумкин, соғлом худбинларга айланган одамлар билан ишлашимизга тўғри келишини жуда яхши биламыз. Бунақа одамларни муросан мадорга келтириш учун ишлаб чиқариш ва ўтиш ташкилотлари керак бўлади. Америкада буларни яратишга зўр эркинлик бериб қўйилган, лекин ҳозирча фақат эркинлик бор, холос.

Митинг тугагач, кичкинагина даврамизда шу масаланинг муҳокамаси давом этди ва мен Америка социалистининг нуқтани назарини ўзим учун аниқлаб олдим. Ҳозир шуни ўз сўзларим билан сизга айтиб беришга ҳаракат қиламан.

Жамият организм эмас, аммо унда ҳам худди организмдагидай яшайдиган, ўз қонунлари билан ривожланадиган кўп нарсалар бор. Уммон тубида маржонқоялар қандай ўсиб борса, унда янги шакллар худди ўшандай жараёнда етила боради. Маълумки, маржонқоялар ўз ҳаёти қонунлари билан ривожланадиган алоҳида жониворларнинг бирикувидан пайдо бўлади. Узаро бирика бориб, улар аввал тизма ҳосил қилади, сўнг бу тизма тўхтовсиз ўсаверади. Усиб-ўсиб, охири учи сув юзасига чиқиб қолади. Худди шу ҳолатини социал инқилоб билан қиёсласа бўлади. Чунки сув юзасига чиқиб қолган қоя уммон тўққинларининг ваҳший ҳужумларига бардош беришига тўғри келади. Нега деганда, тўққинлар кутилмаган тўсиқни ўз йўлларида йўқотмоқчи бўлади-да. Демак, бир томондан унга ҳужум қилинади, иккинчи томондан борлиқ бу янги маконга ҳам ҳаёт уруғини қадашга интилади. Уруғнинг эсон-омон униб чиқиши учун қоя сув остида узоқ ва сабот билан курашиши, ҳар хил синовларга дош бериши керак.

Жамиятда ҳам шундай эмасми? Сиёсий эркинлик, маърифат сингари кўп шароит зарур, эски заминда янги ижтимоий тўқималарни яратиш керак, муассасаларда, одамлар табиатида ўсувчан ўзгаришлар содир бўлиши даркор. Хуллас, менинг бир яқин танишим ва дўстим, румин социализмининг асосчиси, чинакам марксчи Геря Доброжану айтган «ижтимоий тўнтариш»нинг обьектив ва субъектив шароитлари керак.

Назаримда, Маркс фалсафасининг асоси ҳам шу эди. Утган аср охирларида ҳатто Америка ҳам ижтимоий тўнтаришга ҳали тайёр эмас, деганида Энгельс худди шу шароитларнинг йўқлигини назарда тутган.

Доброжанунинг фикрини рад қилувчилар топилди. Улар, масалан, Руминия тўнтаришга тайёр, дейишмоқда. Рост, бу мамлакатда социализм учун ҳақиқатан объектив шароит ҳам, субъектив шароит ҳам йўқ. Лекин объектив ва субъектив шароитлари анча пишиб етилган Англия, Франция, Америка сингари мамлакатлар социал инқилобга қўшилишдан бош тортаётган бир пайтда, аксинча, Венгрия ўзини аллақачон совет республикаси деб эълон қилганини* нима билан изоҳласа бўлади? Социалистик ташкилотлари ҳамма мамлакатларга қараганда ҳам анча ривожланган, социализм ғоясининг ўсувида илғор саналган Германия эмас, балки Февраль инқилобига қадар очиқ социалистик ташкилоти бўлмаган қоқоқ Россия социал инқилобнинг байроғини кўтарди. Бундан Доброжанунинг муҳолифлари «мамлакатда объектив ва субъектив шароитлар» қанча кам бўлса, у социал тўнтаришга шунча тайёр, деган хулосага келдилар. Бу далилни ҳар қанақа ном билан аташ мумкин, фақат марксизм деб эмас.

Энди ҳалиги муҳолифларга янги далиллар топилди. Инглиз ишчиларининг ташрифи Лениннинг уларга ёзган ачиқ хати^б билан ва инглизларнинг совушию ҳафсалаларининг пир бўлиши билан ниҳоя топди. Шарқдан эса Совет республикаси қизгин табриклар олмақда. Инглиз ишчи-социалистларининг хавфсизлиги билан мутаасиб Шарқ қизиқуви ўртасидаги фарқни тасаввур этиш учун бу хил муносабатлар нимадан далолат эканини озгина ўйлаб кўриш kifоя...

Кейинги хатгача хайр.

1920 йил июлининг 11-куни.

УЧИНЧИ ХАТ

Хатларим орасида яна катта узилиш бўлиб қолди. Маълум даражада бунинг сабаби — мазам йўқлиги эди. Лекин маълум даражадагина шундай. Асосий сабаб — мен бошқа ишлар билан банд бўлдим. Яна «конкрет ҳодисалар» кўп вақтимни олиб, умумий масалалар билан шуғулланолмай қолдим. Судсиз отиб ташлаш воқеалари бизда ҳали ҳам кўплаб содир бўлмоқда. Мен яна... бефойда ва кечиккан илтимосномалар ёзиш билан овораман. Мамлакатда ички уруш кетаётган бир пайтда беозорликни тарғиб қилишининг нима кераги бор, дёрсиз. Йўқ, бу бошқа нарса. Чор ҳукумати давридаёқ ўлим ҳукмига қарши «Маиший ҳодисалар» дан бошланган норозиликларим қачонлардир келиб судсиз қатлларга қарши ёки болаларнинг ўлдирилишига қарши камтарин норозиликларга айланиб қолишини ҳеч қачон кутмаган эдим. Мана, губижроқўммизнинг раиси ўртоқ Порайкога ёзган хатимни юборяпман, сиз бундан қандай аниқ ҳодисалар мени умумий масалалар муҳокамасидан чалғитганини билиб оласиз:

«Ўртоқ Порайко.

Каминга илтифот кўрғазиб ёзган жавоб хатингизни олдим. Мени руҳан хотиржам қилиб қўйиш учун бўлса керак, мен қайғураётган ишнинг «Харьковга берилгани»ни хабар қилибсиз. Шахсан менга кўрғазган меҳрибончилигингиз учун сиздан миннатдорман, лекин куни кеча 9 киши, жумладан 17 яшар бир қизу иккита кичик ёшдаги бола отиб ташланганини** эшитдим. Энди менга Фавқулодда комиссия бошқа миргородликларни ҳам «суд қилаётгани» ва яна судсиз қатллар эҳтимоли туғилгани маълум бўлди. Буларни мен шунинг учун ҳам судсиз деб атаяпманки, дунёдаги ҳеч бир мамлакатда тергов комиссиялари вазифасининг ҳукм қилиш (боз устига, ўлимга ҳукм қилиш) ҳуқуқи билан алоқаси йўқ. Тергов комиссияларининг ҳаракатини ҳамма ерда суд ҳимоячи иштирокида текшириб кўради. Ҳатто шоҳлар замонида ҳам шундай бўлган.

Утган сафаргига ўхшаб кечикмаслик учун мен олдиндан қатъий норозилигимни эълон қилман. Заиф овозимнинг кучи қанчага етса, сўнгги нафасим чиққунгача судсиз отишларга ва болаларни ўлдиришларга қарши норозилигимни тўхтатмайман».

Уша кунинёқ (7 июлда) кечкурун шу одамга қўшимча хат юборишимга тўғри келди.

«Эрталабки хатимга қўшимча қилиб, шу бугунгина аниқ билиб олганим муҳим бир хабарни сизга етказишни лозим топдим. Утган йилги исён туфайли (жазо отряди томонидан) Миргородда 14 киши отиб ташланган. Исён бостирилгач, большевиклар ҳокимиятнинг кўнгли тинчланиб, кўчаларга шу иш юзасидан авфимумий ҳақида эълонлар ёпиштириб чиқилган эди. Бугунга келиб губерния Фавқулодда комиссияси яна эски гапни қўзғайди. Ҳолбуки одамлар Совет ҳукуматини ўз сўзига субутли деб билиб, ваъда қилинган авфимумийга ишониб кетган эди. Бу вазият барча миргородликларга маълум. Бу ҳол Полтава Фавқулодда комиссиясининг кўзга кўринган аъзоларидан бири ўртоқ Литвинга ҳам яхши маълум.

Наҳотки шунақа вазиятда ҳам қатл қилишлар давом этаверади? Бундай ҳол совет ҳокимиятига қаттиқ иснод эмасми?»

Худди мана шунақа сабаблар билан Христиан Георгиевич Раковскийга ҳамда Бутунукраина Марказий Ижроия қўмитасининг раиси ўртоқ Петровскийга ҳам хат ёзишимга тўғри келди. Мана, Петровскийга ёзган хатим, сиз ҳам билиб қўйсангиз зиён қилмас, деган ўйда тўлиғича келтираман: «Муҳтарам ўртоқ Петровский.

Бу иш юзасидан ўртоқ Раковскийга бир неча марта мурожаат қилганман. Энди сизга мурожаат этишга қарор қилдим. Бу иш деганим Полтава Фавқулодда комиссияси отувга ҳукм қилган деҳқон қизи, балоғотга етмаган Евдокия Пишалка ҳақидаги расмий илтимосномадир. Шу можаро орқасида ўн икки киши отилиб кетди***. Пишалка тақдири ҳал бўлгунча ҳозирча Харьков марказий муассасаларида ушлаб турилибди. Ҳатто маҳаллий Фавқулодда комиссияси иккилашиб турган бир пайтда ёш қизчага ўқилган отиш ҳукмини олий даргоҳларда маълумлашларига сира ишоналмайман. Пишалканинг опаси ҳузурингизга сўнгги илинж билан бормоқда. Наҳот у но-

* Бу хат ёзилган пайтлари Венгрияда, гарчанд қисқа вақт бўлса ҳам, советлар республикаси ташкил топган эди.

** Худди сизнинг ташрифингиз чоғи бўлганидек, Анатолий Васильевич.

*** Хато бўлса керак. Расмий газеталарда 9 кишининг исми келтирилган.

умид қайтади? Наҳот муқаррар ўлим даҳшатинию бир неча кунлик кутиш изтиробларини бошидан кечирган бу қизча* барибир отилиб кетаверади?

Фурсатдан фойдаланиб, қуйидагиларни ҳам маълум қиламан: шу кунларда ўтган йилги Миргород исёни муносабати билан жавобгарликка тортилган одамларнинг тақдири яна қил устида турибди, ҳолбуки, у иш юзасидан авфи умумий эълон қилиб юборилган эди. Айтишларича, Миргород Фавқулодда комиссияси хатога йўл қўйган эмиш, авфи умумий эълон қилишга унинг ҳаққи йўқмиш. Ҳарна бўлганда ҳам жазо отряди 14 кишини отиб ташлагандан кейин авфи умумий эълон қилингани — бор гап. Бу ҳақда расмий эълонномалар Миргород кўчаларига ёпиштириб чиқилган. Авфи умумий совет ҳокимияти номидан расман эълон қилинган эди. Совет ҳокимиятининг субутига ишонган одамлар ваёдага вафо қилмасликнинг қурбони бўлиб отилиб кетаверса, майлими?»

Ўртоқ Петровский Полтавага балоғотга етмаган қизга ўқилган ҳукми ижро этмаслик хусусида телеграмма юборди. Айтишларича, Пишалка энди Харьковга жўнатилибди. Бироқ «Харьковга жўнатилиди» дегани бизда «нариги дунёга жўнатилиди»(сўров бюроларида отилганларнинг қариндошларига шундай жавоб қилишди) дегани билан баробар эканини назарда тутсак, аҳолига Пишалканинг тақдири ҳали ҳам қоронғи бўлиб турибди. Худди шунга ўхшаб, афтидан, авф қилинганларни ҳалигача қатл этишмаган кўринади ва улар қамоқларда ётишибди, шекилли. Шунга таъкидлашми кераки, авфи умумийдан кейин улардан айримлари ҳатто совет идораларига хизматга кирган ва ўшандан кейин уларнинг гуноҳ қилганини бир кимса кўрмаган эди.

...Хатимнинг шу ерига етганимда мени бир қиз сўраётганини айтиб қолишди. Чиқиб қарасам, келган қиз Пишалка экан. У Харьковдан озод бўлиб келибди. Бу ҳодиса менга қиз учун ҳам, унинг оиласи учун ҳам чексиз қувонч бахш этди. Бироқ мен шундай ёш гўдакни отишга ҳукм қилган ватанимиз учун қувонолмайман.

Бизнинг замонда бунақа «конкрет ҳодисалар», ҳатто бундан ҳам ҳайратланарли ва фожиали воқеалар кўп содир этилаётганини биламан. Лекин мен уларни бу ерда умумий манзара тўғрисида тасаввур бериш учун атай келтирдим. Ахир, иккаламиз ҳозир катта масалаларни шу манзара билан уйғунликда муҳокама қилаямиз-ку**. Аввалги хатимдаги қиёсга қайтаман.

Тарихий жараён Русияга нақ сеҳргарлик билан ва жуда қалтис ҳазил қилди. Миллион-миллион рус каллаларида аллақандай мантиқий бир мурват бор-йўғи икки уч йил ичида шиқ-шиқ буралдию мустабидлик ҳокимиятига кўр-кўрона сифиниб, сиёсатга мутлақо лоқайд бўлиб қолган халқимиз бирданига... коммунизмга, ҳеч бўлмаганда, коммунистик ҳукуматга ўтди.

Хулқ-атвори ҳам, ҳаёт тарзи ҳам эскичалигича қолаверди. Маърифат даражаси уруш йиллари кескин кўтарилма олмасди, хулосалар эса тубдан ўзгарди. Дворянлик диктатурасидан («бирлашган дворянлик совети»дан) биз «пролетариат диктатурасига» ўтдик. Сизларнинг большевиклар партиянгиз шу диктатурани эълон қилдию халқ мустабиддан юз ўгириб сизларга бурилди ва: «Ҳаётимизни яхшилаб беринглари!» деб мурожаат қилди.

Чинданам ҳаётимизни яхшилаш олади, деб халқ сизларга ишонди. Сизлар йўқ демадингизлар. Бу юмуш сизларга осон туюлиб, сиёсий тўнтаришдан кейиноқ социал инқилобни бошлаб юбордингизлар.

Карлейл деган инглиз тарихчиси (уни сиз ҳам биласиз) аксари ҳолларда ҳукуматларни ёлғон емиради, деган эди. Биламан, ҳозир ростлик ёки алдамчилик, ҳақиқат ёки ёлғон сингари мезонлар истеъмолдан чиқиб боряпти ва улар мавҳумликларга ўхшаб қоляпти. Тарихий жараёнга фақат «худбинликлар ўйини» таъсир кўрсатаяпти. Ҳақиқат ёки ёлғон масалалари охир-оқибат мана шу «худбинликлар ўйини»нинг энг реал натижаларида намоён бўлади, деб Карлейл қаттиқ ишонган ва исботлаб берган. Менимча ҳам, у ҳақ. Сизларнинг диктатуранингиздан олдин дворянлар диктатураси амал қилган. У узоқ вақт Русияни эзиб келган буюк ёлғон билан яшаган. Нега бизда деҳқонлар ислохотидан кейин мамлакат бойлиги кўпаймаяпти, аксинча, тобора камайиб, мамлакатда очарчиликлар юз бермоқда, деган саволга дворянлар диктатураси мужикларнинг ялқовлиги ва ичувчилиги бунга сабаб, деб жавоб берарди. Очарчилик бизда кишини лоқайд қилиб қўядиган турғунлик ҳукм сурганидан ёки бизнинг асосий кудратимиз бўлмиш деҳқончиликнинг аҳмоқона тартиблар сиқувида қолганидан эмас, балки ялқов ва ичувчи халққа васийликнинг етишмаётганидан кучайиб боряпти, дерди улар. Очлик йиллари мен айрим ўртоқлар билан бирга матбуотда ва йиғилишларда шу каби қабиҳ ёлғонга қарши кўп курашганман. Бизда ичувчиликнинг томир ёйгани бор гап, лекин бу қисман сабаб бўла олади, холос. Деҳқонларнинг синф сифатидаги асосий моҳияти унинг ичувчилигида эмас, балки меҳнатда, устига-устак, кадр-қиммати йўқ, аҳволнинг тубдан яхшиланишига умид бермайдиган оғир меҳнатда эди. Чоризмнинг кейинги ўн йилликлардаги бутун сиёсати ҳалиги ёлғонга асосланди. Маҳаллий бошлиқларнинг ўзи хон-кўланкаси майдон бўлиши сабаби ҳам, ҳокимият тепасида ва земствода кўпчиликни дворянлар ташкил қилиши босиси ҳам шундан эди. Бу ўтакетган ёлғон ҳаётимизнинг барча жабҳаларига кириб борарди... Жамиятнинг маърифатли қисми бунга қарши курашишга бел боғлади ва бу «қарши ҳаракат»да ҳатто дворянларнинг асил вакиллари ҳам иштирок этди. Бироқ халқ фақат шоҳларга ишонарди ва ҳар қандай эрк учун курашни бостиришда уларга кўмак берарди. Жоҳил кучга таянган бу ёлғон тузумни муқаррар ҳалокатга элтишини фаҳмлайдиган ақлли зотлар у мустабидлик тузумида йўқ эди.

Кўриб турибсизки, Карлейл таърифи мустабидлик ҳокимияти ҳалокатининг сабабларини аниқлашга ҳам ярар экан. Ҳақиқатга қулоқ солиш, кўзни каттароқ очиб ўрнига, мустабид ҳокимият ёлғонга зўр берди ва охир-оқибат даҳшатли бемаънигарчиликкача — «мустабидлик конституцияси»ни қабул қилишгача бориб етди, яъни мутлақлик моҳиятини қонуний йўл билан алдовда сақлаб қолишга умид қилди.

Оқибат тузум қулади.

Энди саволимни эшитинг: сизларнинг тузумингиз ҳам фақат ҳақиқатга суянаяптими? Халққа сингдиришга улгурган ғояларингизда худди ҳалигинақа ёлғоннинг излари йўқми?

* Қизча бор-йўғи 17 ёшга тўлди.

** Бу хат жўнатиладиган кейин, августнинг охирларида Харьковдан келган кўрсатма билан аввал авф қилинган миргородликлар ҳам озод қилиб юборилди.

Ишончим комилки, ўшанақа ёлгон бор ва ҳатто у ҳам ўшанақа кенг, «синфий» тус олди. Иёнга кўзгалган, эҳтирослари жўшган халққа сизлар буржуазияни («буржуйларни») фақат текинхўр, таловчи, пулни супуриб оладиганлар синфи, бундан бошқа эмас, деб миясига қўйдингизлар.

Чинданам шундайми? Шундай, деб астойдил айта оласизларми?

Анатолий Васильевич, народниклар билан сиз марксчилар ниманинг устида куйиб-пишиб тортишганларингизни яхши эсласангиз керак, албатта. Сизлар «капитализм босқичи»дан ўтиш Русияга жудаям зарур ва фойдалидир, деган фикрни зўр бериб ўтказмоқчи бўлгансизлар ўшанда. «Фойдали босқич» деб нимани назарда тутган эдингизлар? Наҳот буржуйларнинг текинхўрлигини пул супуриб олишларинигина назарда тутган бўлсаларингиз?

Шубҳасиз, унда сизлар бошқа нарсани назарда тутгансизлар. Унда сизлар капиталистик тузумга ишлаб чиқаришни ташкил қилувчи (яхшими-ёмонми, ҳарҳолда-да) синф деб қарагансизлар. Паққос Маркс таълимотидан чиқиб келиб, сизлар, бор нуқсонларига ҳам қарамасдан бундай ташкилот қолюқ мамлакатларга фойдали, деб ҳисоблагансизлар (масалан, Руминия, Венгрия ва... Русия шунақа қолюқ мамлакатларга киради).

«Буржуа» сўзи тилимизга четдан кирган ва у кенг, мураккаб тушунчани ифодалайди. Бизнинг оми халқимиз бу сўзнинг аниқ маъноларини шу пайтгача тасаввур ҳам қилмасди. Энди, сизларнинг савъ-ҳаракатларингиз туфайли буржуй фақат текинхўр, талончи, пул супуриб олишдан бошқа юмушни билмайдиган одам деган тасаввур бериб қолди. Нимага шундай бўлди?

Бир пайтлар дворянлар диктатураси деҳқонларнинг синфий аҳамиятини кўрмай, улар текин-томоқ, ичувчи деган тасаввур уйғотган ва шу билан катта ёлгонга йўл очган эди, эндиликда худди ўшанақа ёлгондан сизлар ҳам фойдаландингизлар. Ишлаб чиқариш ташкилотчисининг (у ёмон ташкилотчи бўлган тақдирда ҳам) аҳамиятини фақат талончиликка тақаб қўйдингизлар. Қаранг-а, Карлейл бу масалада ҳам нақадар ҳақ. Талончилик бизнинг мамлакатимизда уруш туфайли, ҳар қандай инқилоб пайти албатта рўй берадиган тартибсизликлар туфайли авжга миндирилиб юборди. Ҳар қандай инқилобий ҳукумат бунга қарши курашиши керак эди. Ҳақиқат туйғуси ҳам шунга ундарди. Бу туйғу сиз марксчилардан капитализмнинг қолюқ мамлакатлардаги ўрни тўғрисидаги тасаввурларингизни самимий ва ростгўйлик билан тушунтириб беришларингизни талаб қиларди. Сизлар бундай қилмадингизлар. Ҳақиқат олдидаги бурчларингизни тактик мулоҳазалар йўлида қурбон бердингизлар. Албатта, капитализмга нисбатан халқда нафрат туйғуларини кўзғатиш ва худди жанговар отрядни қалъани олишга хезлагандай, оммани рус капитализмга қарши гиж-гиж-лаш тактик жиҳатдан сизларга қўл келарди. Шунинг учун ҳақиқатни бузиб кўрсатишдан ҳам қайтмадингизлар. Қисман ҳақиқатни (ахир, ичувчилик ҳам бўлган) сизлар мутлақ ҳақиқат қилиб кўрсатдингизлар. Самараси, ана, кўринди: қалъани эгаллаб, энди уни ўз қолюга — талон-тарожга ташлаб қўйдингизлар. Фақат бир нарсани унутдиларингизки, бу қалъа халқнинг «фойдали жараён»да топган бойлиги эди, рус капитализми кўрган бу аппаратда буткул йўқ қилиб ташлашга эмас, балки янада ривожлантиришга, таксимлаштиришга лойиқ кўп нарсалар бор эди. Сизлар, булар бари ўғирлик билан тўплаганга, демак, биз ҳам улардан талаб оламиз, деб халқнинг миясига қўйдингизлар. Бундай деганда мен капитализм бунёдга келтирган фабрикалар, заводлар, машиналар, темир йўллар тимсолидаги моддий бойликларинигина эмас, балки янгича жараён ва кўникмаларни, янгича ижтимоий қурилмаларни ҳам кўзда тутаяман. «Капиталистик босқич»ни фойдали деб чиққанларингизда сиз марксчилар ҳам шуларни назарда тутгансизлар.

1902 йили Полтава ва унга қўшни Харьков губерниясининг айрим жойларида катта ғалаёнлар рўй берди. Деҳқонлар туйқус заминдорларнинг (помешчикларнинг) мол-мулкни талашга киришиб кетишди. Кейин, ҳокимият органлари келганида, итоаткорона тиз чўкиб, худди шундай итоаткорлик билан елқаларини қамчига тутиб беришди. Камига, ишлари судга ошди. Маълум муддат шу ишга аралашганман. Баъзан Полтавадаги ишхонам деҳқонларга тўлиб кетарди ва мен бўлиб ўтган воқеага уларнинг ўзларининг муносабатларини билишга уринардим. Уларни бу қилмишларини кўп ҳам ёқлашмасди. Бутун ҳаракатни «тала-талачилик» деб аташарди. Ораларидаги энг ақлдилари бу «тала-талачилик»нинг моҳиятини ўзларича «Бола йиғламаса, она маммасини тутармиди?» деб тушунтиришарди. Ҳаётни талончилик йўли билан яхшилаб бўлмаслигини ўзлари билишарди, лекин улар шу даражада тушкун аҳволга солиб қўйилган эдики, нима қилиб бўлмасин «олиҳиммат шоҳ»нинг диққатини ўз аҳволларига жалб этишга уринишган. Қолгани энди кўр очофатлиликнинг иши. Натижада ҳаракат кенгайиб кетган. Бироқ шоҳ ҳукумати кўр ва қар эди. У фақат васийликни давом эттириш зарурлигинию «мустақкам негизларнинг абадийлиги»ни биларди, холос. Шунинг учун ҳам туйқус даҳшат солиб авжга минган «тала-талачилик»дан тўғри хулоса чиқара олмади. Биринчи Дума ер ислоҳоти ўтказишга уринган (анча оқилона уриниш) эди, дарров бўғилди. «Тала-талончилик» пайти деҳқонларни ҳаракатга келтирган уйғониш то инқилоб йилларигача етиб келди ва сиз большевиклар уни қатъий бир изга солиб юбордингизлар. «Талаб тўплаганларни талайвер» деган шioriни ташлаб, сизлар ҳам 1902 йилги «тала-талачилик» қилган ишни қилдингизлар. Натижада кўп миқдорда қишлоқ хўжалиги бойлиги нобуд бўлди. Талончилик шаҳарларга ҳам ўтди ва капитализм қўрган ишлаб чиқариш аппарати тез бузила бошлади. Бу буздилар ўзларингизнинг коммунизмларингизга зиён келтирди.

Капиталистик тузумга қарши кураш душман қалъасини қамал қилишга ўхшаб қолди. Қамалга олинган қалъадаги ҳар бир вайронагарчилик, рўй берган ҳар бир ёнгин, қалъа захирасининг нобудгарчилиги одатда қамал қилувчиларга қўл келади. Сизлар ҳам капиталистик тузумга етказилган ҳар бир вайронагарчиликни ютуқ деб ҳисобладингизлар. Социал инқилобнинг чинакам ғалабаси, агар у ростдан ҳам амалга ошса, капиталистик ишлаб чиқариш аппаратининг бузилишида эмас, балки бу аппаратни эгаллашда, эгаллаб янги йўналишга солиб юборишда эканини сизлар унутдингизлар.

Энди кўзларингиз очилди, лекин анча кеч очилди. Ҳозир мамлакат сизлар назардан қочирган жуда хавфли бир жанговар кучлар қаршисида турибди. Жанг қилишга шай бу кучлар — ўзаро душманлик руҳидаги кучлардир.

Кейинги хатгача хайр.

1920 йил августининг 4-куни.

ТҮРТИНЧИ ХАТ

Чоғимда, бу гал конкрет ҳодисаларга тўхталмасам ҳам бўлаверса керак. Шунинг учун бирданга умумий масалаларга ўтишга ҳаракат қиламан. Тағин кайфиятимни ҳар хил воқеалар чулғаб олмасин.

Бу хатни мен инглиз делегациясидан олган таассуротим остида бошлаяпман. Ярим расмий маҳаллий газетамизда Лениннинг инглиз ишчиларига ёзган хати билан ёнма-ён «Бизнинг қайғу» деган бир мақола босилган, қаяқдандир кўчириб босилган. Унда очикдан-очик, биринчи инқилобчилар эканимиздан ифтихор қиламиз, лекин рус коммунистлари ҳозир «ёлғизлик фожиасини» бошдан кечирмоқдалар, дейилган. Лениннинг хатида, мақола муаллифининг фикрича, «бизнинг мислсиз давримизда ишчиларнинг Русияга келган аксари инглизлар сингари «дохийлари» бўлиши мумкинлиги фактининг ўзиданоқ таажжубланиш аломатлари бор экан... «Инглиз тред-юнионистлари, аслида ҳеч нарсага ўрганмай, бахтга қарши, ҳамон инглиз ишчиларининг катта миқдорини ташкил этмоқда».

Модомики, сизлар — коммунистлар партияси — фақат «рус пролетариати диктатураси»нинг вакиллари экансизлар, бундан пролетариатимизнинг асосий кўпчилиги инглиз тред-юниончиларига қараганда анча илгарилаб кетган, деган хулоса чиқади. Ҳолбуки, тред-юниончилар ҳаракатининг тарихи жуда узоқ. Бошқа совет газеталарида эски немис социализмининг дохийлари, ҳатто Каутский сингарилар ҳам, манфур айғоқчиларга чиқариб қўйилган ва ҳатто, улар «буржуазия»га сотилдилар, деб кўп марта такрорланмоқда.

Баҳсда ўзини тутабилмаслик ё қизишиш деб аташ мумкин бўлган жиҳатини ҳисобга олмаганда ҳам, барибир, бор гап шуки, Оврупо пролетариати сизларга эргашмади, кўпчиликнинг кайфияти америкалик социалист Стоннинг кайфияти билан бир хилдир. Капитализм ҳатто Оврупода ҳам ўз вазифасини ўтаб бўлгани йўқ, у ҳали келажак учун фойдали ишлар қилиши мумкин, деб ҳисоблайди улар. Оврупо пролетариатининг фикрича, бугунги кундан келажакка ўтишда ҳамма нарсани яқсон қилиш, тор-мор келтириш шарт эмас. Фикрлар айтиш, йиғилишлар ўтказиш эркинлиги, сўз ва матбуот эркинлиги улар учун «буржуача бидъат» бўлмай, келажакнинг зарур қуроли инсоният узоқ ва самарали кураш натижасида қўлга киритган гавҳардир. Фақат бизгина эркинликни адолат ишини орқага тортадиган «буржуача бидъат» деб эълон қиламиз. Чунки биз ҳеч қачон ундай эркинликларни кўрмаганмиз ва улардан халқ билан биргаликда баҳраманд бўлишга ўрганмаганмиз.

Бу сизларнинг катта хатоларингиздир. Бу хато «художўй халқ»имиз тўғрисидаги славянпарастлар тўқиган афсонани, яна ҳам кўпроқ Иван тентак ҳақидаги миллий эртагимизни қайта-қайта эсга солади. Иван тентак ҳам ўзи оми бўлатуриб барча илмлардан ўзиб кетган эди. Ишлари «олтин балиқ амри билан» бўлгандай оппа-осон кўчаверарди. Халқимизнинг асосий қисмини орқаларингиздан бунча осон эргаштира олганларингиз социалистик тузумга бизнинг тайёрлигимиздан эмас, аксинча, халқимизнинг думбуллигидан далолатдир. Механикада қаршиликнинг фойдали ва зарарли турлари мавжуд. Зарарлиси механизмнинг ишига халақит беради, шунинг учун уни кескин бартараф этиш керак. Аммо фойдали қаршиликсиз механизм самара берадими, бекорга айланаверади. Бизда худди шундай бўлди. Сизлар энг максималистик шиорларни ўртага ташладингизлар, сизлар социализм учун жанг қиляпсизлар, социализм номи билан ғалабага эришяпсизлар, лекин коммунизм йўлидаги бу барча талвасалар зинҳор-базинҳор социализмнинг ғалабасини билдирмайди.

Кўп жиҳатдан Русияни эслатадиган Руминияга борганимда, бир воқеани айтиб беришган. Мундай қарасангиз, худди атай ўйлаб топилганга ўхшайди, аслида ҳаётда бўлиб ўтган экан. Руминияда ҳалигача бизнинг қадимги боярликларимизни эслатадиган катта ер-мулклар сақланиб қолган. Уларнинг эгалари ҳатто боён (бояр)лар деб аталади.

Баъзан шунанга боёнлар, айниқса уларнинг ёшлари, ашададий партияларга мойилроқ эканлар. Кўплари Доброжану социализм мактабидан ўтишган. Кунлардан бир кун шунанга боёнлардан бири Швейцария бўйлаб саёҳат қиларкан, анархиячилик ғояси билан қизиқиб қолади ва бир анирхиячи боғбон-олим билан танишади. Брудершафт қилиб ичишади ва бир-бирларига шунанга ёқиб қолишадики, боён анархиячини Руминияга чорлай бошлайди. Катта ерларим бор, анча қисми ўрмон билан қопланган, шу ўрмоннинг бир парчасини жамоат боғига айлантираман, дейди. Бу таклиф анархиячининг ғоясига мос тушади, яъни у боённинг ҳамма ерини умум мулкка айлантириши мумкин-да. Ниятини улфатига очиб айтади. «Боён»лари сендақа бўлса, демак, халқларнинг ҳали швейцарияликларга ўхшаб буржуазия бидъати билан заҳарланмаган навқирон халқ экан, ундай жойда анархиячи ғояларимни тadbик қилишим осон кўчишини ҳозирдан сезиб турибман, дейди у. Лекин, деб огоҳлантиради у, инқилоб шабадалари эса бошлади дегунча мулкнинг халққа топшириб юбораман... Инқилоб ҳали-вери бўлмаса керак, деб ўйлаганми, боён кўнади.

Шундай қилиб, Руминиянинг бир бурчагида анархиячи боғбон-олим боённинг гули ва ерига жамоат фойдаланадиган намунали боғ ташкил қилади. Лекин тез орада «халқнинг навқиронлиги» панд беради: столларда, ўриндиқларда, деворларда беодоб ёзувлар пайдо бўлади, гуллар сурбетларча узилаверади, ғаройиб дарахтларнинг шохлари синдирилади боёндан, хилват гўшалар ахлатхоналарга айланади. Анархиячи одамларга қарата таъсирчан сўзлар билан мурожаат қилади, боғ аҳолининг ихтиёрига ва ҳимоясига топширилишини тушунтириб, гулларни узмавганлар, шохларни синдирманганлар, беадаб сўзларни ёзмавганлар, деб инсофга қақиради. Аммо «навқирон халқ» назариётчи анархиячининг жўшқин нутқига ўзига хос ҳазил билан жавоб қилади: ёзувлар энди пичоқ билан ўйиб ёзилади, гул ва дарахтлар шафқатсизлик билан қийратилади, хилват гўшалар баттар булғанади. Шундан кейин боғбон боённинг ҳузурига келиб:

Мен сизларнинг мамлакатингизда яшай олмайман. Жамоат жойларида ўзини қандай тутишни ўрганмаган халқ мен тушунадиган анархизмдан анча йироқда, — дейди.

Шу воқеа менинг фикрларимнинг моҳиятини ҳам яхши англади. Буржуа жамаияти кўникма-

лари йўқ бўлса, бу ҳол доим ҳам социализмга тайёр эканликни билдиравермайди. Бир пайтлар ўзимизнинг анархиячиси Бакунин: «...биз рус ерида яшайдиган барча ўғриқо қароқчи билан иттифоққа киришишимиз керак»⁸, деб ёзган эди. У кўпроқ назариётчи бўлган; мулкни назарий жиҳатдан инкор қилган анархиячи эди. Ўғри мулкни амалда инкор қилади. Демак, Бакуниннинг ғояси назариёт билан амалиётни бирлаштириш бўлган. Ҳозир бизга бунақа мулоҳаза ҳаддан ташқари соддалик бўлиб туюлади, чунки келажакни анча олдиндан кўра билган анархиячи файласуфнинг мулкни инкор қилиши билан оддий ўғрининг инкори ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Ўғри олдин ўз йўлидан қайтиши, беғонанинг мулкига ҳалол муносабатда бўла оладиган даражага етиши, яъни «капиталистик босқич» тарбиялайдиган ҳалол муносабатга ўрганиши лозим, хусусий мулкнинг ижтимоий инкори тўғрисида ана шундан кейингина, ўшанда ҳам бир ўзи эмас, бутун халқ билан бирга ўйлаши керак.

Бизнинг халқимиз бошқа, сиз эшитган руминлар бошқа, дерсиз. Биламан, маълум даражада фарқ ҳатто Руминиянинг ўзида ҳам мавжуд. Лекин, келинг, халқимиз ҳозир қандайлиги тўғрисида очикчасига ва ҳақиқатга хиёнат қилмай гаплашиб оламиз.

Халқимизга муҳаббатим ҳар қандай большевикнидан кам эмаслигига ишонсангиз керак, буни поёнига етай деб қолган бутун умрим давомида исботлаб қўйганимни ҳам тан оларсиз, албатта. Фарқимиз шуки, мен халқимизни ҳар хил тажрибалар ўтказишга қулай муҳит сифатида кўр-кўрона эмас, балки у аслида қандай бўлса, ўшандайича севаман. Америка бўйлаб саёҳат қилиб юрганимда, масалан, Линчда рўй берган судга ўйлаш воқеалар бизнинг юртимизда сира бўлиши мумкин эмаслиги тўғрисида шукроналик билан ўйлаганман. Америкага бормасимдан сал олдин жанубий штатлардан бирида шундай суд бўлган. Бир занжи (негр) оқтанли бир қизни зўрлаб қўйиб, сўнг жиноятини яшириш учун уни ўлдирган экан. Шаҳарчанинг аҳолиси ўзларича суд ташкил қилиб, занжини тириклайин гулҳанда ёқишган. Бу воқеанинг бутун тафсилоти ипидан игнасигача газеталарда босилган. Мухбирларнинг ёзишича, арқон ёниб бўлгач, шўрлик занжи гулҳандан сирғалиб тушиб кетибди. Шунда йиғилганлар марҳуманинг отасига алоҳида марҳамат кўрсатишибди, яъни ота бақувват қўллар билан занжини даст кўтариб, яна гулҳан тепасига ташлабди...

Ҳозир биз бениҳоя шафқатсизлашиб кетдик, лекин шундай пайтда ҳам бизнинг мамлакатимизда унақа ҳодиса бўлмаса керак. Халқимизнинг славянча табиасти англосаксонча табиаддан анча уюшмоқ. Бизга ҳатто ўлим ҳукми ҳам масиҳийлик (христианлик) билан бирга юнонлардан кирган. Лекин бу ҳол Америкада ахлоқий маданият анча юксаклигини тан олишимга халақит бермайди. Занжи қилган иш шу қадар истисно ҳолки, мана шу истиснолик ваҳшиёна судга олиб келган. Аслида эса, Америкада ёшгина бирор қиз бутун мамлакат бўйлаб беҳатар саёҳат қилавериши мумкин. Чунки мамлакатда ижтимоий ахлоқ мустаҳкам. Бизнинг ахлоқимиз тўғрисида ҳам шундай деб бўладими? Русияда унақа сайёҳ қиз ҳар қадамда бизнинг ёппа бебошлигимиз ва бузуқлигимиз домига тушиши тайин. Феъл-ҳўйи, табиасти берган қобилияти жиҳатидан халқимиз дунёдаги зўр халқлардан қолишмайди, бу масалада уни севмаслик мумкин эмас, аммо у ахлоқий маданият тарбиясида анча орқада. Уз ҳурмати ни биладиган халқлар бирор ишни, ҳатто у ҳақда ҳеч ким билмаса ҳам, ўйлаб қиладилар, бизнинг халқда эса шу хусусият йўқ. Буни тан олишимиз, бундан зарур хулосалар чиқаришимиз керак.

Биз ҳали жуда узоқ ўрганишимиз, оғир синовлардан ўтишимиз лозим. Мана, сизлар коммунизм тўғрисида гапиряписизлар. Коммунизм ҳали шаклланмаган, нонаик бир тушунча эканини, коммунизм деганда нимани тушунишларингизни ҳатто ўзларингиз ҳалигача аниқлаб олмаганларингизни, майли, айтмайлик, лекин бу йўналишда социал тўнтариш қилиш учун бошқача ахлоқ зарур. Битта углевод моддасининг ўзидан кристаллашган гўзал олмак ҳам, кристаллашмаган кўмир ҳам пайдо бўлади. Демак, атомларнинг ички тузилишида қандайдир фарқ бор. Атомлар бирикиб бирор моддани ташкил қилганидек, одамлар ҳам уюшиб жамиятни вужудга келтиради. Демак, одам атомларидан пайдо бўлган жамиятни ҳам тезда бошқа шаклга солиб бўлмайди. Ҳозирнинг ўзида Швейцарияда шу даражага етилдими, аксари шаҳарлариде ҳар қандай буюмни бирор хиёбонга беҳатар қўйиб кетаверишингиз мумкин, қайтиб келганингизда уни қўйган жойингиздан топасиз. Бизда эса, ростини айтганда... Албатта, бу масалада аниқ ҳисоб-китоб қилиш қийин, лекин, ўзингиз ҳам биласизки, бизда ўзингиз эҳтиёт бўл, қўшинингизни ўғри тутма, деган гаплар бор. Бинобарин, қаровсиз ётган бирор буюм олдиндан ўтган ҳар минг киши ичидан кўнгли суст кетадигани Оврупода Русиядагига қараганда анча кам эканига иқрор бўлсангиз керак. Ахир, шу фарқ ҳам катта аҳамиятга эга. Ўтган йилги кузда украин қишлоқларига чиқдим. Рўй бераётган ҳодисалар тўғрисида деҳқонлар билан кўп гаплашдим. Қизим оиласи билан Тулузага борганида бир йилча ишчилар квартирасида яшаганини ва шу бир йил ичида бирор марта эшигини ёппаганини айтганимда деҳқонлар роса ҳайратланишди.

— Бизда эса... аиниқса ҳозир... бирорта бола бировнинг нарчасини онасига келтириб берса, айрим оналар боласини ҳатто алқаб қўйишади. Хайрият, уйдан кўчага эмас, кўчадан уйга ташийдиган бўлсан, дейишади, — деди ақлли бир деҳқон ғамгинлик билан.

Бундай ҳол сизлар коммунизм эълон қилганларингиздан бери сусайгани йўқ.

Ўзи кичкинагина, лекин катта маъно берадиган бир мисол айтай: озиқ-овқат таҳчиллигини ақалли озгина бартараф этиш мақсадида Полтава шаҳар бошқармаси («буржуа» бошқармаси) бўш ётган ерлардан фойдаланишни рағбатлантирарди. Шу тариқа уй олдидаги бир ҳовуч ерларга ҳам картошка, сабзи ва бошқа экинлар экиларди. Шаҳар боғининг бекор ётган қисмига ҳам шундай қилинарди. Бу анъана бир неча йил давом этди.

Бу йил картошка ҳосили мўл бўлди, лекин ҳамма жойдан ҳали пишмай туриб кавлаб олишга тўғри келди. Чунки кечалари одамлар уни ўғрилаб кета бошлади. Кимлар ўғирлаётгани ҳозир муҳим эмас. Муҳими — айримлар ишлар, бошқалар ундан фойдаланар эди. Ҳосилнинг учдан бири нобуд бўлди. Нега деганда, картошка ҳали етилмаган, етилмаган картошка эса тез чирийдик, демак, қишга ғамлаб қўйиш ҳам шарт бўлмай қолди. Кавлаб ташланган пушталарнинг тепасида йиғлаб турган бир тўп аёлни ўз кўзим билан кўрдим. Шўрликлар. Улар меҳнат қилишган, экишган, чопиқ қилишган, ўтоқ қилишган, бошқалар эса, қандайдир бир соатнинг ичида келишгану тупларини қўпо-риб, пушталарни пайҳон қилиб, етилишига ҳали икки ойча вақт бўлган картошкаларни юлиб ташлашган.

Бу мисолдан халқнинг ахлоқий хусусиятларини ҳам рақамларда ифодалаш мумкинлиги кўрилади. Ахлоқий даража бир хил бўлганида эди, ҳосил ҳам юқори бўларди ва шахарликлар маълум миқдорда қишки очарчиликдан қутулиб қоларди. «Коммунизмда» яшаётган халқимиз йиққан ҳосилнинг кўп қисми ахлоқимизнинг чатоқлигидан нобуд бўлиб кетди. Бундан ҳам катта зарар ҳали олдинда турибди: кейинги йил кўплар бекор ётган ерларга ўйлаб нарса экади. Ахир, ўғриларнинг қорини тўйғазиб кимга зарил келибди... Бу офатни сизлар ҳар қанақа отувлар билан ҳам енга олмайсизлар. Бошқа нимадир қилиш керак. Ҳарҳолда коммунизмгача ҳали анча бор-ов.

Мен бу хатимда конкрет ҳодисаларни тилга олмоқчи эмасдим. Лекин бусиз хатимни тугатолмайман, шекилли. Бизда ҳали ҳам эски ҳаммом, эски тос. Вақти-вақти билан тунлари ўқ овозлари эшитилиб турибди. Ўқ товуши агар жануби-ғарбий томондан келса, демак, кўзғолончилар яқинлашаётган бўлади, агар қабристоннинг жануби-шарқий томонидан келса, демак, кимнидир (эҳтимол, кўпчиликни) отиб ташлашяпти, ҳисоб. Иккала томон шафқатсизликда ўзаро мусобақалашияпти. Полтавамиз бошдан-оёқ милтиқдори омборига ўхшаб қолди. Қўзғолон кўтарилган жойлардан кўп одам гаровга йиғиб келинган эди, энди аллақачон гап шуларнинг отилиши тўғрисида юрибди. Агар ҳақиқатда шу гап амалга ошса, бу жазо маънисиз, шафқатсиз, уни қўллаганларнинг ўзига зиён келтирадиган жазо бўлади. Уруш даврида, айниқса Франциядалик пайтимда, ўрта асрлардан бизга мерос қолган шу ёввойи тадбирни кўп кузатдим ва айтишим керакки, ҳатто уруш кетаётган кезларда ҳам гаровга олинганлар отилмаган эди-ёв. Бу масалада фаранглар немисларни, немислар эса фарангларни айблашган. Гаровга олишлар ўзаро айбловларгагина яраган кўрилади, отишга эмас. Худди шу ҳол ўзимизникиларга — ҳозир ўрмонларда яшириниб юрган ёшларга ҳам, шу яқин атрофда пайт пойлаб ётган Махнога ҳам хосдир. Битта-иккита қария отиб ташланса, улар қайғурмайди ҳам, қайтага, тарафдорлари ортади ва икки томонгаям қўшилмаган аҳолини батамом қутуртириб юборади. Шу мулоҳазалар боисмикан, гаровга олинганлар ҳалигача отилгани йўқ. Аммо уларга қамоқхоналар тўлиб кетганки, шунинг ўзи ҳам унча-мунча гап эмас.* Бу нарса оилаларга қанчадан-қанча ғам-алам етказаятгани ҳузуримга кўзда ёш билан келаётганларнинг аҳволдан кўриниб турибди. Бунинг устига, авжи ҳосил йиғиладиган пайтда бу оилалар қанча ишчи кучидан жудо қилинди.

Махно бўлса, тасарруфидаги ерларда аллақачон ўз пулини чиқарди. Эшитишимча, пулларига икки байт шеър ҳам ёздирибди. Биринчиси — «Ой жинко, веселись, В Махна гроши завелись», иккинчиси — «Хто цих грошей не братиме, того Махно дратиме».

Умуман, бу одам турган битгани ўзига хос ва маълум даражада ғаройиб одам. У украин халқининг (балки нафақат украин халқининг) ўртача бир натижасидир. Ўзаро курашаётган нечта томон бўлса, ҳаммаси унинг ёрдамидан фойдаланган. Сизларга у Донецк ҳавзасини эгаллашларингизда кўмаклашган. Кўнгиллиларга эса, гарчанд билвосита бўлса-да фронтни тозалагани туфайли нафи теккан. Сунги марта Полтавани ишғол қилишларингизда махночилар тагин сизларга ёрдам берди. Кейин... совет ҳукумати уни қонундан ташқарида деб эълон қилди. Аммо Махно бу қарорнинг устидан қулмоқда. Бу қулги бизнинг инқилоб юзи ғирт мефистофелча буришиб-тиришиб бораётганини кўрсатади.

1920 йил августининг 19-куни.

БЕШИНЧИ ХАТ

Социализмнинг ғарбий Овруподаги етакчилари билан сизларнинг (Русия коммунизми доҳийларининг) ўртангизда пайдо бўлган яққол келишмовчилик одамни ўйлатади. Сизларнинг давлат матбуотларингиз бу ихтилоф сабабларини, Ғарбий Оврупо социализми доҳийлари буржуазияга сотилди, деб тушунтирмоқда. Лекин бу гап, кечирасиз-ку, сизларни ҳам бир пайтлар Германияга сотилган, деб айблашганлари сингари қип-қизил разилликдир.

Бу ихтилофни тушунтириш учун тубан сабаблар ахтаришга ҳожат йўқ. Илдиз анча чуқур. У кайфиятларнинг катта фарқига бориб тақалади. Гап шундаки, Оврупо социализмининг доҳийлари пролетариатининг очик оммавий курашига ўн йиллар давомида раҳбарлик қилиб келди, аллақачон бу оммининг ичига кириб кетди, катта ва изчил ташкилот тузди, бу ташкилотнинг очик тан олиншига эришди. Сизлар ҳеч қачон бунақа вазиятда ишламагансизлар. Сизлар яширин курашгансизлар. Эришган энг катта ютуқларингиз шуки, ишчилар муҳитига киришга уринган яширин ҳаракатга раҳбарлик қилдингизлар. Яширин ҳолда ишлаганларингиз эса, бутунлай бошқача кайфиятни, бошқача руҳиятни яратади.

Бирор қарор қабул қилаётиб, уни издошларига таклиф этаётиб, социализмнинг Овруподаги раҳбарлари, аввало, қўяётган қадамларини ҳар жиҳатдан чамалаб кўришга одатланганлар. Дейлик, иш ташлаш эълон қилиш лозим. Доҳийлар бу иш ташлашнинг ташвиқий аҳамиятини назарда тутишдан ташқари, ишчиларнинг ўзларига қандай оқибатлар олиб келиши мумкинлигини, айна чоқда, ўша пайтда саноатнинг қай аҳволда эканини ҳам пухта ўйлаб чиққанлар. Омма иш ташлашга дош бера оладими? Капитал дунёси ишлаб чиқаришни издан чиқармасдан туриб ишчиларга ён босадими? (Акс ҳолда, ишчиларнинг ўзларига зиён-да.) Хуллас, у доҳийлар курашининг ўзининггина масъулиятини эмас, балки таклиф қилаётган чораларининг оқибати масъулиятини ҳам бўйниларига олганлар. Улар капитал билан меҳнат ўзаро боғлиқ эканини доимо ҳис этиб туришга одатланганлар.

Сизлар бунақа вазиятда ҳеч қачон ишламагансизлар. Чунки мустабиднинг бемаъниларча тазийқи туфайли сизлар ҳеч қачон очик курашмагансизлар. Кўп ишларни қилиш-қилмаслик оммининг ва унинг доҳийларининг ҳуқуқлари, деб бутун Оврупода аллақачон тан олинган бир пайтда худди ўша ишлар учун, масалан, шахсан ўзингиз ҳам ҳаётингизни хавф остига қўйишингизга, қамоқхоналарда ўтиришингизга тўғри келган. Ва бу қамоқ, сургун хавфи сизни ўзингизнинг ва ишчиларнинг назарида бошқа ҳамма масъулиятдан халос этган. Бордию сизларнинг бирор хато режаларингиз туфайли ишчилар ва уларнинг оилалари ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ оч қолса ё қаттиқ муҳтожликка грифтор бўлса, азобнинг бир улуши бошқача шаклда сизларнинг ҳам бошларингизга тушар эди.

* Афсусл! Шундан кейин гаровга олинганларнинг отилгани тўғрисида ҳатто расмий «Хабарлар»да ҳам маълум қилинди.

Мана шунинг учун сизлар доим ашаддий чораларни қўллашга, биратўла охириги натижа учун курашга қақаришга ўрганиб қолгансизлар. Мана шунинг учун сизлар ҳаётга ва курашининг мураккаб имкониятларига сезгир эмассизлар, мана шунинг учун капиталнинг ишлаб чиқаришни ташкил қилишдаги аҳамиятини назар писанд қилиб ўтирмасдан, у йиртқиқ деган бирёқлама тасаввурни мияларингизга қўйиб олгансизлар.

Ва ниҳоят, худди мана шу сабабдан Ғарбий Оврупо социализмига нисбатан ҳафсалаларингиз совуган ва аламдасизлар.

Бошида ишчилар сизларга эргашди. Бўлмаса-чи. Капиталга қарши кураш йўлидаги ҳар қандай уриниш бемаъниларча таъқиб остига олинган замонлардан кейин сизлар бирданига, энди ишчилар ҳукмронлиги (пролетариат диктатураси) ўрнатилади, деб эълон қилдиларингиз. Бу эълон ишчиларни талтайтириб юборди ва уларга кўп нарса ваъда қилди... ва улар сизларнинг кетингиздан, зудлик билан социализм қуриш орзунининг кетидан отилишди.

Лекин ҳақиқат ҳақиқатлигича қолади. Ишчилар оммаси учун бу, ҳар ҳолда, сизлар учун бўлганидек, оддий схема, биттагина пировард натижа эмас, балки ўзлари ва оила аъзоларининг бевосита ҳаёт-мамоти масаласидир. Сизлар схемага ёпишиб олгансизлар, бунинг таъсири аввало ишчилар оммасига етди. Сизлар капитални энгдингизлар, у энди юз-кўзи моматалоқ, ёғор бир аҳволда оёқларингиз тагида ётибди. Лекин капитал билан ишлаб чиқаришнинг кўп қонтомирлари битта эканини, капитални ўлдириб, айни чоқда, ишлаб чиқаришни ҳам ўлдириганликларингизни сизлар сезмай қолдингизлар. Деникинчилар устидан, Колчак устидан, Юденич ва поляклар устидан қозонган ғалабаларингиздан қувонаётиб сизлар бундан анча йирик ва муҳим фронтда батамом энгилганларингизни сезмадингизлар. Бу шунақа бир фронтки, унинг ҳамма ерида табиатнинг душман кучлари одам устига бостириб келади. Капиталистик тузумнинг бир-томонлама емирилганидан руҳланиб, ўз схемаларингиздан бошқа ҳеч нарсага эътибор қилмасдан, мамлакатни даҳшатли аҳволга тушириб қўйдингизлар. Бир пайтлар «Очарчилик йили» деган китобимда мамлакатда мустабид ҳокимият вужудга келтирган аянчли аҳволни тасвирлаб берганман. Ушанда буғдойлар макони бўлмиш Русиянинг каттагина қисми оч қолган, очарчилик баттар кучаяверган эди. Ҳозир ундан бешбаттар аҳвол: очарчилик пойтахтдан бошлаб то б у т у н Р у с и я г а ч а ёйилган. Ахир, пойтахт кўчаларида очдан ўлганлар пайдо бўлди! Масков билан Петербургда озиқ-овқат масаласини ҳал этганларингизни (қандай тадбирлар эвазига ва қачонгача?) эшитдим. Лекин ҳозир очлик 1891—1892 йиллари чекка музофотларда рўй берганига қараганда анча катта жойга тарқалган. Ва ниҳоят, энг муҳими — сизлар шаҳар билан қишлоқнинг уйғунлигини, яъни айирбошланишнинг табиий занжирини буздиларингиз. Энди бу занжирни «давлат ихтиёрига мажбурий ўтказиш», жазо отрядларига таянган ҳолда зўрлаб тортиб олиш сингари сунъий чора-тадбирлар билан улашга уриняпсизлар. Ҳозир қишлоқ керакли иш қуроқларини олаётгани йўқ, боз устига, битта игнани 200 сўмдан сотиб олишга мажбур бўляпти. Шундай бир пайтда сизлар буғдойга қўйган нарх охири-оқибатда қишлоқни хонавайрон қилади. Газетларингизда қишлоқда яшайдиган аҳолига муурожаат этияпсизлар, бизни қўлласаларингиз қишлоққа кони фойда, деб исботламоқчи бўляпсизлар. Аммо масала моҳияти бир четда қолиб, сизлар турли тилда сўзляяпсизлар, халқимиз эса, ҳодисаларни умумлаштиришга одатлангани йўқ ҳали.

Етиштирган маҳсулоти учун олаётган ҳақи сарфлаган меҳнатига мутлақо муносиб эмаслигини ҳар бир деҳқон кўриб турибди ва бундан ўзича бир хулосага келиб, буғдойини омборларига яширяпти. Сизлар уни топяпсизлар, мажбуран давлат ихтиёрига ўтказяпсизлар, Русия билан Украина қишлоқлари бўйлаб қўлда қиздирилган темир тутиб ўтяпсизлар ва... озиқ-овқат сиёсатининг муваффақиятларидан қувониб юрибсизлар. Бу манзарага Русиянинг кўп қисмида очарчилик бошланганини, оч оломон у ёқлардан, масалан, бизнинг Украинага қочиб келаётганини, камига, оила бошликлари (курсиклик, рязанлик мужиклар) от ўрнига ўзларини қўшиб, болачақаю лаш-лушларга тўла аравани тортиб келаётгани ҳолатларини ҳам кўшсак, умумий манзара мен тасвирлаган аввалги очарчиликдан анча ҳайратланарли бўлади. Икки ой бурун шу ўзимизнинг Полтавада олти кундан бери «нон кўрмаган» бир одамни учратдим: бир амаллаб, картошкаю карам-парам билан кун кечиряпти экан. Бир ёқда киш яқинлашяпти, очлик устига совуқ бостириб келяпти. Шу яқин отрофдаги ўрмонлардан келтирилган бир арава ўтиннинг нархи 12 минг сўмга қикди. Бу дегани — аҳолининг катта қисми, ҳатто нисбатан яхши яшайдиганлар ҳам, совуқ олдида ожиз қоладилар (бундан фақат коммунистлар истисно бўлиши мумкин), хонадонларда ҳам ташқаридагидай совуқ бўлади, деганидир. Бу фронтда сизлар бутун шаҳарликларни (қисман қишлоқликларни ҳам) табиатнинг мурувватюю ғазабига гирифтор қилиб қўйдиларингиз, бу оғир аҳволни белбурма чопон (сюртук) кийиб юрувчи, шубҳа остига олинган одам ҳам, ишчи кийимдаги одам ҳам бирдай ҳис қилади. Халқ аллақачон лўнда баҳони бериб қўйибди. Анчадан бери шаҳарда яшаб, юк ташиб қирақашлик қиладиган бир деҳқон менга бир гал захарханда билан мана бу шеърни ўқиб берди:

**Як був у нас Микола-дурачок,
То хліб був пятачок,
А як прийшли розумни коммуністи,
То нічого стало людям істи,
Хліба ні за які гроші не дістанешь...**

Буни ўтириб олиб атайдан ҳам тўқиб бўлмайди, бу ўз-ўзидан, бевосита ҳиссиётдан, яққол турткилардан туғиладиган шеърдир.

Ниҳоят, ишчилар оммаси асосий хатоларингизни сеза бошлаяпти ва унда тобора меншевиклик кайфияти яққол кучаяпти (меншевизм ҳам, аслида, социализмдир, лекин сизлардай максималлик кўринишда эмас). Ҳолбуки, аксари Ғарбий Оврупо социалистларини сизлар айнан шу кайфиятга тушганликда айблайсизлар. Меншевизм капитализмни душман қалъаси сифатида буткул бузиб юборишга, бинобарин, зудлик билан ва тўла-тўқис социал тўнтариш қилишга норози. У буржуа тузумининг баъзи ютуқларини умумхалқ мулки деб тан олади. Сизлар мана шундай қарашга қарши курашяпсизлар. Русия яқка ҳокимнинг хоҳиш-иродасигагина бўйсунуши қонун-

лаштирилган даврларда ҳам у шўрлик ҳокимда бирор хоҳиш пайдо бўлса-ю, хоҳиши мамлакатни тебратиб турган тўралар (бюрократия) мақсадига унча мувофиқ келмаса, тўраларда ўша якка ҳокимни ҳам бўйсунишга мажбур этадиган минглаб восита топила қоларди. Ҳозирги «диктаторимиз ҳам ўшандай ночор-нотавон эмасми? Унинг хоҳишини сизлар қандай билиясизлар ва қандай амалга оширясизлар? Бизда эркин матбуот бўлмаса, сайлов эркинлиги ҳам йўқ бўлса. Сизларга қулоқ солсак, эркин матбуот буржуача бидъатдан бошқа нарса эмас. Аслида эса, эркин матбуотнинг йўқлиги ҳаёт ҳодисаларига қулоқларингизни кар, кўзларингизни кўр қилиб турибди. Сизларнинг расмий газеталарингизда ҳаёт фаровон, ҳаммаси яхши. Одамлар очликдан «ҳар томонга ўрмалайтибди» («бредут врозь» — қадим русча ифода), Украина қишлоқларида нафрат, ғазаб авжга миняпти, чекистлар гаровга олинганларни отишга шайланяпти-ю, шундай бир пайтда газеталарингиз украин қишлоқларидан бирида «коммунизм ғалаба қилгани» тўғрисида тантана билан хабарлар босяпти. Шаҳарларда очарчилик бошланди, қаҳратон қиш келаёттир, сизлар бўлса пролетариатнинг фикрларини сохталаштириш билан оворасизлар. Бирор жойда ишчилар орасида сиёсатларингизга тўғри келмайдиган мустақил фикр пайдо бўлар-бўлмас, коммунистлар дарров чора-тадбирини қўллай бошлайди. Мустақил фикрли ўша қасаба уюшмасининг раҳбариятига «ок» ёки «сарик» деган ном тақалади-да, аъзолари қамоққа олинади, уюшма тарқатиб юборилади, кейин эса, расмий матбуотларингизда «Қизил матбаачиларга кенг йўл» дегандай мақола пайдо бўлади. Мана шунақа ҳодисалар йиғиндидан сизлар «ишчилар ҳукмронлиги» («пролетариат диктатураси») деб атаётган система вужудга келади. Эндиликда Полтавада ҳам биз ўша аҳволни кўряпмиз: Фавқулодда комиссия энди бошқа ташкилотларнинг тўла ризиризолиги билан меньшевикларни ёппасига қамоққа оляпти. «Шубҳали» социалистик оппозициянинг таниқли ё таниқсиз ҳамма вакили қамоқхоналарга ташланиб, кўпчилик муҳим кундалик ишлардан четлатилди («шубҳали» меньшевикларнинг кўмагисиз барибир ҳеч қайси ишни ёлғиз ўзларингиз эплаёлмайсизлар). Шу тариқа яна «коммунизм тантанаси» юз беради*.

Шу тантанами? Ҳали якка ҳокимиятчилик ҳукм сурган, гоҳ матбуот назорати (цензура), гоҳ зўр-базўр эркинликка эришган матбуот галма-гал кучайиб турган даврда бир ҳажвий нашр антиқа сурат босган эди. Суратда милтиқ найзаси учиде ўтирган якка ҳоким тасвирланган бўлиб, тагига «Ноқулай вазият» дебмиди, шунга ўхшаш бошқа сўзмиди ёзиб қўйилган эди... Ҳозир ҳукмрон Коммунистик партияларингиз ўшандай ноқулай вазиятда ўтирибди. Партиянинг қишлоқдаги аҳволи айниқса фожиялидир. Дам-бадам у ёқлардан коммунистларни, комиссарларни майиб-мажруҳ ҳолда, ўлик ҳолида олиб келишяпти. Газеталар дабдабали таъзияномалар чиқаряпти. Партиянинг, бу — фақат қурқулар (қишлоқ бойлари)нинг иши, деб ўзини овунтиряпти ва бутун-бутун қишлоқларни ёппа — камбағалию бойини қўшиб ёқиб юборяпти. Айна чоқда, шаҳарларда ҳам сизлар ҳокимиятнинг фақат ҳарбий куч билангина ушлаб турибсизлар. Бўлмаса-ку, сизларнинг ваколатингиз тезда ўзгариб кетарди. Энг яқин иттифоқчиларингиз бўлмиш социалист-меньшевиклар қамоқхоналарда ўтиришибди. Бунақа воқеалар кўп бўляпти. 1905 йили жуҳудларни қиргин қилиш кайфияти кучайган эди. Бу қиргин нафақат жуҳудларга, балки иш ташлаган ишчиларга ҳам қаратилгани шубҳасиз. Орада бир шу қиргин кайфиятига қарши ҳам курашганман (унда соғлом ва анча фаол эдим). Ушанда маҳаллий босмаҳона ҳарф терувчилари атай ишга чиқиб, «Полтава юрти» («Полтавшина») газетасининг ҳамда каминанинг мурожаатномамизни босишган. Шу воқеа мени беҳтиёр ҳарф терувчилар муҳитига яқинлаштириб қўйди. Ушалардан бирови эсимда: ўзи шубҳасиз сўллардан, қизикқон мижозли одам эди. У сўзлаган нутқлар жандармларнинг эътиборига тушиб, реакция бошланиши билан аввал Вологдага, сўнгра Устисолска сургун қилиб юборилди. Фамилияси Навроцкий эди. Ҳозир у Полтавада. Матбаачиларнинг йиғилишларида сўзлаган нутқлари учун уни... сизларнинг чекистларингиз қамаб қўйишган* . Газеталардан Масков ва Петербургнинг «сарик» матбаачилари ҳақидаги хабарларни ўқиганимда, миямга беҳтиёр, чекист-коммунистлар яна қанчадан-қанча навроцкийларни «сарик»лар, «шубҳали» социалистлар сифатида қамашаётган бўлса, деган ўй келади. Ҳолбуки, улар ишчиларнинг чинакам озодлиги учун курашга ўз садоқатларини шоҳ реакцияси йилларида исботлаб қўйган эдилар. Бир гал Навроцкий фикр эркинлиги тагин бўғила бошланганига қарши ишчилар орасида нуқт сўзлагани учун уни ҳатто отиб ўлдириш тўғрисида гап бўлди. Мабодо у отилган тақдирда (шундай бўлиши бемалол мумкин эди), чекистлар билан илгариги жандарма бошқармалари орасидаги тафовут яққол кўриниб қоларди. Чунки отишга жандармчиларнинг ҳуқуқи йўқ эди, сизларнинг Фавқулодда комиссияларингизнинг бунга ҳуқуқи бор ва у бу ҳуқуқдан даҳшатли равишда эркин ва энгилтаклик билан фойдаланмоқда.

ОЛТИНЧИ ХАТ

Қайси масалада Оврупо социализми билан алоқани уздиларингиз ва нима сабабдан ўзларингизнинг ишчиларингиз билан ҳам борган сари алоқани узясизлар? Бу саволга жавобни мен аввалги хатимда берганман: сабаб — сизлар максималистсизлар.

Ҳаммасини бирданига талаб қилиш ва кимки қийинчилик олдида, уддалаб бўлмайдиган вазифа олдида доводираб қолса, дарров уларни тутуруқсиз ва аҳмоқ деб аташ, гоҳо эса, социализм ишининг сотқинлари, айғоқчилар, колчакчилар, денкикинчилар, умуман, сотқинлар деб аташ... мантиқан олганда, бундан осон йўл йўқ.

Аммо бу усулнинг ноқулайлиги шундаки, ўзларингиз ҳам ҳаммасини бирданига уддалай олмайсизлар. Сизлар, масалан, пул системасини шундоғича қолдирингизлар. Бу, албатта, «вақтинчага», яъни «янги айирбошлаш аппарати (масалан, жамоат таъминоти) изга тушиб олгунча» қўлланган тадбирдир. Лекин изга тушишига ҳали анча бор. Унгача сизлардан ҳам баттар

* Ҳозир кўп меньшевиклар маъмурий йўл билан Гуржистонга сургун қилинди.

** Фавқулодда комиссиянинг қарорига биноан Навроцкий октябрда шимолӣ губернияга сургун қилинган эди. Шу муносабат билан Харьковга хат ёзишимга тўғри келди. Лекин «маърузаномам»дан фойда чиқмади. Ҳозир Навроцкий озодликда, лекин шимолӣ ўлкага энди унинг ўғли сургун қилинди. У болалигида ҳам бир марта отаси билан бирга сургунда бўлган. Афтидан, ҳаммаси қайтадан такрорланяпти, шекилли.

бирорта максималист пайдо бўлиб, капиталистик тузумга хос белгилардан бири бўлмиш бу пул системасининг оқибатларини очиб ташлаб, «эски пул системасининг сақланиб қолишига сизлар рози бўлгансизлар, демак, ўзларингиз пиширган овқатни ўзларингиз енглар», деб мантиқан сизларга ҳам таъна қилиши мумкин. Кейин, мантиқ пиллапоясидан яна бир нечта зина тушилса, ўзларингизни ғирт колчакчию денкиччи, социализм ишига сотқинлик қилганлар, деб қолиши турган гап. Бу ҳол биз учун ўткинчи, деб овора бўлмай қўяқолинг: орзу билан воқелик бир-бирига қанчалик мувофиқ келади, яъни ғарбий овруполик социалистлар билан сизлар қанчалик келиша оласизлар — ҳамма гап айнан мана шунда. Сизлар схема қули ва максималистсизлар, улар эса инқилобий имкониятлар мезонини ахтаришяпти. Пул системасини бирданига тугатиш сизларнинг қўлларингиздан келмади, улар «бирданига» қилиб бўлмайдиган яна кўп нарсаларни кўриб туришибди.

Мантиқ — фикрлашнинг қудратли қуролидан бири, лекин у ҳеч қачон ягона қуроли эмас. Мантиқдан ташқари яна тасаввурот ҳам борки, у конкрет ҳодисаларнинг мураккаблигини ҳам эсдан чиқармаслик имконини беради. Улкан мамлакатни бошқаришдек ишда бу фазилат ниҳоятда зарур. Сизларда эса, схема тасаввуротни буткул бўғиб қўйган. Воқеликнинг мураккаблигини сизлар аниқ тасаввур қилолмайсизлар. Масалан, ердан маълум тезликда отилган соққа қанча вақтда ойга етиб бориши мумкинлигини математик ҳисоблаб бера олади, лекин соққани ердан отиб ойга етказиб бўлмаслигини, лоақал техниканинг ҳозирги даражасида бу иш сира амалга ошмаслигини физик аниқ тасаввур қйлади. Сизлар социализмнинг фақат математигисизлар, унинг мантиқчию схематисизлар. Албатта, агар бизга бутунжаҳон буржўйлари халақит бермаганида, Оврупо социализмининг доҳийлари ва уларга издош аксари ишчилар сотилиб кетмаганида кўп нарсага эришардик, бироқ улар ўз мамлакатларида биз бу ерда қилган ишни қилишмаяпти, капитализмни бузишмаяпти, дейишларингиз мумкин.

Лекин сизлар ўз юртларингизда нима қилиб қўйибсизлар? Сизлар энг осон ишни бажардингизлар, яъни ҳали ташкил бўлиб улгурмаган, ақли йўқ ва ожиз рус буржўйини йўқотдингизлар, холос. Сизларга маълумки, овруполик буржўй хийла кучли, овруполик ишчилар эса, биринчи чакирик биланроқ максимализм йўлига солиб юборса бўлаверадиган кўр пода эмас. Овруполик ишчи ҳар қандай аппаратни бузиб ташлаш осон эканини билади, лекин айна ҳолда у аппаратни ишлаб чиқаришни бузмай туриб йўлақай ўзгартириш лозим бўлади, чунки фақат ишлаб чиқаришгина инсонни унинг абадий душмани табиат хуружларидан ҳимоя қила олади. Воқеликни ҳис этиш, англаш жиҳатидан ғарбий овруполик ишчилар коммунизм доҳийлари бўлмиш сизлардан устун турадилар, шунинг учун ҳам улар максималист эмаслар. Сегрю билан Лениннинг ўзаро ёзишмаларидан кейин масала равшан бўлди: Оврупо ишчилари, умуман, сизларнинг максимализмларингизни қўллаб-қувватламас экан. Улар келишув билан баробар ўрта йўлни танлашди.

Бизнинг Полтавада инқилобдан кейиноқ идора бошқармаси янгиланди ва ишни демократик йўсинга буриб, илгариги таъминотга қўшилиб кетди. Дарвоқе, шаҳар ўтин омборини ҳам шу идора бошқармаси ташкил қилди. Савдогарлар нархни кўтариб юборсалар, бошқарма ўзининг савдосини кучайтириб, нарх-навоини пасайишини таъминлаб турди. Ушанда буни ҳам социализм деб жар солишган эди. Чинакам капиталпарастлар ҳеч қанақа аралашувларсиз тўла «эркин савдо»нинг афзал билишади. Сизларга бу ҳеч гап эмасдай кўриниши мумкин. Аммо Полтава қиш совуғидан сақлаб қолинди.

Бу, албатта, майда мисол, лекин шу ҳам сизга айтмоқчи бўлган фикрларимни яхши ифодалайди. Таъминот механизмини бузмай, уни дабдала қилмай туриб, фақат шу йўл билан унга аралашиб мумкин. Кейин, тажриба ортган сари унинг ишига янаям кўпроқ аралашилса, жамият то социализмга ўтиб олгунча, тобора кенгроқ соҳаларга аралашилаверса бўлади. Бу йўл секинлик билан борадиган, лекин ягона тўғри йўлдир. Сизлар эса, энг зарур нарсаларни етказиб беришнинг буржуача усулига дарҳол чек қўйдингизлар. Натижада ҳосилдор ерларнинг нақ марказида жойлашган, тевараги ўрмонлар билан қўршалган Полтава эндиликда очликка ҳам, яқинлашиб келаётган қишнинг хуружига ҳам дош беролмайдиган даражада ожиз ҳолга тушиб қолди. Ҳамма ерда, таъминотнинг барча тармоғида аҳвол шундай. Газеталарингиз Врангел қўл остидаги Қримда бир фунт буғдой 150 сўмдан сотилаётганини шавқ-завқ билан ёзаяпти. Қўлбуки, сизларнинг қўл остиларингиздаги Полтавада — Русиянинг ғаллага кон ерида бир фунт буғдой нархи 450 сўмга чиқди. Яъни, Қримдагидан уч баробар қиммат. Бошқа нарсалар ҳам шунақа қиммат.

Полтавада вужудга келган бир анъана — одамлар «дадил» ёзувчи сифатида менга мурожаат қилиб туришлари ҳақида сизга ёзган эдим. Авваллари ҳузуримга шоҳ ҳукумати сиқувга олган одамлар келарди. Энди сизлар қамаган шахсларнинг қариндош-уруғлари келишяпти. Улар орасида анчагина кўнчи ҳам бор. Ҳаёт барибир ҳаёт-да, сизларнинг тақиқларингизга қарамасдан кўнчи хунармандлар онда-сонда кўн тайёрлаб, қиш туфайли пойфазалга кучайган зўр эҳтиёжни қондириб туришибди. Баъзан волост ижроқўмлари рухсатномалар беришяпти ва то... бу жиноятдан сизларнинг ҳокимиятингиз хабар топиб, уни тўхтатиб қўймагунигача, оз-оздан кўн чиқарилмоқда. Сизларга қолса, ишлаб чиқариш «бирданига» социалистик, ҳатто коммунистик асосга ўтса. Сизлар муросаи мадора деган тўшунчани тан олмайсизлар, ишлаб чиқаришнинг буржуача шакллари билан келишувчилик, деб ҳукм ўқиб юборасизлар. Албатта, у ер-бу ерда ўзларингизнинг «совет кўнчилик устахоналарингиз» ҳам борлигини айтишингиз мумкин, аммо уммондай улкан эҳтиёж олдида бу тўраларча (бюрократик) эрмак нима ҳам бўларди. Натижада, ана, қизил аскарларингиз нимани кийиб юришибди-ю, совет идораларида хизмат қилаётган зиёлилар нималарни кийиб юришибди? Қизил аскарларнинг оёғида асосан чиптаковим, хизматчи зиёлилар эса, қўл учида ясалган ёғоч шиппақларда юрибди. Бу манзара тус қадимги дунёни эслатади. Ҳозирги замонда бу пойбазалар билан қишга кириб бўладими. Қишда нима қиламиз, деган саволга кўпинча кўзёшларгина жавоб бўлмоқда.

Рус жамиятида зиёли деб ном олган тоифанинг тақдирини ўйлаганда, одамнинг юраги сиқилади. Бераётган маошларингизни ақалли ноннинг нархи билан солиштириб кўринг-а. Нақадар кулгили, аниқроғи, нақадар фожиали номувофиқлик. Шунда ҳам яшашяпти... Ҳа, яшашяпти, лекин ниманинг ҳисобига? Дастурхон, дастурмол, кўйлак пальто, пинжак ва шимга ўхшаш илгариги буюмларидан қолган-қутганини сотиб кун кўришяпти. Буни образли қилиб ифодаласак, буржуа

жамиати сал ортиқча ишлаб чиққан барча нарсани еб-ичиб юборишаётгани маълум бўлади. Ҳозир зарурий нарсалар етишмапти ва бу етишмовчилик ҳажми тоғдан тушаётган кўчкiday тобора катталашиб бормоқда. Сизлар буржуа саноатини ўлдирдингизлар-у, ўрнига ҳеч нима қурмадингизлар, шунинг учун ҳам сизларнинг коммуналарингиз ўша ўликни еб кун кўрайдиган баҳайбат ўлаксахўр (паразит) бўлди. Ҳамма нарса бузилмоқда — эгаларидан тортиб олинган уйлар қаровсизликдан вайрон бўлмоқда, деворлари қўпорилиб ўтин қилинмоқда, хуллас, ялпи ўпирилиш рўй бермоқда.

Бундай ҳолнинг давом этиши мумкин эмаслиги, мамлакатга мисли кўрилмаган қулфатлар ҳавф солаётгани кундай равшан. Қулфатлар таёғи аввало зиёлиларнинг бошида синида. Кейин шаҳар ишчиларининг... Аҳволларини яхшилаб олган коммунистлар билан Қизил Армия ҳаммадан узоқ чидайди. Лекин бу тоифа орасидаги ҳалол кишилар ҳаётида ҳам қашшоқлашиш аломатлари сезилмоқда. Турли-туман ўғрилар ҳаммадан яхши яшамоқда. Бу табиий ҳол: сизлар қурган ҳамма нарса худбинликка асосланган, ўзларингиз эса фидойилик талаб қиласизлар. Дейлик, нони бор одамнинг қуроли йўқ, қуроли бор одам эса очдан ўлапти, шунга «қуролсизни талама, очдан ўлсанг ҳам фойда кўрасан», деб ишонтириб бўладими?

Олдинги хатларимдан бирида томорқа ўғрилиги ҳақида ёзган эдим. Томорқа ўғрилиги — майда, соф майишй ҳодиса, лекин унинг кенг томир отиши келажақда меҳнатга бўлган интилишни сўндиради. Айниқса, қизил аскарларнинг ўғрилиги... Баъзан томорқа эгалари панада ўғриларни пойлаб ётишади. Қўлга тушганлар ноҳарбий хизматчилар бўлса-ку уялишиб, қочиб қолишади, қизил аскарлар бўлса, нима, очликдан ўлайликми бўлмаса, деб тураверишади ё бошқа томорқага ўтиб ўғирлашаверади. Энди ўшанақа яна битта воқеани эшитинг. Бундан икки ҳафтагина бурун Полтавадан урушга Қизил аскарлар қисми жўнади. Штаб менинг хонадоним ёнида жойлашганидан, кўчамиз эрталабданок аскарларга тўлди. Мен яшайдиган уйнинг ҳовлисида бир неча ёнғоқ ўсарди. Қачон жўнашни кутаётган қизил аскарлар ёнғоқларни кўришди ҳовлига ёпирилишди. Кейин нималар бўлганини тасвирлаш қийин. Кимлар дарахтларга чиқиб олган, кимлар шохларни синдирган; бунга сари тобора шафқатсизлашиб, пастдагилар дарахтларга тараша, ёиш ва тош ота бошлашди. Дарахтдагиларга ё уйнинг деразаларига тегиб кетади-ку, дейиш йўқ. Тарашалар бир неча марта дераза ромларига келиб урилди, хайриятки, ойналарга тегмай қолди. Ҳозирги аҳволда ойнанинг синиши нималигини биласиз. Бошлиқларга муржоат қилишимга тўғри келди, аммо улар бу тартибсизликни озгина муддатга тўхтата олардилар, холос. Дарҳақиқат, бир дақиқа ўтар-ўтмас, ҳовли яна аскарларга тўлди ва мен, ҳеч бўлмаганда тараша ва тошларни ойнамизни синдирмайдиган қилиб отинлар, деб уларни зўрғалатдан кўндирдим. Шох-шаббалари синдирилиб, дарахтлар шўппайиб қолгандан кейингина қизил аскарлар бу ердан жўнаб кетишди. Аввал командир тантанали нутқ сўзлади, бу нутқда Қизил Армия янги жамият қуриш учун отлангани айтилди... Мен бўлсам, оёқ остига келиб қолган фалокат ҳақида андуҳ билан ўйлардим: булар ёнғоққа шунчалик ташланишди, эртага нонга, ёқилгига, кийим-кечакка, пойабзалга муҳтожлик уларни не кўйларга солмайди. Агар шундай бўлса, демак биз социализм ўрнига аскарлар талончилигини қуриб берган бўламиз.

Иккаламинг шахсан кўришганимизда сизга Қизил Армиянинг Полтавани ишғол қилиши билан кўнгиллиларнинг ишғоли ўртасида қандай фарқ борлигини сўзлаган эдим. Кўнгиллилар «бошлиқларнинг руҳсати билан» уч кундан ортиқ шаҳарни очикдан-очик талашди. Қизил аскарлар эса Полтавани интизомли армия сифатида эгаллашди ва турли босқинчиларнинг талончиликлари ўша заҳоти тўхтади. Фақат, сизлар судсиз отишларга, уйларни тортиб олишларга (бундан меҳнатқашлар синфи ҳам жабр кўрди) тушиб кетганларингиздан кейингина ҳалиги тасаввур бошқа бир туйғу билан алмашди. Сўхбатимизнинг охирида, сизлар янги жойларни кўнгиллиларга қараганда осон эгаллашсизлар-у, худди уларга ўхшаб узоқ кўлда тутиб туролмайсизлар, деган эдим. Энди яна бир янги гап чиқди, буни Киевдан келганлар топиб келишди. Эмишки, Қизил Армияга юришга отланишдан олдин «буржуазия ҳисобидан кийинчи олиш» таклиф қилинбди. Бордию шу хабар тасдиқланса (афтидан, тўғрига ўхшайди), бу демак ҳавfli симптом бошланганидан далолат бўлади, яъни сизлар фаолиятингизни денкиничилар бошлаган иш билан тугатяйсизлар. Киевликларнинг айтишича, бу талончилик бир ҳафтадан кўп давом этибди. Бу, эҳтимол, фожиамизнинг сўнги саҳнаси бошланаётганини билдирса керак.

Хатларимни тугатишим кераклигини сезяпман. Шундоғам ҳаддан ташқари чўзилиб кетди, бошқа иш билан ҳам шуғулланолмай қолдим. Қолаверса, бу масалани қаттиқ ўрганиш ва узоқ сўзлаш керак, бунга менинг вақтим ҳам, соғлигим ҳам етмайди. Шунинг учун қисқача хулосаларимни айтақолай: сизлар жаҳон максималистик инқилобига туртки бўлар-э, деган умидда ўйлаб ўтирмасдан схематик тажрибаларингизни бошлаб юбордингизлар. Хато қилганларингизга ўзларингиз ҳам иқдор бўлгандирсизлар: чет эл ишчилари вакиллари келиб-кетгандан сўнг, Сегрюнинг хатю Лениннинг унга ёзган жавобидан сўнг, ҳар қанча оптимист бўлманглар, жаҳон инқилоби тўғрисидаги умидларинг пучга чиқди. Тўғри, сизларнинг схематик оптимизмларинг «келишувчилар» устидан осонгина ғалабага эришди, бироқ шунга билан кифоялишларингга тўғри келади, чунки, умуман, Оврупо ишчилари сизлар юрган йўлдан бормаслиги ҳозирданок аён бўлди, бинобарин, ҳар қандай хўрликка кўниккан, ўз фикрини ифодалаш йўлларини топмаган Русия бу аянчли, қоронғи йўлдан мутлақо ёлғиз боришга мажбур.

Қаёққа? Ҳаёлий коммунистларингизнинг ўзи нима? Маълумки, коммунизм ҳаёлини рўёбга чиқаришга ўтган асрда ҳам уринишлар бўлган. Бу уринишлар қандай тагаганини биласиз. Роберт Оуэн, фурьечилар, сенсимончилар, кабэчилар... Оврупо билан Америкада қилинган коммунистик тажрибалар рўйхати мана шунақа узун. Уларнинг барчаси аянчли муваффақиятсизликлар, ўзаро адоватлар, ташаббускорларнинг (мас., Кабэ қисмати янглиғ) фожиали қисматлари билан тугаган. Бу олижаноб орзумандлар охир-оқибат шундай хулосага келишдики, хусусийликни бартараф этиш ва коммуналчиликни қарор топтириш учун, агар чинданам коммуниани амалга ошириб бўлса, инсоният онадан бошқача бўлиб қайтадан туғилиши керак экан. Социалист тарихчи Ренарнинг фикрича, Кабэ ва унга ўхшаш коммунистлар, «Теварагимиздаги нарсалар орасида хусусий бўлиб қоладиганлари ҳам, коллектив мулкига ўтиши керак бўлганлари ҳам бор», деб жуда содда усулни қўллаганлар. Умуман, сизлар ўйлаб ўтирмасдан киришган бундай тақсимот жараёни «объектив

ва субъектив шарт-шароитлар»ни вужудга келтиришнинг узоқ ва қийин жараёнидир. Бу жараён бирор самара бериши учун олмавий жўшқин ташаббускорлик ва, энг муҳими, эркинлик жуда зарур. Шунақа ташаббускорликкина, ҳар қанақа тажрибани шунақа эркин ўтказишгина ҳаёт синовиға нима дош берадио нима ҳалокатга маҳқум эканини кўрсатади. «Ўртадаги чизиқни аниқлайдиган йўриқни Кабэ (менимча, бошқа ҳаёлпарастлар ҳам. — В. К.) ҳали толгани йўқ, — дейди Ренар. — У ҳокимият ва бирлик масаласига ҳаддан зиёд кўп вақт кетказди. Унинг орзусидаги жамият йигит-қизларни ўртача меъёрда озиқ-овқат билан таъминлайдиган, нафақат таналарига, балки ақл-идроқларига ҳам бир хил кийим кийдирадиган, кўнғироқ билан ўриндан туришга, кўнғироқ билан овқатланишга, кўнғироқ билан ишлашга ўргатадиган ўқув юртини эслатади. Қаттиқ тартиб-интизомнинг бирхиллиги одамни зериктиради, жиркантиради. Монастирча бу интернат инсониятнинг ҳаракатланиши учун торлик қилади, сал қимирласангиз, у бузилиб кетиши мумкин». Сизлар ўз коммунизмларингизни монастирча интернатга эмас, казармаларга («меҳнатни ҳарбийлаштиришни эслаш кифоя») киритдингизлар. Ҳар нарсанинг ҳам чегараси бор, лекин сизлар буни ўйлаб ўтирмай, одатдагидай манманлик билан шахс ҳаётининг эркинлиги ва дахлсизлигига тажовуз қилиб, хонадонларга бостириб кирдингизлар («Ўз уйим ўзимга қалъа», дейди инглизлар*), энг зарур буюмларни тақсимлаб ола бошладингизлар, ҳатто сурат ва китобларнинг шахсий йиғилмасига (коллекциясига) ҳам чанг солдингизлар... Ҳеч нарса яратмай туриб кўп нарсани буздингизлар, бошқача айтганда, шошилинч коммунизмни жорий этиб, сизлар ҳатто оддий социализмдан ҳам одамнинг ҳафсаласини пир қилдингизлар. Ҳолбуки, социализмнинг амалга оширилиши ҳозирги замоннинг энг долзарб вазифаси эди. Ўз кўзи билан кўрган бир киши менга қуйидаги воқеани айтиб берган: волость кўмитасининг вакиллари бир съезддан қайтиб келишаётган экан. Одатдагидек, съезд фирт коммунисти руҳда қарорлар қабул қилибди. Қарорга имзо чеккан деҳқонлар эса ғамгин, жим. Ҳар қайсиси ўз қишлоғига тарқайди, у ёқларда халқ кайфияти коммунистча руҳдан йироқ. Йўловчилар ичида бир ўт-оловли киши бор экан, афтидан коммунист бўлса керак, коммунистик тузумни кўкларга кутариб мақтайверибди. Қанча қизғин, бандпарвоз гапирмасин, ҳамма жим, ҳамма ғамгин ўтираверибди. Шунда ҳалиги киши бу жимлик кўрғонини бир ҳамлада ёриб ўтиш мақсадида кўринишидан ақлли, савлатли бир мужикка тўппадан-тўғри мурожаат қилибди. «Нимага индамай ўтирибсиз? Мен айтган гаплар тўғрисида фикрларингиз қандай?» деб сўрайверибди кўзига тик қараб.

— Рост айтасиз, — деб жавоб қилибди мужик жиддий оҳангда. — Балки, чинданам ҳаммаси тўғридир... Аммо гап бошқа ёқда-да: одамзоднинг қўли қўйнидагини сочишга эмас, қўйнига солишга ўнғай қип яратилган.

Ҳаёлий коммунизм орзумандлари тажриба сўнгида худди шунақа хулосага келганларини ўзингиз ҳам биласиз. Албатта, гап қўлда эмас, юракда. Юраклар қайта яралиши лозим. Бунинг учун эса, аввало, ташкилотлар қайтадан туғилиши шарт. Бу, ўз навбатида, ҳур фикрлилик ҳамда ташаббускорлар чиқишини тақозо этади. Яқинда қулатилган ҳукумат содир этиб келган жиноят шунда эдики, жамият ва халқ ичидаги ташаббускорликни у зўрлик билан бостирарди. Аммо бундан бошқа, эҳтимол бундан ҳам катта жиноят бор. Бошқача яшашнинг қўлайлиқларини халқ ҳали англаб етмаган, тасаввур ҳам қилмаган бир шароитда зўрлик билан унга яшашнинг янги шакллари тикиштириш жиноят эмасми? Бунда сизлар айбдорсизлар. Туғма ҳис-туғғуни сизлар буйруқ йўли билан алмаштиридингизлар-да, энди, буюрсак инсон табиати ҳам ўзгаради, деб кутиб ётибсизлар. Халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқига тажовуз қилганларингиз учун ҳали жазосини оласизлар.

Ижтимоий адолат ўрнатиш жуда муҳим вазифа. Ижтимоий адолатни ўрнатмай туриб тўла эркинликка ҳам эришиб бўлмаслигини тўғри таъкидлаясизлар. Айни чоқда, эркинликнинг ўзисиз ҳам адолат ўрнатиб бўлмайди. Келажак кемасини ҳар икки қирғоқни назардан қочирмасдан олиб ўтишга тўғри келади. Буржуа эркинлиги ишчиларнинг қўл-оёғини боғлаб қўядиган ёлғондир, деб қанча даъво қилманглар, овруполик ишчиларни ишонтира олмайсизлар. Мабодо тажрибаларингиз ўзини оқласа, уни ўзлариде парламент йўли билан амалга оширишга умид боғлаётган инглиз ишчилари, айни чоқда, «меъёрдаги эркинлик» шиори билан чиққан буржуй Гладстоннинг қарийб бутун умрини ишчиларнинг сайлов ҳуқуқларини кенгайтириш учун курашга бағишлаганини, шу руҳдаги ҳар қандай сиёсий ўзгаришлар ижтимоий адолат учун кураш йўлига олиб келганини, ҳар қанақа сиёсий реакция эса тескари натижани бераверганини ҳам ёдларидан чиқаришмайди. Сиёсий инқилоблар жуда кўп бор содир этилган, лекин ҳали бирон марта социал инқилоб рўй бергани йўқ эди. Сизлар эркинликни бўғиш йўли билан социализм жорий қилиш тажрибаси бўлиб майдонга келдингизлар.

Бу ҳаракатларингиздан қандай натижа чиқади? Пайғамбарлик қилмоқчи эмасдим, лекин бир сезгидан юрагим ғаш: биз шунақа кулфатлар остонасида турганга ўхшаймизми, ҳозир бошимиздан кечираётганларимиз бўлғуси у кулфатлар олдида ҳеч нарса бўлмай қолади. Русия узоқ ички титранишлардан, очлик ва муҳтожликлардан аста-секин заифлашиб бораётган улкан устунга ўхшайди. Бизни тийиб қўйишга Антанта ортиқча куч сарфлаб ўтирмаса керак. Ички харобагарчиликларнинг ўзи адабимизни бериб қўяқолади. Шундай пайт келадики, устун ниҳоят қолдан тояди ва шартларини суриштириб ўтирмай ёрдам сўрай бошлайди... У шартлар эса, албатта, оғир бўлади.

* * *

Ҳозир тугатаман. Хотимаси, ахир, қаерда бунинг? Утган 1919 йили ҳукуматларингизга қарашли Телеграф агентлигидан бир мухбир келиб, содир бўлаётган воқеалар тўғрисида уч-тўртта саволига жавоб беришимни сўради. Бунақа савол-жавобларни аслида ёмон кўраман. Менинг ёзувчи эканимни ва фикрларимни ўзим ифодалай олишимни айтмаганд ҳам, бунақа савол-жавоблар қарийб ҳамisha ноаниқ бўлади. Лекин барибир ёзувчиман-да, яъни фикрларини ҳаммага маълум қилишга интиладиган одамман-да. Сизлар бўлсаларингиз, эркин матбуотни ўлдирдиларинг. Шу-

* Ўзбеклар эса, «Ўз уйим — ўлан тўшагим», дейишади. — Тарж.

нинг учун ҳам мухбирнинг саволларига жавоб беришга рози бўлдим. Фақат, қани энди фикрларим большевиклар матбуотида чиқса, деб умид билдирдим. Мухбир бунга кафолат беролмаслиги, лекин савол-жавобимизни агентлик созет ҳоқимиятининг раҳбарларига тарқатишини айтди.

Савол-жавоб матбуотда пайдо бўлмади. У сизга юборилганим-йўқми, ўқиб чиқишга вақт топа олдингизми-йўқми — билмадим. Умуман олганда, ўшанда ҳам мен ҳозир тақрорлаётган гапларимни айтганман. Янги жойларни эгаллашга устасизлар-у, қўл остиларингизда сақлаб қололмайсизлар, мана, Украинада таянчи йўқотиб бўлдингизлар, деганман. Кейинги воқеалар башоратимнинг тўғри чиққанини кўрсатди: ўшандан бир ярим ойлар ўтиб, денкинчиларнинг сиқуви остида Украинани ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлдингизлар. Ҳозир ҳам Украинадаги ҳоқимиятларинг таги лиқиллаб қолган...

Ҳов ҳалиги руминиялик анархиячи жамоат жойларида ўзини шу қадар тута олмайдиган халқнинг идеал тузумга етишига ҳали анча бор, деган хулосага келган эди. Мен бошқача айтман: ҳали сайлов аппаратидан фойдаланишни ўрганмаган, ҳали ўзининг устивор фикрларини эп-лаб-нетиб ифодалаёлмайдиган, ижтимоий адолатли тузумга чакана талончилик қилиб (ўзларингиз «талаб тўпланганларни талайвер» дегансизлар) кириб келаётган, ёппасига отиб ташлашлар восита-сида адолат ўрнатмоқчи бўлган халқнинг инсониятнинг энг эзгу интилишларига раҳнамолик қи-лишига ҳали анча бор. Бундай халқ бошқаларга муаллимлик даъво қилишдан олдин ўзи яхши-лаб ўрганиб олиши керак.

Сизлар Деникиннинг кўнгилли лашкарини енгдингизлар, Юденични, Колчакни, полякларни енгдингизлар, эҳтимол, Врангелни ҳам енгарсизлар. Мабодо Антанта кўшинлари бостириб кирса, бу ҳам сизларнинг ғалабаларингиз билан тугаши мумкин, чунки бундай ҳолда халқнинг ватан-парварлиги тутиб кетади-да. Сизлар эса интернационализмни деб бу руҳни йўққа чиқаришга беҳуда уриндиларингиз. Ҳолбуки, ватан ғояси ҳали ҳам инсониятнинг бирлашиш йўлидаги энг катта эришган ютуғи ҳисобланади, бирлашиш эса, эҳтимол, ватанларнинг кўшилиши билангина амалга ошса керак... Бир сўз билан айтганда, ҳамма фронтларда ғолибсизлар, лекин табиат кучлари олдида сизларни ожиз қилиб қўядиган касаллик билан оғриётганларингизни сезмап-сизлар...

Фикрларимдан кўриб турибсизки, мен Антантанинг аралашувини кўмсаётганим ҳам, генерал-ларга ғалаба тилаётганим ҳам йўқ. Русия ҳозир ўтмиш хомхаёли билан келажак хомхаёли ўрта-сида, қай бирининг бағрига отилсам экан, деб ўйга чўмиб турибди. Четдан аралашув тажрибани хиралаштириб қўйиши мумкин, холос. Генераллар бўлса, ўтмишни кўмсайдиган, ҳоқимиятдан ўтмиш манфаати учун (худди сизлар келажак манфаати учун қилаётгандай) фойдаланадиган унсурларга яна кўмондонлик қилиб юрган бўлишса керак. Кўпларнинг фикрича, Русия бундай аҳволда фақат мўъжизага умид боғлаши мумкин, холос. Бояги мухбир билан қилган савол-жавобимизни мен тезпишар коммунизмнинг раҳнамолари бўлмиш сизларга мурожаат билан, тажрибадан воз кечишга ва носоғлом, ёвуз ва бемаъни реакцияни жиловлаш имконини кўлга кири-тиш учун соғлом реакцияни кўлга олишга даъват билан тугатган эдим. Одамлар менга, улар икки дунёда бундай қилишмайди, дейишяпти. Эҳтимол. Ахир, йўл қўйган катта хатоларни тан олиш осонми? Бунинг учун бениҳоя ҳалоллик ва виждонлилик, иззати нафсни енгиш ва йўлни сизлар келишувчилик деб атаган томонга буриб юбориш лозим бўлади.

Тахминларимнинг ҳали анча соддалигини биламан, бироқ мен келажакка ишонаман, ёзув-чимаан қолаверса, ва бу йўлни Русиянинг ҳозирги оғир аҳволдан эсон-омон чиқиб кетишини таъминлайдиган ягона тўғри йўл деб ҳисоблайман...

Ҳукуматларни ёлғон емиради... Балки ҳақиқатга қайтиш учун ҳали вақт бордир, шундай қилинса, ишончим комилки, орқаларингиздан ўйлаб ўтирмай зуравонлик йўлига тушиб кетган халқ бир кун келиб кўзи чарақлаб очилади-да, хурликка қайтарадиган йўлга тушиб олади. Бу сизлар учун ва сизларнинг ҳукуматингиз учун зиён бўлса ҳам, мамлакат учун, социалистик онгнинг ривожини учун кони фойдадир.

Бироқ... ҳақиқатга қайта олармикансизлар? Энди кеч эмасми?

1920 йил сентябрнинг 22-куни.

¹ В. Г. Короленконинг (1853—1921) А. В. Луначарскийга ёзган хатлари СССРда илк марта эълон қилинмоқда. Короленко буларни 1920 йили Полтавада ўлимидан сал олдин ёзган. Узаро хат ёзишув ташаббуси, В. Д. Бонч-Бруевичнинг хабарига қараганда, В. И. Лениндан чиққан: «У билан хат ёзишувни А. В. Луначарскийдан илтимос қилиш керак, халқ маорифи комиссари сифатида, қолаверса, ёзувчи одамга хат ёзиш унга ўнғайроқ» («В. Г. Короленко замондошлари хотираси-да». М. 1962, 508-бет).

Луначарский Полтавага келиб уни кўриб кетганидан кейин Короленко олти хат ёзган, лекин битта ҳам жавоб олмаган. 1930 йили профессор Н. К. Пиксановнинг, Короленко билан ёзишмаларингизни қайта нашр қилайлик, деган таклифига Луначарскийнинг ўзи бундай деб ёзган: «Короленко билан ёзишган хатларимиз масаласига келсак, уларни нашр қилиш мумкин эмас. Негаки, хат ёзишувнинг ўзи бўлмаган». (Рус адабиёти институти (Пушкин уйи), Н. К. Пиксанов фонди). Жавоб юбормаганининг боисини Луначарский турли сабаблар билан тушунтирган.

Хатлар кўчирмаларда қўлма-қўл бўлиб кетди, 1922 йили эса Парижда «Задруга» нашриётида чоп этилди. Хорижий нашрнинг бир нусхаси Кремлдаги В. И. Ленин кутубхонасида сақланяпти. «Правда» газетасининг (1922 йил 24 сентябрь сонига илованинг «Урт. Ленин дам олишда» бўлими-да): «Владимир Ильични нима қизиқтиряпти?» деган саволига Горкида Ленин ҳузурда бўлиб қайтган Л. Б. Каменев: «...яқиндагина эълон қилинган Короленконинг Луначарскийга ёзган хат-лари», деб жавоб қилган.

¹ А. В. Луначарский В. Г. Короленко билан учрашиш учун Полтавага 1920 йил июнининг 7-куни келган. Шаҳар театридаги митингга Короленко унга отувга ҳужм қилинган шу ерлик беш нафар кишини кутқариб қолиш илтимоси билан мурожаат қилган. Эртасига эрта билан (бу пайтда Луначарский Полтавадан кетиб қолган эди) Короленко ундан кичкинагина хат олади: «Қадрли, бениҳоя хурматли Владимир Галактионович.

Менга кечикиб мурожаат қилганингиздан жудаям изтиробдаман. Мен, албатта, Сизни деб у одамларни қутқариб қолишга бутун кучимни сарфлар эдим, аммо энди уларга ёрдам беришнинг иложи йўқ. Ҳукм мен бу ерга келгунча ижро этилган. Сизнинг муҳибингиз Луначарский» («Вопросы литературы» журн., 1970, 7-сон, 37-бет).

2. 1899 йили Короленко ноҳақ қатлга ҳукм қилинган чечен Юсуповни ўлимдан қутқариб қолган (В. Г. Короленко. Ун жилдлик танланган асарлар, М. 1955, 9-жилд, 528—634-бетлар).

3. Шу манбанинг 534-549-бетлари.

4. Уша пайтлари Х. Г. Раковский Украина Халқ Комиссарлари Совети раиси, кейинчалик — СССРнинг Англия ва Франциядаги ваколатхонасининг мухтор вакили бўлган, 1938 йил мартда СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъатининг ҳукми билан қамалган, 1941 йил сентябрининг 11-куни Орлов қамоқхонасида отилган. 1988 йили оқланган. Короленко Раковский билан инқилобгача, Руминияга қилган саёҳати пайти танишган.

5. Полтавадаги ФК қурбонларининг мурдаси 1919 йил августининг 2-куни кавлаб олинган.

6. В. И. Ленин Тўла асарлар тўпламининг 41-жилди, 124—128-бетларига қаранг.

7. В. Г. Короленконинг «Маиший ҳодисалар (Улим ҳукми тўғрисида публицист қайдлари)» мақоласи биринчи марта «Рус бойлиги» («Русское богатство») журналида 1910 йилнинг март-апрель ойларида босилган.

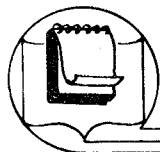
8. Бакунининг бу фикрига Короленко, шунингдек «Замондошим тақдири» («История моего современника» — М., 1965, 376-бет) асаарида ва 1920 йил ноябрининг 14-куни М. П. Сажинга ёзган хатида («Русская литература», 1973, 1-сон, 108—109-бетлар) ҳам мурожаат қилган.

9. В. Г. Короленконинг «Очарчилик йили» очеркида ўзи қайта ишлаган хатлари 1892—1893 йиллар «Рус ахборотномаси» («Русские ведомости») газетасида босилган. Алоҳида китоб ҳолида 1893 йилнинг охирида чоп этилган.

10. Бу ерда гап В. И. Лениннинг инглиз газетаси «Дейли ньюс»нинг муҳбири Сегрю билан 1920 йил сентябрида қилган ёзишмалари (В. И. Ленин Тўла асарлар тўплами 41-жилдининг 277—278 бетлари) тўғрисида боряпти.

Изоҳлар **А. В. Храбровитский**ники

Хатлар сўзбоҳиси ва изоҳлари билан бирга «Новый мир» журнали
1988 йил 10-сонидан **Н. ОТАХОНОВ** таржимасида босилди.

Анна Ахматова

МУҲАББАТНИ КУЙЛАЙМАН

* * *

Дафн айланг мени, шамоллар,
Нетай, келмас яқинлар саси!
Бошим узра сарсон намозгар
Ва осуда замин нафаси.

Кечки зулмат чойшаби билан
Епинг қаро жароҳатларим.
Бошим узра зангори туман
Айтинг қилсин тиловатларим.

Мен ҳам сиздай юрар эдим хур,
Ташна эдим яшашга нечоғ.
Энди бўлса танам муз эрур,
Ким ҳам тортсин устимга тупрок.

Сўнги уйку ёлғизгинамни
Осойишта қучсин, десангиз,
Кўкламларни, кўклагинамни
Қамиш бўлиб куйлай беринг сиз.

1909.

* * *

Уша овоз, ўша нигоҳ,
Соя ўша оқ-сарғишдир,
Бир йил аввал бўлса қандок,
Уша ҳолда қолмишдир.

Оқ деворга тушган ёғду
Уша-ўша минг тарам,
Нилуфарнинг ҳидларию
Сенинг оддий сўзинг ҳам.

1909.

Қўйкўз қирол

Чексиз азоб, сенга шараф-шон!
Қўйкўз қирол кеча берди жон.
Куз оқшоми дим, алвон эди,
Эрим келиб, хотиржам деди:
«Кетган экан ов қилмоқ бўлиб,
Дуб ёнида ётганмиш ўлиб.
Жабр бўлди ёш бекачига...»

Бир кунда оқ тўлмиш сочига».
Трубкасин печдан топар ул,
Сунгра олар тунгги ишга йўл.
Мен ҳозироқ уйғотиб қизим,
Қўйкўзига тикарман кўзим.
Ташқарида шитирлар терак:
«Кетди... Қайтмас қиролинг бўлак...»

1910.

* * *

Занжирбандмас юрак юракка,
Кетар бўлсанг, сенда ихтиёр.
Кимки ноил эркин юрмакка,
Улкан бахтга бўлар экан ёр.

Қўй, ўпмагил, чарчаган танам
Ўлим келиб ўпмоғи тайин.

Йиғламасман, нолимасман ҳам.
Нечун бахтга умид тутайин?!

Азобларим баҳам кўрди қиш,
Ҳижронларинг кетмай бошимдан.
Нима боис, нималар боис
Сен яхшисан ёстиқдошимдан?

1911.

Кўшиқ

Қуёш чиқар мунис дамда
Муҳаббатни куйлайман.
Чўкка тушиб томорқамда,
Шўрага сув қуйгайман.

Отқилайман, юлиб илқис,
Гуноҳқорман олдида.
Оёқяланг, ана бир киз
Йиғлар четан ёнида.

Кулфат саси — фарёд, кадар
Қалбим эзар, яралар.
Илиқ ҳидин ёяр бадтар
Улиб ётган шўралар.

Нон ўрнига тош армуғон,
Шудир аччиқ тавозе.
Бошим узра фақат осмон,
Кўксимда ёр овози.

1911.

* * *

Бекорчилик элтди бу томон,
Қайда ўтса барибир зиқ кун.
Тепаликда мудрар тегирмон,
Бунда йиллаб жим турмоқ мумкин.

Қовжираган гулпечак узра
Асалари сузади майин.
Сув парисин турибман излаб,
Унинг эса ўлгани тайин.

Саёз тортиб, торайган кўлмак
Қўнғир тусли пўпанакка жой.
Ялтирайди титраган терак
Боши узра енгилгина ой.

Ҳамма нарса оҳорли гўё,
Нам ҳид сочар тераклар бу чоғ.
Сукутдаман. Сукунат аро
Шайман яна бўлмоққа тупроқ.

1911.

Столипин реакциясининг айғоқчилари, дорлари, ўқлари мамлакат руҳий ҳаётини қарахтлаштираётган бир шароитда одамлар қулоғига булбул навосидай дилрабо фарёд саси эшитилди. Хўржунлар бўм-бўйлигидан, эртанинг ризқи эса очлик, юпунлик эканидан ўртанаётган бу овоз бахтсизлар овози мунгли жаранглай кетди. Кўкламларни қамиш бўлиб қуйлашга тушганди бу овоз. Сукунат аро яна қайтадан тупроққа айланишга шайликни олқишларди бу овоз. Яшашга ташналар, ҳаёт дўзахлигидан задалар овози — Анна Ахматова овози эди бу. Йўл бошидаги бу овоз унинг соҳибасига дарҳол улкан шуҳрат келтирди.

Шоира ихчам, образли, ҳароратли ёзарди. Унинг кўпгина сатрлари ҳикматлар даражасига кўтарилганди. Сатрлар содда, ўт-оловли, ёдлашга осон. Улар тўғридин-тўғри қалб бағридан жой олгувчи эди.

Бу дунёга келгандан кейин
Ишқ кийноғин тотгаймиз, ахир! —

дейди йигирма икки ёшли шоира. Қошкийди, бу фақат ишқ қийноғигина бўлса!...

Биринчи жаҳон уруши Анна Ахматова ижодида из қолдирмаслиги мумкин эмасди. Шоира уни халқнинг улкан дарди сифатида қабул қилади. Октябрь революцияси болаликдан шоира атрофини ўраган муҳитни қайтмас ўтмишга айлантиради. Унинг назарида, «ҳамма нарса ўғирланган, оширилган, сотилган». Минг-минг иплар билан эски Россияга боғланган шоира Октябрь революцияси моҳиятини тушуна олмади. Барибир у замондошлари Иван Бунин, Константин Бальмонт, Вячеслав Иванов каби-лар йўлини тутмади — хорижни афзал кўрмади. Россияда қолди. Ундаги очликлар, таъқиблар, адолат-сизликлар, азоб-ўртанишлар, уруш-вайронагарчиликлар — бари-барига шохид бўлди. Эрини отдилар. Ўғлини қамадилар. Ўзини фаришталар, санамларни қуйловчи диндор шоира сифатида талқин қилдилар. «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида қарор қабул қилиб, шу баҳонада шоира ижодини қораладилар, матбуот йўлларини таъқиқлаб қўйдилар. Лекин Анна Ахматова овозини, истеъдодини таъқиқлай олмасдилар.

«Мен унинг ҳаётда кўпгина машаққатлар, фожиалар бўлганини билардим, — деб ёзади Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, шоир Михаил Дудин. — Лекин унинг бирон-бир китобида бирон-бир афсус-надоматни, лолу ҳайронликни топмадим. Мен шоирани ҳеч қачон боши ҳам ҳолда кўрмадим. У ҳар вақт адл ва жиддий эди. У ҳар вақт улғу матонат соҳибаси эди».

Дарҳақиқат, эрқни ҳамма нарсадан юксак билган шоира ҳар қандай тухмат шамоллари эсса-да эгилмади. Ҳар қандай озор, рив, адолатсизлик гирдобларидан ҳам бутун қалб билан чиқа олди. Йўқ-йўқ, Анна Ахматова аллақандай темир ирода соҳибаси, аллақандай илоҳий дунё кишиси эмасди. У ҳам ўзимиздай қилт этган елдан тугёнга келувчи, биргина ноҳўя сўздан ўртангувчи, андаккина нурдан ҳаяжонлангувчи тирик жон эди. Лекин у ҳаёт азобларига ўзининг қалб муҳаббатини, ҳаёт тунларига ўзининг қалб нурларини қарши йўналтира оларди.

* * *
Қоронғи бостирма шийпони иссиқ,
Кўзларим кулса-да, кўксим тўла ёш.
Дўстим: «Нафасингни қилгил, — дер, — иссиқ,
Бизлар ҳам омадга бўлғаймиз йўлдош.»

Кошки дўстгинамга ишонсам шу он...
Кўзи ожиз унинг, камбағал, маълул.
Узун, диққинафас йўлларни мудом
Ўз қадами ила ўлчаб келар ул.

Бирдан жаранглайди ниҳол товуши —
Бахтсизлар товуши жаранглар мунгли:
«Оҳ, бўм-бўш хуржунлар, кўринмас тушим,
Эрта ризки эса — очлик, юпунлик!»

1911.

* * *

Зангор узум бошин ифори ширин,
Чорлайди олислар кайф оғушига.
Бўлса бўлаверсин овозинг ғамгин,
Дилим ачишмагай ҳеч бир кишига.

Узум бошларининг гирди тўр-ўрам,
Нафис, эгилувчан янги новдаси.

Тип-тиник дарёнинг сувлари тарам,
Кезиб юрганидан булут тўдаси.

Қуёш осмондадир. У сочар зиё.
Тўлқинларга боргил, ҳасратинг бўлса.
Эҳтимол, у сенга жавоб айлар, о,
Эҳтимол, у сандан олғай ҳам бўса.

Шоира шеърларини ўқиб, ҳаёт азобларига дучор кимсаларга дарҳол шафқат қўлларини узатгин-
гиз келади, йиқилганни турғазишга, чўллаганга сув тутишга шошиласиз. Анна Ахматова шеърларини
ўқиб, озгинагина бахтингизга оламча қувонасиз. Ғамнок эсангиз, ўзингизга дардкаш, ақлли суҳбатдош
топганингиздан, дардингизни сиздан аввалроқ бошқалар ўйлаганидан ҳайратга тушасиз. «Тана қуёш-
сиз, қалб қўшиқсиз яшолмайди», — дейди шоира. Зеро, шоира вужудидида қуёш, қалбидида қўшиқ яшар-
ди. Шунга кўра унинг оғриқли сатрлари нурли, саховатли. Анна Ахматова қўшиғи — муҳаббат ва
гўзаллик, ҳақиқат ва олижаноблик, самимият ва фидойилик қўшиғи.

Шоира Россия жануби — Одесса шаҳрида 1889 йил 11 (23) июнда дунёга келган. Кўп ўтмай оила
Чорқилишқоққа кўчган. Шоира болалиги улғу Пушкин излари қолган жойларда кечган.

Шоиранинг биринчи китоби 1912 йилда «Оқшом» номи билан нашр этилган. Қизининг шеърлар
ёзаётганига нохуш ота шеърлар остида ўз фамилияси — Горенко туришини истамаган. Натижада
шоира катта бувисининг фамилиясини қабул қилган.

Шундай қилиб рус шеърлятида биллур овозли улкан истеъдод пайдо бўлганди. Уни дарҳол пайқа-
дилар, уни ўқиб, ҳайратга тушдилар. У ҳақда сўзлай бошладилар. Кейин эса азоблар, тақиқлар...

Улкан илҳом бир умр ҳамроҳ бўлган шоира учун мангулик шон-шухрат унинг ёши олтмишдан
ошгач, сочлари оқариб, кенг пешонаси оша орқага ўтгач таширф буюрди. Вафотидан икки йил аввал
шоира Италияда, бир йил аввал эса Шекспир юртида бўлди. Италияда унга «Этна-Таормина» мукофо-
тини, Англияда Оксфорд университетининг фахрий доктори дипломини топширдилар.

Бизда — ўз Ватанида-чи?

Бу саволга бирон нарса дейиш қийин. Шундай бўлса-да, биз «Анна Ахматова — рус шеърлятининг
маликаси», деб турган миллион-миллион шеърхондан кўз юма олмаймиз. Аслида улкан мукофот — айни
шу.

Қайта қуриш муносабати билан фақат эндигина бор бўйини кўрсатаётган ҲАҚИҚАТ ва АДОЛАТ-
ГА боқар эканмиз, шоиранинг:

Майли, майли қабртош бўлсин
Ҳаётимга менинг муҳаббат! —

деган башоратли сатрларини эслаймиз. Халққа фидойи муҳаббат ҳеч қачон жавобсиз қолмаслигини
ўйлаймиз.

Қуйида эълон қилинаётган шеърлар таваллудига 100 йил тўлишини кенг нишонлаётган шоирамиз-
нинг илк китоблари — «Оқшом» ва «Тасбеҳ»да чоп этилган. Улкан истеъдоднинг илк қадамлари. Айни
пайтда мароқли, улкан қадамлар.

ТАРЖИМОН

* * *
Ишонгил, илонмас, хижрон паллада
Соғинч тугаллади қоним сўришни.
Мен энди қобил қиз оппоқ далада,
Қушлар овози-ла чорларман ишқни.

Едимда, келганди «хайр» демоққа:
Тақдир бу, тўқмадим ёшлар оҳида.
Шаҳзодам, тушига тунлар кирмоққа
Афсунлар ўқийман. Афсус, беҳуда:

Беркдир, борай десам ўзга йўл билан,
Юксак арки ичра менинг шаҳзодам.
Уни алдарманми? — Қайдан ҳам билай!
Риё кўрмоқдаман фақат дунёдан.

Бу берк дарвозада турганим боис,
Балки уйқулари осуда унинг.
Ёки аллақачон Сири¹ — хумор кўз
Қўшиғин айтарми бошида унинг?

1912.

* * *
Бугун менга мактуб келтирмадилар,
Унутдими ёхуд чиқдими сафар,
Кумуш кулгуларга ўхшайди баҳор,
Кўрфазда тебраниб турар кемалар,
Бугун менга мактуб келтирмадилар.

Кечагина менинг ёнимдайди у,
Меникийди латиф, нигорон боқиш.
Теграмизда эди рухсори оқ қиш.
Бугун эса баҳор — ғуссаси оғу,
Кечагина менинг ёнимдайди у...

Эшитиб турибман: нолалар этгай
Нозик камон титраб жон қийноғида.
Қолса-я юракнинг ёрилмоғидан
Бу нафис сатрлар сўнггига етмай² ...

1912.

Парча

Дарахт панасида, кўзлардан нари,
Хазонларни босиб, кимдир солди дод:
«Не кўйга солибди ишқинг сарвари,
Суйганинг не кўйга солибди, ҳайҳот?!»

Кўксинг игналарнинг захридан бежон,
Санамай қўйибсан, ботавергач ниш.
Беҳуда уннайсан бўлмоққа шоён,
Бундан кўра афзал тириклай ўлиш!..»

Чапланган мисоли қоп-қора бўёк,
Қабоқларинг оғир, қарашинг оғир.
Кўзларингда азоб, буйнингда сиртмоқ,
Ишқнинг дўзахига отмиш тошбағир.

Дилозорга дедим: «Маккорсан, ёху,
Уятинг қолмабди, юраги қора.
У — ювош, у — мунис, измимдадир у,
У — менга бир умр ошику шайдо!»

1912.

* * *
Суюк ёрнинг доим ўтинчи бисёр,
Ишқи забунларда бўлмагай ўтинч.
Мен нечоғ мамнунман, қиш айлагач қор,
Сувлар муз остида бўлиб қолди тинч.

Таржимаи ҳолинг ёзмиш шон-шухрат,
Бирон бўшлиқ қолса, жоизми, зеро?!

Босарман мўрт, рангсиз биллур қатламин,
Паноҳингда асра, раҳмони олам.
Сен эса сақлагил менинг хатларим,
Авлодлар ҳукмига бўлсин ҳаволам.

Иплари тигиздир муҳаббат тўрин,
Ширинлиги зиёд оби ҳаётнинг.
Бирон пайт оларкан дарсликдан ўрин,
Майли, болакайлар ўқишсин отим.

Оқиллик, жасурлик — сенга хос хислат,
Яққол аён бўлсин баҳс-суҳбат аро.

Маҳзун қисса ила танишар маҳал
Майли, қувлик ила айлашса ханда.
Инъом эт ғуссали доврўғ, лоақал,
Муҳаббат оромин дариф кўрганда.

1913.

¹ Сири — рус фольклорида афсонавий ўлим қуши.

² Чиндан ҳам шеър тугалланмагандай. Охири бешликнинг сўнгги сатри йўқ.

Тугён

1

Ёндирарди, бўғар эди нур,
Ўтли эди кўзин офтоби.
Титраб кетдим. Мана шу эрур
Этолгучи ювош ва тобе.

Қони қочди, оқарди юзим,
Сўзлаш учун эгар чоғи қад.
Майли, майли, қабртош бўлсин
Ҳаётимга менинг муҳаббат.

2

Севмасмисан, боқмасмисан-а?
О, лаънати, нечоғ гўзалсан.
Болалиқдан учқур эсам-да,
Кошки ердан оёқ узолсам.

Кўз олдимда туманлар бисёр,
Ҳамма нарса қоришим ҳолда.
Ёрқин фақат қизил лола бор —
Ёқанг узра қадалган лола.

3

Оддий мулозимат амрига монанд
Менга яқинлашди, қилди табассум.
Андак оҳисталик, андак назокат...
Қўлимдан ушлади, лаб босди маъсум,
Таниш назар ила тикилди менга
Чеҳра ифодаси аён эмасим.

Ўн йиллик тоқат-у ўн йиллик нидо,
Бедор ўтган тунлар висол оҳида.
Сокингина битта сўзга бўлди жо,
Уни айтиб қўйдим — айтдим беҳуда.
Аён, бари аён! — Узоқлашди ул.
Қолди қалбим яна ҳувуллаб, маълул.

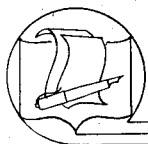
1913.

* * *

Бир табассум ошнодир менга:
Сал лаб қимтиб, жилмаймоғим бор.
Уни фақат асрарман сенга,
Муҳаббатдан, ахир, у ёдгор! —
Жаҳлинг, оринг бўлса-да жавоб,
Ё ўзгага боғласанг-да ишқ,
Турса ҳамки қаршимда меҳроб
Ва ёнимда кўйкўзли қайлиқ...

1913.

Русчадан Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА таржималари.

Бўриной Аҳмедов

ТАРИХНИ СОХТАЛАШТИРИБ БЎЛМАЙДИ

Ўрта Осиё халқларининг қадимги ва ўрта асрлардаги тарихини ўрганишда тарихшунослар анча иш қилдилар: кўп асрлик тарихни ўз ичига олган жилд-жилд китоблар битилди, тарихнинг айрим соҳалари (ижтимоий-сиёсий, аграр, маданият, мамлакатлараро муносабатлар) бўйича махсус монографиялар ёзилди. Лекин, барибир, ҳали қиладиган ишларимиз кўп, яхши ўрганилмаган, ечимини топмаган масалалар тахланиб ётибди. Ер-сув муносабатлари, ҳунармандчилик, халқ ҳаракатлари, этник тарих ва этник жараён мана шундай муаммолар жумласидан.

Мен икки муҳим масалага қисқа тўхтаб ўтмоқчиман.

Биринчиси. Кейинги йилларда баъзи тарихий шахсларга, Ўрта Осиё халқлари тарихининг айрим даврларига, хусусан, Темур ва темурийлар даври тарихига баҳо беришда бирёқламаликка, субъективизмга йўл қўйилмоқда. Нимагадир, ҳокимият тепасида турган ёки сарой хизматида бўлган шахсларнинг ижтимоий-сиёсий, илмий-адабий фаолияти хусусида гапирганда фақат уларнинг салбий, негатив тарафларини кўрамыз, ижобий томонларини бўлса хас-пўшлаб ўтадиган бўлиб қолдик. Бошқача қилиб айтганда, уларнинг фаолиятига бугунги кун идеологиясидан келиб чиқиб баҳо бераётибмиз. Бунақа кайфиятни М. Ғ. Ваҳобовнинг «Правда Востока» газетасининг 1986 йил 4 декабрида эълон қилган «Тарих ҳақиқатига зид», 1988 йил 21 июнда шу газетада чоп қилган «Ҳақиқат хусусида — фақат ҳақиқат» номли мақолаларида, тарих фанлари доктори, профессор Г. Ҳидоятовнинг яна ўша газетанинг 1988 йил 11 ноябрида босилган «Улуғ муаллим» деб аталган мақоласида яққол кўрамыз.

Тўғри, Темур ҳам, Бобур ҳам феодал ҳукмдор сифатида зулмга қўл уришган, бошқа юртларга боқинчилик юришлари ҳам қилишган. Масалан, Темур 1380—1402 йиллари Эрон, Ироқ, Закавказье, Кичик Осиё ва Шимолий Ҳиндистонга боқинчилик юриши уюштирди, кўпгина шаҳар ва қишлоқларни хароб қилди, кўпларнинг ёстигини қуритди. Бобур ҳам шунга ўхшаш иш қилди — 1526 йили Шимолий Ҳиндистонни босиб олди. Султон Ҳусайн-чи? У ҳам қон тўккан, айрим пайтларда меҳнаткаш халқнинг ҳақ-ҳуқуқини топтаган. Биз бу шахсларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятидаги бу негатив тарафларни қоралаймиз, албатта.

Шу билан бирга, уларнинг тарих олдидаги хизматларини ҳам эътироф этиш лозим, акс ҳолда ноҳақлик, адолатсизлик юз бериши мумкин. Сирасини олганда, ҳақиқатни, бор ҳақиқатни айтмаслик ҳам тарихни сохталаштиришга киради.

Ҳўш, Темурнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида ижобий томонлари ҳам бўлганми? Ҳа, ижобий томонлари ҳам бор, албатта. Буни билиш учун катта олим бўлишнинг ҳожати йўқ, фақат тарихга тўғри кўз билан, яхши ният билан қарашнинг ўзи кифоя.

Темур фаолияти билан боғлиқ бўлган бир-икки мисолга мурожаат қилайлик.

Биринчи мисол. Маълумки, XIV аср ўрталарида Чиғатой улуси — аниқроғи, Мовароуннаҳр, Хоразмнинг шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий вилоятларини ўз ичига олган унинг ғарбий қисми феодал тарқоқлик исканжасида қолди. Уша вақтда Чиғатой улусида ўнга яқин мустақил беклик мавжуд эди. Масалан, Шаҳрисабз вилоятида Ҳожи барлос, Ҳўжандда Боязид жалоир, Сарипул ва Тоткандда Хизр ясовурий, Балхда амир Ҳусайн, Шибирғонда Муҳаммад Аперди найман, Кўҳистонда амир Сотилмиш, Арҳанг саройда Ўлжой Аперди ўзларини ҳокими мутлақ деб эълон қилиб, бир-бири билан ёқалашар, халқни талон-тарож қилиб, азоблар эдилар. Темур 1370—1378 йиллари бу ўлка ва вилоятларни бир давлатга бириштириб, феодал тарқоқликка барҳам берди. Бу меҳнаткаш халққа беҳадик ётиб-туришга, тинч меҳнат қилишига имкон берди; деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик ва маданиятнинг ривож топишига замин яратди. Қисқаси, Мовароуннаҳр ва Хуросон, Темур ва темурийлар даврида 120 йил тинч ҳаёт кечирди. Темур фаолиятининг кўп ижобий томонлари бўлганлигини машҳур тарихшунос олим СССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси профессор А. Ю. Якубовский ҳам айтган. У Темурнинг бир тарафдан, феодал исёнлар ва феодал тарқоқликка барҳам бергани, иккинчидан, улкан қурилишлар қилганини алоҳида қайд қилган эди (Темур. Опыт краткой характеристики, «Вопросы истории» журналы, 1946, № 8—9, 73-бет).

Иккинчи мисол. Темурнинг 1391 ва 1395 йиллари Олтин Ўрда хони Тўхтамишга (1376—1395) ёки 1402 йили Туркия султони Боязид Елдирымга (1389—1402) қарши қилган ҳарбий юришларини олиб кўрайлик.

Тўхтамишга берилган қақшатғич зарба Россиянинг Олтин Ўрда зулмидан қутулишини тезлаштирди. Келинг, яхшиси, унинг аҳамияти ҳақида мўтабаб олимларнинг фикрини келтириб қўя қолайлик. А. Ю. Якубовский Тўхтамишнинг 1382 йили кузда Москвага қилган ҳужуми ва унинг оғир оқибатлари ҳақида бундай дейди: «Тўхтамишнинг хуружи Москва ва Москва вилоятини оғир

жароҳатлади. Костромадан талон-тарож этилган Москвага қайтиб келган Дмитрий Донской учун 1382 йилнинг кузи унинг ҳаётидаги энг оғир кунлар бўлди, чунки у ўша кезларда Тўхтамишга қарши бирон чора-тадбир кўришдан тамоман ожиз эди». (Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Олтин Урданинг емирилиши, Москва-Ленинград, 1950, 329-бет). Академик Б. Д. Грековнинг бу борадаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. «Олтин Урда, — деб ёзган эди у, — Темур берган зарбадан кейин ўзини ўнглаб ололмади». Туманбоши Идику (Едигей) Москвага Олтин Урда олдидаги мажбуриятларини эслатиб элчи юборганда князь Василий Дмитриевич унга парво ҳам қилмади (Ўша китоб, 245-бет). А. Я. Якубовский Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабасига юксак баҳо берди. У, масалан, бундай деб ёзди: «Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси... нафақат Урта Осиё ва Шарқ-жанубий Европа учун, балки Русь учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди» (Ўша китоб, 373-бет). Айнан шундай фикрни машҳур рус тарихчиси М. С. Соловьев (1820—1879) ҳам ўз вақтида айтган эди. (История России с древнейших времен, т. 34, кн. 11, Москва, 1960, 370-бет).

Темурнинг Боязид Елдиригма берган қақшатғич зарбаси ҳам қўшни мамлакатлар, хусусан, Болқон ярим оролидаги мамлакатларнинг тарихий тақдирига муҳим роль ўйнади. 1389 йили Боязид Сербиянинг Косово поле деган манзилида бир қатор Шарқий Европа давлатларининг бирлашган армиясини тор-мор келтириб, Сербия билан Булғорияни босиб олди; Венгрияга таҳдид сола бошлади; 1396 йили эса Византия империясининг пойтахти Константинополь хавф остида қолди. Византия императори Мануэл Палеолог, Генуя ҳукмдори ва Франция қироли Карл Vнинг Кичик Осиё ва Султониядаги ноиблари Темурга ёрдам сўраб ялиниб-ёловора бошладилар. Ўша йиллари Темур билан Франция қироли Карл VI (1380—1422) ва Англия подшоиси Генрих IV (1399—1413) ўртасидаги ёзишмалар ҳам Темурни қудратли Усмон империясига қарши отланишга қақирганлигидан гувоҳлик беради. Шуни ҳам айтиш керакки, Боязиднинг кучайиб кетаётганидан Темурнинг ўзи ҳам бир қадар чўчиб турган эди. Қисқаси, Темур Боязидни енгиш билан Болқон мамлакатлари халқларининг тамоман усмонли турклар истибдодига тушиб қолиш хавфини бир қадар бартараф қилди.

Бу фактларни инкор этсак инсофдан бўлмас.

Қолаверса, Темур катта тарихий асарларда, қомусларда йирик давлат арбоби, моҳир саркарда сифатида эътироф этилди, унинг саркардалик маҳорати эса Европа мамлакатларининг ҳарбий академияларида махсус ўрганилган. Бу ўринда биз баъзи тарихчиларга, шунингдек, ҳурматли ўқувчиларимизга Россия армияси Бош штабнинг ходими генерал-лейтенант М. И. Иванининг (1801—1874) 1875 йили чоп этилган «О военному искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Темурлане» деган қимматли китобини ўқиб чиқишларини тавсия этардик.

Бобурга келсак, у истеъдодли шоир ва «Бобирнома»дек ажойиб қомусий асар яратган йирик олим сифатида тарихда қолди. Яна бир гап. Ҳиндистонликлар Бобурни ва унинг авлодларини ҳозирга қадар ўз фарзанди ҳисобиди кўрадилар, унинг хотирасини қадрлайдилар. «Бир вақт Ҳиндистонлик бир ёзувчи ва олим билан суҳбатлашиб ўтирганимизда, — деб ҳикоя қилади Чингиз Айтматов, — Бобур ҳақида гап кетди. Мен ундан: «Бобурни босқинчи деб ҳисоблайсизларми ёки маданиятни ривож топтирган намоянда сифатидами?» — деб сўраганимда, у «Биз уни Ҳиндистон фарзанди сифатида юксак даражада қадрлаймиз... фаолияти ва ижодияти билан маданиятимиз ривожига ёрдам берди, — деб айтди». Тарихни, шарқ тарихини ҳам, фарб тарихини ҳам, бир эслаб кўринг-а, олим ва шоир бўлиб танилган соҳиби тожлар кўп учрайдими? Йўқ, албатта. Бобур ва Улуғбекдек адабиёт ва илм-фан жабҳаларида қалам тебратиб, ном қозонган тождорлар жуда-жуда кам, ўзи!

Султон Ҳусайн ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. У шоир ва маданиятли киши бўлиши билан бир қаторда, кўплаб шоирлар, олимлар, мусаввирлар, ҳаттотлар ва бошқа ҳунармандларга, том маъноси билан ҳомийлик қилди. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийдек даҳолар ҳам унинг замонида етишиб чиқдилар.

Мовароуннаҳр ва Эрон устидан 136 йил ҳукмронлик қилган Темур ва темурийлар, 332 йил Ҳиндистонни идора этган Бобур ва бобурийлар даври маданияти жаҳонга машҳур бўлди. Буни ҳам тарихий китоблардан ўқиб билиш қийин эмас. Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Балх ва Ҳиротда қурилган ажойиб бинолардан баъзилари бугун ҳам кўзни қувонтиради, уларни турли мамлакатлардан келган туристларга кўз-кўлаб ўтирибми-ку! Ҳиндистоннинг Деҳли, Агра, Фатхпур, Ажмир, Лоҳур, Оллоҳобод шаҳарларида бобурийлар даврида бунёд этилган қасрлар, қалъалар, мақбара ва масжидлар, работларни олиб кўрайлик. Шунингдек, ўша вақтларда ёзилган ва жаҳон кутубхоналарида сақланаётган ноёб кўлэзма китоблар Темур ва унинг авлоди кўп хайрли ишлар ҳам қилганлигидан далолат бериб турибди. Хўш, буни инкор қилиб бўладими, ўзи?

Икки оғиз сўз профессор Г. Ҳидоятоннинг «Улуғ муаллим» аталмиш мақоласи хусусида. Мақоланинг умумий йўналиши умуман тўғри, лекин унинг далил-исботсиз гўёки тарихчилар орасида ўтмиш тарихга ёндашишда пролетар интернационалиزمи принципларида чеккиниш ҳоллари бор, қандайдир «тамерланомания», «бабуромания» ва бошқа «маниялар» борлиги ҳақидаги даъволари мутлақо асоссиздир. Мақола муаллифининг Темурнинг (демак, авлодининг ҳам) келиб чиқиши ҳақидаги гаплари эса тамоман уйдирма. Барлослар Чингизхон давридаёқ (XIII аср) турклашиб кетганлар, Темур эса бундан қарийб 130 йил кейин Забайкальёда эмас, Қашқадарёда туғилган. Барлослар XIII аср бошларида ўзбекларнинг этник таркибига кирди. Буни араб, форс ва туркий тилларда ёзилган кўлэзма асарларни ўқий оладиган ўрта асрлар тарихидан (шарқ тарихидан) хабардор кишилар яхши билишади. Тарихий ҳодисалар ва фактларга бу тарзда енгил-елпи муносабатда бўлиш ярамайди. Тарих фақат улуғ муаллимгина эмас, балки улуғ ҳакам ҳам эканлигини унутмаслик керак.

Ўтмишни фақат қоралаш билан, тарихда ўтган шахсларнинг тирноғи остидан фақат кир ахтариш билан пролетар интернационалиزمи принципларини сингдириб бўлмайди.

Ўтмиш тарихга, тарихий шахсларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига бир томонлама ёндашувчиларга машҳур рус ёзувчиси И. А. Гончаровнинг мана бу фикрларини эслатиб ўтмоқчимиз: «Бизда ўтмишдан бирон шахсни қармоққа илинтириб оладилар-да, худди бўздан эски суратни

қирчишлаб олгандай, уни ўзи яшаган замондан ажратиб оладилар ва ўз асрининг шиорларини, тусини, руҳини, тарбияси, урф-одатлари ва ўзга шарт-шароитини ўзида мужассамлаштирганини унутиб қўйиб, ўз замонасининг қонунлари билан сўзлаб жазога тортадилар. Ахир авлодлар давр ўтиши билан қўлга киритилган билимлар, тажрибалар ва кашфиётлар орқасида аждодларидан ўтиб кетадилар-ку!» (Собрание сочинений, т. 7, Москва, 1952, 299-бет). В. И. Ленин айтган мана бу гаплар ҳам ниҳоятда ибратли: «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда, улар ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган янгиликларни бермаганликларига қараб эмас, балки улар ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилади» (Тўла асарлар тўплами, т. 2, 204-бет).

Хўш, бундай олимларнинг бу гаплардан хабари йўқ деб ўйлайсизми? Асло. Улар бу гапларни яхши билишади, лекин амал қилгилари келмайди, чунки уларнинг қўлида фақат икки хил: қора ва қизил бўёқ бўлади. Бирини суртган ерга асло иккинчисини суртмайдилар. Ахир сурат турли-туман бўёқлар воситасида яратилади-ку! Лекин бунақа «бўёқчилар»ни кўр-кўрона маъқулловчилар кўп бўлгандан кейин нима ҳам қилишсин. «Фикр қанча бирёклама бўлса, — деб ёзган эди В. Г. Белинский, — кўпчилик учун шунча қулай, чунки кўпчилик яхши — ҳамisha яхши бўлишини, ёмон-ёмон бўлишини хуш кўради. Бундай одамлар бирон бир нарса айнан бир вақтда яхшини ҳам, ёмонни ҳам ўзида мужассам этишини тан олмайдилар» (Асарлар, т. VIII, Москва, 1948, 65-бет). Энди ўз-ўзидан савол туилади. Хўш, Темурни, унинг авлодларини фотиҳ бўлганлиги учун ёмон отликқа чиқариб, Урта Осий халқларининг катта бир давр тарихини ўрганмайликми, энди? Йўқ, ўрганиш зарур, чунки бу авваламбор халқ тарихи. Шу пайтгача кимдандир, нимадандир ҳадиксираб, ўтмиш тарихни яхши ўрганмай келаётимиз. Энди бунақа кайфиятга барҳам бериш зарур. Хўш, тарихни қандай ўрганиш керак? Бу бошқа гап. Уни бир тарафлама эмас, чуқур ва атрофлича ўрганиш лозим. Оқни — оқ, қорани — қора, деб ёзиш шарт. Фақат шундай қилингандагина тарих — тарих бўлиши, авлодлар учун сабоқ бўлиши, ёш авлодни ўз юрти ва халқига садоқат руҳида тарбиялаши мумкин. Шундай қилганимиздагина тарих ҳақиқий муаллимга айланади.

Мен айтмоқчи бўлган яна бир гап — бу ўрта ва олий мактабларда Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитишнинг умумий аҳволи ҳақида. Ўзбекистон кўп минг йиллик тарихга эга. Лекин кўпчилик, айниқса, ёшларимиз, ўз юртининг тарихини яхши билишмайди. Сабаб? Ўзбекистон халқлари тарихи ўрта мактабда ҳам, олий мактабда ҳам яхши ўқитилмайди. Биринчидан, Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитишга жуда кам соат ажратилган. Урта мактабда, 7—8 синфларда, ҳаммаси бўлиб йилига 32 соат, олий ўқув юртларида бор-йўғи 80 соат, бу ҳам факультатив тарзда, ўқитилади ҳолос. Иккинчидан, раҳбар ташкилотларнинг қатор кўрсатмаларига қарамай, ҳанузгача яхши дарсликлар ва қўлланмалар ёзилганича йўқ. Мавжуд дарсликлар бўлса талабга жавоб беролмайди. Уларда шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларининг негатив иллатлари тўлиб-тошиб ётибди. Ҳозир тарихчи олимлар ва тарих ўқитувчилари олдида турган бирдан-бир вазифа ўрта мактаблар, техникумлар ва олий ўқув юртлари учун пухта дарсликлар ва яхши қўлланмалар яратишдан иборат. Шунинг учун ҳам бу иш юқори малакали олимлар ва ўқитувчиларга топширилиши зарур, чунки билимнинг пойдевори асосан мактабда қўйилади. Афсуски, биз буни унутганга ўхшаймиз. Ҳамон шошма-шошарлик билан иш тутиб, хато-камчиликларга йўл қўйиб келаётимиз. 1988 йили «Ўқитувчилар газетаси» 14 сентябрь сонидан бошлаб эълон қилган 7-синфда тарих дарси программасини олиб кўрайлик. Афсуски, программада бирталай жиддий хатоларга йўл қўйилган. Хусусан, ўзбек халқининг шаклланиши масалалари билан боғлиқ жараён батамом бузиб баён қилинган. Бу ерда «Турк тилли (туркий забон, туркий тилларда сўзлашувчи дейилса тўғри бўларди — Б. А.) қабиаларнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонга бостириб кириши (қайси тарафдан, нега «бостириб кириши»? — Б. А.) эрамингача бўлган асрларда (эраминдан аввалги асрларда дейилса тўғри бўларди — Б. А.) юз берган эди», «қадимий эрон тилли (эрон тилида сўзлашувчи дейилса тўғри бўларди — Б. А.) аҳоли ўзбек халқининг шаклланишига асос солди (қанақасига? қандай қилиб?! — Б. А.)» каби ғалати ва ғайриилмий талқинлар ҳам бор. Афтидан, бу программа республика Маориф министрлиги ва педагогика фанлари илмий текшириш институти юқоридан йўлланган ва шунчаки «қўлдан ўтар, эгасига етар» қабилида таржима қилинган (таржима эканлиги шундай кўзга ташланиб турибди. Мана бу жумлаларга қаранг: «Мовароуннаҳрнинг Араб халифалиги ҳукмронлигидан «сиёсий озод бўлиши», «билимнинг турли тармоқлари», «турк тилли қабиалар», «Қорахонийлар Бухорони қийналмай маҳв этдилар». Қабила номлари; қорлиқ ўрнига — қарлуқ, яғмо ўрнига, — яғма, Усмон ўрнига — Осман деб ёзилган), мутахассис олимлар ва тажрибали тарих ўқитувчиларининг муҳокамасидан ўтказмай туриб нашрга тавсия қилиб юборилганга ўхшайди. Тавсия этилаётган программа шундай бўлгач, ёзилаётган дарслик қанақа бўлар экан? Менимча, бу ташвишли ҳол. Бунақа муҳим ишда хато қилишга ҳаққимиз йўқ. Умуман, программалар ҳам, дарсликлар ҳам ўзимизда тузилгани маъқул. Такрор айтишга тўғри келади: бу ишга Ўзбекистон халқлари тарихини пухта билган олимлар ва тажрибали ўқитувчилар жалб этилиши зарур.

НАВОЙ СЎФИЙМИ ЁКИ МУТАСАВВУФМИ?

Буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий ижодини ҳар томонлама ўрганиш борасида кўп илмий ишлар яратилди. Бу соҳада В. В. Бартольд, Е. Э. Бертельс, А. Н. Боровков, В. И. Зоҳидов, А. Рустамов, Э. Рустамов, М. Шайхзода, А. Ҳайитметов, А. П. Қаюмов сингари таниқли олимларимиз қалам тебратганлар ва шоирнинг дунёқарашини белгилашда ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Ҳозирги кунда биз Навоийнинг маънавий меросини ўрганишда бой ижодий тажриба орттирдик. Энди навбатдаги масала шоир ижодини фалсафий-назарий жиҳатдан тадқиқ этиш, унинг ғоявий дунёқарашини янада чуқур ўрганиш ва ундаги турли оқимлар таъсирини аниқлашдан иборатдир. Мана шу масалада навоийшунос олимларимиз фикрларида тафовутлар мавжуд.

Алишер Навоийнинг дунёқарашига турлича ёндашиш ва баҳо беришнинг айрим объектив сабаблари ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳол аввало буюк шоир идеаллари, интилишлари, қизиқиш доираларининг ҳар томонлама кенглиги, ижодининг кўп қирралиги билан боғлиқ. Иккинчидан, Навоийнинг ғоя ва қарашлари бадий-эстетик воситалар орқали ифодаланган бўлиб, улар турли метафора ҳамда символлар билан безангандир. Шунга кўра, унинг ижоди мажозий (аллегорик) характерга ҳам эгадир, яъни икки планлидир. Бундан биз ўз замонасининг муайян маънавий тажрибасининг ифодаси бўлмиш турли ҳикоятлар, бадий образлар ва метафораларда маълум фалсафий, ахлоқий маънодаги мазмунни англашимиз мумкин. Масалан, Навоий асарларидаги айрим ҳикоятлар шоирнинг у ёки бу ғояларини исботлашнинг бадий ифодаси (иллюстрацияси) вазифасини бажаради. У ҳолни биз «Лисон ут-тайр» дostonида келтирилган бир қатор рамзли ҳикоятлардан кўришимиз мумкин. Буюк шоир барча динларнинг моҳият жиҳатдан бирлиги ва тенглиги тўғрисидаги ҳурфикрлиликнинг муҳим принципини кўрларнинг фил билан учрашуви ҳақида ҳикоятда образли қилиб тасвирлайди.

Ниҳоят, Навоий ижодидида суфиёна термин ва ибораларни анчагина кўп учратиш мумкин: турли рамзли тушунчалар «ёр», «санам», «муғбачча», «маҳваш соқий», ошиқнинг ўз ёрига мафтун бўлиши, унинг исёнкор майпараст ринд шаклида тасвирланиши, ишқ йўлида мачит ва Каъбани тарк этиши, булбулнинг гул ишқида мангу ҳасрати, ишқ алангасида куйган парвона ва чироқ каби мотивлар. Бу хил тема ва мотивларни бевосита, тўғри маъносида (зоҳирий) англари эканми, улардан биз шоир дунёқарашига «ҳаётбахш оптимизм», «материалистик ва атеистик» тенденциялар мавжудлигини тасаввур қиламиз. Аммо агар биз уларнинг ички, яширин (ботиний) маъносини англамасак, унда бу иборалар муайян эркин фикрлар, маъно касб этади: уларда биз тасаввуфга хос мотивларнинг ифодасини кўраемиз.

Мана шу сабабларга кўра, Алишер Навоий дунёқарашини ўрганишда суфизм ва шоирнинг бу таълимотга бўлган муносабати масалалари ҳам тилга олинади. Айнан шу масалада муаллифлар ўртасида турли қарашлар ва тафовутлар мавжуддир. Турли фикрлар асосан Навоий суфийми ёки суфий эмасми, деган масалага келиб тақалади. Кўпчилик навоийшунос олимларимиз суфизмни ўрта аср мутафаккирларининг эркинфикрлик ғоя ва қарашларини ифодалаш учун энг қулай ниқоб деб билишади, шунингдек, суфизмнинг расмий исломга (калом таълимига) қарама-қарши идеология эканлигини ҳам тан оладилар. Ҳатто суфизмнинг Навоий ижодига таъсирини олимларимиз эътироф қиладилар, лекин улар Навоийни суфиёна шоир ёки суфий деб тан олмайдилар. Бунинг сабаби ҳам бор: чунки суфизм объектив жиҳатдан диний таълимот ҳисобланади. Бу ҳолда ўзининг гуманизми ва илғор ғоялари билан ном чиқарган машҳур шоир салбий қиёфада бўлиб қолиши мумкин эди. Маълумки, илмий адабиётларда суфий тушунчаси кўпинча дунёни тарк этган дарвиш, зоҳид — аскет образида талқин (тасаввур) қилинади. Хусусан; бу масала В. И. Зоҳидовнинг «Мир идеяи и образов Алишера Навои» номли китобида анча чалқаш ва зиддиятли талқин этилган.

Шу билан бир қаторда мазкур масала бўйича яна бир қатор олимларимизнинг фикрлари ҳам диққатга sazovorдир. Академик Е. Э. Бертельс «К вопросу о мировоззрении Навои» ва «Навои и Аттор» номли мақолаларида шоирнинг дунёқарашини суфизм таълимоти контекстида ўрганиш зарурлигини таъкидлайди. Муаллиф Навоий ижодидида суфизм таъсирини эътироф этибгина қолмай, балки унинг дунёқарашидида суфизмнинг тутган муҳим ўрни ва шоирнинг суфизм таълимини маънавий жиҳатдан қабул қилганлиги исботланади. Унинг фикрича, Навоий суфизмнинг маънавий-ахлоқий томонларини қабул қилган, лекин аслида ўзи суфий бўлмаганлиги таъкидланади (Қаранг: Бертельс Е. Э. Суфизм ва суфийская литература. — М., 1965, с.419). Демак, суфизм муайян қарашлар ва ғоялар системаси сифатида Навоий томонидан қабул қилинган, лекин унинг амалиёти — сулук (мистик йўли)ни шоир қабул қилмаган, деган фикр илгари сурилади.

Е. Э. Бертельснинг қарашларига академик Ойбекнинг фикрлари ҳам монанд келади. Муаллиф «Навоий ғазалиёти», «Навоий ҳақида» номли мақолаларида бу масала устида тўхталиб, кўп шоирлар ўз ижодларида тасаввуфдан фойдаланганликларини таъкидлайди. «Тасаввуф поэзия учун гўё фалсафий мавзу бўлиб қолди. Шоирлар орасида дарвишлари бўлгани каби, ҳаётда суфийликдан узоқ турган, лекин тасаввуфга бир нав фалсафа, бир нав ҳурфикрлилик каби қараган, ўз ижодида тасаввуф асосларини ифодалашга уринган шоирлар ҳам кўп эди», деб ёзади. Навоийнинг та-

саввуфга муносабати устида тўхталиб, муаллиф шундай дейди: «Умрини фан ва адабиётга, давлат ишларига бағишлаган шоир «ботиний илмий» дейилган тасаввуф билан ҳам шуғулланган». Навоий учун тасаввуф эркинфикрликнинг муайян бир шакли сифатида ифодалангани ҳам таъкидланади: «Навоий учун тасаввуф асосан «бир руҳоний фалсафа», расмий шариатга қараганда кенгрок бир идеология, поэтик ижод учун олам картиналарини исломга қараганда бошқачароқ очадиган қарашлар системасидан бошқа нарса эмас». Ойбек тасаввуфни ҳурфикрликка асос берувчи идеология сифатида талкин этади ва унга муайян фалсафий ва ахлоқий қарашлар системаси сифатида ёндашади. Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф фақат тасаввуф терминидан фойдаланади, суфизм сўзи ишлатилмайди. Буниси ҳам бежиз эмасдир: чунки туркий халқларда «суфий» кўпинча риёкор, мунофиқ одамларга нисбатан киноя маънода айтилади, «суфийлик» эса салбий маънода-зоҳидлик, тарки-дунёликнинг ифодасини аंगлатади.

Кўпгина тарихий манбалар Алишер Навоийнинг тасаввуфдан яхши хабардор эканлигини исботлайди. Турк адабиётшунос олими Огоҳ Сирри Левенд шоирнинг тасаввуф назарияси билан махсус шуғулланганлигини тасдиқлайди. Унинг фикрича, Навоий 1476 йили Абдулла Ансорийнинг «Табақати мушайхи суфийа», Абу Абдурахмон Суллабийнинг «Табақати Сулами», Атторнинг «Газкиратул авлиё» асарларини мутоала қилгандан сўнг, Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфга оид асари «Нафоҳат ул унс»ни ўрганишга қаришди. Бу асарни Навоий 1495 йили туркий тилга таржима қилади (Қарағ: Левенд О. С. Алишер Навоий, жилд 1. — Анқара, 1965, 239-саҳифа).

Шарқшунос олимларимиз И. С. Брагинский, М. Салье Навоийнинг тасаввуф назариясига қизиқшини таъкидлар эканлар, шоир дунёқарашининг шаклланишида «Нақшбандий» тариқатининг раҳбари Абдурахмон Жомийнинг таъсирини алоҳида тилга олишади.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосалар чиқариш мумкин: Навоийнинг тасаввуф назарияси билан махсус шуғулланиши, суфиёна ғоялар ва мотивларнинг асарларига синдирилиши, тасаввуфнинг шоир дунёқарашининг шаклланишига таъсири катта эканлигини далолат беради. Бу инкор этиб бўлмас тарихий факт ҳамдир. Иккинчидан, суфизмнинг амалий йўли (сулук) — суфийлик ёки зоҳидлик дарвишлик билан, унинг ғоялар ва қарашлар системаси бўлмиш тасаввуф ўртасидаги фарқни ҳам сезиш мумкин: шоир ва мутафаккир Алишер Навоий аслан суфий эмас, балки суфизмнинг назарияси бўлмиш тасаввуфнинг фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий ғояларини қабул қилганлиги таъкидланади.

Энди мана шу нақтаи назардан масалага ёндашиб кўрайлик. Маълумки, бизнинг илмий адабиётимизда ҳозирги қадар «суфизм» ва «тасаввуф» тушунчалари ҳамда улардан олинган «суфий» ва «мутасаввуф» терминлари бир хил маънода, синонимлар сифатида талкин қилиниб келмоқда. Шунингдек, суфизмнинг амалиёти — худога эришишнинг мистик йўли (сулук), суфийларнинг муайян ташкилоти тариқат тушунчалари ҳам унинг назарияси — тасаввуфдан фарқланмаган. Этимологик жиҳатдан «суфизм» ва «тасаввуф» бир-бирларига яқин тушунчалар бўлса ҳам, аммо мазмун жиҳатдан булар тубдан фарқланади. Ваҳоланки, ўрта аср даврларида ҳам бу сўзларга бефарқ қарамаганлар. Масалан, «Бобирнома»да муаллифнинг қуйидаги фикри қизиқарлидир: «Камолиддин Хусайн Гозургаҳий эрди, агарчи ул суфий эмас эди, мутасаввуф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввуфлар йиғилиб важд ва самоъ қилур эди». «Бобирнома»нинг рус тилига таржимасида «мутасаввуф» сўзи «суфийларга қўшилганлар» маъносида берилган. Кўринадики, Навоийнинг замондоши, ўз даврининг моҳир санъат ва адабиёт усталаридан бири бўлмиш Қўлхаммад Заҳиреддин Бобурнинг «суфий» ва «мутасаввуф» терминларини бир-бирларидан фарқ қилиши бежиз эмасдир.

Энди ҳозирги турк илмий адабиётида бу терминларнинг қўлланишига бир назар солайлик. Адабиётшунос олим Мухаммад Фуод Кўприлизода «Турк адабиётида илк мутасаввуфлар» номли китобида мутасаввуф шоирларни, жумладан, Алишер Навоийни ҳам, суфий шоирлардан ажратиб қарайди. ИслоМ Энциклопедиясида «Алишер Навоий» ва «Чигʻатои адабиёти» мақолаларида Навоий суфий эмас, мутасаввуф эди, деб алоҳида таъкидланади.

Уз даврида Алишер Навоийнинг шоирларга берган классификацияси ҳам диққатга сазовордир. У «Маҳбубул кулуб» асарининг «Назм гулистонининг хуш нағма қушлари зикрида» номли бобида шоирларни уч табақага ажратади. Биринчи туркумга «ишлари маоний ҳазоинидин маърифат жавҳарини термак ва эл файзи учун вазн силкига назм бермак» бўлган шоирлар киритилади. Форсий иборатда ул жумладин Фариддун Аттор, Жамолиддин Румийнинг бўлиб, улар шеърятда «мақсадлари назмдан асрори илоҳий адоси ва маърифати номутаноҳий имлосидин ўзга йўқдир», яъни илоҳият сирларини баён қилиш ва чексиз маърифатни (тариқат йўлини) ифодалашдан ўзга нарса эмасдир; иккинчи туркум шоирлари Саъдий Шерозий, Хисрав Деҳдлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомийлар «ҳақиқат асрорига мажоз тариқини маҳлут қилибдулар ва каломларин бу услубда марбут этибдулар», яъни бу тоифадаги шоирлар ҳақиқат сирларини (илоҳиёт сирларини) мажоз услубида ифодалядилар, улар илоҳий нарсалари дунёвий воситалар билан баён қиладилар; учинчи туркумдаги шоирлар бевосита дунёвий нарсаларни ифодалаганлар, улар сўзларида «не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат».

Иккинчи тоифадаги шоирлар мутасаввуфлардир. Улар ҳақиқат тариқини мажоз тариқи билан маҳлут қилганлар (аралаштирганлар). Навоийнинг шу тоифага мансублиги шубҳасиздир. Мажоз дунёвий ишларда поклик ва маънавий камолат орқали ҳақиқатга эришиш йўлидир. Шунга кўра мутасаввуф шоирларда мажозий ишқ билан ҳақиқий (илоҳий) ишқ узвий боғланган ҳолда ифодаланади. Буни Навоийнинг қуйидаги қитъасида ҳам кўриш мумкин:

**Гар Навоий йиғласа, ишқинг мажозийдур дема,
Ким назар пок айлагач, аини ҳақиқатдур мажоз.
Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.
Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозин нафъ улки беҳақиқат эрур.**

Демак, аҳли ҳақиқат, суфийларнинг муайян ташкилотига нисбатан айтилади. У кўп тармоқларга бўлинади ва ўзининг конкрет уставларига амал қилади. Масалан, Урта Осиёда Нақшбандий, Ясса-

вий тариқатлари, Туркияда Мавлавий тариқати ўрта асрларда машҳур бўлган. Бу тариқатлар ўз қўлланмаларида белгиланган амалий йўллари билангина фарқланиб қолмай, назарий принциплари, ахлоқий нормалари в.х. жиҳатдан ҳам фарқланганлар. Тасаввуф эса мусулмон тафаккурида ҳурфикрликнинг муайян бир ғоявий оқими сифатида намоён бўлиб, суфийликдан фарқланади. Турк олими Анвар Бехдон Шаполюнинг фикрича, форслар ва арабларда тасаввуфнинг фалсафий негизини ваҳдатул вуҷуд (борлиқнинг борлиги) таълимоти ташкил этади. Бу пантеистик дунёқарашга асосан илоҳиёт ва коинот бир бутунлиги тасаввуф қилинади. Туркияда тасаввуф туркий халқларнинг қадимий дини шомонизм билан қоришган бўлиб, у шомонизмнинг ислом шаклидаги бир кўринишида намоён бўлади. Шунга кўра, туркий тасаввуф коинотни ҳусни мутлоқнинг (тангрининг) жилоси (кўриниши) сифатида талқин этувчи фалсафий дунёқарашга асосланади. (Бу ҳақда қаранг: Шаполю А. Б. Мазҳаблар ва тариқатлар тарихи. — Анқара-Истамбул, 1964).

Демак, тасаввуф бир бутун фалсафий-назарий дунёқараш системаси сифатида тариқатдан — суфийликнинг муайян бир йўлидан фарқланади. Тариқатда суфийликнинг амалий принциплари ва нормалари биринчи ўринда туради. Қўлланма принциплариға кўра, айрим тариқатларда тоат-ибодат билан шуғулланиш, тарқи-дунёлик, зоҳидлик каби қоидалар биринчи ўринда бўлиши мумкин. Масалан, Нақшбандий тариқати қўлланмасида текинхўрлик қораланади. Унда дунёвий ишлар билан шуғулланиш ва меҳнат қилиш барча аъзолар учун мажбуриятдир: даст ба қору дил ба ёр, яъни қўлингни меҳнатга, дилнингни дўстинга тақдим қил, деган принцип илгари сурилади. Тариқат аъзолари қўлланмада кўрсатилган мажбуриятларни бажарадилар.

Хулоса қилиб айтганда, суфий ёки дарвиш муайян бир ташкилот — тариқатга мансуб бўлиб, сулук йўлида ҳақиқатга эришишни ўзига мақсад қилиб қўяди. Бу йўлда унга махсус устод — муршид, пир, шайх раҳбарлик қилади. Мутасаввуфлар тоифасига билим эгалари тасаввуф таълимини қабул қилган, унинг фалсафий ғоялари ва ахлоқий принципларини ўз ижодларига тадбиқ этган мутафаккир — олимлар, ёзувчи-шоирлар мансубдирлар.

Академик А. Кримский суфизм (европа адабиётида суфизм ва тасаввуф терминлари фарқланмайди, бу ҳол бизнинг илмий адабиётимизда ҳам ўз аксини топган — муаллиф) турли фалсафий ғоялар ва ахлоқий принциплар системаси сифатида ўқимишли олимлар (зиёлилар) учун ҳурфикрликнинг бир кўриниши ҳолос, оддий одамлар учун бир мистик йўлди, деб таъкидлаган эди. Академик В. В. Бартольд суфизм ҳақида гапириб, «суфу» сўзи Туркия жамоатчилигида баъзан мунофиқлик ва риёкорлик маъноларда ҳам қўлланишини эслатади. Е. Э. Бертельснинг ҳам бу ҳақда айтган фикри диққатга сазовордир. У «Навоий ва Аттор» номли мақоласида шундай деб ёзади: «Суфизм билан қизиқиш мумкин, лекин айни вақтда уни (суфизмнинг йўлини) ҳаётга тадбиқ этмаслик керак бильакс суфий эмас, балки мутасаввуф бўлиб қолиш мумкин».

Юқорида келтирилган мулоҳазалардан шундай хулоса чиқадими, суфизм ва тасаввуф бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Афсуски, ҳозирга қадар бизнинг илмий адабиётимизда улар бир-бирларидан фарқланмаган ҳолда қаралмоқда. Натижада суфизмнинг амалиёти бўлмиш мистик йўл — сулук, тариқат унинг назарияси, яъни турли қарашлар ва принциплар системаси бўлмиш тасаввуф чалқиб кетган. Алишер Навоийнинг дунёқарашини ўрганишдаги чалқаш ва зиддиятли фикрларнинг манбаи ҳам худди шундадир.

Бизнингча, суфизмни эркин фикрликка асос берган идеология, муайян дунёқараш системаси сифатида тасаввуф номи билан қўллаш, унинг ахлоқий принциплари ва фалсафий ғояларидан ўз ижодларида кенг фойдаланган мутафаккирлар ва маданият арбобларини эса мутасаввуфлар деб айтиш мантиқан тўғри бўларди. Шу нуқтаи назардан Алишер Навоий ҳам мутасаввуф шоирлар қаторига киради. Унинг гуманистик ғоялари ва илғор қарашлари мусулмон Шарқида расмий ислом идеологиясига нисбатан бир палла юқорида турган тасаввуфда ўзининг ғоявий-фалсафий ифодасини топгандир.

Тасаввуф ўрта асрлар даврида сунъий традицияга асосланган расмий исломга муҳолиф идеология сифатида ижтимоий, маданий ва маънавий ҳаётнинг кўп тармоқларида чуқур из қолдирган бир таълимотдир. Уни ҳурфикрликнинг бир оқими деб ҳам қараш мумкин, чунки тасаввуф ислом ақидаларини қайта фикрлаш ва уларни ахлоқий маънода талқин қилиш имкониятларини берган. Тасаввуфда бир қатор диний ақидалар ва ҳаётини масалалар устида чуқур фалсафий мулоҳазалар юргизилади. Бу ҳолни Навоий асарларида ҳам, хусусан «Лисон ут-тайр» дostonида учратиш мумкин. Dostonда қушлар ўзларининг раҳнамоси (шайхи, пир) Худҳудга шариатга доир саволларни беришади. Худҳуд саволларга жавоб бераркан, шариат ақидаларини эркинфикрлик руҳида талқин қилади. Масалан, қушлардан бири сўрайди: «Лънати Иблис (шайтон) мени доимо васвасага солиб, ножўя ҳаёлларни кўнгулмга келтиради, ундан қутулиш чораси нимада?» Худҳуд ўз жавобида айтадики, Иблис ташқаридаги ғайри табиий куч эмас, балки сенинг нафсинг ва хулқингдаги иллатларнинг ифодасидир, чунки қалбинг сенинг кибру ғурур ва нуқсонларга тўлиб-тошган, уларни кўрган шайтоннинг ўзи ҳам кўрқиб, чўл-биёбонга қочган бўлур эди. Иблис — бу инсоннинг нафси балосига ураганлигидир, ундан қутулиш йўли нафсни тийишда эканлиги кўрсатилади:

**Қайси ишдинки етар нафсингга ком,
Топар ондин комини шайтон мудом.
Нафс ҳукми бирлаким қилсанг ҳар иш,
Иржаюр ул комидин шайтонга тиш.
Демаким шайтонга бўлмишмен залил,
Ул сенинг нафсингни айлабтур вакил.**

Шариатга доир саволлардан яна бири густоҳлик, яъни худога нисбатан эркин муомалада бўлиш, тортинмаслик, кўполлик мумкинми, деган масала хусусидадир. Маълумки, шариат густоҳликка йўл қўймайди ва уни «ғуноҳ» ҳисоблайди. Бу саволга Худҳуд шундай жавоб беради: агар инсон нодонлиги, кибру ғурури туфайли густоҳлик қилса бу ғуноҳдир. Лекин маънавий камол топган, иш савдосида паст, ошику мажнун маст бўлган дарвиш худога густоҳлик қилиши мумкин. Чунки у ўз муҳаббати билан худога зор, унда на инод (ўжарлик), на кибр, на ғараз йўқдир, дейди Худҳуд.

Худҳуд ўз фикрига асос сифатида Мажнун-алҳак тўғрисидаги ривоятни ҳикоя қилиб беради.

Бу дарвиш кунлардан бирида Байтулолох (Каъба)ни зиёрат қилиш мақсадида сафарга чиқади. Йўлда кечаси ёмғир ёғади. Мажнун йўл атрофида бир харобани кўради-да, эшагини худога топшириб, айтади: «Эй танграм, эшақдан воқиф ўл!» Сўнг дарвиш харобада уйқуга кетади. Маълум вақт ўтгач, ёмғирдан дарвишнинг уйқуси ўчади. У ўрнидан туриб қараса, эшаги кўринмасди. Мажнун худодан шикоят қилиб, сенга эшагимни топширган эдим, нега яхши қарамадинг, нега бепарволик қилдинг, ғафлатда қолибсан-ку, деб койишга бошлайди. Шу оннинг ўзида чақмоқ атрофни ёритади. Мажнун харобадан сал нарида ўтлаб турган эшагини кўради-да, шодланиб, худога қилган зардасини унутади. Энди у худога қилган кўполлигидан хижолат бўлиб, унга ёқимли сўзлар билан мурожаат қилади. Худо билан бўлган «интим» суҳбатидан сўнг дарвиш унга айтади:

**Сен неким қилдинг — унутдим мен тамом,
Сен ҳам ўтконни унут, лутф айла о.
Мен унутгум айлабон ҳозир вифоқ,
Сен доғи они унутсанг яхшироқ.**

Бу ривоятда тасаввуфнинг худога фақат тоат-ибодат билангина эмас, балки дили поклик, ахлоқий юксаклик, самимийлик билан ҳам эришиш мумкин, деган принципи ифодаланган. Навоий шундай хулоса қилади: гарчи телба дарвишнинг илтимоси бемаъни бўлса ҳам, лекин, унинг соддалиги, садоқати ва самимийлиги оллоҳга мақбул эди:

**Бўлса ҳар мажнун бу янглиғ роз анга,
Ҳам етар густоҳлик ҳам ноз анга.
Тангрига чунки бу эл маҳбуб эрур,
Ҳар не маҳбуб айласа марғуб эрур.**

Тасаввуф мотивлари ва ғоялари Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonларида ва лирикасида ҳам мавжуд. Масала суфизм ёки тасаввуфнинг «прогрессив» ёки «реакционлиги» устида мунозара юргизишда эмас, балки бу таълимот ўз даврига нисбатан қандай роль ўйнаганлиги, ундан шу даврнинг ёзувчилари ва мутафаккирлари қандай фойдаланганликларини аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади. Умуман, ислом ижтимоий тафаккурида тасаввуф мураккаб оқим бўлиб, у турли тармоқларга бўлинади. Ўз навбатида тасаввуфнинг турли тармоқлари ўзаро бир-бирларидан расмий ислом таълимотига нисбатан қайси даражада яқин ёки узоқлиги билан фарқланади. Инглиз шарқшунос олими Артур Арберри тасаввуфни ҳар томонлама мутолаа қилишга қодир «ҳақиқий устаси» ҳали туғилган эмас, деб хулоса чиқарган эди. Тўғри, тасаввуф таълимоти бир бутун система сифатида ҳанузгача яратилган бўлмаса ҳам, лекин айрим тармоқлари, амалий ва назарий томонлари совет олимлари ва чет эл тадқиқотчилари томонидан анча ёритилган.

Кўринадики, тасаввуф назариясининг бир бутун умумий системасини яратиш, унинг кўп асрлик тарихини қайта тиклаш, турли тариқатлар тарихини тўла ўрганиш ва уларнинг ўрта асрлар халқ ҳаракатларидаги ролини аниқлаш келажакда олиб бориладиган илмий тадқиқотларнинг мақсади бўлиши мумкин. Лекин ҳозирги бизнинг илмий адабиётимизда мавжуд тасаввуфга оид материаллар ва маълумотлар муайян бир регионнинг, масалан, Урта Осиё ва Эроннинг, маданий ва маънавий ҳаёти тарихига доир конкрет манбаларни ўрганиш, тасаввуф таълимоти ва унинг ўрта аср ижтимоий ҳаётида тутган ўрни ҳақида муайян хулосалар чиқариш имконини бериши мумкин.

Алишер Навоий ижодида идеал ҳаёт дунёси — одиллик, муҳаббат ва яхшилик дунёси яратилган. Бу мақсадга эришиш учун унинг фикр-хаёл парвози гўзалликка, айни замонда, яхшиликка интилиш, бу йўлда қаҳрамонлик ва фидойилик кўрсатиш принципига асосланади. Шоирнинг идеал дунёсида яхшилик ёвуз кучлар устидан ғалаба қилади. Чунончи, унинг ахлоқий дунёқараши келажакка қаратилган бўлиб, чуқур оптимизм билан суғорилган.

Шубҳасизки, буюк шоирнинг инсонийлик, адолат, яхшилик ва дўстлик хусусидаги мулоҳазалари, жозибали ўй-фикрлари, илғор ғоялари ҳозирги давримизда ҳам ўз қимматини йўқотмади. Қуйидаги мисралар замонамизга ҳамоҳангдир:

**Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлик,
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиғ иш.**

**Малик ОРИПОВ,
фалсафа фанлари кандидати.**

Азиз Қайумов

ШОИР ФУРҚАТ

ТИРИКЧИЛИК¹

Бугун Фурқатнинг кўнгли ғоят ғаш. Кеча кечқурун Ёркент растасида катта ёнғин бошланди. Туни билан давом этган бу ёнғин шуъласи борлиқ атрофни қоплаган. Тонг ёришганда раста ўрнида куйган ёғочлару ҳар ёқни босиб кетган аччиқ тутун ҳидларидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Раस्ताдаги Фурқатнинг кичик дўкончаси ҳам куйиб кул бўлган. Фурқат одатда дўконда экан пайтида шеърларидан нусха кўчириб ёзар, «Саёҳатнома»сининг айрим ўринларини таҳрир этар эди. Ёнғинда ўша қоғозлар ва улар ичида кўпгина шеър ёзилган дафтарчалар ҳам ёниб кетган. Хайриятки, кеча дўкондан уйга қайтаётганида «Саёҳатнома»нинг бу ердаги бобларини ўзи билан олиб кетган эди.

Фурқат дўкон ўрнини бир айланиб чиқди. Дуд чиқариб ётган куйган ёғочларни бир чеккага йиғиб қўйди. Сўнг хомушлик билан ҳовлисига қайтди. Унинг фикру хаёли бундан буён не навъ тирикчилик қилмоқ ташвиши билан банд эди.

Фурқат растандан ҳовлига қайтиб келганида кун пешин бўлган эди. У тўғри ташқари ҳовлидаги меҳмонхонага кирди, чопонини ва салласини ечиб қозикқа илди-да, кўрпача устига ёнбошлади.

Отасининг келганини кўрган катта ўғли Нозимжон секин-секин юриб меҳмонхонага кириб келди ва Фурқатга салом берди. Сўнгра у отасидан эрқаланиб сўради:

— Дадажон, бутунлай қайтиб келдингизми ё яна дўконга қайтасизми?

Фурқат олти ёшлар чамасидаги ўғилчасининг ширин овозига қувониб унга қаради ва табассум билан деди:

— Уғлим, бутунлай келдим. Бугун энди растага қайтиб бормайман.

Отасининг қайтиб кетмаслигидан хурсанд бўлган бола келиб унинг бўйнидан қучоқлаб, юзидан ўпди.

— Жуда яхши, жуда яхши, — деди у.

— Уқийингиз қалай боряпти, ўғлим? Домуллангиз хурсандмилар сиздан?

— Кеча сўраганларининг ҳаммасига жавоб бердим. Фақат ёзувдан уришдилар.

— Ёзув қийинми?

— Қийин, қанча ёзсам ҳам чиройли чиқмайди.

— Кўпроқ ёзинг-да.

— Ёзабериб чарчаб кетаман. Барибир чиқмайди. Шунинг учун гоҳо ёзгим келмайди. Болалар ўйнашади. Мен эса ёзиб ўлтираман.

— Ҳамма нарса меҳнат билан келади, ўғлим. Фақат тинмай меҳнат қилсангиз шунда ишингиз яхши бўлади.

Шу гапдан кейин Фурқат ўғлига бир ҳикоячани айтиб берди.

Бир бола мактабга боришни ёқтирмас экан. Шунинг учун уни ҳар куни мактабга опаси элтиб қўйиб келар экан. Улар эрталаб мактабга кетишаётганда салқин йўлка келибди.

— Опа, шу ерда пича дам олиб ўлтирайлик, — дебди бола.

— Йўқ, — дебди опаси. — Мен сени мактабга етказгач, қайтишда дўконга кириб ип олишим керак. Сўнгра уйга келиб онамга қўйлак тикишда қарашаман.

Улар йўлда давом этдилар. Йўл чиройли бир гулзор орасидан ўтар эди. Бола гуллар ора-лаб учиб юрган асалариларни кўриб ҳаваси келди ва деди:

— Шу асалариларга маза-да. Улар гулзорда ўйнаб-ўйнаб учмоқда ва дам олмоқдалар-а!

— Улар ўйнаётганлари йўқ, — дебди опаси. — Улар ишламоқдалар. Асаларилар гуллардан гулларга учиб ўтиб асал бўладиган шарбат томчиларини йиғадилар, ҳамда гуллардаги чангларни гулдан гулга ўтказадилар. Бу чанглардан эса ҳосил пайдо бўлади.

Яна йўлда давом этдилар. Бола бир эшик тагида салқинлаб ётган итни кўриб:

— Мана бу ит ҳордиқ чиқариб ётибди-я, — дебди.

Шу вақт эшикдан итнинг эгаси чиқиб келибди. Ит дик этиб ўрнидан туриб эгаси билан бирга йўлга чиқибди. Итнинг эгаси овчи эди. Бу ов ити экан.

— Энди улар овга кетиб ўз ишлари билан машғул бўладилар. Мана кўрдингми, — дебди болага унинг опаси, — ҳамма бир иш билан банд. Ҳар бир зот ўз машғулиятини қилиши керак. Сенинг ишинг эса ўқишдир.

Бола ҳамма қатори ишлаш кераклигини тушунибди. Энди у ҳар куни мактабга ўзи қатнай-диган бўлибди. Ўз иши — ўқиш билан жиддий шуғуллана бошлабди.

¹Охири. Боши ўтган сонда.

— Мана кўрдингизми, ўғлим, — деди ота ўғилчасига ҳикоядан хулоса ясаб, — болаларнинг асосий иши ўқиш. Шунинг учун ўқиш, ёзишни яхши билмоқ керак. Кейин бошқа билимларни ўрганиб оласиз.

— Дадажон, мен албатта яхши ўқийман. Ҳозирдан ҳамма ҳарфларни ёдлаб олганман. Ёзувни ҳам яхши ўрганиб оламан.

— Қани, ҳарфларни айтинг-чи?!

— Алиф, бо, то, со, ро, зо, дол, зол, жим, ҳим, хо... — бола шариллатиб алифбони ёддан ўқиб ташлади.

— Баракалло, ўғлим. Олим бўлинг, фозил бўлинг.

Бола билан суҳбатлашиб, отанинг кўнгли анча ёришди. Сўнг ичида «ишқилиб соғ-саломат ўсинглар, бахтли-саодатли бўлинглар» деб чин юракдан хоҳиш билдириб, ўғлига кўчага чиқиб ўйнамоққа рухсат берди. Бола хайр деб уйдан чиқди.

Фурқат тоқчадаги китоблардан бирини олиб уни ўйчанлик билан варақламоққа киришди.

Бола билан суҳбатдаги ёзилган кўнглини яна ғамгинлик дудлари қоплай бошлади.

Орадан кўп ўтмай шоирнинг хаёлини бўлиб меҳмонхонага ўғилчаси кириб келди ва деди:

— Дада, дада, меҳмон келдилар.

Фурқат ўлтирган еридан дарҳол турди ва хона эшигидан ўтиб ҳовлига чиқди. Кўча эшиги олдида баланд бўйли, йўғон, мошкичири соқол, барваста киши турар эди. Кўчада бу кишини олиб келган икки отли фойтун, фойтунда ўз ўрнида ўлтирган извошчи очиқ эшикдан кўриниб турибди.

— Ассалому алайкум, оқсоқол, марҳамат, марҳамат, — деди Фурқат меҳмон билан саломлашиб.

— Ваалайкум ассалом, муҳтарам Мулла Зокиржон, — деди оқсоқол. У эшикдан ўтиб йўлакка кирди ва қаршисида турган Фурқат билан қўл бериб сўрашди. Сўнг икковлари меҳмонхона сари йўл олдилар. Бу киши Миркомилбой эди.

Фурқат Миркомилбойни меҳмонхонага олиб кирди. Улар кўрпачаларга ўлтиришди. Лозим омада одатлардан сўнг Миркомилбой сўз бошлади:

— Мулла Зокиржон, бўлиб ўтган нохуш воқеаларни кўнглингизга яқин олманг. Бундай фурсатда киши янада бадтароқ бўлмаганига шукрона қилмоғи лозим. Раस्ताдаги ёнғин фақат сизга эмас, бутун шаҳарга катта зарар етказди. Аммо, иншооллох, ишлар аста-секин ўз йўлига тушиб кетар, дўконлар тикланиб янги раста барпо бўлар.

— Кўргулик, — деди Фурқат, — бошимизда шундай ташвишлар бор экан, билмаган экан-миз. Энди чидамдан ўзга не чора бор.

— Раस्ताдаги ёнғиннинг барча оғирлиги ва жавобгарлиги жаноб амбонга тушган, — деди Миркомилбой. — Бугун эрталабдан бери бечора амбон қаттиқ безовта бўлиб нотоблар. Агар иложи бўлса бориб бир кўрсангиз.

— Мен табиб эмасман-ку. Фақат ҳазрат Абу Алининг «Алқонун» китобларидан ўқиганларим асосида баъзи беморларга маслаҳатлар бериб унча-мунча ёрдам кўрсатаман. Худога шукр, кўплари сихат топдилар.

— Сиз ҳар жиҳатдан ўқимишли одамсиз. Билимларингизнинг чегараси йўқ. Гарчи сиз ўзингизни табиб демасангиз ҳам, шаҳар халқи табобатда сизга тан берганлар. Жаноб амбонга мен сизни олиб келмоққа ваъда берган эдим. Агар бориб кўрмасангиз мен хижолатда қоламан.

— Ҳўб, борайлик, — деди Фурқат, — қўлдан келганича беморларга дармон қилмоқ ҳар бир кишининг бурчидир.

Шундан сўнг икковлари фотиҳа ўқишиб ўринларидан турдилар. Кўп ўтмай икки отли фойтун Миркомилбой ва Фурқатни олиб амбон ҳовлисига қараб жадал жўнаб кетди.

Шаҳар ҳокими (амбон)нинг катта ҳовлиси ва маҳкамаси бир жойда. Дарвозадан қира-беришда икки қуролли соқчи туради. Дарвозадан киргандан сўнг тўғридаги бир қаватли уй — маҳкама. Ҳовлининг сўл томонидаги узун бир иморат эса амбоннинг оиласи билан яшайдиган уйи.

Миркомилбой дарвоза олдида тўхтаган фойтундан тушди ва Фурқатга «юринг», деб ишора қилди. Улар биргаллашиб дарвоза олдидаги соқчиларга яқинлашдилар. Миркомилбой соқчилардан бирига хитой тилида бир нима деди. Соқчилар дарҳол иккала келган кишиларга ҳурмат билан йўл бердилар. Миркомилбой Фурқатни бошлаганича дарвозадан ўтди ва улар амбоннинг уйи сари кетишди.

Икковлари амбон уйига келиб хонадондагилардан бирининг йўл бошловида бемор ётган хонага кириб келишди. У тўрдаги қароватда устига оқ чойшаб ёпинган ҳолда ётар ва оғир нафас олар эди. Кирганлар амбон билан саломлашдилар. Сўнг Фурқат беморнинг ёнига келиб курсига ўлтирди ва беморнинг қўлини олиб томир уришини тинглай бошлади (Фурқат олдин қўшни хонада қўлини совун билан тозалаб ювиб сочиқ билан яхшилаб артиб келган эди). Беморнинг томири куч билан уриб турарди. Нафас олиши умуман ёмон эмас. Юрак ўйноғи жуда сезиларли ҳолда. Аммо танасида бошқа нотоблик белгилари сезилмас эди.

— Бўлган ҳодисалардан қаттиқ таъсирланган кўринадилар?

— Раста ёнғини қаттиқ изтиробга солди. Бу ҳаммамиз учун ҳам катта бахтсизлик бўлди. Аммо мен ҳамон шунинг изтиробидан қутула олмаёпман, — деди амбон.

— Тақсиримга қарашли бир неча дўконлар ҳам куйиб кул бўлган, — деб изоҳ берди Миркомилбой.

— Бош омон бўлса ҳаммаси топилади, — деди Фурқат юмшоқ овоз билан беморга далда бериб, — шу ҳаяжон туфайли юрак ўйноғи пайдо бўлган. Бошқа сезиларли нотоблик кўринмайди.

— Аммо бу безовталиқ тинимсиз. Шунинг учун бўлса керак, оғир кечмоқда, — деди амбон яна оғир нафас олиб.

— Иншооллох, шифо топурсиз, — деди Фурқат. — Мен сизга ўзим дори тайёрлаб келтираман.

Сўнгра у хонада бўлган оила аъзоларидан бирига деди:

— Юрак ўйноғида ҳамиша ёқимли ҳидга эга бўлган нарсалар фойда қилади. Хусусан, гул, сандал, камфор кабилар. Шуларни тўйиб-тўйиб ҳидлатмоқ керак. Иложи бўлса хонани шундай ёқимли ҳидлар билан тўлдириб юбормоқ даркор.

Бир оз вақт ўтгач, Фурқат ва Миркомилбой бемор билан хайрлашиб ташқарига чиқишди. Шу кундан бошлаб неча вақт давомида Фурқат ҳар куни келиб беморни кўриб турди. Узи тайёрлаган антиқа дорилар билан беморни даволади. Орадан бир ҳафта, ўн кунча ўтар-ўтмас беморнинг аҳволи яхшиланди, юрак ўйноғи тўхтади ва соғайиб кетди.

Фурқат ёнгин тўфайли дўконидан ажралгач, кўпинча вақтини ҳовлида ўтказадиган бўлди. У битта-яримта ўзини суроқлаб келган беморларни кўриб довлар, баъзан хўши хат билан кўчириб ёзиладиган ишларни бажармоқ билан машғул бўлар эди. Унинг қаршисида кундан-кунга тирикчиликни қандай ўтказиш масаласи кўндаланг тура борди. Янги дўкон очмоққа дастмоя йўқ. Ҳозирги ишлардан топаётгани эса ҳар кунги харажатларга аранг етади. Фурқат тирикчилик учун доимий бир машғулот шарт эканлигини борган сари қаттиқроқ ҳис этади.

Шундай кунлардан бирида Миркомилбой Фурқатнинг уйига кириб келди. Унинг кайфи чоғ. Оқсоқол Фурқат билан саломлашгач, уни амбон йўқлаётганини айтди. Улар биргалашиб амбон ҳовлиси томон йўл олишди.

Улар етиб келишганда амбон дарвоза олдида баъзи хизмат одамлари билан суҳбатлашиб турар эди. Миркомилбой ва Фурқат келишиб у билан саломлашишди. Амбон уларнинг саломига алик қайтарди-да, сўнг маҳкамага таклиф қилди. Ҳаммалари биргаликда маҳкамага кирдилар. Учовлари жой-жойларига ўлтиришгач, амбон сўз бошлади:

— Муҳтарам Зокиржон Фурқат, сиз билим ва тажрибангизни ишлатиб бизнинг дардимизни даволадингиз. Бундан мен ва оиламиз фойда миннатдоримиз. Шу хизматингиз учун биз сиздан қарздормиз. Ҳозир шу қарзни узмоқ ниятимиз бор. Ёркент кўрғонидан сал нарида бир боғ ҳовли бор. Шу бизга қарашли ва ҳозир бўш. Шу боғни ҳовлиси билан сизга арзон баҳода ва насяга бермоқчимиз. Унинг ҳақини секин-аста ўша боғнинг маҳсулидан тушадиган даромад ҳисобидан тўламоқ мумкин. У ерда яхши тажрибали боғбон бор. Демак, боғ парваришидан хотиржам бўлмоқ керак.

Тирикчилик юки босиб турган Фурқатнинг бошига бу кутилмаган эҳсон худди лутфи илоҳийдек бўлди. Ўз вақтида кўрсатилаётган бу иноятдан у мамнун бўлиб деди:

— Менинг сизга қилган хизматим бундай мукофотга муносиб эмасдир. Бу марҳаматингиз мени зиёд қарздор қиладур.

— Сиз бизни оғир хасталикдан қутқардингиз. Саломатлиқнинг баҳоси ҳар нарсадан ортиқроқ.

— Миннатдорлик билан қабул қилингиз, Мулла Зокиржон. Жаноб амбоннинг тану жонлари соғ, оила ичлари саломат бўлсин, мартабалари бундан ҳам баланд бўлсин,— деб гапга аралашиб яқун ясади Миркомилбой.

БОФ

Эртаси куни Фурқат билан Миркомилбой тақдим этилган боғ ҳовлини бориб кўрдилар. Ҳовли анча хароб. Унда икки уй бор. Уртада даҳлиз. Ҳар иккала уйнинг деразалари ҳовлига қараган. Уйнинг олдида катта айвон. Бутун ҳовли усти турган-битгани ток. Сўкчаклари анча бақувват. Ҳовлининг шимоли-шарқ томонида пастак бир кесак девор. Девор ўртасидаги эшик боққа очилади. Уч-тўрт таноб келадиган боғда тартиб билан экилган ва мевага кирган ўрик, олма, нок, анор, беҳи, олча, гилос, шотут дарахтлари саф тортган. Боғнинг нариги четида пастқамгина бир уй бор. У якка-ёлғиз яшовчи боғбонга қарашли.

Фурқат ва Миркомилбой боғбон етакчилигида чор атрофни синчиклаб кўриб чиқишди.

Эрта баҳор бўлганидан дарахтлар эндигина кўртак чиқармоқдалар. Ерни ям-яшил майсалар гилами қоплаган. Атрофда қушлар жаранги. Боғнинг бутун туриш-турмуши тажрибали соҳибкор боғбон кўлида эканини билдирар эди.

Фурқат ва Миркомилбой ўрик дарахти тагидаги шолча тўшалган супага ўлтиришди. Боғбон чой келтириб қўйиб кетди. Улар чой ичишиб озгина суҳбатлашишди.

— Энди, Мулла Зокиржон, бу боғни ва ҳовлини бир обод қиласиз. Икки мардикор бир-икки ҳафта ишлашади. Ҳамма ёқ кўнгилдагидек бўлади.

— Ўзимиз ҳам бир мардикор ва бир боғбоннинг ишини қилаберамиз, оқсоқол. Бир умр меҳнат қилиб ўсганмиз.

— Баракалла, шoir. Йигит кишига етмиш ҳунар оз. Боғ ясаб мева ҳосили ундириб яшамоқ ҳар бир инсон учун ҳузур фаилатдир. Агар ҳар йилги ҳосилдан тушадиган даромаддан қарзнинг бир қисми тўлаб борилса, уч-тўрт йилда қарздан қутуласиз, боғ тўласича ўзингизники бўлиб қолади.

— Кўпга чўзиб юборсак бўлмас, оқсоқол. Келингизнинг балдоқ, билагузук ва шунга ўхшаш нарсаларини сотиб қарзни тезроқ узганимиз тузукдир.

— Арпа-буғдой ош экан, тилло-кумуш тош экан, деганлар ота-боболаримиз. Бу фикрингиз жуда ўринли. Ахир ўша балдоқ-малдоқ ясан-тусан учун эмас, аслда мана шундоқ керакли кунда ишламоқ учун олиб қўйилади-да.

Аммо турмуш ўз қоидаларига эга. Кейинчалик келиннинг бисотидаги нарсаларга нарх қилинганда улар боғ ҳовли баҳосининг фақат ярминигина қопладилар. Агар қарзнинг қолган қисмини ҳар йилги ҳосилдан тўлаб бориладиган бўлинса, яна бир неча йил қарздор бўлмоққа тўғри келади. Бу эса Фурқат учун оғир машаққат эди. Уйлаб-уйлаб шoir бир қарорга келди.

Фурқат ўз бисотидаги энг қимматбаҳо бир дурдонасини ўртага қўяди. Бу узоқ фурсат давомида яратган «Саёҳатнома» асарининг қўлёзмаси. Фурқат Тошкентдан сафарга чиққан кунидан бошлаб барча кўрган-билганлари, эшитганлари ичида нимаики диққатга сазовор бўлса, ҳаммасини тартиб билан ёзиб борган эди. Ҳозир Самарқанддан то Ёркентга келгунгача саёҳати давомида юз берган воқеалар босиб ўтган мамлакатлар, уларнинг табиати, тоғ ва дарёлари, ўрмонлари, шаҳар-қишлоқлари; одамлари, уларнинг турмуш тарзи, тили, эртақ, мақол, қўшиқлари ва х. к.

тўғрисида ёзилган маълумотлар жамланган. Бу ёзувлар икки юз саҳифадан мўлроқ бир китобни ташкил этган. Фурқат «Саёҳатнома» китобининг икки қўлёзма нусхасини тайёрлаб қўйган. У агар ўз юрти Туркистонга қайтиш насиб бўлса, ўшанда «Саёҳатнома»ни олдин қисқа ҳолда газетада эълон қилмоқни, кейинчалик эса тўласича китоб тарзида тошбосмада босдирмоқни ният қилиб қўйган эди. Энди Фурқат зарурият туфайли шу қўлёзмалардан бирини Қашқардаги Россия элчихонасига топширмаққа қарор қилди. Агар элчихона бу қўлёзмани Тошкентга йўлласа, у Николай Петрович Остроумовга бориб етади. Сўнг «Туркистон вилоятининг газети»да нашр этилади. Ана шу қўлёзма учун тўланадиган қалам ҳақи ҳам боғ ҳовли қарзининг қолганини тўлашга яраб қолар.

Фурқат келгуси ҳафта «Саёҳатнома»нинг ўз қўли билан хушхат қилиб кўчирилган ва яхши муқова қилинган бир қўлёзма нусхасини олиб Еркентдан Қашқарга йўл олди.

ҚАШҚАРДАГИ СУҲБАТЛАР

— Муҳтарам Мулла Зокиржон, биз «Саёҳатнома»нинг тугалланиши ва бизга келтирмоғингиз билан табрик этамиз. Бу сизнинг ижодингизда муҳим ўрин тутадиган бир асар бўлади.

— Бундай юксак баҳо учун сиздан миннатдорман, муҳтарам Николай Федорович. Сиз илм аҳлига мансуб зотсиз. Албатта бундай ишларнинг қадрига етасиз.

— Ўзбек адабиётида назмнинг баланд ривожидан яхши хабардорман. Шунингдек, оғзаки халқ ижоди ҳам ғоят бой. Фақат насрий адабиёт кўпинча тарих китоблари билан аралашиб кетгандай туюлади.

— Туркий тилдаги насрий асарлар Рабғузий қаламига мансуб қисса, Мир Алишер Навоийнинг қатор насрий асарлари, Заҳириддин Бобурнинг «Вақоъ» асари, Ҳожанинг «Мифтоҳул адл» ва «Гулзор»и билан асосан чекланади. Қўқонлик сайёҳ ва муаррих Ҳақимхон тўранинг «Мунтахаб ут-таворихи» наср каби қизиқарли бўлса-да, аслида тарих китобидир.

— Мен «Саёҳатнома»нингизни китобдан узила олмаган ҳолда ўқидим. Хизмат юмушлари тигиз бўлганидан бир ўлтиришда тугата олмадим. Аммо қачон мутолаани давом этдирмоқ вақти келар экан деб интиқ бўлур эдим. Тошкентда нашр этдирганингиз «Саргузаштнома»га қўшилса бу Зокиржон Фурқатнинг ҳаёти ва бошидан кечирганлари тўғрисидаги бир роман бўладур.

— Мен «Саёҳатнома»га қўл урганимда ҳозирги ўзбекиёя насрини ўстирмаққа қўлимдан келганича бир улш киритсам, деб орзу қилиб эрдим. Аммо зинҳор ўз тўғримда эмас, қурган-билганларим тўғрисида ёздим. Агар одамлар бир-бирларини яхшироқ билсалар, улар ўртасида тотувлик ўрнашар, савдо-сотик ривожланиб адоват ва душманлик йўқолар, ўзаро биродарлик ва ҳамкорлик кучаяр деб ният қиламан. Бу асар шу ниятга хизмат қилса кўп бахтиёр бўлар эдим.

Россиянинг Қашқардаги бош элчиси Николай Федорович Петровский ҳамсуҳбати қўқонлик ўзбек шоири Зокиржон Фурқатнинг бу сўзларини диққат билан тинглади. Лекин унга жавоб бермади. Бош элчининг олдига қўйилган вазифа Фурқатнинг қўлидаги қўлёзмани олмоқ эди. Бу вазифа бажарилди. Олдинги учрашувда Фурқатнинг қўлёзмани консулхонага топширажак экани тўғрисидаги гапи бош элчини сал тинчитган эди. Аммо Н. П. Остроумовнинг Тошкентдан туриб Фурқатнинг «Саёҳатнома» асарини қўлга киритув зарурлиги тўғрисидаги қайта-қайта таъкидлашлари бош элчини бу ишни амалга оширмақ учун қандай йўл топмоқ тўғрисида ўйлатиб қўйган эди. Мана энди Фурқатнинг ўзи қўлёзмани олиб келиб уни икки қўллаб бош элчига топшириб турибди. Иш ўнгидан келса шунчалар бўлади-да. Фурқатнинг мақсадлари ўз йўлига. Биз эса бу қўлёзмадаги нодир маълумотлардан ўз билгимизча фойдаланажакмиз, деб ўйлар эди Н. Ф. Петровский.

Фурқат ҳар сафар Қашқарга келганида бу ердаги бир кичик момиқ фабрикасида бўлар эди. Бу фабрика Степанов деган инженерга қарашли. Фурқат бу одам билан тасодифан танишган.

Ўтган сафар Қашқарга келганида Фурқат бир танишининг дўконида момиқ харид қилаётган эди. Дўкон ичкарасидан унинг эгаси билан бирга бир сариқ сочли, мовий кўзли барваста рус кишиси чиқди. Бу киши Фурқатнинг момиқни синчиклаб кўраётганига қараб турди-да, сўнгра сўради:

— Бу момиқнинг сифати сизга маъқулмидир?

— Маъқул, — деди Фурқат савол берган кишига қараб, — Жуда тоза ва ҳарир. Бизда хотинлар уйда чиғириқ ёрдамида пахтани тозалайдилар. Момиқ юмшоқ, лекин бундай ҳарир чиқмайди.

— Чиғириқда пахтанинг гардларидан, тўғрироғи учиб кетган тўзонларидан олинган.

— Пахтанинг гардини қандай қилиб тутмоқ мумкин?

— Уни махсус усуллар билан машина ёрдамида тутилади. Сўнг ишлов бериб момиқ олинади.

— Жуда ажойиб иш. Илм ёрдамида не-не ишлар амалга оширилмайди-я.

— Бу киши Қашқарда шундай бир зовут очганлар. Бу момиқ ўша ерда тайёрланган, — деди дўкон эгаси гапга аралашиб.

— Ажаб корхона бўлса керак.

— Агар хоҳласангиз бориб тамошо қилмоғингиз мумкин, — деди рус киши.

— Катта мамнуният билан борар эдим.

— Менинг фамилиям Степанов, — деди рус киши. — Қачон вақтингиз бўлса олиб бориб фабрикаمنى кўрсатаман.

— Мени Зокиржон Фурқат дейдилар.

— Мен сизни яхши танийман, — деди Степанов. — Қўқонлик шоир Зокиржон Фурқатни «Туркистон вилоятининг газети»ни ўқийдиган ҳар бир одам билади. Сизнинг таржимаи ҳолингиз ҳам менга маълум. Уша газетада босилган ҳамма асарингизни ўқиганман.

— Раҳмат сизга, шунчалик диққат, эътиборингиз учун.

Фурқат Степановнинг таклифига биноан эртаси куни момиқ фабрикасини бориб кўрди.

Бу кичик бир корхона бўлиб унда ўн-ўн беш маҳаллий ишчилар ишлашади. Ҳамма ишга Степанов ўзи бош-қош. Унга бир техник қарашиб туради. Машиналарни қараб туриш, уларни тўғри ишлатишдан тортиб бошқарув, идора, ҳисоб-китоб, таъминот ва савдо ишларига Степанов ўзи бажаради. Идора ишида унинг бир ёрдамчиси бор, холос. Тайёрланган момиқ Қашқар, Еркент, Хўтан ва бошқа шаҳарлардаги дўконларга етказилиб турилади.

Фурқат оддийгина машиналарнинг чаққон ишлашларини кўрди. Степановнинг ишбилармонлиги ва тадбиркорлигига тан берди. Фабрикада чанга ботган, пахта гардидан устибоши, дўппиларидан тортиб то қошларигача оқариб кетган ишчилар билан саломлашди, уларнинг оғир ва тинимсиз меҳнатини кузатди. Ишчилар эрта тонгдан то қош қорайгунча ишлардилар. Фақат кундузи ярим соат овқатланиб олмоққа вақт берилар эди.

Корхона қанчалик содда жиҳозланган бўлишига қарамай, у уйдаги чиғириқларига қараганда бутун бир бошқа олам эди. Аммо чиғириқчи хотинлар ўз билгича ишлаб ўз ихтиёрига кўра дам олар, яна тушган даромад уларнинг ўзига қолар эди. Бу ерда эса ишчилар фақат хўжайин учун ишлайдилар.

Фурқат корхона билан танишиб бўлгач, Степанов уни ўз уйига таклиф қилди. Улар фабриканинг шундайгина биқинида жойлашган бир қаватли, тунука томли, баланд деразалари кўчага қараган уйга кирдилар. Бундай уйлари фақат оврўполиклар қурадилар. Маҳаллий халқ синч деворли, гуваладан ясалган, лой томли уйлар қурадилар. Бу уйлarning деразаси фақат ҳовлига очилади, кўчага тескари қаратиб қурилади. Оврўполикларнинг уйлари хом фишдан, ҳатто пишиқ фишдан қурилади; деворлари қалин, томи баланд. Даҳлиз эшиги кўчага очилади. Бу эшиклар нақшли, йўғон, тепасида томчаси билин қурилади. Яна уй биқинида дарвоза бўлиб ундаги эшикча ҳовлига олиб киради.

Степанов Фурқатни тўғри овқатхонага олиб кирди. Улар чой учун тайёрланган дастурхон ёзилган стол ёнига ўлтирдилар. Сўнг улар чой ичишиб суҳбат қурдилар.

— Сиз машиналар тилини яхши билувчи мутахассис экансиз. Бу машиналар одамларнинг меҳнатини енгиллатадилар. Илм-фанни эгаллаган халқгина бундай машиналарни гапга кирита оладилар, — деди Фурқат.

— Айни замонда бу машиналар ўз эгаларига сидқидил билан хизмат ҳам қиладилар, — деди Степанов.

— Одамлар ҳам ҳеч қачон хизматдан қочмайдилар.

— Туркистон халқи мўмин ва ёввош, — деди Степанов. — Шунинг учун уларни ишлатиш осон. Бизнинг Россия томонларда ишчилар ўз хўжайинлари билан катта ихтилофларга борадилар.

— Агар хўжайинлар ноинсоф ва золим бўлсалар ҳар ерда ҳам кишилар улардан норози бўладилар. Шунда ихтилоф чиқиши табиий.

— Хўжайин билан ишчининг манфаати бир хил эмас. Чунки хўжайин ўз сармоясини ишга тикади. Ишчи эса фақат билак кучини беради. Шунинг учун тушган даромадга ишчининг ҳақи йўқ. У фақат ўша билак кучи учун ҳақ олса кифоя. Даромад эса хўжайинникидир. Россия ишчилари эса бунга рози эмаслар. Улар даромаднинг маълум қисми ҳам уларга тегишини талаб қиладилар. Шу сабабли ихтилоф чиқиб туради.

— Бу ердаги ишчиларчи?

— Бу ердаги ишчилар худонинг берганига шукр қилмоққа одатланганлар. Озга қаноат қилмоқ уларнинг одатидир. Шунинг учун бундай ишчиларни ишлатмоқ қулай.

— Улар меҳнатнинг самаралари сизга мақбулми?

— Жуда мақбул. Улар ҳалол ва чин дилдан хизмат қиладилар. Яна бу одамлар каттага ҳурматга кўникканлар. Хўжайинга гап қайтариш, шаккоклик, ишдан бош тортиш нима билмайдилар. Яна шундай ишчилар борки, агар озгина таълим олсалар, яхшигина мутахассис бўлиб етишар эдилар.

— Агар булар сизга шунчалик мақбул бўлсалар, даромаднинг бир қисмини ажратиб ишчиларнинг маошини оширсангиз бўлмайdimи?

— Бўлмайди, муҳтарам шоир. Биз иш одамларимиз. Бизнинг фаолиятимиз, тирикчилигимиз шу даромадга қурилган. Агар биз даромаднинг лозимидан ортиқ бўлагини ишчиларга берадиган бўлсак, ҳам ишлаб чиқариш ривожига, ҳам ўз турмушимизга путур етади. Бу эса охири таназзулга олиб келади.

— Қизиқ, сизнинг фаолият ва тирикчилигингиз ишчилар меҳнатига асосланган. Аммо ишчиларнинг турмуши, тирикчилиги сизни қизиқтирмайди.

— Мен уларга иш ҳақи тўлайман. Шунинг ўзи кифоя эмасми? Агар мен иш бермасам улар қадардан иш ҳақи оладилар? Демак, менинг эмас, уларнинг тирикчилиги менинг меҳнатим асосидадир.

— Аммо сиз уларсиз, уларнинг меҳнати, ёки сиз айтганингиздек билак кучи бўлмаса яшай олмайсиз. Улар эса бошқа иш топиб шу иш эвазига тирикчилик қилмоқлари мумкин.

— Сиз, муҳтарам шоир, бу масалаларга юзаки ёндашмоқдасиз. Масала сиз айтганчалик оддий эмас. Анча чуқур. Ҳамма гап шундаки, менинг истагим ёки истамаслигим бу ерда муҳим ўрин тутмайди. Ҳозирги ишлаб чиқариш шундай қурилган. Бир киши иш бошқаради. Мулк ўшаники. Бошқалар эса унинг қўлида ишлайдилар. Мулк эгаси даромад эгасидир. У ўз қўлида ишлаганларга маълум иш ҳақи бериб, даромаднинг асосий қисмини эса ўзида олиб қолади. Буни хусусий мулкчилик дейдилар. Меҳнатни баравар қиладилар. Маҳсули эса мулк эгасига тегади. Шу қоидага бўйсунмаган ишчи ишдан ҳайдалади. Бу ўрнашмани ўзгартирмоқчи бўлганлар маҳв этиладилар. Чунки хусусий мулк муқаддас ва дахлсиздир. Ҳозирги ҳукмрон сиёсий иқтисод шундай. Ҳокимият шуни ҳимоя қилиб туради.

Фурқат ўйланиб қолди. Шоир жамиятдаги адолатсизликларни кўп кўрган. У ер эгаларининг батраклар, чоракорларни қандай талаётганликларини билади. Хунарманд усталар яратган ажойиб гўзал маҳсуллар фирибгар савдогарларга қандай даромадлар келтираётганлигидан хабардор. Деҳқонларни судхўрлар қон қақшатаётгани унга аён. Мана ишчилар ҳам шундай ноҳақлик занжирига мубтало. Туркистонда ҳам шу аҳвол. Бу ерда ҳам шундай. Бу ноҳақлик, адолатсизликлардан қутулмоқнинг чораси борми? Бор. Шоир Фурқатнинг имони комил эдики, барча иллатлардан қутулишнинг йўли илм ва маърифатдадир. Агар одамлар саводхон, билимдон, маърифатли бўлсалар ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қила оладилар. Мулкдорлар ҳам маърифат таъсирида инсоф ва адолат йўлига юрмоқлари мумкин. Маърифатли халқ зулм, адолатсизлик, таассуб ва зўравонликни енга олади. Тараққий ҳам маърифат орқали амалга ошади. Халқ турмушининг юксалиши халқнинг маърифат даражасига боғлиқ. Шунинг учун шоир Фурқат кишиларни илм-фанни эгаллашга, маърифатли бўлишга, замонавий тараққиёт даражасига эришмоққа муттасил даъват қилар эди.

Степанов билан бўлган суҳбат Фурқатда анча оғир таассурот қолдирди. Икки гуруҳ — ишчилар

ва хўжайинлар, улар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар, уларнинг келиб чиқиши, ҳал этиш йўллари тўғрисида шоир кўп ўйланди. Бу зиддиятларни бартараф қилиш шоир Фурқатнинг фикрича, барибир одамларни инсофга келтириш, онг, билим кучининг таъсири остида амалга ошмоғи керак эди.

Степановнинг корхонасида ишланадиган момиқ Еркентга ҳам юборилиб турар эди. Шунинг учун Степанов Фурқатга, агарда Тошкентдан Фурқат номига бирор мактуб ёки хабар келадиган бўлса муттасил Қашқардан Еркентга қатнайдиган одами орқали етказиб турмоққа ваъда қилди. Фурқат бунга розилик берди. Сўнг Фурқат Тошкентга Н. П. Остроумовга ёзган мактубида уни шу келишувдан хабардор қилиб ундан «Туркистон вилоятининг газетаси» ва ўзига келадиган хатларни Қашқар орқали йўллайдиган бўлса, «Збавучи Степанов» номига ёзиб юборишни сўради.

МАКТУБ

Кунлар, ойлар, йиллар гоҳ текис, гоҳ нотекис ўтиб боради. Рўзғор ариқ сингари. Гоҳ тўлиб оқади, гоҳ эса суви камайиб таги кўриниб қолади. Қуриб қолган пайтлари ҳам бўлади.

Фурқатнинг мусофир юртдаги ҳаёти ҳам шундай кечади. Гоҳ рўзғор ариғи тўлиб-тошиб, гоҳ қурий-қурий деб оқади. Аммо вақт ҳамма нарсага таъсир қилади. Одамнинг қалбидаги жароҳатларга ҳам. Фурқатнинг Еркентда муқим яшаб қолганига ўн йилдан ошди. Еркентнинг оби-ҳавоси, ободлиги, мева-чевалари, одамларининг хушфезллиги шоирнинг она шаҳри Хўқанди латифни эслатади. Еркент Фурқат учун иккинчи ватан бўлиб қолди. Фурқатнинг икки ўғилчаси Нозимжон ва Ҳакимжонлар ҳам улғайиб боришмоқда. Боғнинг қарзи аллақачон узилган. Боғдан ҳар йили тушадиган даромад, мева-чева, экин-тикинлар рўзғор бешигини тебратмоққа етарли.

Фурқат яна доривор, шифобахш моддалар билан савдо қилувчи дўконини қайта очган. Бу, дўкон куйиб кетгандан сўнг қайтадан тикланган Еркент растансининг ичида, эски ўрнидан сал нарироқда қад кўтарган.

Инсоният йигирманчи асрга ўтган.

Кўринишдан Фурқатнинг ўз турмушидан норозилиги йўқдек туюлади. Аммо, ҳеч қачон сирни бой бермайдиган, ҳаммиша кўркам кўринишли шоир ва табиб «қўғирчоқ маҳдум» (ҳамиша тартибли, хушбичим, озодаваш Фурқатни шаҳар халқи ҳам ҳурмат, ҳам ҳазил ўзасидан ҳамон шундай деб атар эдилар)нинг қалбида қандай туғёнлар ғулғула қилаётганини фақатгина унинг ўзи билади.

Фурқат бугун ҳам одатдагидек барвақт уйқудан турди. Ювиниб, кийиниб боғ сайрига чиқди. Эрта баҳор. Гулзордаги гуллар майинг насимлар билан нозланиб уйнашадилар. Боғда булбуллар нағмаси янграйди. Фурқат тўлиб оқаятган ариқ ёқалаб аста қадам ташлаб борар экан, унинг хаёл қуши яна Фарғона водийси сари парвоз қилди.

Ватаннинг иштиёқин тортарам ғурбат ғами билан Туроб эрдим қутулмай ғуссау ранжу инолардин.

Анчадан бери шоирнинг фикрида шу мисралар ўралашади. Чунки бу соғинч туйғуси шоир қалбининг доимий йўлдоши. Шоир ҳар дақиқа, ҳар соат Ватанни ўйлайди, унга талпинади. Елкасидаги ғурбат юкининг оғирлигини доим сезади. Бу оғирлик мусибати доимо юрагини эзади. Аммо чидам, сабр, тоқат шоирнинг кўмакчиси. Турмуш машаққатларига бардош бермоқ шоирнинг қисмати. Агар ватандан бирор хабар келса, айниқса таниш-билиш, ёру биродарларидан бирор мактуб олса, ўшанда Фурқатнинг севинчига чек бўлмас эди. Ана шундай хурсандлик воқеаси Фурқат ватан соғинчи билан тўла кунлардан бирида содир бўлди.

Йилнинг кўп қисмини Фурқат боғда ўтказар эди. Шундай кунлардан бирида Қашқардан келган бир киши Фурқатга хат келтирди. Фурқат хатни хурсандлик билан олди. У қосидни кузатиб қўйгач, боққа кирди ва супага солинган кўрпача устига ўлтириб хатни очди.

Бу мактуб Марғилондан, Фурқатнинг кадрдон дўсти Тошболтадан эди. Мулла Тошболта, тахаллуси Роик, ўз хатини қасида усулида ёзган. Хатда у Фарғона ўлкасидаги ёру биродарлардан Фурқатга салом йўллар, ўз доирасидаги одамларнинг аҳволидан хабар берар эди. Муқимий, Нисбатий дунёдан ўтишди. Муҳий, Завқий соғ-саломат борлар. Эрмуҳаммад Сим шаҳрида тилмочлик вазифасини бажармоқда. Мирза Шариф ҳам соғ-саломат, ўз ишлари билан шуғуланмоқда...

Фурқат бу мактубни қайта-қайта ўқиб чиқди. Сўнгра уйга кирб қоғоз, қалам, сиёҳдон кўтариб чиқди. Шундан сўнг супада ўлтириб Тошболтага жавоб хати ёза бошлади. Унинг қалбини тўлдирган ҳаяжонли туйғулар тўлқинлана-тўлқинлана қоғозда сатрларга жойлана бошладилар.

Фурқат ўз диёрини қаттиқ соғинади. Ҳар куни тонг пайти бу ҳақда сабо билан мулоқот қилади. Фарғона сари учаётган сабога дўстларига саломини етказмоқни сўрайди. Сабо эса шоирга, эски дўстларининг авзойи ўзгариб кетган, улардан энди вафо кутиб овора бўлмагин, деб очиқ айтар эди. Сабонинг бу тўппа-тўғри яширмай айтган рост гапидан шоир миннатдор. Дарҳақиқат, кўп фурсатдан бери ёру дўстлардан хат-хабар йўқ. Эҳтимол, бунга сабаб ўзининг ҳам анчадан бери хат ёзмай қўйганидир.

**Тилар эрдим саҳар тавфи чаман эсган саболардин
Саломим етқариб, келтур хабар деб ошнолардин**

**Деди, ул дам сабо, эй, ҳажру ғурбатга асир ўлгон
Вафо уммидини узгил алардек бевафолардин.**

**Сенга бўлгон қадимий дўстлар авзои дигардур
Мизожи мухталифдур элни тағйири ҳаволардин.**

**Дедим, яхши насиҳат айладинг, эй носихи мушфиқ
Қулоғим ҳуққаси тўлди дури қиймат баҳолардин.**

**Сабаб шул эрдиким, тарки китобат айладим билкул
Валекин қўймадим холий саҳаргоҳи дуолардин.**

Изтироб, ҳаяжон тўла кечинмалар изҳоридан сўнг шоир қанча вақтлардан бери кўнглини тўлдириб юрган дардларини очиб солди.

Оғир ва мураккаб кайфиятда бўлган шоир қалбига юпанч бағишловчи бирдан-бир сабаб ватандан, ёру биродарларидан келган пайғомдир. Тошболтанинг мактуби бор жароҳатларга малҳам бўлиб тушди. Шоир бу дўстлик номасидан мамнун. Бу хат гўё шоирнинг интизорлик торта-торта оқарган кўзларига нур бергандек бўлди. У хат битилган қоғозни кўзига тўтиё қилиб суртди. Кутилмаганда келган бу манзума шоирнинг жонсиз жисмига худди ҳаёт бағишлагандек бўлди.

**Баногоҳ келди шавқомезлиғ манзума мактубинг
Иморат айлаган зимнида ҳар хил муддаолардин.**

Шу сўзлардан кейин Фурқат ўз мактубида Тошболта юборган хабарларга ўз муносабатини изҳор эта бошлайди. Муқимий ва Нисбатийнинг вафотидан Фурқат қайғуради. Аммо жаҳоннинг ҳеч қачон расолардан холий қолмаслигини эслатиб дўстини юпатади. Яна Фурқат Тошболтага уларнинг ишини давом этдиришни юклайди, аммо ҳажвгўйликдан сақланишга маслаҳат беради:

**Муқимий, Нисбатий ўлди, демишсен, ўлса ўлмишдур¹
Малул бўлма, жаҳон холий қолурму ҳеч расолардин.**

**Муқимий, Нисбатийни нисбатини мен сенга бердим
Алардек бўлма, лекин ўзни тўхтатгил ҳижолаардин.**

Фурқат ўз мактубида ёру биродарлардан хабар топгани туфайли Тошболтага ўз миннатдорлигини изҳор этгач, сўнгра ўзининг Еркентдаги ҳаёти, кайфиятини баён қилишга ўтади. Бу шаҳарнинг табиати, одамлари шоирга мақбул. Бу ўлканинг саҳролари боғдек, ҳавоси танга жон бағишлайди, одамлари гўзал. Шоир бу завқу сафолар учун шукроналар қилади.

**Мени ҳолимни сўрсанг Ерканд шаҳрида сокинман
Биҳамдуллоҳ, бўлуб мамнун ҳама завқу сафолардин.**

**Хўтан оҳуларидек онча саргардон бўлубдурман
Сочи мушки Хито рашки хаёли дилраболардин.**

**Баҳор айёми саҳролар фазоси боғ ўлур гўё
Фароғатлар етар дилга ҳавойи жонфизолардин.**

Ушбу мактубда шоир қалбидаги энг нозик туйғулар ўз бадий ифодасини топган. Асосий масала Еркентдан Туркистонга қайтиш тўғрисида. Бунинг кўп томонлари бор. Фурқат бир томондан ўзининг Еркентда муқим турмоғи қисмат тақозоси деб билади. Шунинг учун бундан норози бўлмоқ, унинг сабабларини суриштирмоқ хато деб тушунади.

**Манга мунда муқим ўлмоқ худо тақдири ўлмишдур
Эмасдур бандалик дам урмагим «чуну чаро»лардин.**

Демак, банда худо тақдир қилганига бўйсунмоғи шарт. Яна буни тасдиқламоқ учун асос сифатида икки фарзанди борлиги, уларни ташлаб кетмоқдан кўзи қиймаслигини ваҳж қилиб келтиради:

**Худо бермиш икки фарзанд — Нозимжону Ҳакимжон
Қачон бўлғай кўнгул ўзмоққа бу кўзи қаролардин.**

Бу ваҳж ҳам Тошболтани эмас, ўзини ишонтирмоқ учун келтирилмоқда. Чунки бошқа ёққа кўчадиган одам оиласи, бола-чақаси билан бирга кўчмайдими?

Шоир Еркентда қолмоқ тўғрисидаги ўз қарорига ўзини ишонтиришда давом этади. Унинг ёзишича, гўё бу шаҳарда сеҳрли тилсим бор. Бу ерга келган киши шу ҳайратли тилсим сеҳрига учрайди. Киши шу ҳайратафзо сеҳрлардан қутула олсагина бу ердан кета олади.

**Бўлур келган киши ўз рағбату туби билан масхур
Тилсимидур бу шаҳри жумлаи ҳайрат фазолардин.**

**Борурман гар қутулсам бул тилсими ҳайрат афзодин
Етиб имдод ҳолимга жамаъи муддаолардин.**

Бу тилсим нима? Унинг сири қандай? Бу шоирона образлар орқали шоир нимани кўзда тутмоқда? Ҳали бу саволларга жавоб йўқ. Лекин «сеҳр», «тилсим» тўғрисида сўз юритар экан, шоир юқоридаги «худо тақдири», «бандалик» тўғрисидаги тушунчалардан узоқлаша бошлагани сезилади. Ҳар ҳолда катта тарадудлар, иккиланишлар Фурқатнинг фикрида ҳукмрон бўлган. У отаси билан учрашмоққа интизор. Лекин амаки ва тоғаларидан гиналари ҳали ўчган эмас.

¹ Шу мисрада сал ноаниқлик бордек кўринади. Ўзбек тилида «ўлса ўлмишдур» деган ифода ёқимсиз оҳанга эга. Ушбу мактубнинг асл нусхаси қўлимизда йўқ. Эҳтимол нусха кўчирилганда хатога йўл қўйилгандир. Аслда Уйла ўлмишдур, ёки «Афсус ўлмишдур» бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда «Улса ўлмишдур» бўлмаса керак. А. Ҳайитметов, эҳтимол, бу мисрадаги «ўлса ўлмишдур» деган ифода «бўлса бўлмишдур» деган маънодадир, деб талқин қилдилар. Бу фикрда ҳам, албатта жон бор.

**Вагарна қиблагоҳимнинг мулоқотиға шойиқмен,
Вале бордур гина андак амак бирла тағолардин.**

Фурқат кўнглини тўлдирган кўп ташвишли андишалар, ўзининг Ёркент ва унинг аҳлига муносабати, ватандан кўнгили уза олмаслиги, қайтишга оид масалалардаги мураккабликларни бу хатда бирма-бир аниқ ва таъсирли ифодаларда изҳор этган. Ёру биродарларига яхши истаклари ва саломларини айтгач, Фурқат ўз мактубининг охирида дўсти Тошболтага бир-икки маслаҳат ҳам беради. Бу ўғит шоирнинг ҳаёт тажрибасидан чиқарган хулосалари, турмушнинг аччиқ-чучугини кўп татиган кишининг қилган яқунларидан иборат. Фурқат ўз дустига норасолар билан умуман яқинлашмасликни маслаҳат беради. Агарда бирор сабаб туфайли улар билан учрашувга тўғри келиб қолса норасолардан шикоят қилмагин, дейди. Расоликка интилган одам шундай йўл тутмоғи зарур. Киши нафсониятини тарк этмоғи шарт. Расоликнинг қоидаси шу.

**Расолиғ орзу айлаб камолда гар етай дерсен
Таарруз айлама ҳам шиква қилма норасолардин.**

**Агар нафсоният таркини қилсанг бу кифоятдур
Келай мақсадга эмди, бор эдинг таъби расолардин.**

Тошболтанинг фазилатларини улуғлаб, Фурқат унинг расолар жумласидан эканлигини таъкидлайди. Киши шундай юксак камолда муқим турмоғи керак. У тубанлар билан (яъни, норасолар билан) зинҳор, зинҳор баробар бўлмасин!

Мактубнинг охириги байти бошланғич байтлардаги мазмунга ҳамоҳанг, ҳаммазмун. Унда Фурқат ўзининг ёлғизлиги, ошноларнинг ундан беҳабар эканликлари, аммо ўзининг барча яқинларига садоқатда тургани, ҳамиша уларни ёдда тутаяётганини такроран билдириб ўтади.

**Олиб ёдиға сўрмас кимса Зокиржон Фурқатни
Агарчи айтадур доим дуо боди саболардин.**

Ушбу мактуб 1903 йилдан кейин ёзилган. Уни Фурқат Ёркент шаҳридан Марғилонга жўнатган. Бу ҳам ҳужжат, ҳам бадий асар сифатида Фурқат ижодиётида муқим ўрин тутаяди. Унда Фурқатнинг ҳаёти, ички кечинмалари, турмуш қоидалари, дўстлар давраси, уларга шоирнинг муносабати очиқ бадий жиҳатдан юксак даражада ифода этилган.

СУҲБАТ

Тажаллий билан Фурқат деярли кун ора кўришишади. Тажаллий ҳам Фурқат сингари ватанидан жудо бўлган. Икки ҳамдарад, оламқаш бир-бирларини яхши тушунишади. Улар одатда эрталаб бирга нонушта қилишади. Учрашадиган жойлари Андижонликлар маҳалласидаги чойхона.

Ёз эртаси жуда сафоли. Чойхоначи эндигина атрофга сув селиб бўлди. Сўнг у шақиллаб қайнаб ётган икки самовар ёнига келди ва чойнакларни чаққонлик билан чаймоққа киришди. Шундан кейин чайилган чойнакларга бир қафтдан қуруқчой солиб уларга қайнаган сувдан оз-оз қуйиб чиқди. Чойнакларни қизиб турган чўян устига қатор қилиб териб қўйди.

Шу пайт бўм-бўш чойхонага уч меҳмон кириб келдилар. Чойхоначи дарҳол уларнинг истиқболига чиқиб саломлашди:

— Ассалому алайкум, муҳтарам шоирлар, марҳабо, марҳабо.

Меҳмонлар Фурқат, Тажаллий, яна бир ёшгина йигитча эдилар. Улар хушмуомала ва меҳмондўст чойхоначининг саломига алик қайтариб, чойхонанинг бир чеккасидаги оқ тоза шолча устига кўрпачалар тўшаб қўйилган сўрига бориб ўлтирдилар. Чойхоначи дарҳол устига дастурхон ёпилган патнисда нон ва узум келтирди. Дастурхонни ёзиб устига патнисни қўйди. Сўнг одоб билан аста изига қайтди. Кўп ўтмай чойхоначининг дастёри 11—12 яшар бола чойнакда чой ва уч пиёла келтириб қўйиб кетди.

Меҳмонлар нонуштага киришдилар. Шоирлар билан келган йигитча чой қуйиб ўлтирар ва уларнинг суҳбатига диққат билан қулоқ солар эди.

Тажаллий чўнтадиган бир қоғоз чиқарди.

— Кечаги машқ. Бир тинглаб маслаҳатингизни айтсангиз.

— Марҳамат.

Тажаллий майин овоз билан қироат қоидаларини жойига қўйганча шеърни ўқий бошлади:

**Сенсиз ўлсам боғ аро ул боғ меҳнат тоғидур
Сен билан тоғ ичра бўлсам тоғ жаннат боғидур.**

**Эй, ниҳоли ҳусни лутфинг соясин бошимга сол,
Ким юзум ишқинг самумидин хазон япроғидур.**

**Юз туман армон заминиким, менинг кўнглумдадур
Дард анга соҳиб тасарруф, ғам анинг ўртоғидур.**

**Гар жаҳон ишқ ичра бўлса субҳ ёки офтоб
Ул менинг чоки гирибоним, бу кўнглум доғидур.**

**Давлати ҳусну шароби ноз ила хуш вақтсен
Илтифот эт бу гадоға, ким саховат чоғидур.**

**Ишқи ҳуснинг базмида бир шам ёқмишдур ким ул
Риштаи жоним билан бу икки кўзлар ёғидур.**

**Ғамза бирла боғлади эл уйқусин соҳир кўзинг
Беҳуд этган ҳам мени ушбу анинг урпоғидур.**

**Сенсиз очилмас Тажаллий хотиридин уқдалар
Ким ҳилоли ийд анинг захмина ҳам тирноғидур¹.**

Фурқат бу ғазалнинг жозибасидан лол бўлиб қолди. У умуман Тажаллий шеърларини севиб ўқир эди. Аммо бу ғазалдаги ўринли ташбеҳлар, ўйноқи, аммо дардманд туйғулар, оҳангдорлик уни мафтун этди. Орага сал тинлик чўкди. Тажаллий Фурқатнинг қаттиқ таъсирланганидан ҳаяжонда. Сал вақт ўтиб Фурқат Тажаллийга деди:

— Офарин шоир. Бизга катта ҳузур бахш этдингиз. Унинг кайфи бизни элтиб қўя ёзди.

— Сиз ҳаммиша бизга муболағали муносабат кўрсатасиз. Бунчалар баланд баҳолаганингиз учун ташаккур.

Чой қўйиб ўлтирган йигитча икки муҳтарам ва мўътабар зотнинг ўзаро самимий ва қадрдонлик билан қилаётган муомалаларини завқ билан кузатиб ўлтирар эди. У ўн саккиз-ўн тўққиз ёшларда. Ёрқентдаги мадрасалардан бирида таҳсил қилади. Оти Абдуҷамил. Отасининг оти Муҳаммад Саид. Ҳовлиси андижонликлар маҳалласида. Отаси шу маҳалла масжидида имомлик қилар, ҳам мактабдор эди. Дунёдан ўтганига бир йилдан ошди. Абдуҷамилнинг яхшигина таъби назми бор. Таҳаллуси Хаста. У Тажаллийнинг шогирди. Фурқат билан ҳам уни Тажаллий таништирди. Фурқат Хастанинг шеърлари билан танишгач, унинг шоирлик қобилиятига тан бериб, унга меҳр боғлади. Хаста бу ҳар иккала устоз шоирларнинг ҳурмат ва эътирофини қозонган, уларга астойдил ихлос билан қўл қўл берган шогирд эди. Ёрқент аҳли бу уччала шоирни ҳаммиша бирга кўрар эдилар. Уларнинг дўстлиги, устоз-шогирдлик садоқатлари эл оғзига тушиб кетган эди. Аммо суҳбат асносида Хаста устозлар суҳбатига кам аралашар, ҳар доим одоб билан уларнинг айтганларини уқиб борар эди.

Тажаллий озгина сукунатдан сўнг Фурқатга деди:

— Ўзлари ҳам бирор янги шеърлардан ўқиб берсалар бўлармикин?

— Кунни кеча марғилонли дўстимиз Тошболтудан бир шеърий мактуб олган эдим. Шунга бир жавоб ёзганман. Агар хоҳиш бўлса шуни тингласангизлар.

Ҳар икки суҳбатдош Фурқат ўқиган шеърга мамнуният ва диққат билан қулоқ осдилар. Тажаллий Фурқатнинг кўнгил дардлари изҳоридан иборат бу шеърга юксак баҳо берди.

— Яқинда мен ҳам Қўқонга Муҳсинийга бир мактуб йўллаган эдим, — деди у.

Сўнгра Фурқат ва Тажаллий бири қўйиб бири Қўқондаги шоирлар марҳум Муқимий ва Нисбатий, барҳаётларидан Завқий, Муҳсиний, Мавлавий Йўлдош, Рожий, Муҳийларнинг таърифини қила кетдилар.

— Мавлавий Йўлдошнинг бир рубойиси келган эди, — деди Тажаллий. У мени Қўқонга таклиф қилиб ёзган экан.

— Жавоб ёздингизми?

— Жавобим шоир Маъданинг айтган гапига ўхшаб кетди.

Фурқат жилмайди. XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон яқинидаги Панжғозий деган тоғлиқ қишлоқда яшган шоир Маъдани хон Қўқонга сарой шоирлигига чақирган. Шунда Маъдан шаҳарга ўзим сиғсам ҳам менинг фиғону нолаларим сиғмайди, деб бу таклифни рад қилган эди. Бу гап ўша вақтда адабий гурунглarda кенг ёйилиб кетган. Кўп жойларда суҳбат аҳли қайта-қайта бир-бирларига уни эслатишар эди.

— Қўқонга ўзим сиғсам ҳам фарёду фиғонларим сиғмас. Бизга шунинг учун бепоён Хўтан саҳролари мақбулроқ деган мазмунда бир рубойи ёзиб жўнатиб эдим.

— Бу ҳақ гап. Аммо бошқа бир Қўқонга юборган рубойингиз шоирона муболағанинг тимсолидир.

— Қайси бирини айтмоқдасиз?

— Шоир Муҳийга бағишлаб ёзганингизни.

— Бу рубойида Муҳийнинг шоирлик истеъдодига баҳо берилган. Унинг қобилияти ҳақиқатан ҳам баланд эмасми?

— Баланд. Ҳамма бун эътироф этади. Аммо ундаги такаббурлик ҳам баланд. Мен Қўқонда яшган вақтларимда Муҳийнинг устоз Муқимийга нисбатан мутакаббурона ва ҳақоратомуз муомаласидан ҳайрон қолиб юрар эдим.

— Дарҳақиқат, Муҳий билан Муқимий бири ўт бўлса, бири сув эди. Улар ўртасидаги зиддият муросага келмайдиган даражада эди.

— Ҳар қандай зиддият ҳам маълум бир чегарада бўлмоғи керак. Муқимийнинг вафотидан сўнг Муҳий бир шеър ёзган. Бу шеър марҳум Муқимийга қаратилган бўлиб, радифи «Қалайсанлар»дир. Бир марҳум номига шундай гап айтиб бўладими? Шу инсофданми?

— Муҳсиний менга бу тўғрида ёзган эди, — деди Тажаллий. — Агар Муҳий шунчалар Муқимийга тескари бўлган бўлса, Муқимийга ихлос қўйган бошқа шоирлар ҳам оз эмас. Муҳсинийнинг ўзи шулар жумласидандир.

— Сиз Мулла Зокиржон, Муҳсиний билан бир мадрасада таҳсил қилганмисиз?

— Йўқ, — деди Фурқат. — Мен Мадрасаи Хонда ўқиганман. Муҳсиний Мадрасаи Султонмуродда таҳсил қилган. Қўқондаги шеърий суҳбатларда гоҳо учрашган бўлсак ҳам, умуман у билан оз мулоқот қилар эдим.

— Муҳсиний ҳам шоир, ҳам олим, ҳам хаттотдир. Мен Қўқонга борганимда у билан мени Мавлавий Йўлдош таништирган эдилар. Сиз у вақтда Марғилонда яшар эдингиз.

— Ҳа, менинг Қўқондан чиқиб кетганимга йигирма йилдан ошди, — деди Фурқат. — Бу орада қанча сувлар оқиб ўтди. Юрган дарё, ўтирган бўйра дегандек, мен ҳам дунёнинг ярмини кезиб чиқдим. Мана энди Ёрқент менга иккинчи ватан бўлиб қолди.

— Сиз эл кўнглидан жой олган бир зотсиз. Ҳар қаерда бўлсангиз ҳам элу юртингиз, халқингиз сиз билан фахру ифтихор қиладилар, Мулла Зокиржон.

¹ «Тазкираи Қайюмий», Қўлёзма. С. 301.

ҚАЛБ СЎЗЛАРИ

Фурқат гоҳо Еркент атрофидаги қишлоқларни сайр қилар эди. Шунда у кўпинча ўзи билан ҳамкорликка ёш шоир Абдужамил Хастани таклиф этар эди. Хаста учун устознинг бу марҳамати жуда қадрли. Шу сабабли у Фурқат билан сафарга мамнуният билан чиқар эди.

Ёз. Иссиқнинг тафти ўзининг қизгин нафаси билан далалар, боғларни қамраган. Ариқларда йўнаб-йўнаб оқаётган сувлар бу тафтни сал юмшатгандай бўладилар. Фурқат ва Хаста дала йўлидан кетиб борадилар. Уртадаги арава йўли ғажжа тупроққа тўла. Унинг ёқасидаги сўқмоқсимон йўлга йўл четидаги дарахтларнинг сояси тушиб туради. Одамлар шу соялар остида йўл босадилар. Сояли бу ерларни босиб ўтиб Фурқат ва Хаста дала ўртасидаги сўқмоққа чиқдилар.

Бедапоя ўртасидан тикка кесиб ўтган йўл бир чақиримдан мўл келади. Ер тўни билан тўйиб сугорилганидан у нам билан тўла. Тизза бўйи келадиган кўм-кўк беда ҳидлари, юмшоқ ердан чиқаётган салқинлик кун қизигини сал бўлса-да қайтараётгандек туюлади. Далада беда ўраётган бир-икки одамнинг қораси кўринади.

Фурқат ва Хаста дала йўлидан бориб ўша ишлаётганлар қаршисидан чиқдилар. Икки деҳқон ёнма-ён чўнкайганича ўроқ тортади. Унинг ўткир тиғида кесилган бедалар пеш ерга ёнбошлайдилар. Уроқчилар ортида бир йигитча улардан боғлар ясайди. Уроқчилар ҳаракатида аниқлик, меъёр сезилиб туради. Боғловчининг мўлжал билан ишлови ҳам санъаткорона маҳорат билан тўла. Ўз санъатидан беҳабар бу моҳир усталар тинимсиз ҳаракатда, ишдалар. Даланинг қиртишланган қисми кенгайиб боради. Меҳнатчилар терга пишиб кетганлар. Уларнинг юзи офтобда кўрғошинга айланиб кетган. Қўлларининг қадағи тошдек қаттиқ. Улар меҳнат маромини шундай эгаллаганларки, тиним нима билмайдилар. Ариқдаги сувнинг тўхтамай оқуви, қуёшнинг бетиним қиздириши, дала четидаги тераклар баргининг титрави сингари бу меҳнат жараёни ҳам шунчалар муттасил.

Фурқат ва унинг ҳамроҳи деҳқонларга қараб:

— Ҳорманглар! — дейишди.

— Бор бўлингиз, — деб жавоб қилдилар ишлаётганлар.

Лежин уларнинг биронтаси бир сония ўз меҳнатида тўхтагани йўқ.

Фурқат ва Хаста дала йўлини босиб ўтиб бир серсув ариқ бўйига чиқдилар. Унинг икки чети дарахтлар билан тўла. Ерни дарахт сояси қоплаган. Ғир-ғир шаббода эсади. Ҳамроҳлар бу ерда тўхтаб сал дам олишди.

— Абдужамил, — деди Фурқат, — сиз нега ўзингизга Хаста тахаллусини танлагансиз. Ёш, норғул, кучга тўлиб келаётган йигитсиз. Сизга Равшан, Кўркам, Уктам деган тахаллуслар кўпроқ тўғри келар эди.

— Мен хастамен, устоз, — деди йигит ғамгин овоз билан.

— Сиз, сиз хастасиз? Худо кўрсатмасин, иним.

— Менинг дилим хаста.

Фурқат диққат билан йигитнинг юзига тикилди.

— Менинг дилим хаста, — деди йигит босиқлик билан. Сўнг сўзида давом этди:

— Мана атрофга назар солинг. Қандай гўзал ўлка. Серсув дарёлар, унумдор ерлар, серҳосил боғлар, хушфёъл одамлар. Аммо бу одамларнинг турмуши қандай? Тинимсиз оғир меҳнат бу халқнинг қисмати. Лекин бу меҳнатнинг маҳсулидан ўзи бебаҳра. Маҳсул тўласича келгинди хўжайинлар ихтиёрида. Бу одамларнинг яшайдиган уйларига қаранг. Хароб кулбалар, тўйнуқдангина офтоб тўшади. Қишин-ёзин одамлар зах ерга похол тўшаб бурга тўла кигизларда ўтирадилар, ётадилар. Бутун кунни тинмай ишлаб бир коса ёвонга аранг эришадилар. Косиблар-чи! Кун бўйи зах ҳўжраларда ипак чангини ютиб мато тўқийдилар. Уларнинг тўқиган матолари бойларга насиб бўлади. Косиб эса охири сил касалига мубтало бўлади. Не-не йигитлар шундан ўлиб кетдилар. Халқнинг бундай аҳволини кўриб туриб қандай дил хаста бўлмасин, устоз.

— Тўғри айтасиз, иним, — деди Фурқат. — Бу аҳвол фақат сизлардагина эмас. Туркистонда ҳам шу аҳвол. Ҳиндистонда бундан ҳам бадтар. Тажаллий, ахир инглиз зулмидан дод деб Деҳлидан бу ерга келиб қолган-ку.

— Қутулиш йўли борми, устоз? Ахир бу зулму бедод беинтиҳо бўлмас.

— Қутулиш йўли бор, — деди қатъий овоз билан Фурқат. Шогирдининг бу гаплари Фурқатнинг юрак торларини ларзага келтириб юборган эди. Чунки унинг ўзини шу аламлар эзмайдими? Фурқат бутун онгли ҳаёти давомида, ҳар бир мисра шеърида шу халқ, шу одамларнинг дардини, ҳаяжонини тасвир этмадими? Уларнинг гўзалликка муҳаббат, севиғи жозибасига мафтун олийжаноб қалбини очиб бермадими? Бу қалблардаги зулм, бедодлик, зўравонликка нафратини ифода этмадими?

— Қутулиш йўли билим ва маърифатда, — деди Фурқат ишонч билан. — Мен Тошкентдаги рус болалари ўқийдиган мактаб — гимназияни бориб кўрганман. У ерда болаларни турли замонавий билимларга ўргатадилар. Улардан келажакда ўз турмушини илм-фан асосида маданиятли равишда замонавий ютуқлардан баҳра олиб кўрмоққа қодир кишилар етишиб чиқадилар. Агар бизнинг болаларимиз ҳам шундай таълим олсалар, замонавий маданиятни эгалласалар, халқ ҳаёти яхшиланади. Турмуш шароитлари мукаммаллашади, ўзгача мазмун касб этади. Элни маърифатга жалб этмоқ зарур. Фақат маърифат йўли халқни эркин, фаровон турмушга келтиради. Маърифатли кишилар ўзлари ҳўрият ва фароғатга эришмоқлари керак. Уларни ўзларидан бошқа ҳеч ким ва ҳеч қандай куч озод қила олмайди.

Йигит устоз ўғитларини диққат билан тинглади. Фурқат ҳамсуҳбатига эмас, худди ўзига гапиргандек сўйлади. Бу шоирнинг қалб сўзлари эди.

МУНОЗАРА

1904 йил ёз пайти. Айни қовун пишиғи. Еркентга келган бир рус киши оқсоқол Миркомилбой Мирсайид ўғли ҳўзурига келиб шоир Зокиржон Фурқатни сўроқлади. Миркомилбой унга Фурқатнинг шаҳардан ташқаридаги ўз боғида эканлигини айтди.

Эртаси кунни Миркомилбой меҳмонни ўша боққа ўзи бошлаб олиб борди.

Улар боққа кириб келишганда Фурқат узумзорда хомток қилмоқда эди. У меҳмонларни очик чехра билан кутиб олди, саломлашиб ҳол-аҳвол сўрашгач, уларни супага таклиф қилди. Уччовлари узумзордан чиқиб боғ ичидаги тор йўлка орқали ўтдилар ва ўрик дарахти остидаги супа ёнига келдилар. Супада кўрпачалар солинган, ўртадаги столчада дастурхон ёзиғлиқ. Унинг устида нон, узум, ўрик, олма, карч қилиб кесилган қовун ва тилик қилиб кесилган тарвуз қўйилган. (Боғбон меҳмонлар келганини кўргач, супага дастурхон ҳозирлаб қўйган эди). Уччовлари қўлларини мис офтобада ювиб, дарахт шохида осийғлиқ турган сочиққа артдилар, сўнг супадаги кўрпачаларга ўлтирдилар. Боғбон келиб улар билан саломлашди ва қўлидаги бир чойнак иссиқ чойни одоб билан Фурқатнинг ёнига қўйди, орқаси билан юриб супадан узоқлашди. Чой асносида Миркомилбой Фурқатга меҳмонни таништирди.

— Мулла Зокиржон, бу киши Михаил Степанов бўладилар. Наманган шаҳрида ўқитувчилик қилар эканлар. Қашқардаги Зовутчи Степановнинг укалари.

— Хуш келибсиз, муҳтарам меҳмон Степанов жаноблари, — деди Фурқат.

— Хушвақт бўлингиз.

— Қалай оила ичларингиз, ёру биродарлар соғ, омонмилар?

— Раҳмат.

— Наманган шаҳридаги муҳтарам зотлар қалайдирлар?

— Кимларни кўзда тутадурлар?

— Нодим Намангоний, Қози Ибрат Тўрақўрғоний, ёш қаламқашлардан Ҳайратий ва уларнинг атрофидаги фазл ва ҳунар эгаларини.

— Афсуски, мен у доирадан узоқроқман, — деди Степанов кулиб, — менинг дарс берадиган жойим реал мактабда. Кўпроқ европалик аҳоли ўртасида бўламан. Шунинг учун сиз айтган муҳтарам зотлардан ва уларнинг аҳволидан беҳабарман.

— Зарари йўқ, — деди Фурқат, — энг муҳими сиз ўша азиз юртларнинг ҳаётбахш нафасини келтиргансиз.

— Нафақат нафасини, — гапга аралашди Миркомилбой, — балки бир неча аниқ ва сиз учун фоят муҳим бўлган бошқа нарсалар ҳам келтирганлар.

— Оқсоқол тўғри айтдилар, — деди Степанов, — бу томонга отланиш олдидан Остроумов билан учрашган эдим. Николай Петрович сизга кўпдан-кўп салом айтдилар. Яна сизга бир мактуб бериб юбордилар.

Фурқат Степанов узатган икки конвертни унинг қўлидан олди. Меҳмон яна унга тўрт буклаб боғланган бир боғлам узатди. Фурқат уни ҳам олди. У миннатдорлик изҳор этиб, дарҳол боғламни ечди. Унда «Туркистон вилояти газетаси»нинг сўнгги икки сони бор эди.

Уша куни Миркомилбой ва Степанов Фурқатнинг боғида бутун кун меҳмон бўлдилар. Улар кечки салқин тушгандагина шаҳарга қайтдилар.

Фурқат меҳмонларни кузатиб қўйгач, супада ўлтириб чироқ ёруғида Н. П. Остроумов юборган хатларни диққат билан ўқиб чиқди. Уларда Фурқатнинг «Туркистон вилояти газетаси»га йўллаган икки шеърининг рус тилига қилинган таржимаси ҳам бор эди. Фурқат таржималарни ўзбекча асл нусхаси билан солиштириб чиқди. Таржимада айрим ифодаларнинг мазмуни хато берилган эди. «Эҳтимол бундай ибораларни шундайича сақлаб, остига изоҳ берган тузукдир. Чунки рус газет-хонлар ҳам бундай марғуб ибораларни билсалар ёмон бўлмас. Бу ҳақда Остроумовга ёзмақ керак» деб кўнглидан ўтказди.

Орадан икки-уч кун ўтгач, ўша кунги келишувга кўра Фурқат Миркомилбойнинг уйида Степанов билан яна учрашди.

Степанов Ёркентдаги Россия фуқароси бўлган кишилар билан алоқа ўрнатган, уларнинг қилаётган ишларидан хабардор бўлган. Туркистондаги подшоҳ маъмуриятининг махсус топшириғи билан юборилган бу шахс топширилган ишларни бажариб бўлди. У энди Қашқарга, у ердан Туркистонга қайтажак.

Миркомилбойнинг меҳмонхонасида ўлтирганларида бир фурсат уй эгаси ташқарига чиқди. Степанов ва Фурқат ўзлари қолдилар. Шунда улар ўртасида қисқа, лекин жиддий бир мунозара бўлиб ўтди.

— Жаноб Зокиржон Фурқат, — деди Степанов, — Сиз Ёркент амбонини даволаб унинг ишонч ва ҳурматини қозонганингиз яхши бўлган. Энди шу муносабатларни мустаҳкамлаб борсангиз, у киши билан кўпроқ учрашиб янада яқинроқ бўлсангиз фойдадан холи бўлмас эди.

— Жаноби амбон бемор экан пайтларида мен бориб кўриб унинг дардига даво топишда қўлимдан келганича кўмаклашдим. Бундан бошқа бирор муносабат содир бўлгани йўқ. Уни қандай давом эттирмак, айниқса мустаҳкамламоқ мумкиндир?

— Амбоннинг сизга боғ ҳада қилганлари-чи?

— Бу боғ ҳада этилган эмас. Аксинча мен унинг пулини тўлаб сотиб олганман. Амбоннинг марҳаматлари уни насяга сотганлари эди. Савдо-сотикда бу бўлиб турадиган ҳодиса. Аммо мен бош элчи Петровскийнинг кўмаклири билан боғнинг ҳақини насяга қолдирмай тўлаб қутулдим.

— Ҳар ҳолда сиз йўлини толиб амбон жаноблари билан яқинроқ бўлсангиз, тез-тез борди-келди қилиб турсангиз мақбул бўлар эди.

— Унинг нимаси мақбул?

— У кишининг кайфияти, маҳаллий ҳокимиятнинг тутган ва тутадиган сиёсатидан хабардор бўлиб, бу гаплардан бизнинг одамларимизни огоҳ этиб туриш керак бўлади.

— Каминани бу хил хизматлардан холи тутилгани мақбулроқдир, — деди Фурқат жиддий оҳангда, — мен бундай вазифаларни бажаришдан йироқмен ва ҳамиша ундан йироқда бўлажакман.

— Сиз Россия оқ подшоҳи фуқаросидансиз. Шунинг учун оқ подшоҳ ҳокимияти манфаатларига хизмат қилмоғингиз лозим.

— Менинг халқим ҳозир улуғ Россия тасарруфида. Шунинг учун мен ҳам бутун халқим билан бирга Россия фуқаросиданман. Аммо ҳар бир киши ўз вазифасини адо этмоғи керак. Менинг вазифам шеър ва адабиёт машғулияти, қолаберса озгина табиблик ва майда савдо-сотик. Бошқа ишларга на хоҳиш ва лаёқат бор. Шунинг учун менга ўзгача юмушлар юклагоқ хатодир.

Степанов Фурқатнинг гаплари жиддий ва қатъий эканини англаб унинг кайфиятини ўзгартиришга, кескинлашадиган вазиятни юмшатишга ҳаракат қила бошлади.

— Ҳар ҳолда сизнинг бу ердаги аҳоли, хусусан, зиёлилар ўртасидаги обрў-этиборингиз, маҳаллий ҳокимият вакиллари орасида эришган нуфузингиз улў Россия тожининг манфаатларига хизмат қилса, деган мақсадда айтган эдим. Кўнглингизга олмаслигингизни сўрайман, бу гапларни.

— Улуғ Россиянинг тожи бу фақирга қараб қолган эмасдир. Россиядаги халқларнинг буюклиги, уларнинг олижаноблиги, матонати, сабру бардоши эса ҳар бир шоир каби менинг ҳам қалбимга туғён солади. Мен халқни, унинг қудратини куйлашга ҳамisha шаймен.

Хонага Мирқомилбой ош кўтариб кириб келдию бу суҳбат узилди. Аммо ҳар иккала суҳбатдош дилига тушган ғашлик чаласи тутаганича қолаберди.

Степанов Ерқентдан қайтишида Фурқатнинг Н. П. Остроумовга ёзган жавоб мактуби ва «Туркистон вилоятининг газетаси» учун йўллаган шеърларини ўзи билан олиб кетди.

ИҒВО

1903 йили Тошкентда чиқадиган «Туркистон вилоятининг газетаси» Фурқатнинг Ерқент шаҳридан ёзиб юборган бир шеърини босиб чиқарди. Бу шеър Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қўқон ва бошқа шаҳарларда ўзига диққатни жалб этди, қизгин тортишувларга сабаб бўлди. Шулардан бири Тошкентдаги мадрасалардан бирида ҳам содир бўлди. Баҳс шунчалик ўткир бўлдики, томонларнинг ёқалашиб кетувларига сал қолди.

Ёз оқшоми. Мадраса ҳовлисида беш — ўн муллавачча супада чой ичиб суҳбатлашиб ўлтирибдилар. Улардан иккитаси яқиндагина Қўқондан келишган. Ҳамсуҳбатлардан бири гап орасида қўйдан газета чиқариб шерикларига деди:

— Мана бу газетани кўрдингизми?

Дадил суҳбатлашиб ўлтирганлар бирдан жимиб қолдилар.

— Биз газет-пазет ўқимаймиз. Бизнинг ўқийдиганимиз Каломи шариф, тафсир, ҳадис, меъро-жун нубувва, муҳиммоти муслимийн ва шуларга ўхшаш китоблар. Е худо, ўзинг асрагин Газет деган нарсалардан.

— Ҳе, одам бўлмай кетинглар, мадраса деворидан ташқарида бўлаётган гаплардан ҳам хабардор бўлиб туриш керакми, ахир?

— Олло таолонинг иродаси билан нимаики содир бўладиган бўлса бўлаётгандир. Ҳамма нарса худонинг изми билан. Унга бир сўз деб бўладими?

— Қани, хўш, нима демоқчи эдингиз? — бошқа бир муллавачча гап бошлаган кишига сўз қотди.

— Бундан неча йил муқаддам Фурқат шоир Россия тартибларини мақтаб газетга ёзган, одамларни рус тилини ўрганишга ундаган, рус мусиқаси, театри, мактабини хўб мақтаб шеърлар ёзган эди. Кейин у йўқ бўлиб кетди. Ҳозир Фурқат Ерқентда экан. Уша ердан туриб яна Россияни мақтаб шеър ёзиб юборибди. Бу шеър мана газетда чиққан.

Муллавачча қўлидаги газетани очиб чироқ ёруғига тутди. Шунда суҳбатдошлардан бир-иккиси индамай ўринларидан туриб ҳовлини қоплаган қоронғилик ичида бирин-кетин ғойиб бўлдилар. Улар газет деган сўз куфр деб билар, унда битилган нарсаларни тингламоқ имон учун халал, деб ишонар эдилар.

Қолганлар эса гап бошлаган муллаваччанинг сўзини эшитмоққа шай бўлдилар.

Муллавачча газетадаги шеърни ўқий бошлади:

**Қадим айём хонлар асрини кўрган эшитганмиз
Ҳар ойда бир тарафдин ёв чиқиб элга зиён етти.**

**Бир икки газ қизил чит найзага боғлаб алам айлаб
Қўшин тартиб неча ерларни торжу талон этти.**

**Кўп элни хуни ноҳақ қилди ул саффоки жоҳиллар
Боласини етим, хотинларин бехонумон этти.**

**Қачон Русия аҳли қўйди юз Фарғона мулкига
Мусулмонларни ул шўри балолардин амон этти.**

— Қаранг, — деди у шеърни шарҳ қила бошлаб, — гўёки Русия Фарғонага келиб хонлар, бекларнинг урушларидан омонлик берган эмиш. Бу қандай шоирки, ўз юртини ўзгалар эгалласа, уни омонлик деб билади. Русияни мақтайди-ю, ўз хонларини «Саффоки жоҳиллар» деб атайди?

— Фурқат айтган гапларнинг нимаси нотўғри, муллака, — деди яқинда Қўқондан ўқишга келган бир ёш толиби илм. — У ахир, ҳақ гапни ёзган. Дарҳақиқат, то Русия аскарари келиб Қўқонни эгалламагунгача Фарғона ўлкасида тинчлик бўлмаган. Бизнинг отамиз айтиб берган эдиларки, Абдурахмон офтобачи, Пўлотхон, Насриддинхонларнинг ўртасидаги курашлар жуда кўп одамнинг ёстиғини қуритган. Ҳатто Қўқон шахрининг ҳокимиятсиз қолиб кетган кунлари бўлган. Чунки шахзодаю беклар тахт талашиб бир-бирларини ва одамларини ўлдира берганлар. Рус қўшини тоғдан олиб тушиб Наманган, Андижонни эгаллаб Қўқонга йўл олганида ҳатто унга қаршилик кўрсатувчи куч ҳам бўлмаган. Чунки беклар ва хонлар ўз аро урушлардан бўшамаганлар. Руслар ўша урушқоқларни тутиб банди қилиб аравада Тошкентга жўнатгандан кейингина бошликсиз қолган қўшинлар тарқаб кетиб қирғинлар тўхтаган. Шунинг учун Фурқатнинг ёзганлари аини ҳақиқатдир.

— Сен ўзинг кимсан? Қаердан келиб қолгансан, зумраша, — деб ўдағайлади муллавачча. — Қаёқдаги ёлғон-яшиқ гапларни ёйиб мусулмон хону бекларини ёмонлайсан?

— Нега бунинг гапини ёлғон дейсиз, мулла, — гапга кўшилди иккинчи қўқонлик толиби илм. — Муаррих Мирза Олим Хўқандий бин Мирза Раҳим Тошкандийнинг «Ансоб ус-салотин ва таворихи хавоқин» китобида шулар ҳаммаси бирма-бир ёзилган. Ахир Мирза Олим Мушриф хон саройининг мурзоси бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрганку!

— Нафасингни ўчир, кофир! Дин даргоҳи мадрасаи олийда бундай гапларни гапирмоққа қандай журъат қилдинг, бадбахт! Ё Оллоҳ, туф, туф, — муллавачча кўйлагининг ёқасини очиб кўкрагига туфлаб олди. — Фурқату Мушрифнинг билан кўшиб ҳаммангни тошбўрон қилмоқ керак. Хой мусулмонлар, ҳайданг бу имонсизларни!

Аммо мусулмонлар бу жазаваси тутаётган муллаваччанинг алжирашига парво қилмай, уни ёлғиз қолдириб, ўзлари ҳар томонга тарқалиб кетдилар. У анча вақтгача шанғиллай-шанғиллай саннаганича охири ўз ҳужрасига кириб кетди.

ҚАШҚАРДАГИ ФИТНАЛАР

— Менинг Туркистонга қайтмоқ мuddатим келди, — деди Степанов Қашқардаги бош консул Н. Ф. Петровскийга. — Фурқатнинг Н. П. Остроумовга ва унинг газетасига ёзган нарсаларини олдим. Ижозатингиз билан эртага эрталаб йўлга чиқсам.

— «Саёҳатнома»нинг тақдири нима бўлди? — деб сўради элчихона ходими Я. Лютш Степановдан. — Уни қўлга киритгунча биз Николай Федорович билан озмунча ҳаракат қилдикми?

— «Саёҳатнома»нинг қўлёзмаси ишончли қўлларда. Бу иш биз кўзда тутгандай бормоқда. «Саёҳатнома»даги маълумотлардан сийсий мақсадларда истифода қилинажаги шубҳасиздир.

— Унинг автори Фурқат «Саёҳатнома» бир илмий асар сифатида нашр этилса, деб кутмоқда, — деди Н. Ф. Петровский.

— Ундай тақдирда «Саёҳатнома»даги бой фактик материаллар ўзгалар қўлига ҳам тушмоғи мумкин. Шунинг учун ҳозирча нашр амалга оширилмас, деб ўйлайман.

— Фурқатнинг ҳам Туркистонда, ҳам Еркент ўлкасида оддий халқ, зиёлилар ўртасидаги катта обрў-эътиборидан биз кўпроқ фойдалана билмоғимиз керак. Шунинг учун у билан эҳтиётли муомала даркор.

— Дарҳақиқат, Фурқатнинг эътибори маҳаллий халқ, ҳатто бу ердаги ҳукмрон маҳаллий доираларда анча баланд, — деди Степанов, — аммо мен унинг бизнинг сиёсатимизга садоқатига шубҳа қиламан. У мураккаб ва хавфли одам.

— Нега хавфли бўлар экан? Ахир оқ подшоҳ номига, унга хайрихоҳлик билан ёзган шеърлари газетада эълон қилиниб Туркистон халқини Россия тожига бўйсунмоққа даъват қилгани аниқ эмасми?

— Николай Федорович, сиз олим одамсиз. Сиёсатнинг энг оддий масаларида гоҳ соддалик қилиб қоласиз. Ахир ўша газетада босилган шеърларда шундай мисралар борки, улар очик садоқат изҳор этилган мисраларни чиппакка чиқариб юборади. Мана қулоқ солинг.

Степанов чўнтагидан тўрт букланган газетани олиб унинг ички саҳифасида босилган Фурқат шеъридан бир байтни ўқиди:

Агар жунбушга келса раъиятнинг пуржами ногаҳ Йиқилгай ерга меҳри ховароннинг бошидин афсар!

Бу байтда кўзғолган халқнинг ҳаракати ҳатто осмондаги қуёшнинг тожини ҳам ерга итқитиб ташлайди, деган маъно бор-ку. Билмайман Тошкентдаги цензура қаёққа қараган?

Наманганлик оддий «ўқитувчи»нинг бош элчига таълим бераётганидан консулхона ходими Я. Лютш унинг қандай мавқеъга эга эканини дарров фаҳмлади. Н. П. Остроумов билан Лютш анча яқин. Энди Степанов ҳам Лютш ҳақида Тошкентдаги ҳокимиятга ижобий хабар етказса, зеро Лютшнинг йўли очилиб кетса. Унда бош элчи бўлиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Шундоқ ҳам Петровский ўн йилдан бери бу лавозимни эгаллаб ўлтирибди. Уни жилдириш пайти келганга ўхшаб турибди.

Яков Лютш Туркистондан юборилган резидент Степановнинг фикрини кескин равишда маъқуллашга тушди. Фурқатнинг Еркентга келиб ўрнашганига ўн йилдан ошиб кетди. Бу шаҳардаги зиёлилар билан Фурқат топишиб кетган. Унинг яна Фарғонадаги маҳаллий зиёлилар билан ҳам ёзиш-малар олиб бораётгани маълум. Яқинда у марғилонлик Тошболта дегандан хат олган. Буни Лютш оқсоқол Миркомилбой атрофидаги кишилар орқали билди. Фурқатдан ҳаммиша кўз-қулоқ бўлиб турмоқ шарт. У ҳақиқатан рус ҳокимияти учун хавфли одам бўлиб чиқиши эҳтимолдан узоқ эмас. Муҳтарам бош элчи Фурқатнинг шоир ва олим эканлигига маҳлиё бўлиб қолган бўлсалар ажаб эмас. Яна Фурқат Деҳлидан келиб Еркентда муқим яшаб қолган Тажаллий деган шоир билан жуда яқин. Эҳтимол у шоир англизлар томонидан юборилгандир. Тажаллийни ҳам кузатув остига олмоқлик даркор. Бош элчи жаноблари бу ишга аҳамият бераётганлари йўқ.

Петровский Лютшнинг жуда ўтлаб кетганини кўриб унга кескин оҳанг билан деди:

— Жаноб Лютш, сизнинг беҳуда шубҳаларингиз бу ердаги Россия фуқароси ўртасидаги иттифоқ ва бирдамликка халал етказмоғи мумкин. Яна бизнинг фуқаро билан маҳаллий аҳоли ўртасида ҳам нифоқ туғдирмоғи табиий. Шунинг учун сизга ўз хизмат вазифаларингиз миқёсидан четлашмасликини маслаҳат берам эдим.

Резидент Степанов қаршисида ўзини кўрсатмоқчи бўлган Лютш учун бу танбехнинг ҳеч қандай таъсири бўлмади. У гўё Петровскийнинг гапини назарга олиб жим бўлгандай бўлди. Амалда эса ўзини Степановга дадил ва ҳамма нарсадан хабардор қилиб кўрсата олганидан мамнун эди. Степанов бу гапларни оқизмай-томизмай Тошкентдагиларга етқазди. Зора шундан кейин Лютшнинг толеъи очилиб кетса. Резидент Степанов Лютшнинг уни қандай қувватлаганини унутмас ва ҳисобга олар.

РУС АСКАРИ ТАЪРИФИ

Фурқат дунёда юз бераётган барча муҳим воқеаларни муттасил ва чуқур қузатиб борар эди. У барча газеталарни диққат билан ўқиб чиқар, уларда ёзилган хабарлардан жиддий хулосалар қилиб борар эди.

1 Бу байт Ш. Юсуловнинг «Фурқат йўлларида» (Т., 1984, с. 184) китобидан олинди. А. К.

Бир куни Фурқат оқсоқол Миркомилбойнинг маҳкамасида бирга экан пайтида растадаги савдогарлардан бири кириб келди. Саломлашишгач, Миркомилбой у кишини Фурқат билан таништирди.

— Мулла Зокиржон, бу киши Баҳодур Тас. Узлари асли кашмирлик. Аммо Еркентда муқим истиқомат этадилар. — Сўнгра у Баҳодур Тасга Фурқатни таништирди.

Баҳодур Тас Фурқатга жилмайиб қараб икки панжасини бир-бирига тегизиб таъзим қилди. Уччовлари бир оз фурсат ҳар тўғрида сўзлашиб ўлтирдилар. Баҳодур Тас форс тилини яхши билар экан. Улар шунинг учун форсча сўзлашар эдилар.

— Ҳиндистонда чиқадиган «Пайсаи ахбор» газетасида ёзилишича, — деди Баҳодур Тас, — Манжуриядаги жангларда рус қўшинлари катта мағлубиятларга учрамоқда эмиш. Жанубий Африкада эса англизлар бурлар устидан ғалаба қозонмоқда эмишлар. Рус қўшинининг японлардан енгилиши бундан буён япон аскарининг шухратини ошириб юборса керак.

— Рус аскари жуда жанговар ва кўрқмас бўлади, — деди Фурқат, — ҳарбий ҳаракатларнинг натижаси эса кўпинча қўмондонларнинг салоҳияти, билимига боғлиқдир. Шунинг учун ўша мағлубиятларни рус аскарининг эмас, балки идроксиз ва билимсиз генералларнинг енгилиши деб қаралса тўғри бўлар.

— Бўлмаса бурлар устидан ғалаба қозонаётган англиз генераллари қобилиятлироқ ва билимдонроқ эканлар-да.

— Йўқ, аксинча. Бурлар тажрибасиз, айниқса қуролсиздирлар. Шунинг учун англизлар осонгина улардан устун келганлар. Японлар эса қурол-аслаҳа жиҳатидан устун, ҳарбий тажрибалари ҳам ортиқроқ. Аскарнинг ёлғиз жасорати жангда ғалаба қозонмоқ учун етарли эмас. Унга етарли қурол бермоқ, ҳам уни оқилона бошқармоқ зарур.

— Қандай сабаб билан бўлмасин рус-япон муҳорабаси Россия давлатининг шавкатига путур етказди.

Фурқат индамади. Чунки бу айни ҳақиқат эди.

Кейинчалик Фурқат рус аскари, унинг жасорати ва мардлиги тўғрисидаги фикрларини назм ипига териб чиқди. Бу шеър 1905 йили Тошкентда чиқадиган «Туркистон вилоятининг газетаси»да босилган.

«РУС АСКАРИ ТАЪРИФИДА»

Бу шеърнинг бошида шоир «газетлар сафҳасини лолазор эт»увчи шеърини Ҳиндистон газетасида ёзилган рус аскари шаънига нолойиқ гапларни рад қилмоқ учун битганини билдиради.

**Кел, эй Фурқат, сўзинг хўши баҳор эт
Газетлар сафҳасини лолазор эт.**

**Қилиб мансух Ҳиндистон газетин
Гулистон айла Туркистон газетин.**

Шундан сўнг лирик қахрамон хаёлан сабога йўлдош бўлиб Манжурия сари йўл олди.

Бундан кейинги мисраларда Фурқатнинг жанг лавҳаларини тасвирловчи маҳорати кўринади. Унда шоир хаёлотининг бойлиги аниқ кўзга ташланиб туради.

Япония лашкарининг кўрсатилиши:

**Ул аждарлар ҳама оташ фишондур
Фалак барқи шароридин нишондур.**

Демак, Япон қўшинлари аждаҳодек. Уларнинг сочаётган ўтлари осмонда чақнаётган чақмоқни эслатади.

Россия аскарининг тасвири:

**Зафар пайкар ўшал Русия аскар
Ҳама разм озмо, ҳарбий диловар.**

Рус аскари оддий инсоний сифатларга эга қилиб кўрсатилган. Аммо унга зафар ёр. Чунки булар жангга ҳозир, ҳарбий интизоми қаттиқ. Узлари дилларни мафтун этувчи жозиблага эга. Шундай қилиб икки қўшин ўртасидаги тафовут бирининг ғайрининсоний аждарнамо кўрқинчлигида, иккинчисининг эса юксак инсоний сифатларга эга эканлигида.

Фурқат тасвиридаги жангда икки қарама-қарши куч — бузғунчи, офат ва ёвузлик тимсоли аждаҳо ҳамда оддий, лекин олижаноб қудратга эга бўлган инсонийлик бир-бирларига қарши чиқадилар. Улар ўртасидаги тўқнашув шиддатли ва бешафқат.

**Урушмоқдинки, андоқ қон тўкишти
Шафақ гўё фалакдин ерга тушти.**

**Епон аҳлидин андоқ бўлди кушта
Қўпуб ул кушталардин пушта-пушта,**

**Ер узра катта тўплар оташафшон
Еғиб ўқлар ҳаводин мисли борон,**

**Қиличлар шуъласидин ҳар шаби тор
Чоқинлар ҳар тараф бўлди намудор,**

**Қазаклар ончунон ёпунни чопти,
Ки ер сатҳин ўлуқлар бирла ёпти.**

Бу мисраларда ҳарбий ҳаракатларнинг аниқ сувратлари кўрингандай бўлади. Жанг пайтида оққан қонлардан ер шунчалар қизардики, гўё шафақ осмондан тушиб ер юзасига ястангандек бўлди. Мурдалар уюми ҳар ерни қоплади. Катта тўплар оғзидан ўт сочилар эди. Уқлар худди ёмғир сингари ёғилар эдилар. Қиличлар бир-бирларига шундай шиддат билан урилар эдики, уларнинг тўқнашувидан ҳар тарафга чақинлар саҳрар эди.

Фурқат ҳарбий ҳаракатларни, жанг манзарасини ана шундай таъсирли ифодаларда тасвирлайди. Бу мисраларда тинимсиз давом этган шиддатли жанглар, уларнинг мудҳиш оқибатлари бор кучи билан намоён бўлади. Аммо шоирнинг рағбати рус аскари тарафида. У рус аскарини душман устидан ғалаба қозонган ҳолатда кўрсатади. Шоир тасвиридаги рус аскари маҳорат, қаҳрамонлик, жонбозлик тимсолдир.

Фурқат шеърда меъёр туйғусини сақлайди. Шу жанговар кураш тасвирининг чўзилиб кетишига йўл қўймайди. Жангчиларнинг мардлигини бошқача йўл билан кўрсатмоққа ўтади.

Фурқат бу шеърда рус аскарини инглизлар таънасидан ҳимоя қилибгина қолмайди. У умуман Россиянинг иззат-нафасини ҳимоя қилмоқда. Жуғрофия илмидан хабардор ҳар бир шахс, деб ёзади Фурқат, Марказий Россиядан Япониягача бўлган масофани яхши билади. Шунчалар олис ердан лаклак қўшин кўтариб чўлу биёнонларни босиб ўтиш, яна керакли озуқа ва ҳарбий анжомларни ўзи билан бирга олиб бормоқ осон гап эмас. Бу ҳаммаси Россиянинг қудратидан нишон эмасми?

Фурқат Россия фуқаросидан бири эди. У чет элда яшаётган экан, буни ҳеч қачон унутмаган. Чет элда ўз мамлакати шаънига айтилган нолайиқ сўзлар унга қаттиқ ботажаги аниқ. Шеърда ана шундай кайфият сезилиб туради. Бинобарин, Фурқат ўзининг «Рус аскари таърифида» шеърда чоризмининг Япония билан олиб борган уруши, рус-япон ҳарбий ва дипломатик сиёсати тўғрисида сўзлаётгани йўқ. Фурқат биринчидан оддий рус кишиси — аскарининг жасур ва мард жангчи эканлигини кўрсатмоқда; иккинчидан ўзи тобеъ бўлган улўф мамлакат — Россиянинг шону шарафи, номусини ҳимоя қилмоқда. Бу улўф диёрни ерга уришга, унинг халқаро эътиборини, иззат-нафасини поймол қилишга қаратилган ҳаракатларга зарба бермоқда.

Шунинг учун ҳам «Рус аскари таърифида» шеъри Фурқат ижодидаги ватанпарварликнинг катта кўлами, шоирнинг интернационализм мавқеида қойим турганидан далолат беради.

ВИДОЛАШУВ

Ёрқин кузи ҳам сафоли, ҳам оғир. Унинг сафоси шундаки, куз бошидан то тугагунигача иссиқ ва очик ҳаво бўлади. Сув ёқаларда кўм-кўк майсалар сақланади. Боғларда хотинлар, болалар узум уздилар. Анорзорлар ҳосилга лиқ тўла. Далаларда пахта, тариқ ҳали ҳам терилмоқда. Бозорларда олма, нок, шафтоли, жийда ва бошқа хил мевалар, сабзавот қалашиб кетган. Куз охирига яқинлашганда эса тунларда совуқ туша бошлайди, дарахтларда сарғайган барглари кўпайиб ҳазонрезгилик бошланади. Тонг ёришганида ариқлар юзасида юлқа музлар кўринади. Ҳаво совий боради. Қишнинг аёзли нафаси борган сари кўпроқ сезила бошлайди. Кузнинг қишга ўтишидаги оғирлик ҳам шунда.

Фурқатнинг ҳовлисида қишга тайёргарлик кўриб қўйилган. Ўтинлар ёрилган. Ғўла ва тарашалар ҳовли йўлагидея тут, урик дарахтидан қилинганлари алоҳида, тол ва терақдан қилинганлари алоҳида тахлаб қўйилган. Қиш озуқаси учун лозим дон-дун, сабзи-пиёз ва бошқа масаллиқлар ҳозирланган. Тирикчилик анжомлари баҳоли қудрат шай. Аммо тирикчиликнинг ўзи қанча қолган? Келгуси кузгача борми киши ёки йўқ. Буни ҳеч ким билмайди.

Бир йилдирки, Зокиржон Фурқат ўзини анча беҳол сезади. Ҳазми таом кўнгилдагидек эмас. Фурқат ўзи табобатдан бохабар бўлгани учун қўлидан келган даволарни қилиб юради. Эҳтимол тирик юрганининг бир боиси ҳам шудир. Аммо иссиқ жон. Эртага нима бўлишини ким билди. Ярим асрдан мўл ҳаёт тажрибаси тўпланган. Киши ҳар қандай ҳолатга тайёр турмоғи керак. Кунни кеча Зокиржон Фурқат рафиқаси Раънохон билан бир оз шу тўғрида гап қилди.

— Нозимжон,— деди Фурқат. Шаҳар оилаларидаги одатга кўра эру хотин бир-бирига бош фарзандларининг номини айтиб мурожаат қилишар эди. — Анчадан бери ўзимни нохуш сезаман. Олам ҳодис, баъзи гапларимни эшитиб қўйсангиз.

Раънохоннинг чиройли чеҳрасига бирдан сўниклик чўқди. У ранги оқарганича эрига қараб қолди. Уч фарзанднинг онаси, ёш ва гўзал бу жувон олижаноб бир инсон билан юлдузи юлдузига тўғри келганидан тақдирга шукроналар қилар эди. Унинг паноҳида ўзини ҳаммиша беҳавотир сезар, қанча йилдан бери яшашмоқда бўлса, у эрига чин садоқат ва эҳтиромнинг жонли тимсолига айланиб кетган эди. Фурқат ҳам ҳаёт кемаси дунё дарёсининг беором тўлқинларида қалқиб-қалқиб кетган пайтларида оиласи ва фарзандлари ҳузурда эканида гўё бу кемани тинч соҳилга келтириб олгандай осойишталик ҳис этар эди. Бу аҳил эру хотин бутун турмушлари давомида бирор мартаба сен-менга боришмаган, ҳаммиша ўзаро ҳурматли муомалани сақлаган ҳолда яшашар эди.

Фурқат сўзида давом этди:

— Даставвал, мен сиз билан шунча фурсат бирга яшаганимдан шукроналар қиламан. Бу бир лутфи илоҳийдирки, унинг учун тақдирдан миннатдорчилигимга чек йўқ. Агар мен дунёдан кўз юмадиган бўлсам сиздан юз минг марта рози эканимни изҳор этажакман. Шундай қисмати азал содир бўлганда мен сизнинг фарзандларингиз билан ёлғиз қолишингизни истамайман. Тақдир насиб этган бир муносиб киши билан оила қурунгиз. Болалар ёш, уларнинг ризқи рўзини таъминламоқ, парвариш қилиб ўстирмоқ ёлғиз аёл учун оғирлик қилади. Ўша мусибатли кун келганида Қўқондан қариндош-уруғлар фотиҳа учун келсалар, уларни муносиб равишда кутиб қузатмоғингизга ишонаман. Агар бош ўғлим ҳам келгудай бўлса, унга оналик қилингиз. Агар у бу шаҳарда қолмоқни ихтиёр этса, фарзандларингиз қатори қурунгиз. Укалари акаларига меҳрибон бўлсалар, улар уртасида ҳаммиша оқибат ва ҳурмат барқарор бўлса менинг орзуларим қушойиш топган бўлади.

Раънохон кўзлари жиқ ёшга тўлганича бошини қуйи солиб бу ғамли гапларни тинглади. Аммо у юрагининг ич-ичида унга бу ишлар узоқ йиллардан сўнг амалга ошадиган, бугунги кунларга дахли йўқдек бўлиб туюлар эди.

Меҳмонхонада Фурқат катта ўғли Нозимжон билан анча вақт бирга бўлди. Унинг ўқишини, ҳусни хат машқларини текширди, ёдлаган шеърларини тинглади. Овқат олдидан эса ўғлига Абду-жамил Хастани чақириб келишни буюрди.

Фурқат билан Хаста меҳмонхонада овқатланиб бўлиб чой ичишиб ўлтирганларида ҳовлида қоронғи туша бошлаган эди. Фурқат ўрнидан туриб стол тепасида шипда осиглиқ турган чироқни ёқди, сўнг келиб жойига ўлтиришда узоқдан сўз бошлади:

— Иним Абдужамил, мен сизнинг садоқатли шогирд чиққанингиздан гоят мамнунмен. Шунинг учун юракдаги бир икки гапларимни сизга айтсам. Мен умр бўйи ёзган шеърларимни бир дафтарга жамлаб девон тузганмен. Укаларингиз ҳали жуда ёш. Бундақал нарсаларни тушунмайдилар. Улар девонни эҳтиёт қилиб сақлайолмаслар. Шунинг учун шу қўлёзмани бирдан-бир ишониб топширадиган кишим сиздирсиз. Уни авайлаб асрангиз. Бир куни келиб Қўқонга етказиш мумкин бўлса, етказарсиз. Бир умрлик меҳнатим самарасининг ишончли посбони ўзингиз бўлсангиз.

Фурқат ўрнидан туриб жавон яқинига келди ва унинг эшикларини очиб бир китобни олди. У қора чарм муқовали қалин бир қўлёзма китоб эди. Хаста ирғиб ўрнидан турди ва Фурқатнинг ёнига келди. Фурқат қўлидаги китобни Хастага узатди. Шогирд китобни устоз қўлидан олиб кўзига суртди, сўнг пешонаси устига кўтарди. Улар яна мез ёнига келиб ўлтиришди. Хаста китобни аста авайлаб очди. Биринчи саҳифада Фурқатнинг ўзи чизган ранг-баранг безаклар, олтин суви юритилган нақшлар тўла унвон. Сўнг Фурқатнинг чиройли йирик Бухоро настаълиқ хати билан ёзилган шеърлари. Улар алифбе тартибда терилганлар. Шеърлар ўзбек ва тожик тилларидаги ғазаллар, мухаммаслар, мусаддаслар, мурабба ва мустазодлардан иборат. Қўлёзманинг охириги саҳифасида ушбу девон кўқонлик шоир Зокиржон Фурқатнинг девони эканлиги ва уни шоир ўз қўли билан ёзиб чиққанлиги айtilган. Девоннинг Еркент шаҳрида тузилган эканлиги ҳам кўрсатилган эди.

ТАРИХ

Мулла Тошболта охунд Марғилоннинг катта кўчасидан секин юриб боради. Баланд тераклар ва қайрағочларнинг куюқ сояси йўлка ва кўчани бутун қоплаган. Дарахтлар орасида узундан узун тортилган ипак тандалар. Косиблар сабр билан, шошмай, лекин санъаткорона маҳорат билан ипакка ишлов берадилар.

Марғилонда Мулла Тошболтани билмаган одам йўқ. Унинг олим, фозил, доно ва камбағал бир киши экани бутун шаҳарга маълум. Унинг Ибрат тахаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида ёзган шеърлари адабиёт мухлислари ўртасида анча ёйилган.

Фурқатнинг Марғилонда яшаган вақтида Тошболта билан жонажон дўст бўлганлари ҳам халқ оғзига тушиб кетган. Гарчи Фурқатнинг Марғилондан кетганига кўп йиллар бўлган эрсада, бу дўстлик ипи бир лаҳза узилмади. Тошболта Ибрат ўз дўстини ҳамisha кўнглида эъзоз билан сақлади. Ибратнинг Фурқатга атаб ёзган «Кетдинг» радицил шеъри адабиёт аҳли ўртасида қўлдан-қўлга ўтиб кўчирилиб ёзилди, кўп адабий анжуманларда ўқилиб юрди. Фурқат Кашмирда ёзган «Бир қамар сиймони кўрдим балдан Кашмирда» деб бошланадиган машҳур ғазалини Марғилонга Тошболтага юборган эди. Бу шеърга илова қилиб Фурқат Тошболтага ғазал шаклида бир назмий мактуб ҳам йўллаган. Бу мактубда Фурқат «Кашмирда» ғазалини шоир Рожийга кўрсатишни сўраган. Муқимийга ҳам кўрсатгин, зора мухаммас боғласа, деб ёзган. Аммо, деган Фурқат, бу ғазалини Муҳийга кўрсатмагин. Фурқатнинг Еркентдан туриб Тошболтага ёзган бошқа бир шеърий мактуби ибораси тарих бўлиб 1318—1901—02 йилни англатади. Шу йили Фурқатнинг оиласида фарзанд дунёга келган эди. Фурқатнинг Еркентдан жўнатган охириги мактуби ҳам Тошболтага келиб теккан эди.

Шулардан маълумки, Фурқат Еркентдан Марғилонга муттасил хат ёзиб турган. Тошболта ҳам унга хатлар йўллаб турган. Бу ёзишмалар ҳам Фурқат ва Тошболта охунд Ибрат ўртасидаги дўстона муносабатларнинг самимий ва мустаҳкам бўлганидан далолат бериб туради.

Тошболта охунд бугун Хўжажон қози домулла Рожийнинг маҳкамасида хизматда бўлди. Энди уйга қайтишда бозорга кирмоқчи озгина масаллиқ олиб сўнг ҳовлисига боради. Унинг йўғон жуссаси йўлкани тўлдиргандай. Узи оғир нафас олиб секин-аста қадам ташлайди.

Кўзининг охириги кунлари. Кечалари анча салқин бўлиб қолган бўлсада, кундузи қуёш яхшигина киздирмоқда. Тошболта охунд авра тўнини кенг очган, белбоғини ечиб бўйнига ташлаган. Бир қўлида бошқа белбоғ. У билан тез-тез юзидаги, бўйнидаги терларни артади. Охунд катта кўчани ўтиб бозор майдонига яқинлашди.

Марғилон бозори одатдагидек одамга лиқ тўла. Ҳамма ёқни савдончилар, харидорлар мўр-малаҳдек босганлар. Дўконларда товарлар ғиж-ғиж.

Тошболта бозорга кираберишдаги саҳофсоз дўсти Мулла Аҳмаджоннинг дўкони сари йўл олди. У қачон бозорга келса аввал шу дўконга келади. Саҳоф билан бир оз сўхбатлашиб, чой ичиб дам олади, сўнг бозорга қилади. Бу сафар ҳам худди шундай бўлди. Мулла Аҳмаджон ўз дўконидан иш билан банд эди. Устанинг қўли гул. У қалин қоғозлардан шундай ажойиб муқовалар ясайдики, улардан кўзингизни узолмайсиз, киши. Қора, зангор, сариш, қора-қизил муқовалар, уларга ўйилган нақшлар ҳайратомуз санъат билан ишланган. Ҳар бири бир дурдонадек нодир бўлган. Бу ажойиб ижод намуналари ўзига хос безаклари бор. Муқованинг юқориси ва қуйисида кичикрок

¹ Тошболта Ибрат 1336 ҳижрий йили шаъбон ойининг душанба куни вафот этган эканлар. Бу сана мелодий календарда 1918 йил май ойига тўғри келади. Марҳумнинг ёши 63 да бўлган. Маълумки, дафн пайтида марҳумга бир ёш қўшилади (Онасининг қорнидаги вақти). Демак, Тошболта Ибрат 62 ёшида вафот этган. Шундан унинг туғилган йили 1274 ҳ. 1858-келиб чиқади. Тошболтанинг матбуотда Роиқ тахаллуси билан ёзилиши хатоиди. Унинг тахаллуси Ибрат бўлган.

Бу маълумотларни мен Тошболта охундининг ўғай ўғли Марғилонлик Муфассал Шоумаровнинг мактубидан олдим. Бу мактубни М. Шоумаров кўқонлик ўқитувчи отамиз П. Қаюмов ёзган. Шу мактубнинг отамиз П. Қаюмов томонидан кўчирилган нусхаси менинг қўлимда — А. Қ.

ўймакорий нақш бўлиб унда жимжимадор ҳарфлар билан «Амали Мулла Аҳмаджон саҳхоф» деб ёзиб қўйилган. Шу билан китоб устасининг номи ўша китоб муаллифи — шоир, олимларнинг, уларнинг асарларини гўзал хат билан кўчириб ёзган хушхат котибнинг номлари билан бирга абадийлик касб этади.

Мулла Тошболта охунд ҳарсиллаганича саҳхоф дўконига етиб келди ва иш билан банд устага салом берди. Мулла Аҳмаджон саҳхоф саломни эшитиб ишдан бошини кўтарди ва дик этиб ўрнидан турди. У дўкондан тез пастга тушди ва охунд билан куюқ саломлашди.

— Келсинлар, келсинлар, охунд, қани марҳамат!

У дарҳол Тошболтани дўкон ичига таклиф қилди. Улар дўконга кириб кўрпачаларга ўлтиришди. Фотиҳа тортилди. Уста ҳар доим тайёр турадиган устига ёпинғич ёпиб қўйилган чойнакнинг ёпинчигини олиб чойнакдан пиёлага чой куйди ва меҳмонга узатди.

Тошболта охунд Устанинг авзоида аниқ сезилиб турган нохушликни пайқади. У одатдагидек ҳазил-хузул гап қилмас, қиёфасида жиддиятли хомушлик ҳукмрон эди. Ундан-бундан озгина сўзлашишгач, охунд устандан сўради:

— Хомушроқ кўринасиз, уста, бир нохушлик юз бердимми?

— Ҳар қандай нохушлик бўлса ҳам майли эди. Буниси ҳеч чидаб бўладигани эмас, тақсирим. Тошболта жиддийлашди.

— Нима гап ўзи?

— Мирза Шарифни учратмадингизми? — саволга савол билан жавоб қилди уста.

— Йўқ.

— У сизни қидириб Хўжажон қози домулланинг маҳкамаларига кетган эди.

— Тинчликми ўзи, айтилганчи нима ҳодиса содир бўлди?

— Қайси тил билан айтайин, — деди уста Аҳмад саҳхоф. У чўнтагидан дастрўмолини олиб бирдан ёшланган кўзларини артди, — Еркентдан бир киши келибди. У Мирза Шарифга совуқ хабарни етказган. Еркент шаҳрида қадрли шоиримиз, дўстингиз Мулла Зокиржон Фурқат дунёдан ўтибдилар.

Бу гапни эшитгач, Тошболта охунднинг кўз олди қоронғилашиб, боши айланиб кетди. У кўзини юмганича анча вақт жим қолди. Мулла Аҳмад саҳхоф ҳам сукутда. Шу йўсинда бир мунча фурсат кечди. Тошболта кўзини очди. Ҳар икковлари марҳумнинг хотирасини ёдлаб фотиҳа ўқидилар.

Ўша куни кечаси Тошболта охунд Ибрат ташқари ҳовлисидаги меҳмонхонада ёлғиз ўзи узоқ ўлтирди. У қадрдон дўсти шоир Зокиржон Фурқатнинг вафотига тарих ёзар эди. Ибратнинг кўз олдига Фурқат билан бирга ўтказган ёшлик йиллари келди. Мушоиралар, тортишувлар, сирлашувлар бари хаёлида тикланди. Фурқатнинг шеър ва илм борасида айтганлари; унинг ўз халқи, ватанининг тақдири тўғрисида куйиниб-куйиниб ёзганлари, билим ва маърифатга чексиз муҳаббати ва эътиқоди дўстининг фикрини қоплади. Ўз халқи ва ватанига шунчалар кўнгул боғлаган бир муҳтарам зотнинг ватандан узоқда, ўзга элларда, ғурбатда яшаб дунёдан ўтгани Ибратнинг юрагини эзиб ташлади. Тошболта охунд Ибрат Фурқат вафотига бағишлаб ёзган марсиясига «Фурқатни зори зори ватан» деб тарих туширди. Бу жумланинг миқдорий мазмуни 1331 ҳижрий йилини англатади. Мелодий ҳисобда эса 1912 йил чиқади.

Агар мабодо жаннат деган жой бор бўлса, унга фақат Фурқат сингари поктейнат, олижаноб, элпарвар, илпарвар кишиларгина муносибдилар. Шу фикр билан Тошболта Ибрат ўзининг Фурқат вафоти тўғрисидаги бошқа бир шеърда «Фурқатни жойи жаннат деди» деб тарих туширди. Бу жумланинг миқдорий мазмуни ҳам 1331—1912 йилни англатади.

Ибрат узоқ вақт ўйга толганча ўлтирди. У ўзининг суянган тоғи ва ишонган боғидан айрилган эди. Зукко ва доно зотлар бирин-кетин кетмоқдалар. Муқимий, Нисбатий ўтдилар. Мана Фурқат ҳам ўтди. Фарғона боғларининг хушилҳом булбуллари абадий жимидилар.

Ибратнинг ёдига ўзининг Фурқат шеърига боғлаган мухаммасидан бир банд келди:

**Қоши меҳробида қилган жилвасидур Фурқатий
Нисбатий, Завқий, Муқимий шевасидур Фурқатий
Ибратийни ҳайрат этган хандасидур Фурқатий
Бир камон абру шаҳиди ғамзасидур Фурқатий
Қабрини кўрсатса ҳар ким қон оқар бармоғидин.**

Фурқатнинг қабри Кўқондан, Марғилондан, Тошкент ва Самарқанддан анча олисда. Уни кўрсатганда ватандошларининг бармоғидан эмас кўз ва кўнгулларида қон оқади. Айни замонда Фурқатнинг ёди ўз азиз фарзандидан миннатдор халқининг юрагида, қалбининг тўридадир.

Ойбек

ЧЎЛПОН. ШОИРНИ ҚАНДАЙ ТЕКШИРИШ КЕРАК

«Қизил Ўзбекистон»нинг 37- сонида «Ўзбек ёш шоирлари» сарлавҳаси остида ўртоқ «Айн»нинг бир мақоласи босилиб чиқди, бу мақолада «Айн» Чўлпонни текширмоқчи бўлади. Албатта, шоир ва адибларнинг асарларини, уларнинг адабиётда тутқон мавқеларини, келтирган янгиликларини, нуқсонларини илмий бир метод билан текшириш яхши. Лекин ёш адабиётимизнинг кўримли чечаги бўлган Чўлпон ҳақида фикр юритган ўртоқлар уни ҳаққила текшириб кўрсата олмадилар. Баъзи бирлари шоирни «Яссавий» қилиб қўйсалар, баъзилари — «Айн» каби — масъалага илмий нуқтаи назардан келмасдан, «мудаққиқ» ва «мунаққид»лик қилмоқчи бўладилар.

Биз бу мақолада Чўлпонни текшириш эмас, балки ўртоқ «Айн»нинг мақоласи устида тўхташмоқчимиз.

«Айн» мақоласининг қисқача мазмуни шундан иборат: Чўлпон йўқсул эл шоири эмас, миллатчи, зиёлиларнинг шоири. Чўлпон — бадбин, Чўлпон хаёлпараст.

Адабиёт ижтимоий ҳаётнинг акс садо (эхо)си ва даврнинг мафкуравий кўринишидир. Синфлик жамиятда адабиёт, шоир ва адибларнинг ҳақиқий физиономиясини кўриш учун мунаққид, аввало, жамият тақомулининг пружинаси бўлган омилларни тайинлаш лозим. Чунки адабиётнинг сўниши ёки порлаши адабиёт саҳнасига бир шоирнинг чиқиб қолиши тасодифий (случайность) эмас. Умуман, дунёда тасодиф йўқ. «Тасодиф бизнинг нодонлигимизнинг натижасидир». Шу тартибда ижтимоий (социолўгический) метод билан қуролланиб шоирларнинг башарасига қараш адабий сирларни очиб беради, мунаққидни сеҳрли доирадан олиб чиқади.

Чўлпоннинг «нуқсон томонлари, хусусан мафкураси» тўғрисида гапирмакчи бўлган «Айн»да худди шу метод йўқ. Ҳе йўқ, бе йўқ, қаламга ёпишади: «Чўлпон хаёлга берилган», «ҳақиқатни хаёл кўзи билан кўради», деб хаёлдан қочқон «оғир бошли» Айн ўзининг кўкда учишидан хабарсиз. Чўлпоннинг етишган даврларига қарағуси келмайди. Унинг тараққиёт қадамларини санамайди. Даврларга бўлмайди. Шоирлар хаёл билан кўкка учса, ҳа, шоир-да, деймиз. Аммо мунаққиднинг учиши ҳаммадан қизиқ.

Чўлпонда миллий парчалар йўқ деб ҳеч ким айта олмас. Бу — факт. Нима учун кўнглига миллий туйғулар маҳкам ўрнашди? Чўлпон нима учун пролетариат мафкуралик шоир бўла олмади? Мана бу масалаларни ешиш учун «Айн» каби масъалага юзаки қараб кетиш кифоя қилмас. Бунинг учун марксизм кўзлигини тақиб олиб, даврларга яна чуқурроқ қарамоқ керак. Марксистча ижтимоий метод шундай юзакиликка қаршидир. Ҳодисаларни атрофлича текшириб, сўнгра ҳукм беради. Масалага юзаки, бир томонлама қараш буржуазия олимларининг ишидирким, улар ҳар вақт энг буюк масалаларни «ирқий хусусиятлар»га ёки шунга ўхшаш жуда маъносиз «фактор»ларга боғлаб қўядирлар.

Адабиёт — синфий. Синфларнинг рангини қабул қилади. «Ҳар бир синф ўз манфаатларининг призмаси орқали ҳаётини факторларни идрок этади. Бундан маълумки, санъатдаги ҳар бир мафкура синфий бўлади». (Луначарский). «Айн» ҳам шундай фикрларни эшитган бўлса керак, Чўлпонни синфий нуқтаи назардан текширмакчи бўлар. Фақат... эплай олмай, сеҳрли доирага тушиб кетади.

3—4 мисра шеър олиб, мана, Чўлпон миллатчилар, бойлар шоири, ўрисларни ёмон кўради, дейди-да, «Чўлпон инқилобдан рози» деб ўзининг фикрига ўзи қарши гапирди. Чўлпон бир шахсдир. Шахс эса ижтимоий муҳит чизгиларининг кесилган нуқтасидир, десак бўлади.

Чўлпон шу ҳолда пролетариат шоири бўла олармиди? Албатта, бўла олмайди. Шу кунгача ҳеч ким уни пролетариат мафкурасининг шоири, деган ҳам эмас. Мафкура бир ой ёки бир-икки йил бадалида ўзгариб кетадурган нарсамиди? Бир-икки китоб ёки бир қанча лекция тинглаб мафкурани ўзгартириш мумкинми? Йўқ. Зеҳният (мировоззрение) кураш ва ҳаёт билан касб этилади ва шунинг-ла ўзгаради. Шунинг учун бизда шу вақтгача ҳақиқий пролетариат шоирлари етишмади, шоирларнинг қулоқларидан чўзиб туриб «йўқсуллар шоири бўл», дейиш мумкин эмас.

Букун инқилобнинг оғир кунларини ўтказдик. Қалбидаги амал чечакларининг очилишини кўриш учун ишчи, деҳқон оммаси ҳар қандай тўсиқларни йиқитиб, эркин турмушга чиқди. Маданий ва иқтисодий юксалиш даври бошланди. Фирқамизнинг раҳбарлиги остида баробарлик ва эркинлик асосига қурилган идеал жамият амалларини қуришга бошладик. Марксизм ва ленинизмни қалбларига жойлаштириб, коммунизм учун курашқувчи мингларча ишчи-деҳқон боласи етишмоқда. Ишчи туйғусини тараннум этадурган йўқсул эл шоирлари мафкурани курашда, ҳаётда касб этиб келаётқон янги наслдан чиқади.

Биз Чўлпонлардан бу нарсани ҳозирча кута олмаймиз. Чўлпон ўзининг муҳити, тарбияси ва интилишлари эътибори-ла бундан узоқ. Яна қайтарамиз, меҳнаткаш омманинг туйғуларини чинакам тараннум этқувчи пролетариат адабиётининг шоирлари инқилоб ва унинг қизгин курашида қўйилган янги унсуллардан ўсиб чиқади.

«Айн»нинг мақоласида яна шундай тутантуриқсиз нарсалар бор. «Чўлпон хаёлпарастдир. Чунки миллатчилар, зиёлилар ва шу мафқурани қабул қилгонлар учун хаёлдан ширин, хаёлдан лаззатли нарса йўқ, шунга ўхшаш Чўлпон ҳам минг қабат кўкларда юради», дейдир. Ана «Айн»нинг мантиқий тушунчаси.

Демак, кимки миллатчи бўлса — хаёлчи, миллатчи бўлмагон киши — хаёлсиз. Эҳтимол, миллатчилар ўз «ғоя»ларига эриша олмай хаёлот қучоғига отилгондирлар. Лекин бир шоирни текшириб тургон мунаққиднинг шоирдаги яратувчи хаёлий манбаини миллатчиликка боғлаб қўйиши, менимча, хато. Башарий туйғулар билан тошқон пролетариат шоирларида хаёл йўқ дейсизми? Агар миллатчилик билан хаёл бир-бирига боғлиқ бўлса, бутун шоирлар миллатчи экан-да. Дунёда ҳеч ким хаёлсиз шоир ва хаёлсиз адабиёт тасаввур эта олмас, балки «мунаққид» Айн тасаввур этмас... шоир мантиқнинг қатъий чизиғидан чиқа олмайдургон мутафаннун эмас-ку. Реалний фактлар тизмаси шеър ҳисобланмас. Бунга ҳаёт бергувчи-да шоирнинг олтин қанотлиқ хаёлидир. «Миллионларга тушунарлик бадий шакл» яратадургон шахслар ҳам қувватли яратувчи хаёлга эга бўлгонлардир. Хаёлнинг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида буюк Лениннинг шу сўзлари шоён диққатдир: «Хаёл фақаткина шоирга керак, деб бекор айтадилар. Математикада ҳам хаёл лозим. Хаёлсиз дифференциал ҳам жинтиграл (олий риёзиётнинг бир қисми.—0.) масалаларини ешиш имконсиздир. Хаёл энг буюк қийматларнинг кайфияти (качества)» («Янги иқтисодий сиёсат ҳақида Ленин», саҳифа 176).

Қаранг, адабиётчи «Айн» шу масалада ҳам фикрий нўноқлик қилиб юзаки ҳукмлар беради. Шоир — адибларни текшириш яхши. Фақат «Айн» каби эмас, чуқур ва илмий метод билан.

Чўлпон бизнинг ҳозирги адабий эҳтиёжimizга жавоб бера олмас деб, ундан қўл йиғамизми? Менимча, бу нарса хато. Букун рус биродарларimizга қарасоқ, улар Пушкинни қандай севганликларини кўрамиз. Пушкинни рус ишчиси, комсомоли, фирқалиси, олими — ҳаммаси севади, ҳаммаси ўқийди. Пушкин инқилобдан сўнг ҳам Пушкин бўлиб қолди. Рус адабиётида юқори ўринни банд қилди. Қийматини зарра йўқотмади. Балки ҳозирги йўқсул ёшлар унга яна катта қиймат берадирлар. Уни ўқиб, асарларининг гўзаллигида чўммак истайдирлар.

Пушкин йўқсул эл учун ёзгон бир шоир эмас. Ул помешчик ва тўралар шоири. Мафқураси ҳам ҳозирги замонга мувофиқ эмас. Бўлмаса, уни нечун бу қадар севиш? Пушкин кўб гўзал асарлар яратти. Рус шеърининг бадий намуналарини берди. Унинг асарлари рус адабиётининг ўлмас бойлигини ташкил этади. Иш шундай экан, руслар нечун буюк адабий меросдан воз кечинлар.

Биз ҳам Чўлпондан қўл торта олмаймиз, Чўлпон янги адабиётда янги нарсалар яратти. Мувашшаҳ адабиёти ўрнига бу куннинг бадий завқига яраша, ёқимли, гўзал шеърлар ўртага чиқарди. Бугунги ёш насл унинг содда тилини, тотли услубини, техникасини кўб севади. Ундан кўб гўзалликлар олади. Чўлпоннинг мафқураси эмас, балки яратган бадий намуналари ўқулади, воз кечилмайди.

БОШҚАРМАДАН: Чўлпон тўғрисида «Айн»нинг мақоласи билан бошланиб бир мунча сабабларга биноан тўхтаб қолгон мувоҳасани янгидан бошладик. Ойбек ўртоқнинг мақоласи шунинг давомидир. Албатта, ўртоқ Ойбекнинг мақоласи Чўлпон масаласини ҳал қилолмайди, ул фақат танқид ёзишда қандай усул тутиш лозимлигидан сўзлайди. Адабиётчиларimizдан, «Қизил қаламчилар»нинг раҳбарларидан тез кунларда бу масала тўғрисида фикр юритишларини сўраймиз. Бошлангон мувоҳасани қатъий натижага эришдирмагимиз керак.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927 йил, 17 май. № 109 (723).

Ойбек

«МУНАҚҚИДНИНГ «МУНАҚҚИДИ» МАҚОЛАСИНИНГ ЭГАСИГА»

«Қизил Ўзбекистон» газетасида босилгон «Шоирни қандай текшириш керак» сарлавҳали мақолага қарши Усмонхон «Мунаққиднинг «мунаққиди» дейилган мақола билан ўртага чиқди. Билмадим, нечундур, «мунаққид» ёзгон мақоласида ҳар дақиқада бир «четка» чиқиб қўяди. Системасиз, тартибсиз «четка чиқиб қўйишни» кўб севган (услуб — инсондир, зарари йўқ) бу мақоладаги фикрларнинг баъзи асосий нуқталарига жавоб бериб ўтишни лозим кўрдим.

Мақоламда Чўлпон хусусида қалам олгон Айннинг, тўғриси, унинг текшириш методи устида сўз юриткан эдим. Усмонхон Айннинг методи ва фикрларининг пишиқ ёки хомлиги тўғрисида фикр этмасдан, мени бомбардимон қилишга тиришкан. Усмонхон «Шоир Чўлпоннинг мафқураси ҳақида «Айн» томонидан ёзилгон бир турли тўғри фикрларнинг қийматини туширишга тиришади ва мақоланинг ёзилмагон марказий тилаги ҳам шундадир» деб, мақоламга «ёзилмагон марказий тилак» ҳам боғлаб қўяди.

Биринчидан, шуни яширмаслик керакким, Чўлпон тўғрисида «Айн»нинг мақоласидаги фикрлари «Айн»ники эмас, «унинг таҳлилидан чиққан мулоҳазалар» дейиш янглишдир. Чунки «Айн» мақоласидаги фикрлар, тушунчалар умуман онглашилгон ва ҳар кимнинг бошида туғилгон фикрлардир. Фақат «Айн» мақоласининг қиймати ҳалиги айтганимиз фикрларни шарт-шарт очиб қилиб шу масалага бошқаларни жалб этишдадир. Мен Айн мақоласидаги фикрларнинг қийматини йўқотишга тиришмасдан, балки уларга қўшилгон эдим. Мақоланинг марказий пунктини ташкил қилгон

нарса Чўлпоннинг қайси синфка, қайси ижтимоий табақага мансуб шоир эканлиги, парчаларида қайси синфнинг орзу ва талабларини акс этканлиги масаласи эди. «Марказий тилак» мени адаштиради, «тўғри фикрларнинг қийматини туширишқа» сургаса, шу фикрларга қарши чиқмасмидим?

Бошқа илм соҳаларида бўлғони каби, адабий асарларни текширган вақтда ҳам шахсий орзу ва «тилак»ларни бир томонга йиғиштириб қўйиб, масалага объективни қараш лозимлигини, акс ҳолда тадқиқ ва таҳлилдан бир қақалиқ натижа чиқмаслигини яхши англайман. Шунинг учун Усмонхоннинг «марказий тилак» дейиши тўғри эмас.

Айн текширишларида бадий асарлар ичига кўмилган ҳис ва фикрларни «санъат тилидан социолўғия тилига» марксист мунаққид каби кўчира олмагонлиги юзасидан мен унинг усулсизлиги тўғрисида сўзладим. Асосий қаршилиқ усул — метод устидан чиққандир. Шунга кўра «Ойбек Айнини танқид қиламан деб, келиб-келиб ўз майлига қарши яна Айнининг остонасига бош қўяди» деган Усмонхоннинг бу даъвоси бўш ва маъносиз нарса, чунки асосий қаршилиқ усул масаласи. Бу тўғрида унинг билан ҳали келишганимиз йўқ.

Шоир кўб вақт ўз синфининг умидларини асарларида ғайри шуурий акс этдиран, синфий бир савқи табиий (инстинкт) билан мансуб бўлгон синф, зумра ёки табақанинг бошидан ўткан ва ўтқуси ҳаётий воқеаларни ҳис этар ҳам шуларнинг ҳаёти, ҳаловати билан жуда боғлиқ бўлар. Шоирнинг ўз синфининг идеолўғия бўлиши ҳам шундадир. Мен шоирга шу нуктаи назардан қарагонлигим учун ўз мақоламда «зеҳният кураш ва ҳаёт ила касб этилади ва шу билан ўзгаради. Шунинг учун бизда шу вақтқача пролетариат шоирлари етишмади. Шоирларнинг қулоқларидан чўзиб туриб йўқсуллар шоири бўл дейиш мумкин эмас», деган эдим. Бундан мақсадим дунёни меҳнаткашларча идрок этадурғон, дунёга меҳнаткашлар кўзи билан қарайдурғон шоирлар ишчи-деҳқон қучоғидан чиқа оладирлар, дейиш эди.

Усмонхоннинг «файласуфнамо» калласи шу фикримни ҳам дурусткана тушунмабдирки, «шоирнинг ҳурлигига тегиш гуноҳ дегувчилар ҳам йўқ эмас» деб кўзининг шоҳсоққасини ўйнатқонга ўхшайди. Яна «шоирлар жисмоний қулоқларидан чўзилмасалар ҳам, «қулоқларидан чўзилдирлар!» сўзи билан керилиб қўядирки, бунинг «тўғрилиги» билан «Ленин пайғамбар эмас, лекин пайғамбар» «фикри» баббаравар. (Шу тартибда айланма, чигал фикр юритиш ҳам ҳазил гап эмас!). Узи шундай «жинни даъвони» қилиб туриб тағин менга «бундай жинни даъвони ҳеч ким қилғони йўқ» деб дўқ қилади.

Мақоламда шоирни текшириш учун марксистча метод кераклигини ва Айнда шундай метод йўқлигини сўзлаб: «Айн каби масалага юзаки қараб кетиш кифоя қилмас. Бунинг учун марксист кўзлигини тақиб даврларга яна чуқурроқ қарамоқ керак. Марксистча ижтимоий метод шундай юзакиликка қаршидир»; яна бир ерда тўғридан-тўғри «социолўғический метод» деб кеткан эдим. Мана шундаги «социолўғический метод» деган истилоҳни Усмонхон кўриб ўтакаси ёрилиб кетканга ўхшайдирким, исмига келишмайдурғон «фикр»лар тўка бошлайди ва метод хусусида «мударрислик» қилишга тиришади.

«Мунаққиднинг» метод айланасидаги тушунчасига қарангиз: «Энг олдин Ойбек фанний истилоҳларни ишлатишда русларнинг бир мақолига мисол бўладиким, «товушни эшитади, лекин бу товушнинг қаердан келишини билмайди». Ойбек «илмий метод» деб ижтимоий (социолўғический) методни тушунади. Бу тушунчангиз хом. Чунки «товушнинг қаердан келишини» билмагансиз. Қайси марксист адабиётида «социолўғический метод»ни кўрдингиз.

Бундай истилоҳ йўқ (тушунчангизга қойил! — О.) ва бўлмайди. Ёки бу истилоҳ сиз томондан кашф этилдимми?»

Бу сатрларни ўқуғонда кишининг юзини шубҳали бир кулги сайр этади. Чунки Усмонхондан шундай нарса эшиткач, кулгидан бошқа чора йўқ.

Сизнинг келтирган мақолингизга мен ҳеч бир вақт мисол бўла олмайман. Чунки «товушни» ҳам эшитаман, ҳам «қаердан келишини» биламан.

Мақоласининг бошига Плехановдан бир парча кўйғон Усмонхон Плехановнинг санъат ва адабиёт ҳақидаги асарларини жуда ҳам чалакам-чатти ўқуғон. Бўлмаса, «бу истилоҳқа ҳозирча биз унамаймиз, бизча бу истилоҳ янглиш истилоҳдир», демас эди. Чунки санъат ва адабиёт махсус бир текшириш соҳасидирким, ижодиётнинг мана шу қисмини тадқиқ учун керакли курулни — социолўғический методни биринчи мартаба буюк марксист Плеханов ишлаб берди. Мен ҳам «кашф» қилишга қудрат сезмайман, эҳтимол, сиздек бўлғонимда қилсам. Ҳозирча ўқиб, тушуниб, бор нарсани ёзаман. «Социолўғический метод» ҳам менинг кўлимдан суқулғон эмас. Балки марксист адабиёт мунаққидлари томонидан ишлатилиб тузилган бирдан-бир методдир. Бу кун русча адабий танқидга оид китобларни ўқсангиз, кўзингизга лоп этиб кўринадурғон истилоҳ «социолўғический метод» деган истилоҳдир.

Ҳозирда адабиёт майдонида икки хил метод бор. Биринчиси — социолўғический метод, иккинчиси — «адабий асарнинг моҳияти шаклдир» даъвосини қилгон формалний методдирки, сўнгғиси боргон сари ўртадан йўқола боради. Демак, асос ўлароқ, социолўғический метод қолади. Усмонхон мендан «Қайси марксист адабиётида социолўғический метод деган истилоҳни кўрдингиз?» деб савол сўрайди. «Кашф»ни исбот учун бир-иккита мисол келтирайлик:

«Бизнинг алоқамизнинг (мактабдаги ижтимоият дарси ила.— О.) иккинчи пункти — бизнинг умумий методимиздир, социолўғический методдир. Шаҳар повестлари, Островский драмаларининг пайдо бўлишини биз иқтисодий тақомил билан, шаҳарнинг ўсиши билан асослаймиз» (Адабиётчининг назария ва амалиёти. Мақоалалар тўплами. Рибников таҳрири остида. Саҳифа 64.)

Яна шу китобда Голубковнинг «Адабиёт ҳақида марксистлар» деган мақоласи бор. Бунда айтилади: «Адабий таҳлилнинг социолўғический методини Плеханов таклиф қилиб, нафис адабиётнинг санъат эканлигини унутқон эмас» (Саҳифа 126).

Усмонхон «Социолўғия ўзи мустақил бир фанким, у ўзи методга муҳтож. Социолўғия метод ва дунёқараш томонларидан буржуазия ёки маънавийюн ва марксист ёки моддийюн бўлиб иккига айрилади. Агар Ойбек каби мана шу айирмани идрок этмасдан, тўғридан-тўғри «социолўғический» деб кета берилса, минг мартаба «марксистча» деган билан марксистча бўлолмайди. Социолўғия ижтимоий фан бўлиши билан кескин сурагда синфий фандир. Бунинг учун буржуазия социолўғия

билан марксизм социолўғияси (яъни тарихий моддионлик) орасидаги айирмани очиб билиб олиш лозим», дейди.

Тўғри, социолўғия жамиятнинг умумий такомил қонунларидан баҳс этадурғон жамият тўғрисида абстракт бир фандир. Лекин Усмонхон шуни англамайдирким, социолўғия мустақил фан бўлиши билан баробар, тарих, ахлоқ, санъат каби ижтимоий илмларга (общественные дисциплины) метод бўла олади. Бир дин олими ёки санъат мутахассиси тадқиқ қилар экан, социолўғиянинг умумий асосий қонунларини қурол қилиб тегишлик натижалар чиқаради. Демак, социолўғия ёлғиз фан эмас, ҳам фан, ҳам методдир. (Қарши эмасмисиз, Усмонхон!). Сўнгра мен мақоламнинг бир жойида тўғридан-тўғри «социолўғический» деб кета берганман. Бунда зўр гуноҳ йўқ. Чунки бизнинг Шўролар Иттифоқида ёлғиз Маркснинг социолўғияси аталғон тарихий материализм назарияси ҳукм суради. Биз социолўғия деганда, тарихий материализмни онглаймиз. Шунинг учун «айирмани очиб қилиб олиш»нинг ҳожати йўқ.

«Мунаққид»нинг методолўғияга оид тушунчаларидан қўл тортиб, энди унинг хаёл тўғрисидаги «донишманд»лигига ўтамыз. Усмонхон хаёл устида кўб гап сотқон. Локин маъно оз. Хаёлни «тузуккина» тушунган Усмонхон: «Айн Чўлпонни хаёлпараст деганда, Чўлпон реалист эмас, балки символист, маънавийюн демакчи бўлади», дейди.

Айнинг бу хусусда сўзлаганларини шу маънода онглаш учун, албатта, Усмонхон бўлиш керак. Масалан, Айнинг «Чўлпон хаёлпарастдир. Чунки миллатчилар, зиёлилар ва шу мафқурани қабул қилғонлар учун хаёлдан ширин, хаёлдан нозик нарса йўқ. Шунга ўхшаш Чўлпон ҳам минг қабат кўкларда юради» жумласидан символистлик маъносини чиқариб бўладими? Умуман, Чўлпонни символист шоир дейиш тўғри бўлмаса керак. Символист шоирлар бу моддий борлик билан «иккинчи сирли дунё» орасига кўприк қурмоққа ва «гўзал идеялар дунёсини» рамзлар орқали «ҳис этмакка» чолишадирлар. Символистларнинг интилишлари, ўзларича, фалсафийдир. Аммо Чўлпонда фалсафа севгисидан кўра, миллатчилиги ва бойлар мафқурасини тараннун этиш кўбдир. Фақат «дард»ларини очиб айта олмай, туманли ва рамзлар билан сўйлайди. Юқоридаги Айнинг сўзларидан, табиий, мақоламда чиқарилғон натижа кутилади, яъни хаёлпарастлики ёлғиз миллатчиликка боғлаб қўйиш тўғри эмас. Албатта, йўқсуллар диктатураси даврида миллатчи бўлишликнинг хаёлпарастликка таъсири зўр бўлғони каби узвий тузилиш ва бошқаларнинг ҳам таъсири бўлади.

Усмонхоннинг яна бир оз «оригиналий» шахсияти-туҳматчилиги бор. Хаёлнинг аҳамияти хусусида Лениннинг бир фикрини келтирган китобнинг исмини ва қайси саҳифада эканини кўрсатган эдим. Локин «мунаққид» мени кўрсатмаганликда айблайди.

Ҳар кимнинг ҳам янглишиши мумкин. Айниқса мен каби ёш. «Чўлпоннинг мафқураси эмас, балки яратқон бадиий намуналари ўқилади, воз кечилмайди» дейишим зўр хато. Ҳақиқатан, адабий асарларда шакл билан мазмун айри-айри моҳият ташкил қилмасдан, балки бир **единство** ташкил қилар экан, бу тўғрида Усмонхоннинг «Ўлма, илмий метод!» дейиши жуда тўғри. Шакл ва мазмун устидаги Усмонхоннинг фикрлари бир ҳақиқатдир.

Чўлпоннинг мафқураси ва шахсиятпарастлиги ҳақида Усмонхоннинг айтканлари тўғри. Албатта, шоир ҳам сиёсий ва ижтимоий ҳодисаларга ақл кўзи билан қараши керак. Лекин Усмонхон шеърда ҳам ақллилик, ақлнинг ҳўжайин бўлишини истайдурғонга ўхшайдирким, «Шахсий томондан қарағонда ҳам ақл кўзи билан қарамайди. Балки кўбрак юрак (туйғу) кўзи билан қарайди. Ҳозир Ойбекнинг кўзлари олайиб-олайиб кеткандирлар. Чунки, Ойбекча, «шоир мантиқнинг қатъий чизигидан чиқа олмайдурғон мутафаннин эмас» ва «реалний фактлар тизмаси шеър ҳисобланмас» деб менинг шу икки жумламни ҳам тиркаб қўяди.

Санъатда ҳис буюк роль ўйнар. Шоир турмушни ақл билан эмас, балки ҳис билан идрок этади. Марксист адабиётчи Трахтенбург «Адабиётчининг назарияси ва амалиёти» деган китобдаги мақоласида адабиётни шу хилда таъриф қилади: «Адабиёт ҳаётни махсус (ҳиссий тасвирий, масалан фан каби ақлий эмас) идрок қилиш методидир». Қавс ичидаги жумла адабиёт билан фан орасидаги фарқни очиб кўрсатади. Буларин ҳам «Тарихий материализм назарияси»нинг 209нчи саҳифасида «Санъат ҳисларни тасвирларда манзумалаш (систематизация)» дейдир. Усмонхон эса «шоир мантиқнинг қатъий чизигидан чиқа олмайдурғон мутафаннун эмас ва реалний фактлар тизмаси шеър ҳисобланмас» деган фикрларини келтириб, «Шу марксизм бўлса, калламини кесиб юборинг», дейди. Қониқарлик қарши фикрдан сўнг деса майли-я, қуруқ дўқ!

Шоирга фан керак эмас, шоир мутафаннун бўлмасин ёки реалний фактлардан узоқлашқон нарсага шеър деб айтамыз, деган маъноларга ҳалиги икки жумлам эга эмас. Ҳаётни тўғри ва кенг идрок этиш учун шоирга фан зарур. Реалний фактлардан узоқлашқон шеър ҳам шеър эмас ва фактларнинг қуруқ тизмаси шеър бўла олмас. Шоир реалний фактларни ҳис ва яратувчи хаёл ёрдами билан шундай қовуштирсинки, ўқур экан, кўз олдимизда ҳаётнинг гўзал манзаралари жилвалансин. Реалистча шеър бу. Мен шундай шеър тарафдори.

«Ҳар қандай боғланишдан ташқари, мустақил мавжудиятка ҳаққи бор» шеър томонида деб «мунаққид»нинг ҳужум қилиши тўғри эмас. Умид ва ҳаёт ҳиди билан тўлғон кўркем шеърлар, кўпинча, соғлом синфнинг шоирдан чиқади. Синф суқутга учрар экан, шоирлари ҳам «илҳом парисини» йўқликлардан кутишка, сезгиларга берилишка бошлайдирлар.

Чўлпоннинг «Мен шоирми» шеърини Усмонхон келтириб, бир қанча сўз сотиб «шоирлик менда бир соями дейман, фикрга жуда қўшилғимиз келади», дейди. Шуми марксистча таҳлил? Йўқ. Чўлпон — шоир. Фақат тарих саҳнасига буюк амаллар билан чиққан йўқсул, меҳнаткашларнинг шоири эмас. Чўлпон суялғон синфий негиз ижтимоий инқилоб қуёши қаршисида баҳор қорлари каби эриб кета ётқони учун Чўлпон «бир гўзал ҳолатни кўриб, онглашиш қўлимдан келмай, борлигим йўқлиққа филдираб кетар», деди.

«Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927 йил, 28 август, № 195 (809). Мақолалар ҳеч қандай ўзгаришсиз, айнан берилмоқда. Нашрга тайёрловчи: **Б. ДУСТҚОРАЕВ**.

ва буларга бизнинг мақсадни онглаштида кўмак бериб, бизга душман зиёлиларга зарба бериш»га даъват этди. («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 12 февраль.)

Ана шундай бир вазиятда Айн (Олим Шарафиддинов)нинг «Ўзбек шоирлари» номли танқидий чиқишлар туркумини давом эттирган «Чўлпон» сарлавҳали мақоласи эълон қилинди. (Уша газета, 1927 йил, 14 февраль.)

Олим Шарафиддиновнинг мазкур мақоласи, айтиш мумкинки, маълум даражада, «кутилган» ва «кутилмаган» ҳодиса бўлди. Чунки бу мақолагача шоир Чўлпон ҳақида ёзганлар, сўзлаганлар фақат унга юқори баҳо бериб келишганди. Хусусан, Октябрь революцияси, ўзбек совет матбуоти-га бағишлаб чоп этилган катта-кичик мақолаларда, махсус саҳифаларда Чўлпон «инқилоб шоири», «буюк халқ шоири», «чинакам халқ шоири» каби сифатлар билан таърифланганди. Ана шундай мақтовлардан сўнг О. Шарафиддиновнинг шоир Чўлпонни миллатчиликда, ёшларга зарарли таъсир кўрсатишда айблаб чиқиши «кутилмаган» ҳол эди.

Бундай танқиднинг «кутилган»лигини изоҳлаш учун шоир Ойбекнинг қуйидаги фикрини келтириш мумкин. «Чўлпон тўғрисида Айннинг мақоласидаги фикрлар, тушунчалар умуман онглашил-гон ва ҳар кимнинг бошида туғилгон фикрлардир. Фақат Айн мақоласининг қиймати ҳалиги айткан-нимиз фикрларни шарт-шарт очиб қилиб шу масалага бошқаларни жалб этишдадир.» («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 28 август.) Демак, Чўлпон ижодида шундай бир хусусиятлар мавжуд эдики, буни замондошлари ҳис этишган, тушунишган ва бу ҳақда эртами, индинми, гап юритилиши муқаррарлигини билишган. Муҳими, ана шу нуқсонлар нимадан иборат эканлигини очиб айтиб бериш эди.

О. Шарафиддинов бу камчиликларни шоир шеърларида миллатчилик, ватанчилик ғоялари акс этаётганида кўради, уни миллатчи, ватанпараст буржуа зиёлиларининг мафкурачиси сифатида таърифлайди. Танқидчи бу фикрларини кескин, Ойбек ибораси билан айтганда, «шарт-шарт» ифода этди. Шу боисдан унинг ўзбек ёш ижодкорлари тасаввуриде илоҳийлик, идеаллик даражаси-га кўтарилиб юрган «ёш адабиётимизнинг кўрумли чечаги» (Ойбек) Чўлпон ҳақида бунчалик кескин фикр билдириши ва «дабдурўстан» унинг ижодини «йўққа чиқариши» ёш адибларда эътироз уйғотди, уларни баҳслашишга даъват этди. Шунинг ҳам айтиш керакки, баҳсга сабаб бўлган яна бир нарса — бу танқидчининг «Чўлпон — миллатчи» деган фикрини етарли исбот қилиб беролмагани ҳамдир. Биз бу мунозарага тўхталишдан олдин О. Шарафиддинов мақоласининг моҳияти ҳақида қисман бўлса-да, фикр билдирайлик.

Чўлпон ижоди тўғрисида бундай мақоланинг пайдо бўлиши, шубҳасиз, ўзбек совет адабиёти-нинг ғоявий тақомилида муайян аҳамиятга эга эди. Чунки бир қатор ўзбек ёзувчи ва шоирлари ўз ижодларини Октябрь инқилобидан олдин бошлаган бўлиб, уларнинг дунёқарашини 1905—17-йил-лар ораллиғидаги мураккаб сиёсий-маънавий ҳаётда шаклланганди. Шу сабабли социалистик рево-люциядан сўнг бу адибларнинг айримлари янги тузум, янги ҳаёт руҳига киришлари, тўғрироғи, янги жаҳмият ғояларини қабул қилишлари учун муайян «тайёргарлик» даврини ўтишлари керак эди. Улар учун бундай «тайёргарлик» ғоявий тебранишлар, изтиробли шубҳалар, руҳий бўҳронларни енгиб, «лойқали» фикрларини тинитиш даври бўлди. Худди шундай ҳолни Чўлпон ижодида ҳам кўрамиз. У ижодини 10-йилларнинг ўрталарида бошлаган, адибнинг дунёқарашига чор истибодди-га қарши кўтарилган миллий-озодлик ҳаракатлари, миллий уйғониш, маҳаллий буржуазиянинг мустақил миллий жумҳуриятга эга бўлиш учун кураш ғоялари ҳам таъсир этган эди. Шу боисдан унинг социалистик революциядан кейин ана шу ғоялар таъсиридан қутулиши осон кечмади. Бу ғоя ва туйғулар унинг шеърлари ва ҳикояларида гоҳо мубҳамликда, гоҳо пессимистик кайфият-ларда кўриниб турди. Умуман, бундай «лойқа» ғоялар шоирнинг ғоявий-бадий тақомилига тўсиқ бўла бошлаган эди. Шу жиҳатдан қараганда, О. Шарафиддинов мақоласи Чўлпон ижоди учун катта аҳамиятга молик эди. Лекин шунга қарамай, бу мақоланинг заиф жиҳатлари ҳам бор эдики, булар мунозара давомида очиб кўриниб қолди.

Танқидчи мақоласидаги маъқул бўлмайдиган энг асосий жиҳат — унинг пафоси, руҳида кўри-нади. Айн шоир Чўлпонни пролетариатнинг душманлари сафига киритиб қўйган, ижодкорга нисбатан ўта совуққонлик билан, ўта «дағал» муомалада бўлган эди. Бундай муомалага қарши чиқ-қан Ойбек Чўлпондан воз кечилмаслигини айтса, О. Шарафиддиновни ҳимоя қилган Усмонхон Эшонхўжаев «Шоир Чўлпон ўзининг руҳий ташкилоти ва мафкуравий маҳсулоти билан астойдил замонамизнинг ҳукм сурғучи интилишининг олдиға тушиб, югуриб кета оладими? Ҳақиқатни тас-диқ қилиб қўйишга мажбуримизки — йўқ», — дея бу фикрни кескин рад этганди. («Қизил Ўзбе-кистон», 1927 йил, 27 июнь.)

Чўлпонга нисбатан бундай совуқ муносабат О. Шарафиддинов мақоласидан кейин тобора кучая борди. Чунончи, таниқли партия арбоби ва журналист Комилжон Алимов 1927 йил июнь ойида бўлган Тошкент маданиятчиларининг қурултойида «Шўро маданиятчилари ва уларнинг гал-даги вазифалари» мавзuida қилган докладыда «Чўлпоннинг миллатчиликка оғиб кетиши бор», (Уша газета, 1927 йил, 6 июнь.) деса, 20-йилларнинг машҳур журналисти Комил Алиев шоир Чўлпон ҳақида «Ақлли жинни» (Уша газета, 1927 йил, 12 октябрь.) ва «Қора кийинган қизил тўй» (Уша газе-та, 1928 йил, 27 июль.) фельетонларини ёзди. 1927 йилнинг октябрида бўлган маданият ва маориф ходимларининг бутун Ўзбекистон II қурултойи Чўлпон мафкурасини қоралаш руҳида ўтди. Ана шулардан кейин, 1927 йилнинг 5 октябрида шоир «Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар Жумҳурияти-нинг иккинчи маданиятчилар қурултойи муҳтарам раёсат ҳайъатига Чўлпон (Абдулҳамид Сулай-мон) томонидан эътизор» деб сарлавҳаланган узрномасини йўллади. Унда Чўлпон Октябрь инқи-лобидан сўнг совет муассасаларида чин дилдан хизмат қилиб келгани ҳақида ёзган, «сўнги 2—3 йил орасида шоирлик ва ёшлик майллари билан баъзи бир хатоларин билди. Чунончи мил-латчилик ва ватанпарастлик руҳида шеърлар ва насрлар ёзиб, баъзи жойда шу йўлда сўзлаганларим ҳам бўлди. Сўнг вақтда, айниқса Маскавда ўқуғон вақтларимнинг сўнгида у хатоларимга ўзим ҳам тушундим... Дунёда асосан икки қарама-қарши жабҳага бўлинган бойлар билан камбағалларнинг курашида ҳақ ва ҳақиқатнинг камбағал ва йўқсуллар томонида эканига қаноат қилдим. Мундан сўнги ишимда шу қаноат ва ишончимни асос қилиб тўтмоқча қарор бердим», («Маориф ва ўқит-ғувчи», 1927 йил, 12-сон, 88-бет.) дейди. Адабиётшунослигимиз тарихида «Чўлпоннинг тавбаси»

номини олган ушбу узрдан кейин ҳам унга нисбатан совуқ муносабат, ишончсизлик давом этди ва айтиш мумкинки, бу ҳолат 1937 йилги репрессия билан якунланди.

Танқидчи О. Шарафиддинов мақоласининг заиф жойларидан яна бири — фикрларида мантиқий зиддиятнинг мавжудлиги эди. Буни тўғри пайқаган Ойбек ёзади: «3—4 мисра шеър олиб, мана, Чўлпон миллатчилар, бойлар шоири, ўрисларни ёмон кўради, дейди-да, «Чўлпон инқилобдан рози», деб ўзининг фикрига ўзи қарши гапиради». («Қизил Ўзбекистон, 1927 йил, 17 май.)

Мантиқий зиддият танқидчининг асосий фикрини далиллаш йўлида ҳам сезилади. О. Шарафиддинов «Чўлпон — миллатчи шоир» деркан, бунга далил сифатида ижодкор «ўз фикрини очик онглатмайди, рамзлар билан ўрайди, пардалайди», деган фикрга суянади. Мисол тариқасида келтирган шеърлар ҳам ҳамма вақт уни исботлашга мос келвермайди. Масалан, Чўлпоннинг қуйидаги тўртлиги келтирилади:

**Сиз дейсизким, мен кўкларни ўйлаймен,
Ер юзига сира назар солмаймен!
Янглишасиз, мен кўкларга беркинган
Ер қизидан хаёлимни олмаймен...**

Бу мисраларда танқидчи Чўлпон — хаёлпараст, чунки миллатчилар учун хаёлдан лаззатли нарса йўқ. Шу сабабли Чўлпон хаёл кучоғида минг қават кўкларда кезади, «ер юзига сира назар солмайди», дея хулоса чиқаради. Агар О. Шарафиддиновдек шу тарзда фантазияга эрк бериб, «рамз»лар изланса, деярли барча шеърларни истаган куйга буриб, хоҳлаган хулосани чиқариш мумкин. Дарвоқе, танқидчилигимиз тарихида шундай шармандали ҳоллар кўп учрайди. Мисол тариқасида 20—30-йилларнинг таниқли мунаққиди Анқобойнинг 1931 йилда ёзган «Йиртилган ниқоб» мақоласини эслайлик. Унда танқидчи Ботунинг «аксилинқилобий ниқоб»ини йиртиш мақсадида шоирнинг қайсидир дўстига бағишлаган «Мен ёт эмас» деган альбом шеърини келтириб, ундан қуйидаги «яширин маънолар»ни топади:

**«Мен ёт эмас, ёт дея кўрма,
Мастлик-ла мени ёт дея кўрма,
Истак-тилагим жонли, улугдир,
«Тебранма бир оз, қот», дея кўрма.
Бир кун кўрасан, ёт киши кимдир,
Бир кун кўрасан, ёт киши жимдир...**

Мана шундан очик кўринадики, Боту аксилинқилобчилик курашининг қанчалик умидли бўлгонлиғига қаттиқ ишонгон. Ҳатто ул ўзининг бу шеъри билан унга «танбех» қилгон дўстига таъна қилиб «мени бир кун кўрасан» дейди. Бу эса Ботунинг зўрғина орқа тирагига таянгонлигидан хабар беради. («Қизил Ўзбекистон», 1931 йил, 4 февраль.) Анқобой шоир Ботунинг «Дўстумга» деган бағишлов сўзига шундай «изоҳ» тўқиган: «Дўстум» дегани Маскавда ўқиб юрганда ўзи билан сиёсий масалаларда мунозара қилгон биронта киши бўлиши эҳтимол. Албатта, дўсти Ботунинг чин юзини очмоқчи бўлса-да, бироқ Боту унга қарши юқоридаги шеърида ёзгон жавобни бергандан кейин ҳатто ораларидея ўртоқлик муносабати бир қадар узулган. Бироқ дўсти Ботунинг сирини очишни истамаган бўлса керак, кейинчароқ яна апоқлашиб кетканлар» (Уша ерда).

Ойбек мунаққид Айнинг Чўлпон ижодини тадқиқ этиш усул (метод)идан қониқмагани сабабларини, мана, нималарда кўриш мумкин.

Мунозарага Усмонхон аралашгандан кейин баҳс доираси анча кенгайди. Унда маданиятга, адабиётга партия раҳбарлиги, ижод эркинлигининг моҳияти, маданият, умуман, адабиётнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, ижодкор ва ижтимоий муҳит, адабиёт ва санъат ижтимоий борлиқни қандай акс эттириши, мазмун ва шакл, бадиий асарнинг эстетик қиммати, ижодкор ва хаёл (фантазия) ҳамда хаёлпарастлик масалалари ҳақида фикр юритилганди.

Усмонхон, гарчи мақоласида илгари сурилган фикр, яъни «масаланинг асоси Ойбекнинг Чўлпон ҳақида чин фикрининг янглиш эканлигини кўрсатишдан иборат», (Уша газета, 1927 йил, 23 июнь.) деса ҳам, ўзи кўтарган юқоридаги фалсафий-эстетик масалаларга жавоб беришга ҳам интилади.

Усмонхон ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги тарихида биринчи бўлиб адабиётга партиявий раҳбарлик қандай бўлиши керак, деган масалани ўртага ташлаб, уни, асосан, тўғри ҳал этди. У социалистик жаҳида ижтимоий тараққиёт планли равишда боришини таъкидлаб, янги турмуш қурувчиси ишчи-деҳқон ҳамда коммунистик партия ҳаётидаги у ёки бу ҳодисанинг моҳиятига қараб унинг ривожига ёрдам бериши ёхуд унга салбий муносабатда бўлиши керак, дейди. Танқидчи ижодкорнинг эркинлиги масаласига ҳам тўғри жавоб берганлигини кўрамаиз. У «...шоирлар жисмоний кулоқларидан чўзилмасалар ҳам, «кулоқ»ларидан чўзиладилар», («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 23 июнь.) дейдики, бу ижодкор стихияли ҳолда ижод қилолмайди, балки улар муаян синф ёки партияларнинг ғоясини тарғиб этишга хизмат қилади, шу маънода улар эркин эмаслар, деганидир. Усмонхон ушбу масалага фалсафий нуқтаи назардан ҳам жавоб беришга интилади. Унинг фикрича, ҳар бир ижодкор ўзини ўраб турган муҳитдан озикланади ва уни акс эттиради. Шу маънода у воқелик билан мустаҳкам боғланган, яъни абсолют эркин эмас. Шу боисдан Усмонхон «...мен шоирдан «заказ»га шеър ёзиб беришни талаб қилмасдан, балки бор ҳақиқатни тасдиқ қилар эдим, холос» — дейди. (Уша газета, 1927 йил, 27 июнь.) Бу — «заказ»ни ҳаётнинг ўзи беради, дегани. Ижодкор атрофини ўраб турган муҳитни тасвирламай илжожи йўқ. Бу фикр Усмонхон масала моҳиятини тўғри тушунганини кўрсатади. Лекин унинг бу тушунчалари мушоҳадавий характерга эга эди. Адабиёт ва санъатга партиявий раҳбарлик қандай бўлиши керак деган масала конкрет ижодкорга келиб тақалганда, у хатога йўл қўйди. Танқидчининг Чўлпон ижодининг истиқболига оид салбий башорати бу фикрни тасдиқлайди. Усмонхонда маъмурий — буйруқбозлик методига мойиллик сезилиб туради. Шуниси характерлики, у мақоласини Чўлпон тўғрисида ёзса ҳам, шоир асарларини тадқиқ этишда Айн қўллаган метод тўғри-нотўғрилиги ҳақида лом-мим демаган.

Усмонхон ижодкор тасвир этиши мумкин бўлган ҳодисалар ҳақида фикр юритаркан, ёзилган асарларнинг, жумладан, шеърларнинг асосида ҳамisha моддий нарсалар ётиши керак, дейди. Унинг фикрича, «...ғайри ҳақиқий унсурлар шеърятга асос бўла олмайдулар» («Қизил Ўзбекистон 1927 йил, 27 июнь») Шеър умуман, санъат табиитини бир томонлама тушунишдан келиб чиққан бу вულъгар тезис кейинчалик лирик-интим шеърлар ёзишни қоралаган зарарли қарашнинг бошланishi эди.

Усмонхоннинг нотўғри фикрларидан яна бири хусусий ва умумийликнинг диалектик бирлигини тушунмаслик бўлди. У социалистик жамият қурилиши сари борилар экан, хусусий нарсалар аҳамиятини йўқота бориб, пировардида фақат умумий ҳодисаларгина аҳамиятга эга бўлиб қолади, деган нотўғри назарияни илгари суради. «...Хусусий мулк моддий йўқолғони каби, — деб ёзади у, — маънан ва мафкуравий йўқотилади ва хусусият ўрнига албатта умумият қурилади». (Уша ерда) Шу назарияга асосланиб Усмонхон шоир ҳамма вақт умумнинг кўз қарашини, умумийликни ифодалайди, дейди. Шуниси ҳам борки, бу фақат Усмонхонга хос бўлган хато эмасди. Уша йиллари бундай қараш аксари тадқиқотчиларда учрайди. Жумладан, Абдураҳмон Саъдийда ҳам шунга яқин фикрга дуч келамиз. У адабиётдаги универсализм оқимиғина коммунизм даврининг адабиёти бўлади, деган қарашни илгари суриб, унга қуйидагича таъриф беради: «Бу оқим бир туркумни, бир синфни, бир омманигина эмас, балки ҳамма миллатларни ичига олишга интилишдан иборатдир. Бу оқимча, шеър (адабиёт. — Б. Д.) ҳамон байналминаллаша бориш керак ҳам у шунга мажбурдир. Чунки эртами, сўнғими, ҳар ҳолда ватанчилик-миллатчилик амаллари «бирлашкан кишилик» амаллари томонидан ютила борғусидир. Энг бурунги замонларда шеър туркумлик эди, кейиндан шахсийга айланди. Йигирманчи асрларда яна туркумчилик йўлига кирди. Мундан кейин энди «бирлашкан кишилик» йўлини олди». (Саъдий, А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. Урта мактаблар учун дарслик. Урта Осие Давлат нашриёти, Тошкент, 1 1924 муқовада 1925 йил, (126—127-бетлар.) Кўринадики, бундай нотўғри қараш ўша йилларда қурилаётган социализм пировардида коммунизм) адабиётини нотўғри тасаввур қилиш билан боғлиқ экан. Шу сабабли бўлса керак, Усмонхон баҳса қизғин киришиб кетганда, ўзининг юқорида келтирганимиз гапига зид фикрни билдиради. «Шоир (Чўлпон. — Б. Д.) маънавийон ва шахсиятпараст (индивидуалист), — деб ёзади у, — бунинг учун ҳар бир сиёсий ва ижтимоий ҳодисага кўбчилик томонидан эмас, балки ўз шахси томонидан қарайди».

Усмонхоннинг адабиёт ва санъат борлиқни қандай акс эттириши керак, деган жавоби ҳам характерлидир. Бунда у ленинча инъикос назарияси асосида жавоб беришга интилган. Ёзувчи, шоир, умуман ижодкорда туғилган хаёл, тушунча объектив борлиқнинг инъикосидир. Шу муносабат билан Усмонхон Айн мақоласидаги «хаёлпарастлик» ва «хаёл» терминларини нотўғри тушунилган деб ҳисоблаб, Ойбекка қарата: «Хаёл» — бу ўйлаш, яъни умуман хаёл, хаёлпарастлик эса ижтимоий ва сиёсий мазмунга эга. Хаёлпарастлик — бу санъатда реализмдан чекинши, символизм, умуман олганда эса, идеализм. Сиёсатда бошқачароқ. «...Ўзбекистон шароитида миллатчи бўлишлиқ, сиёсатда хаёлпараст (ёки утопист) бўлишлиқ билан баробардир». Шунинг учун у хаёлпарастлик, идеализмнинг пайдо бўлиш манбаларини излашга киришган: «...хаёлпарастлик, маънавийонлик манбалари кишининг ташқари дунё ҳодисалари олдида кучсизлигидан иборатдир». («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 23 июнь.)

Баҳслашган адиблар ёш эди, улар эндиғина марксизм-ленинизм асосларини эгаллаб келишга ётганди. Аммо шу ўрганиш жараёнида ўзлари англаб етган ҳақиқатни абсолют ҳақиқат деб ҳисобладилар. Уларнинг ўз фикрлари ва тушунчалари ҳаққоний эканликларига ҳаддан ташқари ишонганликларини шу билан изоҳлаш мумкин. Улар ўзлари англаб етган ҳақиқатни бошқалар сўзсиз қабул қилишлари керак, деб ўйладилар. Шу аснода баҳсларда қизишиб кетишлар, бир-бирини тушунмасликлар келиб чиқди. Чунончи, Айн «хаёл» сўзини «утопия», «хом хаёл» мазмунида ишлатган бўлса, Ойбек буни «хаёл», «фантазия» мазмунида қабул қилган. Ойбек «социологический метод» деганда, ижодий методни, аниқроғи, бадий асарларни, адиблар ижодини тадқиқ этиш методини назарда тутган бўлса, Усмонхон буни фалсафанинг билиш назариясига яқин мазмунда тушунган. Бу фикрнинг методимиз диалектик материализм бўлиши керак, деган тезиси ҳам, социология ҳақида гап кетганда, «Социология ўзи мустақил бир фанки, у ўзи методга муҳтож, социология метод ва дунёга қараш томонларидан буржуазия ёки маънавийон ва марксист ёки моддийон бўлиб иккига айрилади», — дейиши ҳам тасдиқлайди. («Қизил Ўзбекистон» 1927 йил, 22 июнь.)

Шуни ҳам айтиш керакки, мазмун ва шакл бирлиги масаласида Ойбек ўз хатосини тан олган бўлса-да, масаланинг моҳиятига чуқурроқ кирилса, Усмонхон фалсафанинг бу категориясини диалектик тушунмагани кўринади. У мазмун ва шакл бир-бирига ҳамма вақт абсолют мос бўлади, деб тушунган, мазмун ва шакл орасидаги ўзаро бирлик ва қарам-қаршилиқни, гоҳо мазмун шаклига сиғмай қолиши, гоҳо мазмун шаклга мувофиқ бўлмай қолиши сингари диалектик жараёни истисно этган. Худди шунингдек, бадий ижодда ақл ва ҳиснинг нисбати ҳақидаги фикрларда ҳам мунозара иштирокчилари қисман бир ёқламаликка йўл қўйганлар. Жумладан, Ойбек Усмонхоннинг шеърда ақл устунлик қилиши керак, деган фикрига эътироз билдиранган, «Санъатда ҳис буюк роль ўйнар экан, шоир турмушни ақл билан эмас, балки ҳис билан идрок этади», — дейди. (Уша газета, 1927 йил, 28 август.) Бу тушунчада гарчи шеърнинг ижтимоий-фалсафий томонидан кўра, эстетик жиҳатидан келиб чиқиш мавжуд бўлиб, «ҳис» деганда мунаққид «туйғу», «образ», «образлилик» каби қатор категорияларни ўз ичига олувчи кенг тушунчани назарда тутса ҳам, бир томонламалик мавжуд эди. Ойбекнинг Пушкин ва Чўлпонни қиёслашида ҳам фикрий мутаносиблик мантиқи бузилганини кўраемиз.

Бу мунозарада ўзбек ёш танқидчиларининг бир нуқсони яққол кўзга ташланганди. Улар ўз фикрларини етарли даражада исбот қилиб беришолмаганда, «қаттиқроқ бақариш» билан «исботлаш» йўлига ўтишди. Усмонхоннинг «Ўлма, илмий метод!» дея Ойбекка пичинг қилиши, «Ойбекнинг кўзлари олайиб-олайиб кеткандирлар» дея муҳолифининг шахсига тегиши, «шу марксизм бўлса, калламини кесиб юборинг» дея чапаниларча гап қилишини шундай изоҳлаш мумкин.

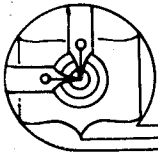
Ўрни келганда айтиш керакки, Усмонхонда фикрини етарли даражада очиқ ифодалаш гоҳо ўз маромига етмай қолган. Жумладан, унинг «шоирлар жисмоний қулоқларидан чўзилмасалар

ҳам, «қулоқ»ларидан чўзиладилар» деган гапини нозик бир киноя билан Ойбек шундай баҳолайди: «Усмонхон бу гапи билан «керилиб қўядирки, бунинг «тўғрилиги» билан «Ленин пайғамбар эмас, лекин пайғамбар» «фикри» баббаравар (шу тартибда айланма, чигал фикр юритиш ҳам ҳазил гап эмас!)» («Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 28 август.) Шу ўринда Ойбек Усмонхоннинг «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1927 йил 1 май сонида босилган «Ленин пайғамбар эмас, лекин пайғамбар!» мақоласининг сарлавҳасидаги «айланма гап»га ишора қилган.

Мазкур мунозара ҳақида ўзбек адабиётшунослари 60-йиллардан бошлаб яна фикр билдира борганлар. Таассуфки, деярли барча тадқиқот ишларида Айн мақоласидаги фикрлар мутлақо тўғри деб баҳоланиб келди. (Эҳтимол, бу тадқиқотлар яратилган давр руҳининг таъсиридир). Кўринадикки, бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Юқорида айтганимиздек, ушбу мунозаранинг муайян аҳамияти бўлди. Маданият ва маориф ходимларининг 1927 йил октябрь ойида бўлган II бутун Ўзбекистон қурултойида Акмал Икромов шундай деганди: «Айн томонидан Чўлпонни танқид қилиб ёзгон мақола муносабати билан бизда бир қанча мубоҳасалар бўлиб ўтти. Айн Чўлпонни мафкура жиҳатидан тўғри танқид қилди. Адабий жиҳатдан унинг танқидига қиймат беришликка ботирлиқ қила олмайман. Қайтариб айтманки, мафкура жиҳатидан шундай танқиднинг бўлиши керак эди». (Уша газета, 1927 йил, 10 октябрь.)

Айни пайтда, юқорида қайд этганимиздек, О. Шарафиддинов ва Усмонхон мақолаларидаги ижодкорга «совуқ муносабат» руҳи бора-бора кучайиб, душманлик руҳигача ўсиб етди. Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир, Элбек, Пастернак, А. Ахматова, М. Зошченко ва тақдири ушбу адиблар тақдирига монанд бошқа ижодкорлар худди шу тарзда «совуқ муносабат»нинг, «кўкрагидан итариш» сиёсатининг қурбони бўлди, четга сурилди. Шу фикр кўнглимиздан кечаркан, доҳий Лениннинг талант — ноёб нарса, уни авайлаш керак, деган кўрсатмаси бу ўринда қанчалик кўпол тарзда бузилганлигини, социалистик жамиятнинг хато қилган кишини тарбиялаш, адашган одамни тўғри йўлга солишдек инсонпарварлик характери «унутилган»ини кўрамыз.

Бойбўта ДУСТҚОРАЕВ,
филология фанлари кандидати

ШЕЪРИЯТ КЕНГЛИГИ—ҚАЛЬ КЕНГЛИГИ

Адабиётнинг эртанги камолини шубҳасиз бугуннинг ёшлари ҳал қилади. Улар ўз салафлари ижодидида шакланган илғор анъаналар қобигида новаторлик куртаклари униб чиқишига мустаҳкам замин тайёрлайдилар. Сўз санъати замон қадамларига ҳамоҳанг одимлар билан олдинга интилар экан, бу ворислик давом этаверади, сув юзида ҳосил бўлган ҳалқалар монанд тобора кенгаёверади. 70-йиллар адабий заминидида униб чиққан ёшлар бугунги кунга келиб ўзларининг пишиб етилган бадий меваларини тақдим этмоқдалар. Уларнинг кўпчилик асарлари кенг жамоатчилик диққатини тортмоқда, адабий танқидда турли савиядаги баҳсли фикрлар ҳам пайдо бўлмоқдаки, бу, албатта, ёшлар ижодига қизиқишнинг ортиб бораётганлигидан далолатдир. Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддинов «70-йиллар авлоди»га мансуб ёшлар ҳақида гапириб, «...адабиётимиз тарихида ҳали ҳеч қачон ёш ижодкорлар адабиёт майдонига бугунгидай зич сафлар билан, шахдам қадамлар билан кириб келмаган эди», дейди. Албатта, бу гапнинг маъзиди ёшлар келажигига катта умид билан қараш туйғулари ётади.

Улар чинакам изланишда бўлдилар: муваффақиятларни ҳам, адашишларни ҳам бошидан кечирдилар. Бусиз ижодий жараённинг бутун мураккаблиги билан тасаввур этиб бўлмасди. Уткинчи хатолар гоҳ адабий танқидда бир оз муболага билан таъкидланади, гоҳо ўта ижобий фазилатлар сифатида баҳолашга ҳаракат қилинадик, ҳар иккала қарашга ҳам тўла қўшилиб бўлмайди.

Асқад Мухтор Рауф Парфи босиб ўтган ижодий йўл ҳақида гапириб, уни «...ғарб модернистларини эслатадиган, тиниш белгиларсиз мавҳумотлар, гоҳ ўрта аср япон поэзиясини эслатувчи миниатюралар...» қизиқтирганлигини таъкидлаш билан бирга, улар «мени ҳам озмунча ҳаяжонлан тирмади. Лекин у ҳақда ўйлаш менга доим завқ бағишлайди», деган гапни ғурур билан айтади.

Мана шу маънода Р. Парфи шеърларининг кўпчилигида бугуннинг долзарб масалаларидан бўлмиш инсониятнинг маънавий томонига эътибор алоҳида ажралиб туради. У ўз шеърларида инсон руҳияти манзараларини рассомона тасвирларда беришга интилади. Унинг лирик қаҳрамони доим ҳам байрамона кайфият билан яшамайди. Кўпроқ у ўз севинчлари билан эмас, бир оз маҳзун туйғулари билан бизга самимийдек, беғубордек, соддадек туюлади. Унинг тасвиридаги «синиқ осмон», «ғамли юлдуз» бизда тушкун кайфиятларни уйғотмайди. Аксинча синиқ осмон бағридаги мудроқ юлдузларнинг суратида эмас, сийратига киришни истаимиз, изтиробларини бўлишимиз, ўзини эса ҳаётнинг ёруғ кенгликларига олиб чиққимиз келади. Бизни эзгуликка ундайди.

Демак, 80-йиллар ўзбек шеърлятида қаҳрамон масаласи анча кенгайди. Инсонни инсон сифатида тушуниш, унинг руҳияти қирралари тасвирига кенг эътибор бериш чуқурлашди. Бу хусусият 80-йилларнинг иккинчи ярмида фаол ижод қилаётган, даврнинг долзарб масалаларини бутун мураккаблиги билан ўз асарлари марказига олиб киришга интилаётган М. Жалил, Ч. Эргаш, Ш. Раҳмон, М. Солиҳ, У. Азимов, Х. Даврон, М. Раҳмон, А. Суюн, М. Юсуф, Т. Қаҳҳор, Й. Эшбек, Е. Хўжамбердиев, И. Отамуродов, С. Саидов кабилар ижодидида айниқса ёрқин кўринмоқди.

Қальб тубларида чўкиб ётган ҳақиқат кемаларини ёруғ олам кенгликларига олиб чиқиш шиддати билан яшаётган бу авлод ўз олдига ҲАҚИҚАТни бутун борлигича кўрсатишни вазифа қилиб қўйган.

Албатта, бу қутлуғ ният йўлидаги ишлар бир текисда кетмоқда, деган хулосани чиқаришдан тамоман йироқмиз. Бу йўлнинг ўйдим-чуқурлари кўпчиликни гангитиб қўймоқда. Ҳали ҳам ҳадиксираш касалидан батамом қутулиб кета олганимизча йўқ. Ҳали ҳам эҳтиросиз асарлар кўплаб нашр этилмоқда. Ҳали ҳам дадил фикрли асарларга шубҳа билан қараш иллатлари яшаб келмоқда. Бу эса адабиётда бир қатор муаммоларнинг туғилишига сабаб бўлмоқдаки, бугунги ошкоралик кунларидида ана шулар ҳақида бафуржа ўйлаш, тезроқ амалий ишларга ўтиш тамоман ўринлидир. Шулардан бири схематизм иллатидир. Турғунлик даврида бу анча кенгайди ва маълум муддат ўтгач, бизда бунга нисбатан кўникма ҳосил бўла бошлади. Туйғулар сохталиги, ёлгон севинчлар, айниқса, шеърлятда яққолроқ кўрина бошлади. Сўзбозлик кучайди. Бунинг нафақат танқидчилик, балки шоирларнинг ўзлари ҳам пайқадилар. Уларнинг сўзнинг муқаддаслигига бағишланган шеърлятида она тилига, ватанга муҳаббат туйғулари алоҳида меҳр билан ифодаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Шоир бир ўринда «Шеър йўлидан ўтма бефарқ, азизим», дея сўз санъати остонасидаги тенгдошига мурожаат қилади. Бунинг қатламларида шоирнинг бадий ижодига муносабати билан ёнма-ён халқига ҳурмати, сўз айтиш масъулияти ҳам туради. Сўз санъаткоригагина ўз халқи номидан гапириш ҳуқуқи берилган, десак муболага бўлмас. Шунинг учун бўлса керак, урушнинг қирчиллама кунларида Ҳамид Олимжон «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман» дея ҳайқирган эди.

Ошкоралик ижодкорга халқ номидан сўзлаш масъулиятини янада кучайтирди. Ҳаётдаги ўткир проблемалардан четлаб ўтиш, уни одмилаштиришга интилиш ҳолатлари ҳам бўларди. «Хорма энди қўли қадоқ азаматим» қабилидаги сатрларга кўникиб қолган эдик. У пайтларда, ҳатто пахтани ўз номи билан аташдан кўра «оқ олтин» дейиш мароқлироқ, «оқ олтин» имизнинг қора ишлари ҳақида

Энг аввало бу тўртликда мантиқий изчиллик йўқ, фикрлар тумтароқ. Умуман, шеърятга алоқаси бўлмаган бу сатрлар қайси йилларнинг маҳсули? 50- йилларда шу руҳдаги декларатив шеърлар кўплаб учрарди. Қуруқ мақтовларнинг қурама йиғиндисидан иборат бўлган бундай «шеър»ларнинг вақти аллақачон ўтганлигига қарамасдан ҳамон нашр этилаётганлиги мухлислар энсасини қотиради, холос.

Сўзга эътиборсизликнинг бошқача кўриниши О. Холдорнинг «Тожимаҳал» шеърда учрайди. Нокаментарлик билан айтилган куйидаги сўзлар қандай поэтик маъноларни ифодалаш мақсадида қўлланилган экан, деган сўроққа ёлғиз муаллифнинг ўзи жавоб бермаса, биз ожизлик қилдик:

**Мен Бобурга авлодлим билмасди ҳеч ким,
Ушар эди шу лаҳзалар гўё бир тушга.**

Муҳаббат шеърятнинг абадий мавзуларидан. Ернинг ағёрлиги ҳақида маҳбубаларнинг соҳ толалари қадар мўл ашъор битилган. Улар бизнинг қалб мулкларимиз, ўрни билан улардан баҳра оламиз, қалбимиздаги туйғулар қосасини тўлдирармиз. Вафо ва бевафолик ҳақидаги шеърлар ҳаётга, одамларга бўлган қарашларимизни тиниқлаштиради, теранлаштиради. Баъзан шундай тизмаларга ҳам дуч келамизки, унда шоирнинг ўз айтар гапини топа олмай қийналамиз. Илҳомсиз битилган сатрларда сўз бир-бирлари билан қовушиб кетмайди, тумтароқлик вужудга келади.

Шавкат Туроб кўп йиллардан буён шеър машқ қилиб келади, тўпламлари нашр этилган. Унда ҳарорат билан ёзилган шеърлар билан бирга ўртаимёнадан паст, ҳозирги замон ўқувчилари талабларига жавоб бера олмайдиган машқлар ҳам учраб туради. Унинг «Ҳижронинг ёмон» шеърини тўлиқ келтирамиз:

**Қийнаганда ҳижрон оташи
Суратингга боқаман тўйиб,
Юрагимда ёнар тутатиб, (!)
Севги ўти бўзлатиб қўйиб...
Орзиқади ошиқ юрагим,
Хиёбонда кутаман ҳамон...
Кел, кела қол, эрка малагим —
Ҳаммасидан ҳижронинг ёмон!**

Қаҳрамон ҳижрон азобида ўртанаётган йигит. У ёрининг суратига боқади. Боқади-ю, яна юрагида ишқ ўти алангаланнади. Бу ўт уни бўзлатади. Иккинчи бандда ошиқнинг хиёбонда маъшуқасини кутаётгани ҳақидаги хабар берилади. Шеър «висолингдан бенасиб этма, кел» деган илтижо билан яқунланади. Соғинч мотивларига бағишланган ушбу мисраларда биз бирон янги гап — поэтик фикр топа олмаймиз. Ҳатто камроқ ишлатилган қофияга ҳам дуч келмаймиз. Биринчи банднинг 3—4 мисраларида жиддий таҳрир қилиниши керак бўлган жумлалар бор. Қаҳрамоннинг лоқайдлик билан айтган гаплари қалбдан чиқмаган. Қалбдан портлаб чиқмаган фикр эса ўзга қалб ошёнларини ҳам забт эта олмайди.

Шеърятда сохта туйғулар омухта бўлган фикрлар ҳам учраб турадики, масаланинг бу томонларига беварқ қараб бўлмайди. Келди Қодировнинг «Сомон йўли», Саъдулла Ҳақимнинг «Сен кутган баҳор» тўпламларидаги айрим шеърларда туйғулар тиниқлиги, фикрий равонлик, самимият етишмаётгандек туюлади.

Шеър ҳаётий эҳтиёж туфайли вужудга келсагина ўз бурчини муваффақият билан бажара олади. Ёшлар шеърятини кузатар эканмиз, бунини тўғри эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Улар тасвирлаётган қаҳрамон қайта қуришни ўз маънавий оламидан бошламоқчи бўлган инсон. У бу мураккаб жараёни бошидан кечиради экан, турли тусиқларга дуч келади, баъзан иккиланади, лекин бош мақсад йўлидан қайтмайди. Унинг қалб саҳнасида ўтмиш, бугун, келажак бир нуқтада бирлашади. Тарихнинг қора саҳифалари уни безовта қилади, унинг туманли кўчаларини ёритгани, ҳақиқатни бутун борлиғича кўргиси келади. Бошқача айтганда, тарих юзларига аёвсиз чаплаган қора доғлар билан бирга ўринсиз ишлатилган ортиқча ранглари ҳам ювишни мақсад қилиб олади. Тўғри ҳукм чиқариш учун эса энг аввало ўзи тўғри бўлиши лозим. Шунинг учун бўлса керак, қутлуғ ниятни амалга оширишдан аввал у ўз қалбига сўроқлар беради: «Ҳақиқатни ҳимоя қилишга маънавий ҳуқуқинг борми?».

Шавкат Раҳмон қаҳрамонлари ана шундай саволлар билан яшаётган инсонлар эканлигига бир қатор шеърлари билан танишиш жараёнида ишонч ҳосил қилиш мумкин. У бир ўринда «Лаҳзада титроққа айланиб турсанг, демакки ичингда битта хоин бор», дейди. Мана шунини бартараф этмай туриб «волида кўзига боқишга», «маъшуқа кўйнида ётиш»га унинг маънавий ҳуқуқи йўқ эканлигини алоҳида таъкидлайди. Шунинг учун ҳам шоир ўз қаҳрамонига қарата «ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир» дея қатъият билан хитоб қилади. Инсон руҳининг, қалбининг хоин бўлаги ҳақидаги бу фикр Ш. Раҳмон тенгдошларини ҳам қизиқтиради. Жумладан, Усмон Азимов «Ўзингни аяма...» сатрлари билан бошланувчи шеърда дўстининг поэтик топилдигини ижодий давом эттириб: «Жанг қил билан туриб мағлубиятни. Шунда чекинади сотқин бўлагинг», деса М. Кенжабек, «Акс садо» шеърига «Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир» мисрасини нақорат қилиб олади. Бу эса ёшларнинг поэтик қарашлари бир бирига яқин эканлигидан далолатдир. Улар яратаётган қаҳрамон яна шу томонлари билан ҳаётиники, шоир билан шеърятдаги «мен»и ўртасида катта тафовутлар йўқ. Иккинчи сўз билан айтганда, уларнинг ўз фаолиятлари ҳам қаҳрамонлари фаолиятлари кабилар.

Ш. Раҳмон «Айтар сўзим» шеърда «Уруш худолари сочганда ўлим» ерга бош қўйиб сўйлаган хоинлардан кўра хоинроқ кимсалар қиёфасини очиб беришни ният қилади. Уларнинг либосларини ўзгартириб олган бугунги кундаги вакиллари олиб бораётган пинҳона ишлар қаҳрамон ғазабини кучайтиради:

**Бир муртад мустабид,
бир жобир қаттол**

катагон қилганда не пок сасларни,
нечун айтмадилар «бу ишинг хато»,
нечун чўзмадилар кучли дастларин.
Бугун ер тагидан қадаб кўзларин,
кўксин ҳақиқат деб йиртган одамга,
«бошингни кўтарма» деган сўзларни
инъом қилдилар нечун оламга!

Ш. Раҳмоннинг кўпчилик шеърларида инсон маънавий оламига пинҳон тиф ураётган, ҳар бир замонда ўзгача либосларга яшириниб, «жон сақлаб» қолаётган кимсалар фош этилади. Бундай хусусиятлар У. Азимов қаҳрамонларига ҳам хосдир. У навбатдаги китобини «Иккинчи апрель» деб номлабди. Маълумки, Биринчи апрель куни, яъни йилда бир марта одамлар ҳазил-мутуйба йўли билан бир-бирларини алдашлари мумкин. Бу алдов заминиде юмор ётади. Шу билан одамлар кулади, енгил тортади. Шундай одамлар ҳам борки, улар учун йилнинг уч юзу олтимиш беш куни — Биринчи апрель. Қўшиб ёзиш, кўзбўямачилик билан шуғулланиб, халқни алдаб қўйган кимсалар учун беш йилликларнинг ҳар бир куни Биринчи апрель бўлган. Шоир хаёлида умрнинг ҳар бир кунини алдов кунига айлантираётган кимсаларнинг аянчи қиёфалари тикланади. Бундай буқаламунлар сиртмоғидан уни фақат бир куч қутқармоғи мумкин. У ўша кучга қарата:

Мен чарчаб сенга суюндим, ҳақиқат.
Соат бонг урмоқда,
Гаплашайлик, кел.
Қўрқма,
Ўтиб кетди бир кунлик даҳшат.
Бугун иккинчи апрель,
Ҳақиқат,
Иккинчи апрель...—

дейди.

Муҳаммад Раҳмоннинг «Ҳақиқат ватани» деб номланган шеъри марказида турувчи қаҳрамон ҳам ўзининг бир қатор фазилатлари билан Ш. Раҳмон, У. Азимов қаҳрамонларига руҳан яқин туради. Улар қайта қуриш об-ҳаволаридан нафас олиб, тафаккур қаламини ошкоралик чарҳида қайраб олган курашчан инсон, қилвир кимсаларнинг хуфиёна ишларига бефарқ қараб тура олмайди. Атрофидаги номаъқул ишлар уни ҳам изтиробга солади. Эзгулик, ҳалоллик камситилаётганлигидан қийналади. Лекин ундаги ички изтироблар статик эмас, охир-оқибатда портлаши аниқ бўлган изтироб. Шоир юртимизда пайдо бўлган «ота»ларнинг қилмишларини рамзлар воситасида эмас, ошкора тасвирларда беришни маъқул топади:

Тушди чўнтакларга даста-даста пул,
Порахўр бақирди, кўзида — таъма:
— Қачон тўхтатамиз қоғозбозликни!—
Қасофат... тиллага қиларди шаъма.

Шеър якунидаги:

Бор экан Лениндек падар оламда,
Ҳам унинг лашкари музаффар ва шан,
Қаддингни баланд тут!
Қолмайсан ғамда!
Жонлар фидо сенга, Ҳақиқат — Ватан,—

деган сатрлар руҳидаги уйғоқлик, хитоб «Ленин майдонида ёзилган шеър»даги руҳга ҳамоҳангдир. Азим Суюннинг «Зиё йўли» деб номланувчи тўпламидан ўрин олган кўпчилик шеърларнинг қаҳрамонлари қайта қуриш шабадаларидан баҳраманд бўлаётган, эртанги кунга катта умидворлик билан қараётган кишилар. Мана шу жиҳатдан олганда, унинг «Замон», «Миннатдорчилик» шеърлари ибратли, унда мағзи тўқ, чуқур мушоҳадага ундовчи сатрлар сероб. Айниқса, иккинчи шеър марказидаги қаҳрамон фаоллиги, курашчанлиги, шижоати билан ажралиб туради. У бевосита «... юлдузларни бенарвон урган Қаллобу қаттолу нонкўру каззоб»ларга қарата «Ҳақиқат олдида бу замон титранг, Ҳақгўй халқ олдида берингиз жавоб!» дея ўз қатъий ҳукмини ўқийди. Демак, шоир диққат марказида турғунлик йилларида «мерос» бўлиб қолаётган мунофиқ кимсаларнинг бутун кирдикорларини аёвсиз фош этиш ётади. У бу ниятни амалга оширишда публицистик руҳни кучайтиради.

Муҳаммад Юсуф яратган қаҳрамон ҳам ўзининг фидойилиги, ҳақиқатпарастлиги билан илиқ таассуротлар уйғотади. У ўз салафларидан фарқли ўлароқ ҳазил-мутуйба, қочирим, кесатиқ каби поэтик воситалардан ўринли фойдаланади. Унинг шеърларида халқ кўшиқларига хос жозиба қабариб туради. Бир қарашда у яратган қаҳрамон худди болалардек шод, қувноқ, бир оз тегажоқ-роқ туюлса-да, аслида ундай эмас. Унинг кулгулари қатида ҳасратлари беркиниб ётади. Бир ўринда «Ажойиб ёз кунларининг бирида, Бир увишди, бир увишди юрагим», дея диққатни тортади. Кейинги икки мисрадаги ички юмор дастлабки сатрлардаги жиддийликни кучсизлантиргандек туюлади:

Қарасам бир таниқли муттаҳамнинг
Қурагига тегиб турар қурагим.

Муаллиф бу муболаға билан чегараланмайди, уни тадрижий ривожлантира боради:

Курагимни деворларга ишқасам Ғишлари кўчиб тушди уялиб.

Бу ўринда шоир муболағадан ташқари интоқдан ҳам ўринли фойдаланган. Хўш, қаҳрамонни бу даражага солиб қўйган муттаҳам ким экан? Унинг қиёфаси қандай? Қаҳрамон нега бунча даргазаб бўлади? Чунки у «Қодирийни қон қақшатган..., Усмон Носирни йиғлатган..., Чўлпондек зотларни сотган..., Бобур қабрига тош отган муттаҳам!..» Шунинг учун «Дўстлар менга темир супурғи беринг, фаррош бўлиб супуриб чиқай изин», дейди. У дунёда ёмон одамлар бўлишини истамайди. Унинг бу орзулари ҳавоий гаплар эмас, муттаҳамларнинг башараларини фош этиш билангина чегараланмайди, балки унинг бутунлай изини қуритиш зарурлигини тушуниб етади ва бу йўлда курашни сусайтирмайди. Мана шундай курашчанлик руҳи, эзгуликини ҳимоя қилиш ҳисси унинг «Адабиёт музейида», «Лўттивозлар» шеърларида янада баланд пардаларда куйланади.

Инсоннинг ўзлигини таниши унинг тилига, халқига, Ватанига бўлган самимий ҳурматидан бошланади. Кимки ўз халқини ҳурмат қилмас экан ўзга халқни ҳам ҳурмат қила олмайди. Ҳурмат қилганда ҳам сохта, шунчаки лафзда бўлади. Ушбу томонларга диққатни қаратаётганимизнинг боиси шуки, ҳозирда ёшлар ижодида миллийлик ва интернационализм туйғулари чуқур тасвирланмоқда. Эндиликда халқлар ўртасидаги дўстликни ифодалашга қаратилган «Маша севар Омонни, Никола Сорохонни» қабилидаги шеърлардан умуман йироқлашганмиз. Миллий дўстликнинг чуқур қатламлари ила тасвирлашга мойиллик шеърининг бош мақсадларидан бирига айланган. Шунга таъкидлаш керакки, миллийлик туйғулари ёрқинроқ акс этиб турган айрим асарларга муносабатда бир ёқламалик ҳукмрондек туюлмоқда. Миллий туйғу билан миллатчиликини бир-биридан фарқламаслик ҳолатлари ҳам сезилмоқдаки, бу билан сира келишиб бўлмайди.

Шеърининг азал-абад орзуларидан бири халқлар ўртасидаги дўстликни куйлаш экан, бу борада ўзбек шеърининг алломалари баракали ва ибратли ижод намуналарини яратганлар. Бу аъна ёшлар шеъриятида ҳам давом эттирилмоқда, деган гапни бугунги кунда дадиллик билан айта оламиз. Ғафуров Хўжамбердиевнинг «Рақс» шеърисида жипслик, биродарлик мотивлари ўзига хос содда формаларда ифодаланади:

**Даврада раққосалар
Қўлга-қўл ташлашиб,
Жипс ўйнайди.
— Дадажон, ким улар!
Қадимий рақс бу,
Булар гуржилар.
— Дадажон жуда ҳам
Истайман шу ишни,
Қўлга-қўл ташлаган
Гуржи бўлишни...**

Ота билан бола суҳбатлари асосига қурилган бу шеър ҳам бадиийликнинг гўзал либосларига ўранмаган. Лекин бу ўринда «қўлга-қўл ташлаган гуржи бўлишни» орзу қилган бола қалбидаги ҳақиқат ёғдулари, монолит дўстликка, аҳилликка интилиш иштиёқлари сатрларга самимий жозибасини бахш этмоқда. Назаримда, шоирнинг мақсади шеър сўнгидаги кўп нуқтага яширинган. У кўз олдимизда жипс ўйнаётган халқ занжирини ва бундан ҳайратланаётган бола тасвирини гавдалантириш билан чегараланмайди. Шеърга ёғду сочиб турган куч бола қалбидаги аҳилликка интилиш туйғуларидир. Ҳар бир халқни ўз аро бирлаштириб турадиган рақслари, кўшиқлари, урф-одатлари бор. Мана шулар ҳам бизга мерос бўлиб ўтмоғи керак.

Бирлик, ҳамжиҳатлик мавзуи Тоҳир Қаҳҳорнинг ҳам энг сеvimли мавзуларидандир. У ўз ижодига талабчанликни сусайтирмайдиган шоир. Унинг ғазалларида ҳам, ост сарлавҳали шеърларида ҳам, сонетларида ҳам қалбни «жиз» эткиза оладиган поэтик фикрларни кўплаб учратиш мумкин. У «ёзмоқ ва яшамоқ керак бошқача» шиорига қатъий амал қилади. Унинг лирик қаҳрамони ҳам ана шундай қалби ёниқ инсон. У «Бирлашган одамлар» шеъри руҳига халқимизнинг қадимий мақолини сингдиришга ҳаракат қилган. Инсониятнинг онгли фаолияти ҲАҚИҚАТ учун курашдан иборат. Бас, шундай экан, уни бир киши, ўн киши, юз киши эмас, бутун халқ ҳимоя қилмоғи лозим, шундагина ҳақиқат ўз маъносига эга бўлади:

**Бутун халқ курашса ҳақиқат учун,
Букилар ҳар не куч, ҳар не муҳолиф —
улар билан бирга
боражак Ленин,
бирлашган одамлар бўлажак ғолиб.**

Муҳаммад Солиҳ шеърлари марказида турувчи қаҳрамоннинг фикрлаш тарзи бошқача. У кўпроқ қалб экологияси масалалари билан қизиқади. У ўз поэтик мушоҳадаларини зиддиятли нуқталардан бошлаб ана шундай нуқталарда яқунлагиси келади. Унинг фикрлашида чуқур рамзийлик бор. Мана шу рамзлар, қиёслар, тимсоллар занжири оддийдан мураккабга қараб бораверади. Натижада, бизни ўз сирли оламига тартади. Шоирнинг бир қарашда одмидек, жўндек туюлган сатрлари тубида қалбни тўлқинлантира оладиган фикрларга дуч келиш мумкин. «Меҳр» шеърисида «Меҳр бу жимирлаш, Қақраган лабларнинг орзуси» дейди ва унга кутилмаган хотима топа олади: «Дунёда йўқ, бирор Қақрамаган лаб».

Шоир сўзларига ўзгача либос кийдириб, биз англаб етмаган жаранглари топади. Одамзоднинг меҳрга чанқоқлиги ҳақида кўплаб ашъорлар битилган. Лекин буниси ўз руҳи билан бошқалардан тубдан фарқланиб туради.

Шеърининг жамият олдидидаги ижтимоий бурчи ҳам «қақраган лаблар» чанқоғини қондириш. Бу учун эса шеър ўз бағрида самимийлик зилолларини сақлаш керак. Бу ўринда яна шунга таъкид-

лаш лозимки, М. Солиҳнинг кўпчилики шеърларини маъзи тўқ бўлиши билан бирга пўстлоғи ҳам қалин. Уқувчидан чақа билиш, таъми фарқлай олиш қобилияти ҳам талаб этилади. Шоирнинг кўпчилики шеърлари турли мунозараларнинг туғилишига ҳам сабаб бўлади. Унинг ҳар бир шеърини ўқиб бўлгач, «Нега?» деган сўроқ туғилаверади. Шеърни такрор ўқиш асносида эса сўроқларимизга жавоб топа борамиз. Умуман, барча асарларни, айниқса, М. Солиҳ шеърларига ўхшаш шеърларни тушуниб ўқиш, мушоаҳада қилиш керак. Чунки бу типдаги шеърларда фикр шундоққина кўзга ташланиб турмайди. Албатта, бу билан шеърда топишмоқ руҳи кучли демоқчи эмасмиз. Булар ўйчан шеърлар, ўйлатадиган шеърлар.

«Бадий ёлғон» шеърининг руҳ-руҳига синдириб юборилган табиат ва қалб экологияси масалалари кишини ўйлашга даъват этади. Шоир бу ўринда замин вужуддаги яралар ҳақида гапирар экан, қалам соҳибларига нисбатан киноясини ҳам яширмайди. Кинояомуз фикрлар қатида ижодда ҳалолликни, фидойиликни сусайтирмаслик ҳақидаги поэтик фикрлар ётади:

**Пахтани «олтин» деб кимдир бўлар ҳақ,
Унга ҳам ишонманг, қалқинг оёққа —
Чунки ҳақиқат ҳам ёлғондир мутлақ,
Агар қарши бўлса ҳақиқат халққа!**

Инсон доимо эртанги кунига катта умид билан боқади. Бугунидан эртаси мазмунли бўлишини истайди. Унинг учун эса курашади. Маъруф Жалил қаҳрамонлари ҳам ана шундай кайфиятдаги замондошимиз. У содда, ўз сокин хаёллари билан яшаётган инсон. Шоир мана шу сокин хаёлларнинг кўз илғамас ички пўртаналарини кўрсатишни мақсад қилиб олади. У бу йўлда ўз фикрларини мураккаб ташбеҳларга, оҳанжамаларга ўраб эмас, содда, халқона услубда беришни маъқул кўради. Кўпчилики шеърларида буни муваффақият билан уддалайди ҳам. «Ҳар кун тонг билан чиқаман йўлга, Бугун бир янгилик юз беради деб». Бу сатрлар шоир қаҳрамонларининг мақсад ширғиға айланган. У «ғанимат дамлардан бир иқбол» кутади. Бу кутиш пассив эмас. Иқболни ҳаёт қатламларидан излаб топиш унинг матлаби. Катта мақсадлар билан йўлга чиқар экан, турли ҳолатларга дуч келади. Унинг қулоқларига «Ёрдам беринг», деган қичқирликлар урилади. Демак, хаёллар оғушида тинчгина бир четда яшашга ҳаққи йўқ. Қичқирликлар келаётган томонга шошиши, мадад қўлини чўзиши керак. Буни у фидойилик, жасорат эмас, балки барча одам қилиши шарт бўлган бурч деб билади. Бу садо бир лаҳза бўлса-да, уни тинчитмайди. Гоҳ у, гоҳ бу томондан тобора баландроқ эшитилаверади:

**«Ёрдам беринг», — дейди кимдир бехосдан,
Билмайман бу фарёд кимнинг розидир.
Балки, бу, одамлар, сизларни ўйлаб,
Ҳасрат чеккан замин илтижосидир.**

Инсон ўз тарихини қанчалик чуқур билса, унинг келажакка бўлган ишончи шу даражада кучли бўлади. Тарихнинг ҳеч бир варағи йўқки, у битикларсиз оппоқ, бўлсин. Халқимизнинг улкан тарихини қалб кўзлари билан ўқишга киришган улғу зотлар кўп бўлган. Лекин уларнинг ҳаёти худди тарих каби таҳрирларга, таъкибларга учраган. Кўз ёшларини томизиб «тошдаги ҳикматни» уйғотган сиймолар қисмати бугунги кунга келиб ёшлар диққатини жалб этмоқда. Ута камтарлиги ва хокисорлиги туфайли тириклигида адабиётдаги ўз баҳосини ололмай кетган ижодкорлардан бири Миркарим Осимдир. Бу зотнинг тарихга фидойилигини, заҳматкаш сўз зарғари эканлигини акс эттирувчи бир талай шеърларга эгамиз. Мана шулар ичида Х. Давроннинг «Миркарим Осим ёди» шеъри эҳтиросга тўлаллиги билан диққатни тортади. У устознинг тарихий мавзудаги меҳнатларини хотирлар экан, «мозийнинг муқаддас куйин» чалиб халқнинг қалбига шуур сочмоқчи бўлган меҳнати ўз вақтида кадрланмаганлигидан афсус чекади ва бу афсус қатида надомат эмас, келажакни огоҳ этиш мотивлари баралла сезилиб туради:

**...Бу қандай ватанким, одамни фақат
Кимлигин биламиз ўлгандан кейин...**

Шоирнинг бу афсусларидан яна турғунлик йилларига аччиқ кинояни ҳам сезиш мумкин. Унинг «Тарих китобларин кўп варақладим», «Падаркуш» шеърларида ҳам тарих образи ҳарорат билан чизиб берилганки, бу шеърларни шубҳасиз кейинги йиллар ўзбек шеърятининг ютуқларидан бири деб баҳолаш керак бўлади.

Тахлилчи яна бир қатор истеъдодли шоирларнинг асарлари мисолида давом эттириш мумкин. Албатта, бир мақола доирасида бугунги шеърят, унинг лирик қаҳрамони маънавияти ҳақида батафсил гап айтиш имкони йўқ. Юқоридаги фикрларга шундай хулоса яшаш мумкинки, қайта қуриш ва ошкоралик шабадалари шеърят бағрини тоза ҳаволар билан тўлдира бормоқда. Адабиётда, айниқса, шеърятда РОСТ сўзни айтишга, ҲАҚИҚАТНИ бутун борлиги билан кўрсатишга интилиш кучаймоқда. Бугунги шеърятнинг лирик қаҳрамони ўзининг фаоллиги, самимийлиги, куюнчаклиги, ёлғон мурасасизлиги билан фарқланиб туради. Бугунги шеърятда «ички нигоҳ» ва унинг бадий тасвири масалаларига жиддий эътибор берилаётганлиги кишини қувонтиради...

**Исмомил ТУЛАКОВ,
филология фанлари кандидати**

ТАЛАБГА НОМУВОФИҚ

Ўз кадрини билмаган
Ўзганинг кадрини на билсин.
Махтумқули

Давр талабларига жавоб берадиган программалар асосида таълим-тарбия ишларини такомиллаштириш — мактаб ислохотининг бош масаласи. Шу фикрларга асосланиб, ўрта умумий таълим программаси («Ўқитувчи» нашриёти, 1987 йил) ёш авлодни мамлакатимизда революцион қайта қуришга маънавий жиҳатдан тайёрлаш ва сафарбар этишга даъват этилган десак, буни ҳеч ким инкор этмаса керак.

КПСС Программасида партия олдига, совет халқи олдига қўйилган учта асосий проблемадан бири коммунизм кишини, ҳар томонлама камолга етган кишини тарбиялаб вояга етказишдир. Доҳиймиз В. И. Ленин комсомолнинг III съездида ўқитганидек, ёшлар инсоният яратган маданият ютуқларини ўзлаштириб олмай туриб коммунист бўлишлари мумкин эмас. Бинобарин, мактаб ўз вазифасини муваффақиятли бажариши учун ўқувчиларимиз ҳар бир халқ ҳаёти гуллаб-яшнайдиган замин — миллий маданиятдан, шу билан бирга ва шу асосда башариятнинг жонфизо сарчашмаси — дунё маданиятидан (Таъкидлар меники — Э. О.) баҳраманд бўлишлари шарт. Бу борада ўқув предмети сифатида тарихнинг аҳамияти катта эканлиги кўпчиликка аён.

Ўрта мактабда тарихни ўрганишга ҳафтасига 18 соат, йилига 612 соат вақт ажратилган. Ватанимиз тарихи ва умумий тарихнинг мустақил курсларини мунтазамлик принципида асосланиб ўқитиш назарда тутилган. Энди мана бу кўчирмага эътибор беринг: «СССР тарихи умумий курси билан узвий бирликда ва унинг базасида 5, 8—11-синфларда Ўзбекистон ССР тарихи ўрганилади. Кўп йиллик тажриба республикамиз тарихини ўрганишга 50 соат ажратиш зарурлигини кўрсатмоқда». Ўйлаб кўрайлик, 30—40 минг йиллик моддий маданият тарихига, 2—3 минг йиллик маънавий маданият тарихига эга бўлган, жаҳон маданияти тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган катта регион тарихини ўрганишга 50 соат вақт kifоя қилармикин?! (Бу ўринда «кўп йиллик тажриба» ножиоз рўйхат қилинганини қайд этиб ўтишни ўқитувчи сифатида бурчим деб-биламан.)

Программа билан ўқув планининг номувофиқлиги янада галати: программада кўрсатилган 50 соат 1988—1989 ўқув йили планида 34 соатга «келтирилган». Бунинг устига шу 34 соат ҳам синфларга «сочиб» юборилган: 7-синф учун — 8 соат, 8-синф учун — 3 соат, 9-синф учун — 17 соат, 10-синф учун — 6 соат. Яъни, яхлит курсни яхлит курс сифатида ўрганиши имконияти йўққа чиқарилган.

Программа бўйича дарс соатларини белгилашда авторлар ўзларига хос «қоида»га амал қилганларки, бунинг оқибатида ўқувчининг энсаси қотмаслиги мумкин эмас. Айтайлик, 8-синфда «Закавказье ва Ўзбекистон территориясидаги биринчи феодал давлатлар» темасида дарс ўтиш учун 1 соат (бир соат!) вақт ажратилган. 45 минут ичида бу тема бўйича юзаки маълумотни шунчаки санаб-айтиб ҳам улегуриш мумкин эмаслигини ҳурматли авторлар билмайдилар десак, адолатдан бўлмаса керак. Бир ўриндагина шундай «тағофули орифона» учраса эди, уни жузъий хато деб ҳисоблаш, иш устида имкониятга қараб хатони тузатиб кетиш мумкин эди. Асло бундай эмас. Умумий тарих, СССР тарихи курслари бўйича темаларга соатлар белгилашда дидактика талабларига изчил амал қилингани ҳолда, қаерда ўлкамиз тарихига навбат келса, мазкур талаблар «унутилган».

Умумий тарих курси, айниқса, унинг «Қадимги дунё тарихи»; «Ўрта асрлар тарихи», «Янги тарих»нинг I-даври программалари нисбатан мукаммал эканлигини, дарсликлари нисбатан стабиллашганлигини, методик жиҳатдан нисбатан пухта ишланганлигини, ўқув-кўргазмалар воситалари нисбатан кўпчилиги қониқли билан эътироф этамиз. Лекин умумий тарих фониде Ўрта Осиё жуда хира кўрсатилганки, буни ҳақиқатнинг юзига парда тортишга уриниш деб рўй-рост айтишга ҳақлимиз.

«Қадимги дунё тарихи»да Ўрта Осиё умуман тилга олинмаган. Йўқ, тилга олинган, бор-йўғи мана шу: «Кирёвунинг ўлими тўғрисида Геродотнинг берган маълумоти: Кирёвун¹ Ўрта Осиёга қилинган босқинчилик юриши вақтида йўдирилган эди. Душманлари унинг калласини кесиб, одам қони билан тўлдирилган мешга соладилар-да: «Сен қон ичмоқчи эдинг; мана тўйгунингча ич!» — дейдилар». (Дарсликнинг 1986 йилги наشري, 88-бет.) Ажабо, биргина шу фактнинг ўзи замирида қанча маъно бор!..

«Ўрта асрлар тарихи»да ўлкамизга бағишланган бирорта тема йўқлиги кишини фақат ажаблантиради. Айни шу даврда Ўрта Осиё халқлари бутун Шарқ тақдирига кучли таъсир ўткази оланликлари илм аҳлига сўр эмас. Салжуқий туркларнинг Кичик Осиёни истило қилишлари, уларнинг авлодлари томонидан бу ерда Усмонийлар империясининг ташкил этилиши; Темур бошчилигида Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлигига узил-кесил барҳам берилиши, Темур қўшинининг юришлари, бутун Европага хавф солган қудратли турк султони Боязид қўшинларининг янчиб ташлани-

¹ Кирёвун — эраимиздан аввалги VI асрда Хинд дарёсидан Эгей денгизигача, Мисрга довур ер-мулкларни ўзига бўйсундирган қудратли Эрон шоҳи.

ши, Шарқи Европада асрлар давомида ҳукмронлик қилиб келган Олтин Урда давлати қўшинларининг тор-мор келтирилиши; фарғоналик Бобурнинг Ҳиндистонда марказлашган давлатни барпо этиши ва европаликлар атамасича, «Буюк мўғуллар династияси»га — бобурийлар салтанатига асос солиши; Урта Осиёдаги ўзига хос Уйғонши даври (IX—XV асрлар) маданияти наҳотки башарият тарихидаги энг муҳим воқеалар сирасига кирмаса?

СССР тарихи курси программасини тузишда авторлар, биринчидан, унга Шарқий Европа тарихига оид материалларни иложи борица кўпроқ, чекка ўлкалар тарихига оид материалларни эса, аксинча, иложи борица камроқ киритишга ҳаракат қилганлар; иккинчидан, Шарқий Европа тарихига оид воқеа-ҳодисаларни атрофлича, бой фактик материаллар асосида қизиқарли тарзда ҳикоя қилишни, чекка ўлкалар тарихига оид онда-сонда берилган мавзуларни эса, аксинча, умумий тарзда, кўпинча обзор тариқасида баён этишни назарда тутганлар. Натижада чекка ўлкалар, шу жумладан, Урта Осиё фақат умумий тарих фонидagina эмас, СССР тарихи фонида ҳам деярли кўринмай қолган. Энди оқибатга эътибор беринг: юқори синф ўқувчилари билан суҳбатлашиб қолсангиз, англайсизки, улар, айтади, Киев тарихини, Москва ва Петербург тарихини, Новгород тарихини нисбатан батафсил биладилар; Тошкент ва Самарқанд тарихини, Бухоро тарихини, Хоразм ва Қўқон тарихини эса деярли билмайдилар. Буни нормал ҳол деб бўладими? Бу ҳолни В. И. Ленин томонидан ёшлар учун асосий вазифа сифатида белгиланган башарият яратган маданиятни эгаллаш зарурлиги талабига мос келади деб бўладими?!

СССР тарихи курси программасининг яна бир жиҳати диққатга гоятда сазовор: унда Шарқий Европада яшаб ўтган жуда кўп князлар, подиоллар ҳамда лашкарбошиларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш талаб этилади. Дарсликлардаги талқинга кўра, улар мамлакатимиз тарихида ҳал қилувчи роль ўйнаганлар. Тарихий ҳақиқатга зид равишда улар фаолиятининг салбий жиҳатлари тўғрисида, уларнинг хатолари, жиноятлари оқибатида рўй берган фожиалар тўғрисида лом-мим дейилмаган. Шунга кўра, мактабларимизда ўқитилаётган СССР тарихи халқлар тарихи эмас, шахслар тарихидек таассурот қолдиради. Қизғи шундаки, улуғ шахслар ҳаёти ва фаолияти умумий тарих дарсликлариди ҳаққоний равишда жамият ҳаёти, кураши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилган, СССР тарихи дарсликлариди эса улар жамиятни бошқарган, уни ўзлари хоҳлаган томонга йўналтирган, демак, жамиятдан юқори туран қудратли арбоблар сифатида таъриф-тавсиф этилган. (Бунга Пётр I ҳаёти ва фаолияти талқини ёрқин мисол бўла олади.) Арбобларнинг бу тарзда улуғлини диалектика қонунларига, жамият тараққиёти қонунарига хилоф эканлигини кўра-била туриб, авторлар шундай йўл тутганларки, бунга фақат илмий ҳолисликка қарама-қарши ўрар тарафкашликнинг натижаси, машғум шахсга сиғиниш концепциясининг ифодаси дебгина қараш мумкин.

СССР тарихи курси программаси ва дарсликларига хос талқиннинг яна бир хусусияти тўғрисида тўхталиш жоиздир. Авторлар Шарқий Европа тўғрисида гап кетганда асосан «оқ бўёқ»ни, чекка ўлкалар тўғрисида фикр юритилганда, асосан «қора бўёқ»ни ишлатганлар. Натижада айнан бир хил характердаги тарихий ҳодисалар, рўй берган жойига қараб, бир ўринда ижобий, бошқа ўринда салбий баҳоланган. Масалан: 1. «14—17-асрларда Россия давлатининг территориял ўсиши», «Волтиқўйи бир қисмининг Россияга қўшиб олиниши», «Россиянинг Шимолий Қора денгиз соҳида мустаҳкамланиб олиши» ва ҳоказолар. 2. «Араб халифалигининг Мовароуннаҳрни босиб олиши. Ислоҳ ва унинг Ўзбекистонда тарқалиши. Унинг синфий моҳияти. Хўжалик ва маданий ҳаётнинг таназзулга юз тутуши», «Темурнинг ҳокимиятни эгаллаши, унинг босқинчилик юришлари ва уларнинг оғир оқибатлари» ва ҳоказолар. Бундай талқин оқибатида тарихийлик принципи бузилганини муҳтарам авторлар наҳотки тушунмасалар?!

Ўзбекистон СССР тарихи дарсликлари, уларни ўқитиш имкониятлари ҳақида фақат афсус ва ўқинч билан гапириш мумкин. Бу дарслик мазмунан ўлкамиз ўтмиши тўғрисида ҳаққоний, тўла билим ва тасаввур бера олмагани устига ўта сифатсиз нашр этилган. Уларда рангли расмлар, иллюстрациялар, ҳужжатлардан намуналар ва кўчирмалар берилмаган. Яна бунинг устига республикаимиз тарихи бўйича ўқув фильмлари, рангли таблицалар, альбомлар, қўшимча адабиёт, методик қўланма ва ишланмалар деярли йўқ. Бу аҳволда ўқувчилар ўлка тарихидан, боринжи, миллий маданиятдан қай даражада баҳраманд бўлишлари мумкин?!

Юқориди айтилганлардан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Урта мактабларнинг амалдаги тарих программаси революцион қайта қуриш, демократия ва ошкоралик талабларига мутлақо жавоб бермайди.
2. Умумий тарих курси программасига тегишли ўзгартишлар киритилиши, хусусан, Урта Осиёга доир материалларга ундан муносиб ўрин берилиши керак.
3. СССР тарихи курси программаси қайтадан тузилар экан, шовинистик мазмун ва шахсга сиғиниш руҳидан томомила халос этилиши зарур.
4. СССР тарихини нуқул қаҳрамонликлар тарихи, шон-шарафларга тўлиқ тарих сифатида тақдим этишдек номақбул практикага чек қўйиш вақти келди. Шундай қилсак, бизнинг ракета ва ядровий қуроллар асримизда бутун башарият учун, демак, ўзимиз учун ҳам чинакам ҳаётий аҳамият касб этган интернационализм ишорига муносиб иш қилган бўламиз.
5. Совет даври тарихи программасида эришилган ютуқ ва галабаларга муносиб ўрин бериш билан бирга, хатолар, фожиалар, буларнинг сабаблари ва бош айбдорлари ҳақида бор ҳақиқатга тегишли ўрин берилиши зарур.
6. СССР тарихи курси программасига мувофиқ ҳолда, кенгайтирилган Ўзбекистон тарихи курси программаси тузиб чиқилиши керак. Ўзбек мактабларида СССР тарихи курси қайси синфларда ва неча соат ўқитилса, Ўзбекистон тарихи курси ҳам ўша синфларда ўшанча соат ўқитилиши зарур. Ҳар бир совет кишиси СССР тарихини қанчалик чуқур билса, ўз республикаси тарихини ҳам шунчалик чуқур билиши керак. Бусиз ўз халқининг, демак, ўзининг кадр-қимматини биладиган, шунга қийсан бошқа халқларнинг кадр-қимматиға муносиб баҳо бера оладиган, билимдон ва маданиятли, шунга яраша улуғ мақсадлар, буюк идеалларға интилиб яшайдиган интернационалист гражданини тарбиялаб вояга етказиш мумкин эмас.
7. Ўзбекистон СССР тарихи курсини муваффақиятли ўқитиш учун умумий тарих ва СССР тарихи курсларини ўқитиш учун яратилгандек шарт-шароитлар яратилиши зарур.

8. Программа ва дарсликлар қайта тузилаётганда, мақсад ва дидактик принциплар мушта-раклигини сақлаган ҳолда, республикамизнинг ўзига хос тарихига, турмуш тарзига ҳамда халқ хўжалигига эга эканлигидан келиб чиқиб, дарсликларимизнинг бошқа республикалар мактабларининг дарсликлари билан айнан бир хил бўлиши мумкин эмас деган фикрни назарда тутиш керак.

Эргашали ОРТИҚОВ,
ўқитувчи, Тўрақўрғон райони

МЕЗОН АКТУАЛЛИҚДАМИ ЁКИ...

«Қайта қуриш ва муаллим» мақоласи ва шу мақола юзасидан кўпгина ўртоқларнинг фикрларини ўқиб, мен ҳам ўз ўйларимни ўртоқлашгим келди. Яқинда шоир Э. Воҳидовнинг қуйидаги сатрларига кўзим тушиб, ўзимни қийнаб юрган баъзи масалаларни тушунгандай бўлдим:

Турғунлик даврининг шоириман мен.

Пахтада не гуноҳ — савала мени.

Мактабда қайта қуришни амалга оширадиганлар, асосан, биз — турғунлик даврининг ўқитувчилари: ҳис-туйғуларимиз, мустақил фикрларимиз, имкониятларимиз чекланган, журғатсизлармиз.

Дарсларни ҳам маълум бир тартибда — «сценарий асосида» ўтавериб, наинки ўқувчиларни зериктирдик, ҳатто ўзимизни-да, меъдамизга тегди. Уз ихтиёримиз билан бирор янгилик киритишга иккиланамиз, чунки ҳар соатда келиб қолиши мумкин бўлган маориф инспекторлари кўз ўнгимизда тураверади. Уларга эса фақат план ва программа керак. Қоғозбозликни яхши кўрадиган ўқитувчиларнинг пичоғи мой устида. Булар тарбия жараёнида қоғоз тўлдириш билан овора бўлишади. Ш. Амонашвили тўғри айтди, ўқитувчи — энг қўрқитилган шахс, деб. Ахир, айна шу кунларда ҳам биз ташвишдамиз-ку, тегириб келишса, ёзма ишдан қанча болага «икки» чиқар экан, деб. Бизнинг ишимизнинг баҳоси эса ана шу «икки»ларда. Афсуски, бу ташвиш йил давомида ўқитувчиларни тарк этмай таъқиб этаверади. Ҳар қанча ўзини фидо қилиб ишлагасин, ёмон ўқийдиган ўқувчилар бўлган ва бўлаверади. Лекин, шу ўқувчига жавобгарлик маълум бир йўналишида ўқитувчинини жилолаб туради. Хўш, ўқитувчининг эрки қани?

Энди бошқа бир масала. Яқинда бир ўқитувчининг «Адабиёт дарсларида динга қарши кураш» темасидаги докладини актуал масала деб юқори баҳолаганларининг гувоҳи бўлдим. Ҳа, фақат актуал масала бўлганлиги учун. Актуал масала деб, «Кичик ер» ва «Кўриқ» асарларидан конспект ёзган тунларимни, актуал масала деб, келгуси дарсимда раҳбар шахсларнинг қайси гапидан мисол келтирсам экан деб бош қотирган кунларимни, актуал масала деб, касал ўқувчиларни ҳам пахта теришга мажбур қилган дамларни ва яна актуал масала деб, рус тилидан улгурмаган ўқувчилар учун жавоб берган пайтларимизни эсладим. Наҳотки, даврнинг талаби, айрим шахсларнинг хоҳиши дарсларда доим актуал бўлаверса? Наҳотки, биз ўқитувчилар актуал масалаларнинг югурдаги бўлсак? Фақат ўртоқ М. С. Горбачевнинг гапларидан мисоллар келтириб, шу билан ва-зифасини адо этган ҳисоблаб гердайдиганлар ҳам топилади. Биз «қайта қуриш» деб жар солаётган кунларда шундай тушунчалар бор экан, ўйлашиб қоламан. Қайта қуриш талаби бўйича мактабда қандай ўзгариш бўлди? Қоғозбозликдан қутулдикми? Йўқ, аксинча илгаригидан маҳкамроқ ёпишиб олдик. Ўқувчиларга бўлган муносабатимиз ўзгардимми? Йўқ, ҳали ҳам юқоридан боқамиз, ёмон ва яхши ўқувчиларга ажратамиз, дарсларимизни «темир тартиб» асосида ўтамыз.

Ёки мажлисбозликка чек қўйдикми? Минг афсуски, мажлисларнинг турлари кўпайса кўпайди-ки, камаймади. Мажлисда гапирганлар қайта қуриш ҳақида, ҳозирги талабнинг кучайганлиги ҳақида гапиришади. Менимча, қайта қуриш фақат талабнинг кучайганлигини таъкидлаш эмас, қайта қуриш — бу виждон амри билан эркин ишлашдир! Шунинг учун ҳам авваламбор маориф раҳбарлари қайта қурмас экан, муаллимнинг эркинлиги шунчаки бир гапдир, холос. Ўқитувчидан фақат талаб қилиш эмас, унинг ишлаши учун шароит яратиш керак.

Яна бир масала — бу адабиёт дарсликларининг савияси ҳақида. Биргина 4-синф «Ватан адабиёти»даги Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романидан олинган парчани олайлик. Ойбекдек ёзувчи билан 4-синф ўқувчиларининг танишуви шу парча орқали юз беришини тасаввур қилиш учун 4-синф ўқувчиси бўлиб, парчани ўқиб чиқиш керак. Бу парча ҳам ўша актуаллик эҳтиёжидан берилган бўлса, ажаб эмас.

Тамара ҚУДРАТОВА,

Туркистон шаҳар 16-ўрта мактаб
ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси

Журналда ўтган йили «Юрак бўронлари» қиссасини ўқиб, Ботир Зокиров сингари санъаткор вақтида пешонамизга сиғмаганини ўйладим. Унга ҳаёт бўлган пайтида ҳам, кейин ҳам СССР халқ артисти унвони берилмагани ачинарли ҳол. Журнал саҳифаларида бундан сўнг ҳам ажойиб кишиларимиз ҳаётдан ҳужжатли асарлар бериб борилишини истардим...

Мўмин ҚАЮМОВ,
Тошкент области,
Оҳангарон шаҳри.

Ўткир Рашид

Ким экан бу ёзувчи, машҳур эмас-ку?..

Нотаниш бир ёзувчи пьеса ёзибди,
Пьеса пишиб, гап пишмай қишу ёз ўтди.
Секция ундоқ деди, театр бундоқ,
Асар икки орада бўлди тўп, улоқ.
Секция ютиб чиқди, бирга ноль бўлди,
Асари театрда қайта кўрилди.
Бу гал энди театр чиқдию «Ғолиб»,
Пьеса яна қўлтиқда, қайтди муаллиф.
Бу асардан режиссёр қўшиқ топмабди,
Директорга авторнинг ўзи ёқмабди.
— Ким ўзи бу ёзувчи, машҳур эмас-ку?!
Ёзувчига ўхшамас, бўйи ҳам паст-ку?!
Танқидчилар ҳам уни яхши билишмас,
Янги драматург-да, ҳурмат қилишмас! —
Деб директор тесқари кийди тўнни
Кўймоқчи бўлди қайта «Лайли-Мажнун»ни...

Нодирий ва Ботирий

Ижодий бир ташкилотга келиб бир мухбир,
Сўраб қолди, ижодкорлар ишин бирма-бир.
— Сизларда зўр, фаол кекса, ижодкорлар ким?
— Ҳа, бундайлар бизларда кўп, биларсиз, балким:
Мирза Қосим Нодирий ва Илҳом Ботирий,
Сўнгра Илҳом Ботирий ва Қосим Нодирий.
— Кимлар фаол шу кунларда ишда — ижодда?
— Улоқ олиб чопган шулар, энг чопқир отда:
Мирза Қосим Нодирий ва Илҳом Ботирий.
Сўнгра Илҳом Ботирий ва Қосим Нодирий.
— Сизда йирик жанрларнинг ким вакиллари?
— Бу бинога шулар бўлди эгилмас хари:
Мирза Қосим Нодирий ва Илҳом Ботирий.
Сўнгра Илҳом Ботирий ва Қосим Нодирий.
— Кимлар сизда лирик асар муаллифлари?
— Бу соҳанинг бордир бизда «шери филлар»и:
Мирза Қосим Нодирий ва Илҳом Ботирий,
Сўнгра Илҳом Ботирий ва Қосим Нодирий.
— Кимлар яхши, замонавий асар ёзганлар?
— Асар эмас, игна билан гавҳар қазганлар:
Мирза Қосим Нодирий ва Илҳом Ботирий,
Сўнгра Илҳом Ботирий ва Қосим Нодирий.
— Сизларда ҳам кўп эмиш-а, талантли ёшлар?
— Ҳа, бор, лекин улар зўрмас, зўрлари шулар:
Мирза Қосим Нодирий ва Илҳом Ботирий,
Сўнгра Илҳом Ботирий ва Қосим Нодирий.
— Бу айтилган ижодкорлар қаерда ўзи?
— Аниқ кўриб турибсиз-ку, мана юз-кўзи:
Мирза Қосим Нодирий бу — менман, камина,
Ўртоқ Илҳом Ботирий бу — оғайним, мана!..

Икки улфат

Йўл устида бир-бирини кўрди, улар,
Қўл қисишиб, ҳолу аҳвол сўрди улар.
Шодланишиб, сиғмасдан ҳеч кўча-кўйга,
Йўлни аста ошхонага бурди улар.
Икковлари жой кўрсатиб бир-бировга,
Таъзим қилиб жилмайишиб турди улар.
«Қиттай-қиттай» қилайлик деб, шундан кейин
Қадаҳларни бир-бирига урди улар.
Кўп вақт ўтмай, бадан қизиб, ёқалашиб,
Калла қўйиб, бошларини ёрди улар.
...Хушёрхона яқин экан ошхонага,
Ўн беш кунлик «саёҳат»га борди улар.

Холдор Абдусаломов

Бирлашган соқоллар

«Куч бирликда», «бирлашган ўзар»,—
Қаранг, қандай доно мақоллар!
Мана иягимда бўй чўзар,
Мард, исёнкор, жасур соқоллар.
Мен уларнинг кўпини қирдим,
Хунук кўринмайин деб элга.
Сартарошга қанча пул бердим,
Қанча вақтим соврилди елга.
Соқолларни қирмайин нечун,
Улар нимжон, ахир, айиқмас.
Лекин қойил, улар эрк учун,
Хатто устарадан ҳайиқмас!
Озайишнинг ўрнига улар,
Кўпайишиб борар тобора.
Ўсиб кетса дўстларим кулар,
Мен қиртишлаш билан овора,
Юлиб ташлаш азобдир жонга,
Тўғри экан ўзбекча мақол —
Чидолмасдан ўтар исёнга,
Охир қўйиб юбордим соқол...

МУҲАРРИР МИНБАРИ	
Дўстлик ҳурматдан бошланади	2
ШЕЪРИЯТ	
Ҳалима Ҳудойбердиева. Ҳаёт томчи-томчи руҳимга сингди	13
Нурулла Остонов. Пок қилинг юракнинг деворларини	53
Оллоёр. Сен йиллардан кўрқмагин, жоним	95
Гулчеҳра Муродалиева. Зангор боғлар қўйнида ҳилол	103
Толиб Йўлдош. Чечаклар кўтарар ҳаёт жомини	108
НАСР	
Хайриддин Султонов. «Кўнгул озодадур...» Қисса	19
Менгзиё Сафаров. Айришоҳ. Қисса	57
Нормурод Норқобилов. Икки ҳикоя	98
Жўракул Ажиб. Қасос. Ҳикоя	105
Зоя Туманова. 1943 йил. Госпиталь. Ҳикоя	110
БУЛОҚ КУЗ ОЧДИ	
Фахриёр. Қўрғошин хаёллар эзади бағрим	114
БОЛАЛАР ДУНЕСИ	
Азиз Абдураззоқ. Кичик ҳикоялар	117
Бирга ўйнаймиз, тез чоп! Дилором Тожиева, Рустам Назар, Содикжон Иноятов, Зафар Исомиддинов, Ориф Тўхташев шеърлари	120
ПУБЛИЦИСТИКА	
Расул Раҳмонов. Америкада ўзбек овози	124
Бўриной Аҳмедов. Тарихни сохталаштириб бўлмайти	164
ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ	
Михай Эминеску. Шеърлар	140
ТАРИХНИНГ «ОҚ ДОҒ»ЛАРИ	
Владимир Короленко. Лунчарскийга ёзилган хатлар	142
БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ	
Анна Ахматова. Муҳаббатни куйлайман. Шеърлар	159
НАВОИЙХОНЛИК	
Малик Орипов. Навоий сўфийми ёки мутасаввуфми?	167
ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР	
Азиз Қаюмов. Шоир Фурқат	171
МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ	
Ойбек. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак. «Мунаққиднинг «мунаққиди» мақоласининг эгасига»	188
Бойбўта Дўстқораев. Бир мунозара тарихидан	192
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Исмоил Тўлаков. Шеърят кенглиги — қалб кенглиги	197
АКС САДО	203
ГУЛҚАЙЧИ	
Ўткир Рашид. Шеърлар	206
Тождин Абдуқундузов. Икки улфат	207
Холдор Абдусаломов. Бирлашган соқоллар	207

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 6

Орган Союза писателей Узбекской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1989.

Техник редактор А. Ҳайдаров.

Рассом Ф. Алимов

Корректор М. Имомов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 06.04.89 й. Босишга рухсат этилди 25.05.89 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р-11797.
Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма листи 13. Шартли босма листи 18,55+0,25 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи. 19,95+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб листи 20,2.
Тиражи 150282. Буюртма 567. Баҳоси 1 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41